

ZBORNİK RADOVA

NJE
GO
ŠE
VI
DA 8
NI 8

Univerzitet Crne Gore
Filološki fakultet Nikšić
Studijski program za
crnogorski jezik i
južnoslovenske književnosti

ZBORNİK RADOVA NJEGOŠEVI DANI 8

ISBN 978-9940-694-14-2

9 789940 694142

**Univerzitet Crne Gore
Filološki fakultet**

NJEGOŠEVI DANI 8

– Zbornik radova –

Kotor, 4. 9–8. 9. 2019. godine

Nikšić, 2022.

Studijski program za crnogorski jezik
i južnoslovenske književnosti
Filološki fakultet Nikšić
Univerzitet Crne Gore

Uređivački odbor

Prof. dr TATJANA ĐURIŠIĆ-BEČANOVIĆ
Prof. dr RAJKA GLUŠICA
Dr NATAŠA JOVOVIĆ

Recenzenti

Prof. dr hab. BOGUSŁAW ZIELIŃSKI
Prof. dr VLADIMIR OSOLNIK
Prof. dr hab. LECH MIODYŃSKI
Prof. dr TATJANA ĐURIŠIĆ BEČANOVIĆ
Prof. dr IVO PRANJKOVIĆ
Prof. dr RAJKA GLUŠICA

NJEGOŠEVI DANI 8

MEĐUNARODNI NAUČNI SKUP

Kotor, 4. 9–8. 9. 2019. godine

Njegoševo književno stvaralaštvo

**Antifašistički diskurs i hronotop logora u (južno)slovenskim
književnostima i kulturama**

**Kult Revolucije i strategije njegove izgradnje u umjetničkim i
neumjetničkim tekstovima (južno)slovenskih autora**

Njegošev književnojezički izraz

**Crnogorski jezik i drugi južnoslovenski jezici u sinhroniji i
dijahroniji**

Ideologija u jeziku

Za izdavača
Prof. dr Igor Lakić

Glavna i odgovorna urednica
Prof. dr Tatjana Đurišić-Bečanović

Lektura i korektura
Mr Bojan Minić

Korice
Slobodan Vukićević

Tehnička obrada
Dalibor Vukotić

Izdavač
Filološki fakultet Nikšić
Danila Bojovića bb.
www.ucg.ac.me/fil

Štampa
Ras Press DOO

Tiraž
300

Štampanje ovog Zbornika pomogla je Ambasada Republike Poljske

SADRŽAJ

POZDRAVNE RIJEČI

ANNA KASPRZAK , <i>konzul Republike Poljske u Crnoj Gori</i>	9
PROF. DR TATJANA JOVOVIĆ , <i>dekanica Filološkog fakulteta</i>	11
АКАДЕМИК SVEIN MØNNESLAND , <i>u ime Naučnog savjeta Njegoševih dana</i>	13
PROF. DR TATJANA ĐURIŠIĆ-BEČANOVIĆ , <i>predsjednica Organizacionog odbora</i> ...	15

NAUKA O KNJIŽEVNOSTI I KULTURI

Boguslaw ZIELIŃSKI, Anna LEGEZYNSKA (Poznanj): APEL JOLA STANIŠIĆA KOMUNISTIMA CELOG SVETA	21
Луси КАРАНИКОЛОВА-ЧОЧОРОВСКА (Штип): ДРАМСКИ „КОД“ У „ГОРСКОМ ВИЈЕНЦУ“	35
Dragan BOŠKOVIĆ (Kragujevac): ZAVET DANILA KIŠA – Prosvеćeno, racionalno, revolucionarno i elementarno humano – antiredukcionistički, antinacionalistički, antifašistički, antistaljinistički	51
Dijana HADŽIZUKIĆ (Mostar): REVOLUCIONARI I REAKCIONARI U PROZI DERVIŠA SUŠIĆA.....	57
Krystyna PIENIAŹEK-MARKOVIĆ (Poznanj): U OKRILJU CRNIH KOŠULJA (STIJEPAN KOVIĆ IVE ANDRIĆA I MILE PLAČIDRUG VLADANA DESNICE)	77
Весна МОЈСОВА-ЧЕПИШЕВСКА (Скопље): РЕВОЛУЦИЈАТА КАКО КУЛТ (РАЦИН И ЗОГОВИЌ).....	87
Malgorzata FILIPEK (Wroclaw): SLIKA DRUGOG SVETSKOG RATA U ROMANU „ESTORIL“ DEJANA TIAGA-STANKOVIĆA	95
Габријела ШУБЕРТ (Берлин): ТИТО И САВА КОВАЧЕВИЋ ПРОТИВ ФАШИСТА. НАРОДНА ПЈЕСМА „МОСТ ПРЕКО НЕРЕТВЕ“	105
Magdalena KOCH (Poznanj): SMRT FAŠIZMU? ANTIFAŠISTIČKI DISKURS U SAVREMENOJ DRAMU I POZORIŠTU (MILENA BOGAVAC I BORUT ŠEPAROVIĆ)	113

Tamara LABUDOVIĆ (Nikšić):
UZDRŽANOST PREMA ANTIFAŠISTIČKOJ NARACIJI KAO KONSTANTA
PRIPOVJEDAČKOG POSTUPKA MIRKA KOVAČA U ROMANU
VRATA OD UTROBE..... 127

Ksenija RAKOČEVIĆ (Nikšić):
FEMINISTIČKI DOPRINOS ANTIFAŠIZMU (ČASOPIS *ŽENA DANAS*) 139

Wojciech SZCZEPAŃSKI (Poznanj):
SRBIJA 1914, POLJSKA 1939 – JEDNO POREĐENJE..... 153

NAUKA O JEZIKU

Ranko BUGARSKI (Beograd):
IDEOLOGIJA NACIONALNOG STANDARDNOG JEZIKA 175

Rajka GLUŠICA (Nikšić):
IDEOLOGIJA I JEZIČKA POLITIKA (CRNOGORSKI PRIMJER)..... 181

Christian VOSS (Berlin):
(DIS)KONTINUITETI U JEZIČNOJ POLITICI I ANTIFAŠISTIČKIM
DISKURSIMA: USPOREDBA POSTJUGOSLAVENSKE CRNE GORE I
SJEVERNE MAKEDONIJE..... 199

Margareta BAŠARAGIN, Ervina DABIŽINOVIĆ, Svenka SAVIĆ
(Novi Sad, Kotor, Novi Sad):
POŠTANSKE MARKE U CRNOJ GORI I SRBIJI KAO IZVOR PODATAKA
ZA MEĐUZAVISNOST RODA I IDEOLOGIJE 211

Svein MØNNESLAND (Oslo):
SLAGANJE UZ BROJEVE 2, 3 i 4..... 235

Nataša JOVOVIĆ (Nikšić):
KLASIFIKACIJA SUBORDINIRANIH REČENICA NA PRIMJERU
LALIĆEVIH ROMANA..... 241

Jelena MRKAJIĆ (Nikšić):
MEĐUJEZIČKA FRAZEOLŠKA EKVIVALENCIJA: STEPENI I
VRSTE, LEKSIKOGRAFSKA OBRADA (NA PRIMJERU
PREVODA NJEGOŠEVE FRAZELOGIJE NA ENGLJSKI JEZIK) 267

Tihana ZBAŠNIK (Rijeka):
POLEMIČKI DISKURS U KUŠAROVOJ KNJIZI *DUBROVČANI*
JESU LI HRVATI?..... 289

POZDRAVNE RIJEČI

ANNA KASPRZAK,
KONZUL REPUBLIKE POLJSKE U CRNOJ GORI

Uvaženi učesnici i organizatori,
Dame i gospodo,

Izuzetno mi je zadovoljstvo da vas u ime Ambasade Republike Poljske u Crnoj Gori i u svoje lično ime srdačno pozdravim i poželim dobrodošlicu na prestižni Međunarodni slavistički skup Njegoševi dani 8.

Njegoševi dani predstavljaju jednu od najznačajnijih naučnih i kulturnih manifestacija, ne samo na crnogorskom nego uopšte slovenskom području. Već osam godina ova manifestacija okuplja veliki broj eminentnih profesora i naučnih radnika iz najpoznatijih univerzitetskih centara širom Evrope i stoga mi je posebno zadovoljstvo što je moja zemlja počasni gost ovogodišnjeg skupa i što na taj način Njegoševi dani snažeći antifašizam obilježavaju osamdesetogodišnicu Hitlerovog upada u Poljsku i početak Drugog svjetskog rata.

Pored antifašizma, mnogo je spona koje kroz istoriju vežu Poljsku i Crnu Goru. Svakako jedna od njih jeste Petar II Petrović Njegoš, crnogorski pjesnik i vladika. Mnogobrojni prevodi, naučne studije i tekstovi o Njegošu na poljskom jeziku jedan su od dokaza snažne povezanosti poljskog i crnogorskog naroda. Još od 1877. godine, kada je u varšavskom *Nedjeljniku* izašao opširan tekst poznatog slaviste Bronislava Grabovskog o Njegošu kao pjesniku, pod naslovom *Crna Gora i Crnogorci*, interesovanje Poljaka za Njegoševu kompleksno stvaralaštvo ne jenjava ni do danas. To potvrđuje i konstantno učešće velikog broja poljskih naučnika na ovom slavističkom skupu.

Snažna spona između Poljske i Crne Gore svakako jeste i epoha romantizma. Crnoj Gori ova epoha daruje pjesnika Njegoša, a Poljskoj pjesnika Adama Mickijeviča. Ovim zemljama zajednički je ponos jer Adam Mickijevič i Petar II Petrović Njegoš predstavljaju najveće evropske romantičarske pjesnike i intelektualce, kao i najsnažnije duhovne autoritete čije je djelovanje presudno uticalo na formiranje kolektivne nacionalne svijesti poljskog i crnogorskog naroda.

U slavu ova dva velika pjesnika, u slavu borbe protiv svih oblika fašizma, u slavu svih žrtava Drugog svjetskog rata, u ime Ambasade Republike Poljske, svim učesnicima Međunarodnog slavističkog skupa Njegoševi dani želim uspješan rad, a gostima ugodan boravak u predivnoj Crnoj Gori.

Dame i gospodo, poštovani organizatori, kolege, učesnici, gosti i prijatelji međunarodnog naučnog skupa Njegoševi dani! Imam čast i zadovoljstvo da vas pozdravim ispred Filološkog fakulteta, dugogodišnjeg domaćina ove manifestacije, koju je uspio da pozicionira kao najvažniji naučno-kulturni događaj u zemlji i da mu obezbijedi izrazit međunarodni karakter i značaj.

Večeras smo se okupili divnim povodom, a lijep je i čitav kontekst koji je obgrlio Njegoševe dane, jer Kotor je odlično mjesto za susrete. Ovdje se spaja more sa planinom, čitaju se palimpsesti kultura koje su u ovdašnju arhitekturu i lokalni folklor ugradile svoj ornament. Ovdje se oduvijek slavio život i suživot i brisala oštra linija između sakralnog i profanog: o tome svjedoči bogata tradicija karnevala i maškara, u koje su veseli Bokelji istočili svoju žudnju za slobodom, svetkovali narodnu maštu i duh i na suptilan način izražavali mišljenje drugačije od oficijelnog.

Karneval je jedan vid otpora i borbe, šarmantan način suprotstavljanja zadatim ideološkim matricama i petrifikovanim konvencijama. Sjetimo se i dovitljivih robova koji su u 16. vijeku u Brazilu smislili kapoeru, složenu borilačku tehniku maskiranu prividnim plesnim pokretima. Buntovni duh je i u najgorim uslovima preko kreativnosti uspijevao da prenese poruku i održi vitalnost.

Uostalom, kao što je to dobro primijetio Bahtin, karnevalnost nastaje samo u kosmopolitskom prostoru u koji se upliću upečatljive nacionalne i jezičke crte. Kao najbolja ilustracija bokeške tolerancije može poslužiti istorija Crkve Svetog Luke koja je najprije bila rimokatolička, a potom pravoslavna i u kojoj su se nekada nalazila dva oltara, pravoslavni i katolički, i služena su oba obreda.

Naša obaveza je da čuvamo taj moderni duh naše tradicije i budemo još otvoreniji od naših predaka. Nikako obratno.

Njegoš je najbolji primjer teze da široki duh ne poznaje nikakve stepene: nisu mu prepreka ni surovi reljefi, ni male sredine. Sva loša čitanja ne mogu pokvariti estetičke i etičke vertikale Njegoševe zaostavštine. Ono što spaja središnju temu ovog skupa – Njegoševo djelo i prateće teme logora i revolucije jeste luča slobode i žudnja za slobodom u svim oblicima.

Okupili smo se ovdje i da podsjetimo, da ne zaboravimo i da opomenemo. Takođe treba imati u vidu i opasnost koju nose kontrolisani sistemi i uniformisana mišljenja, opasnost totalitarizma. Jer, utopija lako

prelazi u antiutopiju, o čemu odlično svjedoče Zamjatinova distopija „Mi“, Orvelova „1984“, Hakslijev „Vrli novi svijet“, Nabokovljev „Poziv na pogubljenje“. Nedostatak incidenta je takođe loš za kreativnost – duh uvijek traži neku vrstu stimulusa, podsticaja.

Hronika antifašizma i logora imaju različite predznake, ali sličan intenzitet stradanja. Podsjetimo i na važnost vizije pojedinca, kao i na njihovu odgovornost prilikom donošenja odluka, ali imajmo u vidu i moćnu energiju mase.

Revolucija nosi i destruktivno i kreativno načelo, ali kako je pisao Niče u svom poetizovanom djelu „Tako je govorio Zaratustra“, svaka kreacija, svaki progres podrazumijeva rušenje starog u ime rađanja novog kvaliteta.

Nadam se da će i ovi Njegoševi dani otvoriti nove teme, pomaći granice i izgraditi jake mostove.

Želim nam svima dinamične radne dane, podsticajne polemike, lijepa druženja i da svi poneseimo iz Kotora pune kofere inspiracije.

AKADEMIK *SVEIN MØNNESLAND*,
U IME NAUČNOG SAVJETA *NJEGOŠEVIH DANA*

Poštovane kolegice i kolege, uvaženi gosti,

Imam čast da u ime Naučnog savjeta pozdravim učesnike Međunarodnog slavističkog skupa *Njegoševi dani 8* i uvažene goste koji prisustvuju večerašnjem svečanom otvaranju.

Kao što znate, Naučni savjet *Njegoševih dana* sastoji se od sedam osoba iz šest raznih država: Srbije, Njemačke, Norveške, Slovenije, Francuske i Poljske. Naučni savjet simbol je međunarodnog karaktera *Njegoševih dana*. I zaista, ovaj slavistički skup ima široko međunarodno učešće. Koliko vidim iz programa, ove godine učesnici su iz 13 evropskih zemalja.

Kao članovi Savjeta, nismo opterećeni velikim obavezama, sav posao oko konferencije obavlja Organizacioni odbor. Zaista je za divljenje da prilično mala slavistička sredina Filološkog fakulteta u Nikšiću ima snage i kapaciteta da organizira tako veliki međunarodni skup. Možemo biti zahvalni Organizacionom odboru i onima koji obavljaju sekretarske poslove. Znamo da organizator, Studijski program za crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti pri Filološkom fakultetu u Nikšiću, ima punu podršku Univerziteta Crne Gore.

Posebno je značajno da se ovakva međunarodna slavistička konferencija obavlja pod okriljem Petra II Petrovića Njegoša, velikog evropskog književnika, pjesnika i mislioca. Kao svestran stvaralac, Njegoš je mogao biti predstavljen kao simbol raznih ideologija i mitova, čak i zloupotrijebljen kao simbol vrlo negativnih nacionalističkih ideja. Međutim, sjećam se da je naša koleginica i članica Organizacionog odbora, Tatjana Đurišić-Bečanović, prilikom otvaranja drugog skupa *Njegoševih dana*, rekla: "Oprati Njegoša od nacionalističke prljavštine i pretvoriti ga u simbol interkulturnog dijaloga i tolerancije – to je svrha *Njegoševih dana*, jer su oni osmišljeni prvenstveno kao susret i dijalog kultura." Potpuno se slažem, te sam uvjeren da će i ovogodišnji skup, koji čak ima antifašizam kao temu, doprinijeti ne samo naučnim rezultatima, već i druženju i međusobnom razumijevanju učesnika iz raznih sredina – jer antifašizam u širem smislu znači borbu za slobodu, za slobodno mišljenje i humanizam.

Želim svim učesnicima uspješan rad. Hvala.

Dame i gospodo, uvažene koleginice i kolege,

Velika mi je čast i zadovoljstvo da vas u ime Organizacionog odbora *Njegoševih dana* pozdravim već osmi put. Zahvaljujem svojim kolegincama Rajki, Nataši, Tamari i Kseniji, i kolegi Bojanu, koji su vrijednim radom i angažovanjem omogućili održavanje ove manifestacije.

Ovogodišnji *Njegoševi dani* posvećeni su izuzetno značajnoj temi koju je ova 2019. godina prizvala i gotovo nametnula, a to je velika, neiscrpna i veoma bolna tema antifašizma. Bolna, jer podrazumijeva podsjećanje na zločine fašizma i izopačenje čovječnosti kakvo svijet nije vidio ni prije ni poslije. Njegoševo ime je neraskidivo povezano sa svim oblicima aktivnog otpora zlu, pa će pod okriljem njegovog moćnog imena slavisti obrađivati antifašistički diskurs.

A sve počinje od dogme i od gluposti... Pokušavajući da objasni kako je njemačka nacija podlegla kolektivnom ludilu nacizma, Ditrich Bonhefer, sveštenik i teolog, obješen u nacističkom logoru 1945. godine, razlog pronalazi u zaglupljivanju nacije, koje je Nationalsocijalistička partija sistematično sprovodila. On tvrdi da je glupost opasniji neprijatelj dobra nego zlo i da moć jednih oduvijek zavisi od gluposti drugih. Taj odnos između moći i zaglupljivanja i dalje je, nažalost, isti.

Martin Hajdeger, filozof koji je artikulisao najljepše iskaze o jeziku, podlegao je obožavanju vođe, i u svom rektorskom govoru 1933. godine (Frajburg) pokazao da i veliki umovi mogu misliti sitno i nisko. A šta onda možete očekivati od običnih, prosječnih umova? Kult vođe je temelj svih totalitarnih ideologija, pa i fašizma. Nagon za obožavanjem i slušanjem vođe zarazan je kao kuga. Ko ga ne bi obožavao kad je Vođa, u prostodušnim očima naroda, uvijek lijep, visok, strašan, nacionalan, domoljuban i uvijek govori istinu, koju niko živi ne smije preispitivati. A čovjek, posebno plemenski, obožava istinu. Tako je nauka o liderstvu danas pravi scijentistički hit, a liderolozi ukazuju na parole koje dobar lider prosipa s jezika po mozgovima svojih sljedbenika, izazivajući sveopštu radost. Dok veličaju leaderske vrline, oni izgleda zaboravljaju da je jedan od najvećih lidera koje je svijet vidio, bio upravo Hitler. Čime se mjeri snaga lidera? Glupošću njegovih podanika i spremnošću da izvrše svaku njegovu naredbu, bez obzira na logiku, zdrav razum i čovječnost. I tako, moć jednih oduvijek zavisi od gluposti drugih, a spoznaja glupaka uvijek stane u prijeteće iskaze i zgrči se pod pritiskom njegovog straha i

gnijeva u histerični krik, koji se upućuje nepodobnom pojedincu: „Znamo mi ko si ti!“ Zaista, oni uvijek znaju sve o vama, a to „znanje“ dogovoreno je na partijskom sastanku, gdje je donesena odluka o vašoj krivici, o izdaji najsvetijih interesa, a onda nastupa doba usamljenosti, kada ni sami sebi više ne vjerujete i počinjete da gubite obrise sopstvene ličnosti. Jer oni vam uporno pod nos guraju sliku naslikanu tmurnim partijskim bojama na kojoj vi izgledate kao veoma ozbiljno čudovište. I sve dublje tonete u svoju samoću, sve do one gadne usamljenosti i izopštenosti, kada vam Drugi ne govore ni dobar dan i glavu okreću od vas, kao da ste zločinac. A usamljenost je, kako to Hana Arent tvrdi, osnov terora, koji je sama suština totalitarizma, ali i osnov one ideologije, odnosno logike što priprema žrtve i dželate, pa je tijesno povezana sa iskorjenjivanjem i suvišnošću. I tako vam „oni“ objasne da ste vi suvišni, da vaše postojanje nema svrhu, da ste za sve sami krivi, da sablažnjavate pošten svijet i da ste jedna velika greška koju će „oni“ ispraviti. Fašizam tretira čovjeka kao grešku koju je neophodno ispraviti, a ako se ne da ispraviti, onda ga treba likvidirati kako bi svijet bio doveden do savršene arijevske čistote u kojoj nema slabih, nedefinisanih ni hibridnih identiteta, jer svi su čisti, čvrsti i totalni. I svi pripadaju grupi, vođi, sistemu; samo onaj nesrećnik, izdvojen i prognan, silom osamljen, nikome ne pripada. Takav je fašizam. A onda kad sve to znate, ne možete sakriti sreću koja vas preplavi kad otkrijete da živite u zdravom društvu, u kome se poštuju sva vaša prava, u kome tajne službe skapavaju od dosade jer nemaju posla, u kome slušate samo lijepe riječi podrške i ohrabrenja, u kome su slabi zaštićeni od bahatosti silnih – ukratko, u kome čovjek za čas stigne do mita, ne onoga što se stavlja u Migov koverat, nego onoga što se ispređa i što pričanjem zavodi.

Mitologija je osnov svake ideologije, a fašistička mitema o uzvišenom porijeklu u osnovi je svih nacionalističkih divagacija, posebno u onoj o čistoti jezika. Bjesomučna potraga za čistim jezikom, koji će najbolje izraziti samu suštinu uzvišene nacije, nesmanjenom žestinom traje na postjugoslovenskim prostorima. Svojevremeno je nacizam vapijao za prajezikom, koji u najizvornijem i najčistijem obliku treba da izražava duh nacije. Fašističko biće je biće nasilja, kojim upravlja zov predaka i čiste krvi, u stalnoj je potrazi za čistim oblicima, a posebno drži do čistote jezika. Zato Radomir Konstantinović i tvrdi da totalitarne ideologije uvijek sprovode reforme jezika, jer aktuelni jezik nikada ne izražava duh nacije onako rječito kako su plemenske vođe to zamislile; zato se poseže za najdubljim arhaičnim slojevima, za davno mrtvim riječima, koje nije mogao uprljati tuđin, susjed ili izdajnik.

Dok totalitarni vapaji ugroženih nacija odliježu Balkanom, krajnje je vrijeme da se prisjetimo najcrvenije riječi pod Suncem, koja uvijek pokreće društvo naprijed, kroz krv i kroz patnju, ali ga gurne u budućnost. A Revolucija je uvijek manje krvava od poretka, jer njegovo održavanje zahtijeva mnogo više žrtava nego Ona – nagla i munjevita, *zverinja i detinja...*

Aktivan otpor zlu je osnovno načelo Njegoševe etike, zato je ove godine Revolucija, kao aktivno suprotstavljanje zlu, jedna od naših tema. Pošto prava moć uvijek proizlazi iz buntovništva, nikada ne smijemo zaboraviti ogroman simbolički potencijal Revolucije, koji nam stoji na raspolaganju kada poželimo da se bunimo, da tražimo svoja prava i da ispravljamo krive Drine. Zato Majakovski njoj i pjeva odu veličanstvenim jezikom buntovnog genija:

ODA REVOLUCIJI

Tebi,
Izviždanjoj,
Praćenoj kikutom topova,
Tebi,
Kuju rani bajoneta ogovaranje zlo,
Ushićeno uznosim
Nad lebdećim psokama
Ode svečano
„O!”
O, zverinja!
O, detinja!
O, petparačka!
O, velika!

NAUKA O KNJIŽEVNOSTI
I
KULTURI

Boguslav ZJELINJSKI, Ana LEGEZINSKA

Univerzitet Adam Mickijević Poznanj

zeilbog@amu.edu.pl

anna.legczynska@amu.edu.pl

Moj komunistički dug je reći istinu, groznu i strašnu. Kažem: gradiocce golotočke inkvizicije treba zbrisati, radi ljudske sreće i radosti – radi brže pobjede socijalizma na Balkanu” (Stanišić 41–42)

Ja sam svjedok hiljada zlodjela koja su počinili titovci (Stanišić 1)¹.

APEL JOLA STANIŠIĆA KOMUNISTIMA CELOG SVETA

Rad se bavi rukopisom *Otvoreno pismo komunistima svih zemalja* Jola Stanišića, odnosno opisom užasnih stradanja na Golom otoku datom u okviru rečenog teksta. Ukazuje se na specifičnu pripovednu poziciju koju određuje savesni izveštaj s pozicije učesnika i široka perspektiva svedočenja, ali ga istovremeno prati potpuno odustajanje od opisa vlastitog učešća u bilo kojem logorskom događaju. Osim samim Stanišićevim tekstom, rad se usputno bavi i ostalim svjedočanstvima o Golom otoku, Gulagu, Udbi, istorijskim kontekstom, Stanišićevim odnosom prema ideji komunizma, Staljinu i Titu, te drugim bitnim momentima koji mogu pomoći stvaranju konteksta u kom se tačnije i lakše sagledava sam rukopi. Iščitavanje rukopisa navodi na zaključak da, iako za predmet nema fiktivne događaje već predstavlja vrstu izvještaja o stvarnim događajima, ipak sadrži karakter jezičke ekspresije koji najavljuje budućeg književnika, člana Saveza pisaca Rusije i Saveza pisaca Jugoslavije, te čini dio neistraženog polja južnoslovenske književnosti uopšte.

Ključne riječi: Jole Stanišić, Goli otok, logoraško svjedočanstvo, postlogorska književna emigracija, socijalizam, komunizam.

Jole Stanišić (rođ. 6. maja 1929. godine u selu Viniči, Danilovgrad – preminuo 20. januara 2017. godine u Pušćikovu kod Poznanja), jugoslovenski, crnogorski i srpski pesnik, prozaista, književni kritičar, publicista i društveni delatnik, član Saveza pisaca Rusije i Saveza pisaca Jugoslavije. Jole Stanišić je autor rukopisa (od 57 strana) iz 1956. godine, specifičnog naslova *Otvoreno pismo komunistima svih zemalja*, koji je možda prvo svedočanstvo o krajnje zločinačkom sistemu stratišta, Golog otoka. Skoro potpuno nepoznat, iako aktivan u književnom životu Sovjetskog Saveza i Rusije, sistemski potiskivan u Jugoslaviji iz kolektivnog pamćenja, poput drugih pristalica Informbiroa, lik i delo Jola Stanišića zaslužuju da se izvuku iz zaborava. Ne možemo smatrati da znamo i razumemo suštinu komunističke utopije sve dok ne upoznamo to

¹ Jole Stanišić, *Otvoreno pismo komunistima svih zemalja*, 1959. Tekst otkucan na pisaćem stroju dalje citiran s prezimenom autora i brojem strane.

gubilište, njegovu književnu reprezentaciju i stvaralaštvo onih koji se čak i nakon oslobađanja nisu odrekli komunističke religije.

Jole Stanišić je pre II svetskog rata studirao žurnalistiku na Univerzitetu u Beogradu i tada je pristupio Komunističkoj partiji Jugoslavije. Filološke studije završio je na tom univerzitetu nakon što je odslužio kaznu na Golom otoku. Za vreme sukoba Tita i Staljina stao je na stranu Informacionog biroa komunističkih i radničkih partija, koji je osnovao Staljin 1947. godine. Iz tog razloga uhapšen je (6. decembra 1949. god.), osuđen i zatvoren od 1949. do 1951. na Golom otoku. Bio je jedan od najmlađih robijaša tog mučilišta. Godine 1959. pobeo je u Rumuniju, a odande dospao u Sovjetski Savez. Završio je žurnalistiku na Lenjingradskom univerzitetu. Od 1962. do 2016. godine aktivno je učestvovao u književnom i društvenom životu Sovjetskog Saveza i Rusije. Bio je komentator društvenih i političkih događaja u Jugoslaviji, Srbiji i Crnoj Gori. Uključio se u delatnost Međunarodnog društvenog tribunala za NATO zločine u Jugoslaviji.

Stanišićevo stvaralaštvo na ruskom jeziku bilo je objavljivano pod pseudonimom Владимир Новович, Слободан Якшич (Vladimir Novović, Slobodan Jakšić). Kao što je Dragoslav Mihailović bio najistaknutiji prozni pisac Golog otoka, tako je njegov najistaknutiji pesnik bio Jole Stanišić. Izbor njegove poezije na ruskom jeziku: «Зоне смрти» (1956), «Упрямые скалы» (1966), «Седые орлы» (1969), «Антенна на мраморе» (1972), «Зёрна огня» (1973), «Струны земли» (1976), «Морщины камня» (1984), «Глаза гор» (1981), «Солнце на скале» (1986), «Голый остров — дно ада» (2012).

Današnje znanje o Golom otoku je opširno, svestrano i temeljno. Svojevrсна rekapitulacija tog okrutnog logora je monografija Božidara Jezernika *Goli otok. Titov Gulag* (slovenačko izdanje 2013, poljsko 2016)². To znači da se Stanišićevo svedočanstvo može konfrontirati s onim što je otkriveno tokom višedecenijskog naučnog procesa. Istrčavajući se, mogu da konstatujem da izveštaj autora *Otvorenog pisma komunistima svih zemalja* potvrđuje sve užase koje su doživljavali robijaši Golog otoka. Kao drugo, za Stanišićev opis karakteristična je specifična pripovedna pozicija koju određuje savesni izveštaj s pozicije učesnika i široka perspektiva svedočenja, ali ga istovremeno prati potpuno odustajanje od opisa vlastitog učešća u bilo kojem logorskom događaju. Ne znamo nijedan dan, nijednu situaciju i nijedan događaj tokom 14 meseci Stanišićeve golgote na Golom otoku u kojima bi on učestvovao. Stanišić je uhapšen 6. decembra 1949. godine i nakon istrage je boravio na Golom otoku od 20. 12. 1949. do 5. 5. 1951. god. Ne znamo na koji način i zahvaljujući kojim okolnostima Jole Stanišić izlazi na slobodu. I na kraju, naslov Stanišićevog rukopisa manifestuje ideološku deklaraciju – vatrenog komuniste, staljiniste, vernog sina

² Bozidar Jezernik, *Naga Wyspa. Gulag Tity*. Prevod Joanna Pomorska, Joanna Sławińska. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne 2013. Naslov slovenskog izvornika *Non cogito ergo sum. Arheologija neke šale*. Ljubljana 2013. Vidi takođe Martin Previšić, *Povijest informbroovskog logora na Golom otoku 1949–1956*. Zagreb 2014. Spisak svih zatvorenika na Golom otoku dostupan je na stranicama online časopisa „Novi plamen” (<https://www.noviplamen.net/dosije-o-golom-otoku/>)

„proleterskog bratstva i internacionalizma”, „iskrenog prijatelja Sovjetskog Saveza i slobodarskih pokreta u svijetu”.

Prema zvaničnim podacima, organi Titovog režima u periodu od 1948. do 1963. uhapsili su 55 663 osobe, koje su, navodno, na različite načine podržavale Moskvu i istočni blok protiv Jugoslavije (Marković 1987: 15). Proističe iz njih da je kaznu izdržalo 16 731 osoba, od toga je za 11 694 kazna izrečena administrativno, a 5037 je kažnjeno sudskom presudom (Radonjić 1983: 12; Marković 1987: 79)³.

Direktive za takav obim represija stigle su sa samog vrha vlasti. Josip Broz Tito je naložio da treba zatvoriti sve sumnjive, jer je „bolje kad čak nekoliko nevinih ljudi sedi u zatvoru, nego da je jedan krivac na slobodi” (Jezernik 2013: 15). Svetozar Vukmanović Tempo, koji je bio na čelu glavne političke uprave JNA, a kojem je podlegala i Kontraobaveštajna služba, predao je njenim organima precizna uputstva da izjednače terorističke akcije i „verbalni delikt” u vezi sa Kominformom (Vasović, Mekina 1989: 25)⁴.

Nacionalni sastav zatvorenika bio je sledeći: 7235 Srba, 3439 Crnogoraca, 2588 Hrvata, 833 Makedonca, 566 Slovenaca, 436 Albanaca, 251 Bugara, 244 Mađara, 87 Talijana i manji broj ostalih nacionalnih manjina. Starost uhapšenih kretala se od osamnaest do sedamdeset godina, a najbrojniji su bili između dvadeset i trideset godina (Radonjić 1983: 12–13; Marković 1987: 229; Popović 1988: 34–35)⁵.

³ Međutim, neslužbeni podaci pokazuju da je iz redova KPJ izbrisano 58.596 članova, a protiv 31.142 primijenjena su druga kaznena djela (Dedijer 1984: 449). Ove brojke su vrlo velike, jer je KPJ za vrijeme 5. kongresa, tj. krajem srpnja 1948, imala 468.175 članova i 51.612 kandidata (Banac 1990: 150). Osobito su velike bile čistke u vojsci: zatvoreno je više od pet tisuća časnika, među kojima mnogi generali i pukovnici, zapovjednici, komesari brigada, divizija i armijskih zborova; navodno je tada iz vojske otpušteno dvanaest tisuća časnika (Banac 1990: 148). Inozemni izvori navode mnogo veće brojke od službenih jugoslavenskih. Međutim, neslužbeni podaci pokazuju da je iz redova KPJ izbrisano 58.596 članova, a protiv 31.142 primijenjena su druga kaznena djela (Dedijer 1984: 449). Ove brojke su vrlo velike, jer je KPJ za vrijeme 5. kongresa, tj. krajem srpnja 1948, imala 468.175 članova i 51.612 kandidata (Banac 1990: 150). Osobito su velike bile čistke u vojsci: zatvoreno je više od pet tisuća časnika, među kojima mnogi generali i pukovnici, zapovjednici, komesari brigada, divizija i armijskih zborova; navodno je tada iz vojske otpušteno dvanaest tisuća časnika (Banac 1990: 148). Inozemni izvori navode mnogo veće brojke od službenih jugoslavenskih. Do 1950. navodno je bilo sto tisuća političkih zatvorenika (Yindrich 1950: 59–60), sljedećih godina broj interniranih popeo se na tri stotine tisuća. Ocjene zapadnih promatrača pokrivaju sve žrtve političkih progona. Prema istočnjačkim stručnjacima, koji u obzir uzimaju samo pristaše Informbiroa, u godinama 1948–1952. uhićeno je i internirano dvjesto ili čak dvjesto pedeset tisuća ljudi (Kjosseff 1953: 252; Dedijer 1984: 478; Banac 1990: 146)).

⁴ Jugoslavenski čelnici i pristaše službenog stajališta vlasti inzistirali su da je represija nužna. „Možda se nećete složiti sa mnom, ali situacija nam je samo natjerala Goli otok” (Racković 1990b). S tim se mišljenjem slaže i Milovan Đilas, koji je jednom prilikom rekao da s obzirom na to da je među oficirima bilo mnogo komformista (citira ih sedam tisuća), 'opasnost nije bila nimalo mala, iako se s njom pretjeralo' budnost” (Đilas 1984: 76).

⁵ Crnogorci su bili relativno najveća skupina osuđenika. Na Golom otoku bili su čitavi sreski komiteti partija iz Nikšića, Tivta, Danilovgrada, Berana, Ulcinja (Markovski 1984: 8). Taj je fenomen mnogo puta analiziran i smatra se da više odražava povijesnu prorusku narav Crnogoraca nego njihovu ideološku orijentaciju (Jezernik 2013: 18; Markovski 1984: 69; Popović 1988: 35; Yindrich 1950: 113)

Jugoslovenska vlast radila je u ubjeđenju istorijske nepogrešivosti, a optuženici su bili uvereni u nepobitnu ispravnost ideja lenjinizma-staljinizma. Rezultat tog spleta mogao je biti isključivo **poražavajući** efekat za optuženike, u skladu sa stepenom razilaženja sa stvarnošću optuženog i tužioca, pri čemu su se ta dva razilaženja međusobno preklapala svojom destruktivnom silom, pronalazeći objašnjenje krivice u tzv. stepenu društvene ugroženosti⁶. Tvorci režima u logorima za kominformovce bili su upravo oni komunisti koji su se posle rata obučavali u Sovjetskom savezu, pa su zato jugoslovenski logori morali biti organizovani po uzoru na sovjetske (Dedijer 1984: 483; Banac 1990: 230; Jezernik 2013: 117). Korišćena su takođe iskustva nemačkih koncentracijskih logora. Od 1949. do 1951. vladao je najokrutniji režim (Jezernik 2013: 119; Simić, Trifunović 1990: 239).

Goli otok realno i simbolički

Ostrvo je nenastanjen, pust prostor, kamenit svet bez biljaka, bez pijaće vode. Mnogi zatvorenici upoređivali su logor na Golom otoku sa Danteovim paklom, govorili su takođe da jeste „pravi pakao” (Marković 1987: 198). Jole Stanišić na sledeći način opisuje to stratište:

„Priroda nije mogla nigdje punije ispoljiti svoju surovost nego kroz Goli otok. Svi trgovci smrti, svi planari zločina ne bi strašnije mjesto pod suncem našli. Izoštreno mramorje... nigdje zelenila, vjetrovi satanski sikću kao guje iz pakla. More se podiže, pjenuša, urliče – htjelo bi i ono da pobjegne ili da preplavi ovo čudo strašnog izgleda” (3).

Do 1949. godine Goli otok je bio pust. Izolaciju Golog otoka upotpunjavala je njegova simbolika. Za vreme I svetskog rata austrougarske vlasti su na ostrvu otvorile logor za ruske ratne zarobljenike koji su tu radili u kamenolomu. Pre II svetskog rata gen. Dušan Simović je predložio da se na ostrvu osnuje koncentracijski logor za komuniste, ali predlog nije realizovan zbog nedostatka vremena (Kalajdžić 1985: 150; Marković 1987: 96–97; Jezernik 2013: 41–42).

Prva grupa od 1300 političkih zatvorenika stigla je na Goli otok 9. jula 1949. god. Posle 29. novembra 1956. godine većina kominformovaca je napustila Otok. Ostalo je nekih stotinak zatvorenika koje nisu uspeli prevaspitati. U kasnijim godinama u logor su upućivani kriminalci s kaznama za teške zločine i politički zatvorenici – ustaše, četnici, pristalice Milovana Đilasa – iz raznih zatvora u Jugoslaviji. Poslednji zatvorenik napustio je Goli otok krajem 1988.

⁶ „Kada pogledam unazad i sagledam problem sa svim mogućim kritičnostima“, rekao je Milovan Đilas, „moram i danas reći da je bilo nemoguće izbjeći stvaranje koncentracijskog logora za 'kominformiste'. Naša partija je definitivno bila staljinistička, u doslovnom smislu te riječi, imala je i monopol vlasti: toleriranje oporbe u vlastitim redovima pod agresivnim pritiskom sovjetskog bloka i komunističkih partija moglo je dovesti do njenog raspada i preuzimanja vlasti od strane prosovjetske orijentacije. Ozbiljan problem, pa i nesreća diktatorskih vlasti, osobito totalitarnih, jest što ne mogu dopustiti oporbenu djelovanje kako ne bi potkopali temelje svoje egzistencije” (Đilas 1984: 74; Jezernik 2013: 37).

(Markovski 1984: 176; Marković 1987: 98; Stojanović 1988a: 49; Kovačević, Rastoder 1989: delovi 46–47; Jezernik 2013: 40).

Zatvorenicima je bilo zabranjeno da o radilištu govore kao o logoru. Službenici Ministarstva unutrašnjih poslova, govoreći o Golom otoku, služili su se kriptonimom Mermer ili Kamen. Zvanično to nije bio logor, nego Radilište administrativno kažnjenih muškaraca/žena društveno korisnim radom, Preduzeće Mermer. (Marković 1987: 205; Kovačević, Rastoder 1989: delovi 2,3; Banac 1990: 233; Lebl 1990: 79; Peručica 1990: 134; Simić, Trifunović 1990: 233; Rajković 2006: 51; Jezernik 2013: 49)⁷.

Logorska golgota

Autor *Otvorenog pisma komunistima svih zemalja* potvrđuje načine mučenja zatvorenika, poznate iz drugih izvora. Špalir "svečane dobrodošlice" za nove zatvorenike u tom mučilištu (uvek dužine od petsto do hiljadu metara, gde su stariji zatvorenici pridošlicama pokazivali koliko ih preziru i to da su već prošli prevaspitanje) Stanišić opisuje kao:

„stroj od šest do deset hiljada ljudi koji su ih satima tukli [...]. U toku jednog dana (jedan prolaz kroz čitav stroj) čovjek je dobijao preko dvadeset hiljada udaraca. [...] Mnogi u tom dželatskom stroju ostanu mrtvi, a stotinama su polomljena rebra, ruke, noge. Ljudi košturi tako prebijeni moraju bosonogi trčati po tucaniku, pognutih glava” (4–5).

Stanišić valjda kao prvi opisuje i špalir čija su dva kraja činila vatrenu liniju (12–13).

„Goli otok je najjezivije mučilište koje je zapisala ljudska istorija. Goli otok je koncentrat i sinteza svih zvjerstava koja pamti ljudski rod. Goli otok je prevažišao u zločinu sve ono što pamte Neronove gladijatorske arene, jezuitske mučiteljske ćelije i fašistički logori smrti. Niko nikada nije tjerao ljude u takva moralna poniženja kao titovci. Na Golom otoku su svim inkvizitorskim sredstvima titovci pretvarali žrtve u dželate” (2). „Svakave gladijatorske „igre” izvodili su na jadnim ljudima. Zaveli su režim međusobnog klanja, srama i poniženja” (12). Stvorili su na Golom otoku takav pakao da su ljudi, kao čopori gladnih vukova, jedan drugog rastrzali (31). „Cilj Udbe je: što žešće izmučiti, iščupati im dušu, zagaditi im sve ideje i ideale, ugasiti u njima svaku vjeru u ljude i progres – mučenjem, prezeranjem, međusobnom tučom i špijunažom dovesti ih do samoprezrenja, oživljavati u groznim olupinama samo praiskonske instinkte životinje – od toga bezobličnog, od tjelesne i psihičke nakaze graditi slugu titoizma” (14). „Ko je upoznao pogrome Udbe više voli smrt, nego se ponovo naći u njihovim rukama” (38). „Čak i nakon što su osuđenici napustili Golo ostrvo, Udba je držala mučene pod takvim pritiskom, da bi ih primorala na saradnju i potkazivanje” (38–39).

⁷ Prema službenim podacima, od jula 1949. do 1953. godine na Golom otoku bilo je 11 611 interniraca, među kojima 870 žena. (Marković 1987: 104; Simić, Trifunović 1990: 97; Jezernik: 41).

„Slike užasa, golootočko mramorje po hiljadu puta okupano krvlju, razbijene lobanje, polomljena rebra i cjevanice, krici bola, ropski vapaji iz žica, glad i mrak tamnica, kosti mučenika iz milja Jadranskog mora, zgažena dostojanstva i porušena zdravlja, vjetar straha i led totalne nevjerice u ljude, suze samohranih starica i tuga opustošenih govore šta je titoizam” (2–3).

„Ljudi su bili primoravani da potpisuju „prljave pokajničke izjave, telegrame maršalu-ubici [...] pišu sve najprljavije o sebi [...] i sve najpohvalnije i najzahvalnije o svojim dželatima” (32). „Primoravali su zatvorenike da to ostrvo i sva zločinačka djela na njemu nazivaju najljepšim i najhumanijim rečima: ‘Otok spasa, Otok tople majčinske brige’”.

Stanišić opisuje torture kojima su bile podvrgnute žene, najpre zatvorene na Otoku Grgur, a kasnije prenete na istočni deo Golog otoka. „Na najstrašnji način mučili su stare partijske radnice i poznate revolucionarke. Majke, sestre i žene jugoslovenskih komunista, koji su emigrirali u Sovjetski Savez, N. R. Albaniju i druge zemlje narodne demokratije, svakodnevno su podvrgavali torturama, iznuđujući od njih da se pismeno odreknu svojih sinova, braće ili muževa i da o njima pišu sve najgadnije izmišljotine” (34–35).

Ubitačan rad, torture, šikaniranja

Zatvorenici „Svakodnevno [...] moraju nositi ogromno kamenje i razbijati litice najprimitivnijim sredstvima. Tragačima (oruđe od drveta za nošenje tereta sa dvije drške pozadi i dvije spreda) se lome kičme internacionalista, kidaju se spletovi vena, puču srca pod teretom, lome se noge i dobijaju bruhovi. Od muka se baca krv” (5). „Sa teškim kamenom na leđima ljudi moraju trčati uz hrapavu uzbrdicu, a često i ogromno kamenje gurati k vrhu brda. Ljudi pognutih glava morali su ići ispred svojih dželata i izražavati aplauzima i jedva čujnom pjesmom totalnu pokornost Titu” (6). Žrtve ubitačnog rada ili mučenja bacane su s kamenom oko vrata u more. Izmrcvarena tela nošena su kroz čitav logor s natpisom oko vrata "SSSR" ili druge zemlje realnog socijalizma. Golim rukama i na kolenima tucan je mermer drugim komadima kamena, kako za vreme paklenih letnjih vrućina, tako i kišovitih jesenjih i hladnih zimskih dana. Semantika epiteta koje koristi Stanišić otkriva stepen mržnje obe strane i dubinu podele: dželatske motke, čopor bandita, čudovišne hijene, titovsko-rankovićevska bezumna banda, smrt titovcima.

Logoraši su trpeli glad, jer su porcije hrane bile izuzetno male. Bili su lišeni vode koja je na Goli otok bila dovožena u cisternama. „Ljudi su gubili svijest, padali u ludilo ištući ‘vode, vode, vode’” (9). Davljeni su i potapani, govorilo im se kasnije podrugljivo: „Vidite kako su zdrave snage Moskve” (7). Derali su im kožu s leđa. „Stotine komunista pojele su ribe i galebovi” (40).

Za vreme vrućina „nabijali su ljudima šake soli u jednjake”, nabijali igle pod nokte, ubrizgavali im pod pritiskom vodu u nozdrve, vezivali im tegove za polne organe ili im radili elektrošokove po tim organima (9). „Od tortura i gladi,

mnoگی su izgubili kontrolu sebe, svojih postupaka, sva nadgradnja (moral, inteligencija) kao da je ugašena, padali su po želji Udbe u najgora poniženja i jednog dana u iskvarenosti i zločinu dostizali svoje dželatate” (10). Zatvarali ih u ćelije zvane „čučavcima”, zbog njihove veličine koja je onemogućavala stojeću, ležeću i sedeću poziciju i sl. Stanišić je bio svedok smrti brojnih osoba, a neke od njih navodi imenom i prezimenom: Miloš Manojlović, Omar Čerken, Rade Zigić, Zak Popović, Arso Jovanović.

Komunizam nalik na religiju. „Nema veće sreće nego biti učesnikom borbe za pobjedu komunizma. Velika je čast biti pjesnikom te borbe” (43).

Komunistička ideologija je determinisala boravak na Golom otoku, kao i, u slučaju Jola Stanišića, kasniju viziju Jugoslavije, Sovjetskog Saveza i sveta i književnosti. „Rana zora komunizma već je svanula nad Sovjetskim Savezom. Crveni plamenovi te zore sreće gore plamom nadahnuća u mom srcu” (43). Vernost komunističkoj ideji i solidarnost sa drugovima revolucionarne borbe nagoni Stanišića da kaže istinu o Golom otoku. Nemi pogledi sapatnika govorili su mu: „Pozdravi Moskvu i zavičaj, Slobodu i Komunizam” (43).

„Od mnogih nekadašnjih boraca – buktinja slobode, stvorene su olupine. Mnoge zastave pokreta su pogažene i oskrnavljene. [...] A u nekima je zauvijek ugašena vjera u ideju i drugarstvo. To je najtragičnije” (22).

„U tući, jaucima i krvi – u tom kazanu kao na paklenom žaru mučili su ljude. To su Rankovićeви dželatati mljeli SRCE i lomi KIČMU jugoslovenskog komunističkog pokreta” (24).

Poruku koju Stanišić šalje sa dna pakla Golog otoka prožima pobjednička i optimistička misao: jer su komunisti još jednom dokazali svetu da je „MORAL DOSLJEDNIH KOMUNISTA NESALOMIV I DA REVOLUCIONARE SAMO SMRT MOŽE UKROTITI ” (27). Krv mučenika – vjernih sinova Internacionalizma – krv heroja ne smije biti zaboravljena. (41) [...] Kostii revolucionara ne smije pokriti inje zaborava – kosti zovu na osvetu” (42)

Jole Stanišić više pažnje nego bolestima koje su desetkovale zatvorenike (tifus, distrofija, tuberkuloza, dizenterija i dr.) posvećuje propagandi koja je širena po logoru, a koja podriiva „slavnu Boljševičku partiju i sve kompartije svijeta”, a posebno Komunističku partiju Kine – UM, SAVJEST I SLAVU NAŠEGA VREMENA. Staljinov Sovjetski Savez i Hitlerova Njemačka – to su identiteti – govorili su titovci” (28).

One osobe koje su i pored strašnih tortura uspele da prežive, Jole Stanišić uzdiže na pijedestal kao junake koji su „svojim herojskim držanjem odbranili dostojanstvo boraca-komunista (Miluša Jovanović, Brana Marković, Novka Vuksanović i mnoge druge)” (36). Daje im nadimak „čeličnih komunista – vjernih sinova Slobode i Proleterskog internacionalizma” (38). Stanišić nabraja i druge revolucionare-pisce koji su trpeli torture na Golom otoku, između ostalih: Marka Vranješovića (2. 2. 1920), Velesa Pericu, Venka Markovskog, V. Perića.

Stanišić ne objašnjava zašto su komunisti, umesto idealnog sveta za koji su se borili kao članovi komunističke partije, učestvovali na Golom otoku u

degenerisanom svetu kakvog nikad nije bilo. Sudar dveju struja jedne ideologije, vatrena vera u ispravnost doktrine nalik religiji, urodila je strašnim plodom. U Jugoslaviji se, piše Stanišić, potcenjuje sve stvaralaštvo socijalističkih zemalja, obezvređuje se postojanje socrealizma (50). „Za nas, komuniste, književnost socijalističkog realizma zrači svetlošću junaštva i humanizma, zvoni Oktobrom i ljepotom slobode, cvjeta slavom Komunizma” (50–51). „Modernizam se svuda ukorijenio (modernisti truju dušu mladoj generaciji pesimizmom, nihilizmom i svim najgorim” (52).

Komparatistička perspektiva

Uspomene Jola Stanišića treba čitati kao autobiografski tekst, napisan u intimističkoj konvenciji svedočanstva⁸. Slika Golog otoka koju u njemu vidimo odgovara pravilima izveštaja iz oblasti mikroistorija⁹, koje nova historiografija smatra izuzetno verodostojnom varijantom dokumentovanja prošlosti. Takvi scenariji knjiga sasvim sigurno čuvaju individualnost iskustva sadržanog u tekstu. Istovremeno, kao i svaki jezički tekst, tako i *Otvoreno pismo* izrasta iz kulturne tradicije u kojoj je autor morao da izabere za sebe najadekvatniji uzor. I ako (1959!) nije bio do kraja svjestan svog izbora, u današnjoj recepciji ovog dokumenta teško je ne uočiti širi kontekst u kojem Apel dobiva paradigmatičke vrijednosti. Ne gubimo, ponovimo, ništa od vrednosti pojedinačne poruke¹⁰.

Ostrvo kao mesto izolacije u istoriji kulture ima dva suprotna značenja: kao *locus amoenus* (utopijska topika „srećnih ostrva”, Sicilija u Teokritovim idilama) i kao *locus horridus* (mesto mučenja). U rimska vremena praktikovana je kazna proгона na neprijazno ostrvo Lezbos kao mesto sigurne smrti. U modernoj civilizaciji takođe postoje primeri korištenja ideje „ostrva robijaša”.¹¹ Takva je geneza Australije, gde su 1807–1853. pristizali transporti osuđenika iz Velike Britanije (ukupan broj iznosi čak 75 hiljada). Bili su podvrgavani teškim kaznama (bičevanje, davljenje u rezervoarima s vodom nalik na kovčege), a vrlo često su bili osuđivani na smaknuće. U XX veku na nepristupačnim ostrvima nastajali su ne samo zatvori za kriminalce, nego i raznorazne forme izolacije za ljude isključene iz društva (popravni domovi, psihijatrijske klinike). Brojne primere korišćenja dramaturgije motiva "tajanstvenog ostrva" prikazuju filmovi. Jednu od najpopularnijih filmskih scenografija dugi niz godina stvorio je zatvor strogog režima na ostrvu Alkatraz, koji je funkcionisao od 1934. do

⁸ Vidi M. Czermińska, *Autobiograficzny trójkąt. Świadectwo, wyznanie i wyzwanie*. Kraków 2000.

⁹ Giovanni Levi objasnio je njezine kompetencije na sljedeći način: "Mikropovijest je" historiografska praksa", njezina namjera nije žrtvovati pojedinačni element radi generalizacije, dok u isto vrijeme pokušava ne napustiti apstrakciju jer se pojedinačni slučajevi mogu pokazati ključnima za otkrivanje općenitijih fenomena". Vidi Giovanni Levi, *Microstoria. A venticinque anni da L'eredita' immateriale*, red. P. Lanaro, Mediolan 2011, str. 7, cit. za: D. Gregorowicz, *Mikrohistoria – otwieranie nowych horyzontów*, [online] https://histmag.org/Mikrohistoria-otwieranie-nowych-horyzontow-9621_ [pristupljeno: 13. 8. 2019].

¹⁰ Vidi Derek Attridge, *Jednostkowość literatury*, preveo P. Mościcki, Kraków 2007.

¹¹ Janice Anderson, Anne Williams, Vivian Head, *Rzeź, masakry i zbrodnie wojenne od starożytności do współczesności*, preveo Leopold Hess, izdavač: Bellona, Warszawa 2009.

1963. Topika "ostrva robijaša" pojavljuje se već u naslovima filmova, najavljujući kontrast između sveta slobode i enklave zla. Godine 1974. na bioskopska platna stiže meksički film *La Isla de los hombres solos* (rež. René Cardona), a 2010. *Zatvoreno ostrvo* (*Shutter Island*), ekranizacija istoimenog bestselera Denisa Lehejna, u režiji Martina Skorsezea (uz učešće Leonarda Dikaprija, Bena Kingslija i Maksa fon Sidoua). *Ostrvo osuđenika* (*Kongen av Bastøy, King of Devil's Island*) naziv je norveškog igranog filma (u režiji Mariusa Holsta, 2010) koji prikazuje popravni dom iz 1915. godine na ostrvu Bastøy, koji vrši funkciju kaznene institucije regulisane od strane sadističkog režima.

Matični kontekst književnosti ostaje književnost. Da li su uspomene Jola Stanišića književni tekst? Nisu, ako je fikcija uslov za književno. Jesu, ako uzmemo u obzir karakter jezičke ekspresije. *Otvoreno pismo* je napisano u poetici dokumenta, ali je izašlo iz pera (kasnijeg?) pesnika. Ranije je već bilo reči o metaforizaciji jezika tog teksta, koja proističe ne toliko iz autocenzure, koliko iz osećaja jaza između strahota doživljavane stvarnosti i konvencionalnosti forme. Metafora i poređenje u Stanišićevom tekstu imaju pre svega **afektivnu**, pa tek onda spoznajnu funkciju. Ona treba da izjednači emocionalnu napetost subjekta i da prenosi aporiju reprezentacije koja se čini nemogućom. Sve se to nalazi u sklopu *intentio operis*, čak i ako, ponovimo, mladi autor, pišući uspomene, nije racionalizovao vlastitu stvaralačku strategiju.

Međutim, čitano iz komparatističke perspektive, *Otvoreno pismo...* otkriva svoju pripadnost paradigmi tradicije logorskog svedočenja. Kao što je poznato, ono je postalo jedna od najčešćih formi reprezentacije **neiskazivog** iskustva holokausta. U poljskoj nauci o književnosti s kraja XX i početka XXI veka taj pravac istraživanja se razvio intenzivno i najpre je išao paralelno sa ispitivanjima koja su obuhvatala logorska svedočanstva. U centru pažnje poljskih naučnika našla su se dva fundamentalna dela: logorske pripovetke Tadeuša Borovskog i memoari Gustava Herlinga-Gruđinjskog *Drugi svet*. Oba – iako potpuno različita – teksta koja se u smislu forme smatraju tekstovima objave, bavila su se osnovnim moralnim pitanjima. Koja je (i postoji li uopšte) granica između krvnika i žrtve? (pitao je Borovski). Drugo, je li moguće sačuvati ljudsko dostojanstvo u "drugom", neljudskom svijetu? (pitao se Herling-Gruđinjski). Kakve bi odgovore dao Jole Stanišić? Ko je njegov pripovedački dvojniki? Kakvo bi aksiološko merilo trebalo primeniti na doživljaje Golotočkog čoveka?

U posleratnoj staljinističkoj Poljskoj postojalo je najmanje nekoliko desetaka radnih logora za političke zatvorenike, no u hiljadu devetsto osamdesetima to je bila neistražena tema. Osnovani su po želji Rusa odlukom Ministarstva javne sigurnosti, koje je od aprila 1945. osnovalo Centralne radne logore u Varšavi, Poniatówu, Krzesimówu, Potulicama i Jaworznu. Uglavnom su to bili zatvoreni poljski aktivisti za nezavisnost, vojnici Domovinske vojske, Šlezi, koji su tokom rata potpisali tzv. Volksliste, takođe Ukrajinaca i Lemka. Odluku o pritvaranju doneli su UB i NKVD. Teški logor u Jaworznu, okružen mračnom slavom, delovao je u prostorijama njemačkog podlogora KL Auschwitz-Birkenau. Oni koji su prošli komunističke radne logore tu činjenicu nisu rado iznosili u svojim biografijama. No, usmena ili pisana svedočanstva ostavljena svojim

najbližima zasigurno su preživela. Takvi dokumenti još uvek čekaju svoje istraživače. Teško je pronaći i svedočanstvo slično *Apelu* Jola Stanišića, iako je možda skriveno negde u porodičnom arhivu.

Istraživač-komparatista ima na raspolaganju najmanje nekoliko evropskih remek-dela u kojima je zapisana **matrica iskustva** "golog otoka". Njegovom anticipacijom može se smatrati čuvena antiutopija Džordža Orvela. U romanu *1984* ima mesta da se "upiše" Stanišićevo *Otvoreno pismo...* kao poglavlje o mogućoj daljoj sudbini glavnog junaka... Orvelovski je pre svega đavolji **sistem** optužbe i kazne koja vodi ka premodeliranju ljudske svesti.

Kao što je poznato, Orvel je, pišući antiutopiju, znao za realnost sovjetskog sistema „prekovke duša” („prekranja duša”). U tridesetim godinama dvadesetog veka je boljševičku Rusiju zahvatio talas "velike čistke" kao čije su žrtve pali kako Staljinovi poverljivi saradnici, tako i slučajni ljudi. Razulareni ideološki teror odneo je milione života, radne logore ispunile su gomile osuđenika raznih nacionalnosti i socijalnog statusa. Ali sovjetski logorski kazneni sistem nastao je ranije, formiran od 1923. godine, kad je na Solovjeckim ostrvima na Belom moru otvoren prvi koncentracioni logor. Njegov tvorac bio je Fjodor Ejhmans, koji je u Solovjeckom manastiru iz XV veka, na kamenitoj zemlji sa svih strana opkoljenoj vodom, smestio hiljade zatvorenika. Najsigurniji čuvar je tamo bila surova priroda, ali i sistem koji je izmislio major Ejhmans delotvorno, jer je osuđenike i mentalno izolovao od sveta – od njegovih načela i etičkih normi, od bližnjih, od nade. Zapravo se nije razlikovao od svih u istoriji poznatih "osuđenih otoka".

SLON, odnosno Solovjecki logor specijalne namene imao je za cilj ne samo kažnjavanje, nego i privrednu delatnost; zatvorenici su tretirani kao jeftina radna snaga. Principi funkcionisanja tog logora primenjivani su i u kasnijim velikim kompleksima (Silbag, Dalag, Uhtpečag). Godine 1930. za sve širu mrežu formirana je Glavna uprava logora – GULAG. Treba dodati da je Ejhmans takođe bio žrtva Velike čistke...

Talentovani ruski pisac, Zahar Prilepin, ispričao je 2014. godine beletrizovanu priču svog dede, zatvorenika solovjeckog logora, u romanu *Obitelj*. Knjiga je imala veliki uspeh, u njoj je viđeno remek-delo poput Konradovog *Srca tame* ili uspomene iz izgnanstva Fjodora Dostojevskog. Parabolična, višedimenzionalna, intertekstualna i odlično napisana, prikazuje pravu Danteovu sliku osuđenog junaka, mladog Artjoma, slučajne žrtve ironije sudbine. Zbog bitnih žanrovskih razlika teško je neposredno porediti Stanišićevo *Otvoreno pismo...* i *Obitelj*, ali moramo biti svesni onoga što proističe iz istorijskog mesta oba teksta. Dakle, "hladno ostrvo", odnosno solovjecki logor, nastao je kao prva institucija tog tipa u zemlji koju je totalno promenila ideologija komunizma. Naravno, postojali su mnogi obrasci pre toga, počevši od kolonijalnih istrebljenja sprovedenih u Africi (up. Konradovu prozu). Međutim, Solovke kao model komunističkog radnog logora (koji će kasnije kopirati nacisti u koncentracionim logorima!) postaje **osnivačka činjenica** komunističkog bespravlja i apsurdne masovnosti terora.

Stanišićevo *Otvoreno pismo...* iz 1959. godine može se protumačiti kao **koda** tog strašnog scenarija smrti, kao što su logori u posleratnoj Evropi.

Naravno, Golim otokom se završava jedino istorija političkog terora koji je napravio Titov režim, ali njegovi ruski ekvivalenti, gulazi, postoje i dalje. Pa čak i ako oni jednog dana nestanu u ovoj zemlji, dvojbena je hoće li nestati sama prastara ideja represije. To uvrenje potvrđuje i remek-delo koje se čini najvažnijim i najboljim reperom za interpretaciju uspomena Jola Stanišića, a to remek-delo je *U kažnjeničkoj koloniji* Franca Kafke.

Ta pripovetka, neobična i toliko daleko od realizma, a istovremeno potresno realistička u svom opštem značenju, nastala je u oktobru 1914. godine, neposredno posle izbijanja Velikog rata (i navodno je bila inspirisana pripovetkom *Le Jardin des Supplices – Vrt mučenja* Oktava Miraboa iz 1899. godine). Tumačen je na više načina, jer, kao i manastir Prilepina, pokazuje svet "svuda i nigde", svet nekome moguć (noćna mora rata) i simboličan u isto vreme. U maestralnoj kompoziciji dela mogu se izdvojiti dva segmenta, a prvi nam se čini korisnim kao interpretativni kontekst Stanišićevih memoara, koji – ponovimo opet napomenu iz uvodnog dela rada – opisuje zatvorski stroj, izostavljajući intimistička priznanja. U Kafkinoj pripovesti glavni junak je mašina. Stravičan uređaj za torture i **dehumanizovanje** osuđenika. Čitamo da "aparatus radi potpuno sam", radi dvanaest sati bez prekida, a i ako se kvari, kvarovi se mogu odmah popraviti.

Logor Goli otok izmislili su komunistički donositelji odluka Titovog režima po sovjetskom obrascu, što im je sigurno bilo dobro poznato. Sistem je preuzet s njegovim glavnim principom da nije krivica ono što određuje kaznu i da je njegova svrha – kao i u kaznenoj koloniji – brisati kaznu/traumu u telu osuđenika. No, u totalitarnim državama takozvani sigurnosni aparat (u Rusiji NKVD, u Poljskoj UB, u Jugoslaviji...) i aparat iz Kafkine priče imaju istu funkciju. Fizičko uništenje mašinom poslednji je, ali ne i najvažniji, kazneni čin. Cilj je orvelovska promena mišljenja. S ove točke gledišta, svaki režim može postati sudac. Pročitajmo Kafkine proročke reči (u kontekstu sovjetsko-jugoslovenske prošlosti):

Aparatus ten (...) jest wynalazkiem naszego poprzedniego komendanta. Współpracowałem już przy najwcześniejszych jego próbach, brałem także udział we wszystkich pracach do jego ukończenia. Zasługa dokonania wynalazku przypada zresztą wyłącznie naszemu poprzedniemu komendantowi. Czy słyszał pan o nim? Nie? A więc nie przesadzę, jeśli powiem, że urządzenie całej kolonii karnej jest jego dziełem. My, jego przyjaciele, wiedzieliśmy już w chwili jego śmierci, że urządzenie kolonii jest dziełem na tyle skończonym w sobie, że jego następca, choćby miał w głowie tysiąc nowych planów, nie będzie mógł – przynajmniej w ciągu wielu lat – zmienić nic ze starego. I nasza przepowiednia się spełniła; nowy komendant musiał to uznać¹².

Predlog da se memoari Jola Stanišića smeste u blizinu priče Franza Kafke u kontekstu može se na prvi pogled učiniti ekscentričnim. No, to nije slučaj ako prihvatimo scenario komparativne analize o kojem je pisao Rodolphe Gasché:

Autentyczne porównania są otwarcie przeznaczone do tego, by mogły ustanowić rozróżnialność i poszczególnosc tego, co pojawia się w porównaniu.

¹² F. Kafka, *Kolonia karna. Raport dla Akademii*, w: *cztery opowiadania. List do ojca*, preveo J. Kydryński, Warszawa 2003, s. 34.

Jednak, bardziej niż o zabezpieczanie indywidualności i jednostkowości porównywanych elementów w sposób ogólny, chodzi o to, żeby wywołać jednostkowość tak, by okoliczności towarzyszące porównywaniu były uszanowane w ich przygodności. Zadaniem porównania jest ustanowienie właściwej natury tego, co jest porównywane – cel, który w rzeczywistości można osiągnąć na gruncie specyficznych warunków, w jakich porównywanie ma miejsce.¹³

„Specifični uslovi u kojima se odvija poređenje“ u našem su slučaju postkomunistička stvarnost 2019. godine, različita na Balkanu i u Poljskoj. Generacijsko iskustvo autorā ovog teksta osuđuje ih na posredovani pristup istini vremena, ali ne zatvara put simboličkom prostoru univerzalnog iskustva. Predlog komparativnog čitanja memoara Jola Stanišića pre svega mora voditi računa o doslovnom tumačenju, jer je *Apel* prvenstveno svedočanstvo o mikroistoriji. Kao takav zahteva čitanje u redu nove historiografije koja oplemenjuje iskustvo pojedinca, a koje je jednako iskustvu zajednice. Ipak, ukazivanjem na odnos ovih sećanja s paradigmom tradicije, moguće je podići i ocenu njihovih estetskih i kulturnih vrednosti.

Književnonaučna istraživanja XX veka u Jugoslaviji sadrže neispitano polje, a to je stvaralaštvo antititovih pristalica Informbiroa. Stvaralaštvo Jola Stanišića, opširno, višejezično, višedecenijsko i raznovrsnog autorskog iskaza, dokaz je propusta književnonaučne sredine. Istovremeno moramo biti svesni da je primer Stanišića samo deo šire anateme, koja obuhvata stvaralaštvo radikalnih pisaca ideološke komunističke orijentacije. Međuratni sukob na lewici ima svoju monografiju, ali to je samo prvi deo tragične istorije dramatične iluzije – komunističke utopije, koju je Titov režim podvrgao torturama i davio u krvi (u prenesenom smislu) i, doslovno, u moru. Jugoslovenska postlogorska književna emigracija zasluđuje naučnu refleksiju kako njenih ideoloških, tako i estetskih aspekata. U Sovjetskom Savezu živele su sledeće izbeglice iz Jugoslavije, od kojih su neki vladali perom: M. Perović, Vukašin Dapčević (11. 12. 1922), B. Aleksić, Milan Kalafatić, R. Jokić, Bogdan Jovović (29. 6. 1926), Branko Arsenijević (11. 11. 1924), Rikard Manjo (6. 3. 1926), Stevo Drinjak (15. 1. 1923), Stanoje Brajović (23. 7. 1922), Ljubo Bulatović, B. Vukolić. U Mađarskoj su stvarali: Grga Lulić (11. 3. 1923), Ljubo Kojić (28. 9. 1921), C. Jovanović. U Rumuniji su živeli: S. Perović, M. Tomić, M. Perović.

Literatura

Izvor:

Stanišić Jole, *Otvoreno pismo komunistima svih zemalja*. Tekst od 57 strana otkucan na pisačem stroju predao je Michał-Gorana Stanišić.

¹³ R. Gasché, *Porównawczo teoretyczna*, preveo J. Momro, [w:] *Niewspółmierność. Perspektywy nowoczesnej komparatystyki*, Antologia, red. T. Bilczewski, Kraków 2010, str. 37.

Literatura:

- Applebaum Anne, *Gulag*, preveo Jakub Urbański i Małgorzata Claire Wybieralska, Warszawa: „Świat Książki” 2005.
- Banac, Ivo: *Sa Staljinom protiv Tita*. Zagreb 1990.
- Dedijer, Vladimir: *Dnevnik 1941–1945, tom 2*. Rijeka–Zagreb 1981.
- Dedijer, Vladimir: *Dokumenti 1948, knjiga prva, knjiga druga i knjiga treća*. Beograd 1979.
- Dedijer, Vladimir: *Izgubljena bitka Josifa Visarionoviča Staljina*. Beograd 1978.
- Dedijer, Vladimir: *Jugoslavensko-albanski odnosi*. Zagreb 1949.
- Dedijer, Vladimir: *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*. Tom 3. Beograd 1984.
- Dedijer, Stevan: *Špijun kojeg smo voljeli*. Zagreb 2011.
- Đilas Milovan, *Druženje s Titom*. Harrow 1984
- Jezernik Božidar, *Naga Wyspa. Gulag Tity*. Prevele Joanna Pomorska, Joanna Sławińska. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne 2013
- Kalajdžić Dragan, *Otok gole istine*. Zagreb 1985
- Kjosseff Dino, *Tito ohne Maske*, Berlin 1953
- Kržavac, Savo i Dragan Marković: *Informbiro – Šta je to?* Beograd 1976.
- Lebl Ženi, *Ljubičica bela*. Gornji Milanovac 1990
- Markovski Venko: *Island of death, A diary in letters*, New York 1984.
- Marković Dragoslav, *Istina o Golom otoku*. Beograd 1987
- Peručica Kosto R., *Kako su nas prevaspitali*. Beograd 1990
- Popović Miroslav, *Udri bandu*. Beograd 1988
- Previšić Martin, *Povijest informbroovskog logora na Golom otoku 1949–1956*. Zagreb 2014
- Radonjić, Radovan: *Izgubljena orijentacija*. Beograd 1985
- Rajković Tomislav, *Do Golgote i nazad. Veljkova priča*. Andrijevića 2006
- Rastoder, Rifat i Kovačević, Branislav: *Crvena mrlja*. Titograd 1990.
- Simić, Dragoslav i Boško Trifunović (red): *Ženski logor na Golom otoku*. Beograd 1990.
- Simić, Mihajlo: *Na Golom otoku*. Ljubljana 1990.
- Sołżenicyn Aleksander, *Archipelag GULag 1918–1956*. Przekład Jerzy Pomianowski (Michał Kaniowski). Poznań: Wydawnictwo Rebis 2010.
- Stojanović, Milinko B.: *Anatomija zločina*. Beograd 1991.
- Tko je tko u Jugoslaviji*. Beograd 1970.
- Yindrich Jan, *Tito v. Stalin*. London 1950
- Vasović Svetlana, Mekina Igor, *Mile Perović: „Tito je moral vedeti”*. „Mladina”, 27 januara, str. 25–28, 1989 cit. prema B. Jezernik.

Bogusław ZIELIŃSKI, Anna LEGEZYŃSKA

JOLE STANIŠIĆ'S APPEAL TO COMMUNISTS ALL OVER THE WORLD
Summary

The paper deals with the manuscript of the *Open Letter to Communists all Over the World* by Jole Stanišić, i.e. with the description of the terrible suffering on Goli otok given in the text indicated above. It points to a specific narrative position determined by a conscientious report from the position of a participant as well as a broad perspective of testimony. At the same time, it is accompanied by a complete abandonment of the description of one's own participation in any camp event. Apart from Stanišić's text, the paper also deals with other testimonies about Goli otok, the Gulag, Udba, the historical context, Stanišić's attitude towards the idea of communism, Stalin and Tito, and other crucial moments that can help create a context in which the manuscript itself is perceived more accurately and easily. The reading of the manuscript leads to the conclusion that, although it does not investigate fictitious events but represents a type of report on real events, it nevertheless contains the character of linguistic expression that announces a future writer, a member of the Union of Writers of Russia and the Union of Writers of Yugoslavia, and forms part of the unexplored field of South Slavic literature in general.

Keywords: Jole Stanišić, Goli otok, concentration camp testimony, post-camp literary emigration, socialism, communism

Луси КАРАНИКОЛОВА-ЧОЧОРОВСКА

Филолошки факултет, Универзитет „Гоце Делчев“, Штип

meil: lusi.karanikolova@udg.edu.mk

ДРАМСКИ „КОД“ У „ГОРСКОМ ВИЈЕНЦУ“

Овај рад се бави драмским особинама „Горског вијенца“. Наиме, у научној и наставној пракси у јужнословенским срединама, „Горски вијенац“ Петра Петровића Његоша је жанровски дефинисан као епска поема у драмској форми. Ово је омогућило да се овом реномираном штиву приступи из перспективе три књижевна рода – лирике, епике и драме.

Међутим, захваљујући дугогодишњем одржавању Међународног славистичког скупа „Његошеви дани“ и реномираном црногорском његошологу проф. др Татјани Бечановић, која тврди да је „Горски вијенац“ драма, чини се да жанровски карактер овог књижевног дела може да се посматра искључиво из драмске перспективе.

Наш напор у овом чланку усмерен је на успостављање драмског кода у „Горском вијенцу“, тако да ће одговарајућим теоријским инструментаријумом бити идентификоване и објашњене све очигледне и латентне драмске карактеристике у делу. Интерпретираће се: драмска композиција, лица, дидаскалије и драмски сукоб као основни елементи драме. Наш циљ није провера става Бечановићеве, већ афирмативан приступ драмском коду „Горског вијенца“, што несумњиво и ми потврђујемо, бар у нашој наставној пракси.

Кључне речи: „Горски вијенац“, драма, драмски код, драмска композиција, драмски конфликт.

1. ПРИСТУП

У овом се чланку говори о драмском „коду“ у „Горском вијенцу“ Петра Петровића Његоша. Наиме, да ово дело, које је у јужнословенској научној и наставној пракси деценијама жанровски дефинисано и проучавано као епска поема у драмском облику, може да се посматрао искључиво као драма, темељно и научно аргументовано излаже угледни црногорски његошолог Татјана Бечановић*. На овоме се заснива и наш изазов да пишемо

* Драмски, односно позоришни карактер „Горског вијенца“ третира и Милорад Бошковић, а на електронском простору у односу на ову проблематику се налази и на статистику од 10 плаката, што потврђује Његошев позоришни афинитет, односно могућност да се његов „Вијенац“ изводи у позоришту, и то у периоду од 1931. до 2010. године, као и једна филмска верзија овог дела у трајању од 1 сата и 27 минута, према сценарију и у режији Петра Божовића. Види: Milorad Bošković: „Predstave Gorskog vijenca“, Matica, br. 72, Podgorica, 2017, str. 153–168; Digitalna kolekcija „Petar II Petrović Njegoš“, Nacionalna biblioteka Crne Gore Đurđe Crnojević, <http://www.dlib.me/petarpetrovic2njegos/slike-i-plakati.php> и https://www.youtube.com/watch?v=QWuIcZX_JH4, виђено 6. 6. 2019. године.

о овом питању, наравно, не зато да бисмо доказали, потврдили или демантовали, већ само да бисмо још једном афирмативно указали на могућност да се ово ремек-дело јужнословенског романтизма разгледа као драма, па чак и да „постоји“ као драма.

У том смислу се наш труд своди на техничко и теоријско указивање на очигледне и латентне драмске елементе у „Горском вијенцу“, јер, наиме, ово дело није само наизглед драма: она има списак лица, има дидактике, има драмску композицију и, што је посебно важно, постоји дијалог.

Осим чињенице да је већина драмских фактора у „Вијенцу“ видљива на први поглед, осим композиције која треба да се прикаже и докаже, овде тумачимо драмски код помоћу једне врло практичне алатке коју нуди македонски драматург и шекспиролог Горан Стефановски. У својој „Малој књизи замки“¹ он говори о томе како се „прави“ драма. Дакле, не како се пише, већ како се прави. Стефановски ставља на располагање шест замки или, како их назива, драмских углова који треба / морају да буду „задовољени“ у једном драмском тексту да би се дефинисао као драма.

„Горски вијенац“ Петра Петровића Његоша је, као што наша анализа показује, подложен „прављењу“, пре свега захваљујући колико изврсно сти свога ствараоца и његовом драмско-позоришном афинитету, толико и песниковој иманентној потреби да на један тако непосредан, драмски начин проговори о проблему повратка потурчених Црногораца матици, што је деценијама било рак-рана у црногорском друштву у XVII и XVIII веку.

2. ДРАМСКИ ЕЛЕМЕНТИ У „ГОРСКОМ ВИЈЕНЦУ“

2.1. Драмска композиција

Да би „Горски вијенац“ био драма, мора безусловно да задовољи три фактора: да постоји конфликт, да „понуди“ утисак непосредно доживљене стварности и да задовољи „захтеве“ драмске композиције, у класичном смислу те речи.*

¹ Горан Стефановски: „Мала книга на стапици“, Табернакул, Скопје, 2002.

* Према општој теорији књижевности, драма је књижевни род, који за разлику од лирике која говори и епике која приповеда, приказује односе између ликова, као последицу драмског конфликта. Драмско дело се не реализује тако што би било испричано као прича или испевано као песма, већ измишљени саговорници, говорећи свој део текста и допуњавајући га мимиком и гестовима, приказују одређене догађаје људских ликова на основу којих гледаоци (и читаоци) могу да створе илузију стварног живота. Према томе, драмска књижевност, према својој основној идеји, садржи једну димензију више од осталих књижевних родова – димензију непосредног оживљавања представе људског живота, илузију конкретне стварности.

Суштинска карактеристика драме је драмски конфликт или супротстављање. Драмски конфликт је обично конфликт између два става, два или више ликова који имају различита схватања, карактере и интересе. Конфликт може да буде заснован и на сукобу између идејних носилаца напредних и назадних друштвених снага, или он може да се јави код једног драмског јунака због интимних контрадикција. У сваком случају, драмска радња и конфликт се нужно заснивају на важним друштвеним и животним проблемима.

Драма, каже Ђерђ Лукач „(...) је књижевно дело које у односу на неку окупљену масу жели да постигне директан и снажан утицај приказивањем догађаја између људи“². Ова општа и наизглед прилично елементарна „дефиниција“ појма драме представља својеврсни сажетак и сублимирану варијанту Аристотеловог опсежног и свакако полазног одређивања драме, односно трагедије.

Наиме, за Аристотела трагедија је: „(...) имитирање озбиљне (целе) и завршене радње са одређеном дужином у дотераном говору, и то посебно за сваку врсту у њеном делу, преко ликова који делују, а не приповедањем, а што тугом и страхом испуњава састав таквих (тј. тужних и страшних) догађаја“³. Другим речима, драмско дело треба да „имитира“ стварност или одређено дешавање између људских ликова (карактера, према Аристотелу), као резултат драмског конфликта. Према Аристотелу, да би постојала драма, односно трагедија, нужно је да постоји радња: „(...) јер трагедија је имитирање не људи, већ радњи и живота (...) и без радње не би могла да се направи трагедија, а без карактера би могла“.⁴

Драмска композиција је нужан фактор у једном драмском тексту. Аристотел не говори о драмској композицији, већ о заплету и расплету у драми: „Под заплетом подразумевам све оно што се десило на почетку драме до оног места где почиње прелаз из несреће у срећу или обрнуто из среће у несрећу; а под расплетом онај део од ког почиње прелаз до краја драме (...)“⁵. Драмска композиција или развојна линија драмске радње, полазећи од примера класичне античке драме па све до данас, обавезно мора да подразумева пет фаза драмске радње: експозиција, заплет, кулминација, перипетија и расплет.

Ова општа „драмска“ места присутна су у „Горском вијенцу“ и то би био први корак у потврђивању његовог драмског „кода“.

Његошев „Горски вијенац“ „подражава“ конкретну стварност: сукоб Црногораца са потурицама, историјски догађај са локалним димензијама.*

Драмски текст има своју композицију или развојну линију која пролази кроз пет фаза: експозиција (увод) – представљање ликова и почетни догађај из кога ће произаћи конфликт; заплет – почетак развијања драмског конфликта; кулминација заплета – највиша тачка до које стиже драмски конфликт, када и почиње да се препознаје у чију корист ће се разрешити драмска радња; перипетија – опадање напетости у развоју радње, када се дешава нешто непредвидиво у корист победника у конфликту и расплету – разрешење конфликта и крај драмске радње.

² Ђерђ Лукач: „Историја развоја модерне драме“, Nolit, Београд, 1978, стр. 23.

³ Аристотел: „За поетиката“, Македонска книга, Култура, Наша книга, Комунист, Мисла, Скопје, 1979, 1449 б, 25–30.

⁴ Ibidem, 1450, 15–30.

⁵ Ibidem, 1455, 20–25.

* Имали смо прилику, посредно, да слушамо предање о масовном потурчавању у Црној Гори од Скопљанца Миомира Зечевића (1930–2007), по пореклу из села Виничка, у близини Берана, Црна Гора. Његово приповедање је безвременско одређивање када се тачно тај догађај десио. Наиме, предање говори о два табора, о Црногорцима и домаћим Турцима, који преговарају на широкој пољани о томе да се потурице врате православљу. Одједном се дешава велико невреме и гром удара тачно у табор потурица. После овог догађаја,

Не постоје прецизни подаци о томе када се тачно догодио: „(...) тај догађај, о коме недостају ближи историјски подаци, Његош је датирао на почетку епа – крајем 17-ог века. Постоје мишљења да је могао да се деси у 16-ом, или можда 18-ом веку“.⁶ У том смислу сукоб је прецизан и јасан: то је сукоб између народа и одметника, но и сукоб на идеолошком, религиозном нивоу – сукоб између православног хришћанства и ислама, или потребе за доминацијом једних, односно других. То је унутрашњи, психолошки сукоб код владике Данила, његова интимна борба – да ли ће се поступити исправно ако се бије битка против оних који су некад били „наши“.

Радња у „Горском вијенцу“ према православном календару обухвата временски период од приближно шест месеци, од Духовдана до Божића, од дилеме владике Данила, до победе над потурицама. У једном таквом, релативно кратком временском периоду приказани су: стање у црногорском табору, непомирљивост са издајом домаћих Турака, величање хероизма Црногораца и њихове историје, преговори са Турцима и низ обичаја и веровања, црногорских, турских и млетачких.

Радња не може да буде дефинисана као искључиво епска, иако догађај који је описан има епске размере. Зато што је, наиме, све што се догађа приказано кроз дијалог. У ствари, и дијалози нису чисти дијалози, већ претендују на опширне монологе, оптерећене мисаоношћу и високом семантиком, што заузврат резултира ниским нивоом акције.* Чак и најважнији догађај – битка Црногораца са домаћим Турцима одсуствује. Ово сазнање не иде у прилог нашој тези за потврђивање драмског кода у „Горском вијенцу“. Међутим, радња, таква каква је, савршено пролази кроз све фазе драмске композиције, која је уникатна и одликује се опширном експозицијом и још опширнијом перипетијом, у којој су догађаји, реплике, монолози и дијалози беспрекорно функционални и реализовани према неминовном каузалном принципу. Један технички податак, наиме да се кулминација драмске радње физички налази готово тачно на половини текста (страна 57, од укупно 117 страна у препеву „Горског вијенца“ на македонски језик) даје нам за право да мислимо да је Његош свакако водио рачуна о томе (мада је то могла учинити и његова поетска интуиција) и да је вероватно реализовао радњу кроз унапред осмишљен драмски концепт.

који становништво доживљава као божји знак, процес интензивног потурчавања је био прекинут из корена.

⁶ Видо Латковић: “Петар Петровић Његош”, Нолит, Библиотека “Портрети”, Београд, 1963, стр. 194.

* Тајана Бечановић прецизно указује на карактер дијалога у „Горском вијенцу“, који и није дијалог у граматичком смислу речи са присуством првог и другог лица у претпостављеној говорној ситуацији, већ линеарност алегоријских монолога који следе један за другим: „(...) Алегорија указује на тачно одређено, али неизречено значење, па према тој позадини морају да се тумаче и реплике Црногораца, које се трансформирају у монолошке секвенце, организоване на принципу алегорије и наизглед без видљиве повезаности са основном темом разговора“. Види: Tatjana Bečanović: „Osobine dramskog diskursa u Gorskom Vijencu“, Zbornik radova Njegoševi dani 3, Univerzitet Crne Gore, Filozofski fakultet, Nikšić, 2011, str. 46.

Супротно констатацији Бечановићеве да је „Горски вијенац“ драма у којој је угрожен основни принцип хомогене драмске композиције, тако да је радња разбијена⁷, наша анализа указује на утисак да и поред тога, драмска композиција задржава континуитет радње, а њена нехомогеност се неутралише захваљујући обилној алегоричности и концентрисаној семантици у репликама, односно монолозима, углавном Црногораца, али и Турака, исто тако.

Драмска експозиција, као прва фаза радње, која по дефиницији треба да представи ликове и почетни догађај од ког ће се развити заплет је, већ смо рекли, прилично опширна и оптерећена коментарима Црногораца, чије значење је у прилогу превазилажења колебања владике Данила, да ли је неопходно да се упери пушка против својих, против „некадашњих својих“. Наиме, ову дилему владике Данила, иако је контемплација, изражена у монологу, сматрамо почетним „догађајем“ из ког ће се касније изродити заплет, реализован кроз вербални сукоб између Црногораца и Турака. У експозицији се наилази на три наступа играња Кола и реплике и следећи монолози Вука Мићуновића, Вука Мандушића, Вука Томановића, сердара Радоша, кнеза Јанка, браће Мартиновића, који алегорично и имплицитно изражавају потребу за разбијањем потурица и прекидом те, за њих срамотне и понижавајуће традиције потурчавања:

„Удри врага, не остав му трага,
али губи обадва свијета!“^{8*}

Семантичка димензија ове фазе драмске радње представља понижавајући и непримерен положај Црногораца у односу на Турке, заједно са латентном потребом да се боре кроз битку.

Заплет се у „Горском вијенцу“ надовезује на експозицију, односно произилази из ње, па се своди на вербални сукоб црногорских и турских достојанственика и њихову немогућност, у складу са намером владике Данила да у миру преговарају и да се договоре. Вербални сукоб, који је у својој суштини нека врста такмичења у надмудривању и истицање сопствених квалитета, ради омаловажавања и вређања противника, настаје сукоб између Црногораца и Турака, између православног хришћанства и ислама, између крста и месеца:

„Да, нијесу ни криви толико;
премама их невјера на вјеру,
улови их у мрежу ђавољу.

⁷ Tatjana Većanović: „Osobine dramskog diskursa u Gorskom Vijencu“, op.cit. str.49.

⁸ Петар Петровић Његош: „Горски вијенац“, Антологија српске књижевности, дигитално издање Учитељског факултета Универзитета у Београду и компаније Microsoft® стр. 24 (<https://www.antikvarne-knjige.com/elektronskeknjige/assets/uploads/pdf-23.pdf>)

* У даљем тексту, број стране са које се цитира стих налазиће се у загради, одмах после цитата, према издању: Петар Петровић Његош: „Горски вијенац“, Антологија српске књижевности, дигитално издање Учитељског факултета Универзитета у Београду и компаније Microsoft® стр. 24 (<https://www.antikvarne-knjige.com/elektronskeknjige/assets/uploads/pdf-23.pdf>)

Што је човјек? Кâ слабо живинче!“ (49), рећи ће владика Данило, на шта ће Турчин Скендер-ага узвратити:

„Мањи поток у виши увире,
код увора своје име губи,
а на бријег морски обојица
(...)

И звјерад су исто као људи,
род свакоји своју вјеру има;
за кокошку и орла не питам,
но што стрепи лаф од гуске, кажи!“ (51).

Драмска радња постепено достиже кулминациони моменат када и црногорски првенци реагују ауторитативно и на равноправан начин као и турски – без страха, арогантно и нихилистички, са одсуством поштовања према султану.

Једна реплика Вука Мићуновића од саме средине драмске радње имплицира у себи не само спремност већ и приправност за битку против Турака, а за враћање потурица, али и снажно самопоштовање, храброст и достојанство који красе Црногорце као нацију у тим тешким тренуцима одлучности:

„Да нијеси у кућу дошао,
знао бих ти одговорит дивно;
ема хоћу нешто свакојако.
Зар обадва нијесмо хајдуци?
Он је хајдук робља свезанога,
он је бољи е више уграби;
ја сам хајдук те гоним хајдуке,
гласнија је моја хајдучина.“ (53).

Драмска перипетија у „Горском вијенцу“, као фаза драмске радње када треба да се деси преокрет захваљујући ком би се препознало у чију корист ће се разрешити драмски сукоб, као што је већ речено је прилично опширна и из драмског аспекта стварно нехомогена, а почиње наступом са играњем Кола, које низ песму слави победу Млетака над Турцима 1687. године. Овим податком се скоро експлицитно најављује скоро победа Црногораца над Турцима.

Шта перипетију чини опширном и нехомогеном, али свакако не и разводњеном и нефункционалном? Наиме, ову фазу драмске радње сачињава девет посебних епизода, чији је заједнички семантички именитељ нужна победа над домаћим Турцима у још нужнијој предстојећој бици. То су: „епизода шест снова“ у истој ноћи црногорских првенаца, а који прогнозирају скору победу крста над месецом; затим епизода о боравку војводе Драшка у Венецији која такође може да се сматра својеврсном „драмом у драми“; следи пророчанство, гледање у плећку, обичај према којем се карлични део који подсећа на крст односи на судбину Црногораца, а скелетни

део – на Турке; затим, црногорско-турска свадба, на којој се мешају православни и исламски обичаји; следећа је тужна епизода о погибији војводе Батрића и изузетно снажно оплакивање сестре Батрићеве, догађаји који повећавају револт у црногорском табору; одмах после ове тужне, следи шармантна епизода о неписменом попу Мићу, као интеллигентна и ненаметљива критика неписменог црквеног клера. Опширнија епизода са бабом вештицом коју су Турци послали да посвађа црногорска племена да не би напали потурице представља својеврстан мали заплет у перипетији, који се међутим брзо разрешава. Најмаркантнија од свих ових епизода перипетије у „Горском вијенцу“ је мудри говор игумана Стефана који ће најавити неопходност тешке битке и последња епизода са заклетвом црногорских јунака у цркви где ће се узајамно штитити и одбранити православље, после чега следи крвава битка у којој су покорени домаћи Турци.

Расплет драмске радње у „Горском вијенцу“ се дешава на Бадње вече и на Божић. Технички, карактер и ове фазе је исти као и код претходних, дијалог о извојеваној победи, односно монолози који се надовезују и који глорификују хероизам Црногораца и изражавају сатисфакцију због задовољене правде.

2.2. Драмске „замке“ у „Горском вијенцу“

„Проверу“ драмског кода у „Горском вијенцу“ ћемо урадити на егзактан начин коришћењем драмског инструментаријума македонског драмског писца и дугогодишњег професора драматургије Горана Стефановског (1952–2018). У својој „Малој књизи замки“⁹, он предлаже „једноставан“ и ефективан начин „прављења“ драме, односно, нуди могућност да се драмски текст третира из перспективе „како е направљен“. „У енглеском језику, каже Стефановски, реч која означава драмског писца је *playwright*. Ова реч је састављена из два дела: *play*, која значи драма, представа и *wright* која значи мајстор, занатлија, извођач, онај који прави (...) *Playwright* није онај који пише драме, већ онај који их прави, саставља, изводи, прави структуру“¹⁰ Значи, драма, да би била драма, према Стефановском треба не да буде написана, већ „направљена“, а јединицу мере у процесу конструкције драме Стефановски је назвао „драмски угао“: „Ако погледамо структуру сваке драмске сцене, или било ког вица, приметит ћемо да постоји један моменат у ком се мења правац кретања, где права линија формира угао, прави нагли преокрет, хвата кривину, неочекивано се кида, формира лук“.¹¹ Према томе, драмски угао је онај моменат драмске радње када она скреће у неочекиваном правцу, када прави нагли преокрет. Драмски угао се прави помоћу замки, „драмских замки“, према Стефановском. „Замка је омча, мамац, удица, клопка“¹² и, да би драмски писац успео да формира „угао“ у драмској радњи, захваљујући коме би постигао

⁹ Горан Стефановски: „Мала книга на стапици“, Табернакул, Скопје, 2002.

¹⁰ Ibidem, стр. 21.

¹¹ Ibidem, стр. 22.

¹² Ibidem, стр. 29.

драмску тензију, треба да се послужи, као што то каже Стефановски, „периодичним системом драмских елемената“. Таблица драмских замки у експертизи Стефановског састоји се из шест категорија: Где (замка места), Када (замка времена), Ко (замка карактера/драмског лика), Шта (замка радње), Зашто (замка мотивације) и Како (замка становишта). Замке су изузетно ефикасне алатке, захваљујући којима се препознаје и дефинише драмски угао и потврђује се драмски карактер текста/дела/драме.

„Горски вијенац“ Петра Петровића Његоша показује изванредну драмску флексибилност, јер је подложен да се усклади према оваквом драмском инструментаријуму.

Замка *Где*, замка места, треба да буде место где ће драмска радња да направи драмски угао, да неочекивано промени правац. То је место радње и Његош, као и сваки други драматург, место увек означава у дидаскалијама: *на Ловћену, на врху Црквини, на Цетињу, на Вељовом гумну, из Подгорице, из цркве, пред црквом, покрај ватре, из собе*. У драмској структури „Горског вијенца“ ова замка није многу фреквентна. Могу да се препознају две конкретне замке места, које и нису „чисте“, но истовремено представљају и замке времена и карактера, односно радње. Једна је замка у коју „пада“ Вук Мандушић, на Вељовом гумну, ноћу, у глуво доба, када у сну разоткрива своју заљубљеност у снају бана Миловића, а други првенци користе моменат да се нашале са њим. На овом месту радња скреће са очекиваног правца, а у замку места коју формира, заробљава Вука Мандушића, на тај начин истовремено формирајући и замку времена и замку карактера.* Друга замка места је у ствари једна од епизода перипетије у „Горском вијенцу“, када представници неколико црногорских племена „ухвате“ баба-вештицу, уцењену од стране Турака да их посвађа, да они не устану против потурица. Овај део радње се дешава на Вељовом гумну, а управо тамо је донесена „уловљена“ баба, захваљујући чему се радња неће развијати у правцу који би изазвао штету за Црногорце. Истовремено, ова замка је и замка Шта, замка радње, јер прави угао у развоју драмске радње. Када се ради о замци Када, пада у очи да су локације назначене у дидаскалијама увек домаће, домицилне, своје, завичајне и отаџбинске. Слично је и стање са замком Када.

Замка времена, *Када*, подразумева време драмске радње. То значи да се у одређено време дешава нагли преокрет, који је условљен управо временом у ком се радња одвија. Ова, као и замка Где, уопште није честа, мада је време радње увек уредно наведено у дидаскалијама: *уочи Духовдана, никоје доба, на Малу Богородицу, ноћ са месечином, мало би, мрачно, пред зору, Бадње вече, Божић*.

Наишли смо само на једну, наглашенију Када-замку, која је хибридна – функционише истовремено са замком места и као замка карактера. Наиме, кнез Јанко прича о шали коју су направили старом турском хоци,

* Даље у тексту ће бити објашњена природа замке карактера и начин на који она формира драмски угао. У овом случају, реч је о замки карактера из реда психолошке, менталне замке, јер имплицира менталитет Црногораца који умеју да буду не само добри патриоти већ и обични људи, са нагоном за шалу.

када су га црногорски јунаци осрамотили стављајући му рог у пушку. Баш тада и баш тамо се дешава да се нађе турски хоџа, да би га Црногорци исмејали. Кажемо да је и замка Ко из реда менталних замки, јер је још једна из низа који наговештава шаљив менталитет Црногораца, али и потребу да се пронађе начин да се онај други, различит, онај поробљивач, осрамоти.

Замке Где и Када, као хронотопске одреднице углава кроз које пролази драмска радња, имају још један, латентан, а свеприсутан заједнички именитељ. Оне означавају позната места и познато време: на Ловћену, пред црквом, на Духовдан, на Малу Богородицу, Бадње вече, Божић. Просторно-временски маркери могу и да се перципирају као стално присутни и активни, јер се у њиховој позадини дешава све што се дешава (велика окупљања се одржавају на Духовдан и на Малу Богородицу, а битка против потурица се дешава на Бадње вече, пре Божића). То сугерише да је познато, домаће, своје, православно овде доминантно и да нема места за другог, нарочито за поробљивача. Његош, несумњиво не случајно, даје такве одреднице, интуитивно желећи туђина да зароби у домаће, у блиске, у познате Где и Када замке.

Ко је замка карактера, односно драмског лика. „Ову су замке физичких, менталних и социјалних елемената карактера. Да бисмо олакшали ствар, овај део је подељен на три дела: Тело (физичке замке), Душа (менталне замке) и Друштво (друштвене замке карактера)“¹³. У једном хомогеном драмском делу, драматург води рачуна о свим замкама у које падају поједини карактери. Ми овде, говорећи о замци Ко, бирамо за третман колективни лик Црногораца, што подразумева: Коло, владика Данила, игумана Стефана, поједине црногорске јунаке и првенце, представнике црногорских племена и народ. Наилази се и на замке Ко које се односе на Турке, односно потурице, као и на Млетке. Да би једна замка била замка карактера, потребно је да драмски лик манифестује поједине физичке, менталне или друштвено-социјалне особине које би образовале угао који би направио својеврстан преокрет у драмској радњи.

Прву Ко-замку „прави“ владика Данило, још на почетку, када у ноћи пред Духовдан сам пред собом изражава своје интимно колебање – да ли да се Црногорци супротставе домаћим Турцима, да ли треба/морају своји да се боре против „својих“. Ово је ментална и друштвено-социјална замка карактера. Таква замка се формира и када владика Данило наступа на сабору Мале Богородице само пред Црногорцима, када тражи да се мирно договоре са потурицама, али и на преговорима са Турцима. Исти, или скоро исти резултат се постиже менталном и друштвено-социјалном замком коју прави игуман Стефан у свом кратком наступу уочи велике битке против потурица. Њихове реплике, односно монолози формирају менталне и друштвено-социјалне замке које утичу на друге Црногорце, захваљујући њиховом ауторитету црквених лица, али и захваљујући њиховој верности и посвећености отаџбини и отаџбинском. Ове Ко-замке владике Данила и

¹³ Горан Стефановски: „Мала книга на стапици“, *op.cit.* стр. 53.

игумана Стефана, дефинитивно подстичу драмску напетост, јер увек резултирају одређеним ефектом у односу на драмску радњу. Наиме, владицино колебање подстиче гнев Црногораца према потурицама и убрзава радњу у правцу суочавања са њима. Монолог игумана Стефана, осим што открива његову животну мудрост, даје и својеврстан подстицај и подршку тешкој бици која следи и која према игуману мора да се деси.

Коло ствара Ко-замку, друштвено-социјалну и религиозну, када се пева песма о Иван-бегу Црнојевићу, који се потурчио и владао Црном Гором од 1514. до 1528. године и о биткама са његовим рођеним братом, који је остао православни хришћанин. Ова песма је алузија на моментално стање код Црногораца у односу на потурице, а драмски угао се формира тако што ова песма подстиче близак сукоб између два непријатељска табора.

На почетку вербалног сукоба са Турцима, црногорски првенци први „нападају“, изражавајући свој хероизам, своју неустрашивост и на тај начин упадајући у Ко-замку менталне и друштвено-социјалне врсте. Напетост коју ствара ова замка има за последицу континуирани напад турских достојанственика, са сопственим контрааргументима, што утиче на даљу драмску радњу. Кнез Роган упада у Ко-замку када, у жеку вербалног конфликта, изражава своје сујеверје:

„Лијево ми ухо сад запоја,
ја се надам веселоме гласу.“ (60).
Ово је ментална замка карактера.

Менталну и друштвено-социјалну Ко-замку ствара и турски табор, односно султан у свом писму када каже:

„Јаки зуби и тврд орах сломе;
добра сабља топуз иза врата,
а камоли главу од купуса.“ (69).

Реперкусија која се изазива у односу на драмску радњу, односно у полемичким репликама између Црногораца и Турака, наглашава узајамни антагонизам између два табора, па се тако радња интензивира у правцу кулминације сукоба, а затим и према његовом расплету.

Епизода са шест снова црногорских јунака, подразумева стварање шест Ко-замки, психолошких и друштвено-социјалних. Наиме, сан изражава менталитет Црногораца и њихово, укоренењено у народној традицији, веровање да се снови сигурно остварују. Сви ови снови имају функцију да прогнозирају скору победу Црногораца, па као такве, ове замке могу да се прихвате и као Шта-замке или замке радње.

Из Ко-замки издвајамо и менталну замку коју прави сестра Батрићева са својом тужбалицом за братом, зато што наиме, драмска тензија која се овде ствара представља скоро непосредан подстицај за почетак битке.

Ко-замку ствара и Вук Мандушић када прича о Црногорцима и победничкој бици. Овде је и крај драмске радње, када ментална и друштвено-

социјална Ко-замка указује не само на манифестирани хероизам, иманентан за јунаке, већ и на одсутну из радње будућу слободу и победу над тиранијом.

Са дозом уздржаности, у врсту Ко-замки од сва три реда, физичких, менталних и друштвено-социјалних, убрајамо и реплике војводе Драшка Поповића, чија је улога у драмској радњи да представи млетачку, католичку цивилизацију. Ова опширна епизода, коју композицијски убрајамо у перипетију, своди се на причање (или можда тачније препричавање) војводе Драшка о начину живота и понашању Венецијанаца, сасвим различитом од оног Црногораца. У том причању нема љутње или мржње, већ само подсмеха због непознатог и другачијег. Антагонизам, типичан за однос према Турцима, такође није присутан, али то не значи да ова Драшкова секвенца о Млещима не формира драмски угао. Тај угао има не непосредан већ посредан утицај током драмске радње, јер даје заокружену слику треће цивилизације, и као такав се може сматрати једном Ко-замком, која изазива својеврсну драмску калоричну вредност тако што Црногорцима даје за право да се сматрају најбољима, најправеднијима и најхрабријима. Наша скепса у односу на ову епизоду постаје дилема, да ли да се сматра „драмом у драми“, или наративним корпусом у ширем драмском окружењу. Када би била подложена темељнијем третману, претпостављамо да би превагнуло наративно на рачун драмског, или би била одређена као позоришни комад, реализован кроз једноставан дијалог: питање и дужи одговор.

Шта је замка радње и она је, према Стефановском „(...) оно што лик ради и оно што лик подноси / тј. оно што се прави лику“¹⁴. Ову замку Горан Стефановски назива „мишићем драме“ и „глаголом радње“. Логично је да она има највећу специфичну тежину, јер је врста покретача, подстрекача, извођача драмске радње.

У „Горском вијенцу се наилази на низ Шта-замки, а неке од њих имају хибридну природу: истовремено се експонирају и као Где-замке и као Зашто-замке, или као хронотопска замка. Наиме, првобитна дилема владике Данила, коју смо већ оквалификовали као Ко-замку, функционише исто као Шта-замка, зато што производећи драмску тензију, односно формирајући угао, она покреће радњу у смеру разрешавања дилеме, а јунаци су већ спремни за битку:

„Што ће ђаво у кршћену земљу?
Што гојимо змију у њедрима? (24)
и
„Удри врага, не остав му трага,
али губи обадва свијета!“ (23).

Када владика Данило позива на покушај мирног решења са Турцима, тај његов покушај представља Шта-замку, зато што се формира драмски

¹⁴ Ibidem, стр. 67.

угао који носи радњу у правцу иницирања сусрета са турским поглаварима.

Шест снова црногорских првенаца о осветљеном крсту на брду, о борби са псима, о покрштавању једне Туркиње, о сломљеном оружју, о мртвим Озринићима и о опклади о Драшку Поповићу, осим Ко-замке, формирају и Шта-замку, јер снови подстичу на битку, чију победу предвиђају.

Таква хибридна Ко и Шта-замка је и тужбалица сестре Батрићеве, али и епизода са црногорско-турском свадбом, на којој се не зна ко како пева и ко се како понаша – према хришћанским или исламским обичајима. Тензију овде формира реплика сердара Станка, који констатује:

„Приправља се, док одједном пукне;
већ превире капа на све стране.“ (118).

Шта-замка је и дужи монолог игумана Стефана, у ком препознајемо и елементе Ко-замке, зато што и он функционише у правцу остваривања конкретне битке између посвађаних табора.

Последњи наступ Кола, у ком се потврђује радост због победе, формира драмски угао, односно Шта-замку, која и поред приближавања крају драмског дејства, драмску напетост усмерава ка неминовној коначној слободи. Конкретно, такво дејство је одсутно, но драмска напетост га „најављује“ као реално и могуће.

Шта-замке, које индиректно и Стефановски сматра главним, јер на својим мишићима треба да „издрже“ драмску радњу, се чини да су, осим што су мање фреквентне од Ко-замки, исто тако и семантички празније. С једне стране то је добро, пошто је природа драмске радње таква да је дозвољено да она не буде семантички густа. Но, с друге стране, доводи се у питање драмски код Његошевог „Горског вијенца“ који представља својеврсну енциклопедију значења и неисцрпне могућности за истраживање изнова и изнова.

Зашто је замка мотивације, која открива разлоге зашто лик изводи драмску радњу. Ова замка уопште није честа, посебно не у свом чистом облику, као Зашто-замка, иако се као хибридна, заједно са Ко и Шта замкама, среће у неколико поменутих епизода које чине перипетију. Наиме, те епизоде делују мотивацијски на црногорске јунаке да што брже уђу у битку са потурицама и да их истребе. Такве, хибридне Зашто-замке су и она када владика Данило тражи преговоре са Турцима око враћања потурица, као и подстицај игумана Стефана да се крене у битку, када констатује да:

„Зла под небом што су сваколика
човјеку су прђија на земљу.“ (161).

Прва песма у колу, која пева о славној прошлости, насупротив понижавајућој стварности када се Црногорац удружио са Турчином, формира

драмску замку мотивације: таквим начином се даје подстицај за супротстављање Турцима у циљу враћања потурица својима. Ово је, може да се каже, јединствена чиста Зашто-замка.

Како је замка тачке гледишта. То је замка аспекта, приступа, односа, модалитета. Према Стефановском, „(...) драмски материјал нема фиксирано значење. Било који заплет, лик или дијалог може да се окрене и искриви и да му се да друго значење (...) Драмски материјал добија значење кроз начин на који га третирате и рукујете њиме, кроз визију коју му ви дајете, као аутор, глумац, режисер или публика. Постоји пет базичних драмских модалитета кроз које може да се гледа свет (...): трагедија, комедија, фарса и трагикомедија. Ови погледи на свет не постоје у чистој форми. Они су увек хибриди и међусобне комбинације“¹⁵.

Значи, у зависности од тачке гледишта и, судећи према овом „упутству“ Стефановског, „Горски вијенац“ Петра Петровића Његоша делимично има елементе свих поменутих „погледа на свет“, са изузетком можда фарсе. Тачке гледања у „Горском вијенцу“ заиста нису у чистом облику. Ако наине, трагедија има трагични поглед на свет, ако се базира на концепту судбине, на хубрису, или трагичној сујети, главном јунаку, тада је Његошево дело само делимично такво. Наине, оно што је овде трагично, оно што се доживљава или схвата као трагично, то је ропство, неслобода и одметање својих у противнички, непријатељски табор. Колективни лик народа, као главни драмски карактер у делу нема трагичну сујету у којој се сам губи. Његова сујета је, напротив, достојанствена, поносна и пркосна, склона да нађе начин да се супротстави „судбини“, а не да се помири са њом.

„Горски вијенац“ уопште нема или сасвим мало има мелодрамски поглед на свет. Ако мелодрама, као што подвлачи Стефановски „(...) даје глас нашим најдубљим страховима и некако успева да их разреши (...), ако је свет мелодраме (...) свет параноје, свет бола и самосажаљења, свет *оф леле / о Боже*“, онда је делимично мелодраматичан само почетни монолог владике Данила, када изражава своје оклевање да ли да се нападне домаћи Турци. Али он не кука, не плаши се и не сажаљева себе и своје људе, али његова је дилема готово Хамлетовска: како ићи против својих када „крв није вода“. Она је израз дубоког, али основаног страха црквеног великодостојника.

Комедија, као тачка гледишта није само смешна. Она „(...) слави људску способност да *подносимо и преживљавамо упркос свему* (...) и у њој постоји *одсуство правог бола*“.¹⁶ Комични елементи у „Горском вијенцу“ се среће више пута и углавном у дијалозима црногорских првенаца, када хоће да се нашале са неким од својих или да исмевају неког Турчина. Овакве „комичне“ секвенце, радознали читалац запажа као потребу да се радња разбије шармантним репликама и ситуацијама у компликованој црно-

¹⁵ Ibidem, стр. 79–80.

¹⁶ Ibidem, стр. 82.

горској стварности, али и да се допуни слика црногорске, православне цивилизације. Они заиста славе људску способност да издржи и опстане упркос свему...

Да ли „Горски вијенац“ има и трагикомичан поглед на свет, ако се зна да се трагикомедија појављује у историјским периодима када друштвене вредности и моралне норме постају нејасне и несигурне? Трагикомедија је „(...) хибридни жанр који меша озбиљно са комичним, где се на беспомоћност гледа са њене комичне стране“¹⁷. У „Горском вијенцу“ се не наилази ни на једно беспомоћно стање, осим дилеме владике Данила, која, међутим, пошто делује као драмски лајтмотив, не имплицира беспомоћност. Кратке комичне епизоде, већ смо рекли, служе за разбијање неједноставне стварности, у којој међутим, јунаци уопште не манифестују беспомоћност. У том смислу, у „Горском вијенцу“ нема трагикомичног становишта, односно замке.

3. КОМЕНТАР

На питање – да ли „Горски вијенац“ Петра Петровића Његоша може да буде или јесте драма нећемо се усудити експлицитно да одговоримо. Суверено можемо да потврдимо да је драмски код задовољен, у свакој пори овог ексклузивног штива јужнословенске књижевности.

Горски вијенац технички је конципиран као драма: има пролог, има ликове који делују, има дидаскалије. Нема чиновне, али радња тече кроз утврђену драмску композицију, макар да је она и „нехомогена“. Дијалог, као једна од основних претпоставки драме, у „Вијенцу“ се реализује више кроз дугачке монологе који се надовезују једни на друге. Но, на неким местима у делу они теку класично драмски. Има и таквих секвенци, као што је епизода Драшка Поповића о Млечима, када је тај дијалог једноставно сведен на питања и одговоре. Опширни монолози, као и наступи Кола, према свом теоријском карактеру су епски. Но, драма „има право“ да се послужи наративношћу, а ово није јединствен случај.

Алатка Горана Стефановског је показала типично „драмско понашање“ „Горског вијенца“. Па чак је Његошев *Вијенац* више у складу са овим драмским инструментаријумом него нека драма око које нема колебања да ја баш то. Радња формира драмске углове, драмски карактери „падају“ у свих шест замки које предвиђа недавно преминули македонски драматург, иначе професор драмског сценарија. Тачно је да има много хибридних места, но таквих има и такве треба да има једна драма.

Неоспорно је да „Горски вијенац“ има снажан драмски код. Неоспорно је да је Његош био упућен у драматуршко мајсторство и да му је био познат позоришни живот. Неоспорно је исто тако, да је ово дело много пута успешно постављано на сцену и то у различитим друштвеним периодима. Међутим, неоспорно је да има и многу епичности, па и лиричности у њему. Скоро смо убеђени, а то и радимо у нашој наставној пракси, да ће

¹⁷ Ibidem, стр. 83.

он, Његошев *Вијенац*, издржати и најсложеније наративне експертизе, као на пример Бартову, Грејмасову или ону Тодорова.

Сматрамо да је то тако захваљујући целокупном књижевном капацитету дела, његовој теоријској флексибилности, али и богатој, аксиоматској семантици, која ипак, увек дозвољава да му се приступи на другачији начин и из другог угла.

После ове „провере“ драмског кода у „Горском вијенцу“, вероватно ћемо сигурније прећи на подршку тезе (или става) да је Његош створио драму.

Литература:

- Аристотел: *За поетиката*, Превод од старогрчки, предговор на авторот и коректура Михаил Д. Петрушевски, Македонска книга, Култура, Наша книга, Комунист, Скопје, 1979.
- Beker, Miroslav: *Semiotika književnosti*, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb, 1991.
- Bečanović, Tatjana: *Osobine dramskog diskursa u Gorskom vijencu*, Zbornik radova, Njegoševi dani 3, Univerzitet Crne Gore, Filozofski fakultet, Nikšić, 2011, str. 41–57.
- Bošković, Milorad: *Pretstave „Gorskog vijenca“*, Matica, br. 72, 2017.
<http://www.maticacrnogorska.me/files/72/12%20milorad%20boskovic.pdf> видено на 9. 6. 2019.
- Digitalna kolekcija „Petar II Petrović Njegoš“, Nacionalna biblioteka Crne Gore Đurđe Crnojević, <http://www.dlib.me/petarpetrovic2njegos/slike-i-plakati.php>, видено на 6. 6. 2019.
- Латковић, Видо: *Петар Петровић Његош*, Нолит, Београд, 1963.
- Левков, Димче: *Петар Петровиќ Његош (1813–1851)*, во книгата: *Петар Петровиќ Његош „Горски вијенац“*, Мисла, Култура, Македонска книга, Скопје, 1988.
- Лукач, Џерџ: *Istorija razvoja moderne drame*, Nolit, Beograd, 1978.
- Младеноски, Ранко: *Теорија на книжевност*, Универзитет „Гоце Делчев“, Филолошки факултет, Штип, 2018.
- Миоџиновић, Миљана (priređila): *Moderna teorija drame*, Nolit, Beograd, 1981.
- Solar, Milivoj: *Теорија књижевности*, Школска књига, Zagreb, 1976.
- Стефановски, Горан: *Мала книга на стапици*, Табернакул, Скопје, 2002.
- Његош, Петар Петровиќ: *Горски венец*, Мисла, Култура, Македонска книга, Скопје, 1988, Препев Блаже Конески.
- Његош, Петар Петровиќ: *Горски вијенац*, Антологија српске књижевности, дигитално издање Учитељског факултета Универзитета у Београду и компаније Microsoft® (<https://www.antikvarne-knjige.com/elektronskeknjige/assets/uploads/pdf-23.pdf>) (видено 24. 6. 2020)

THE DRAMA CODE IN "THE MOUNTAIN WREATH"

Summary

In this article, we will discuss the dramatic features of the "Mountain Wreath". Namely, in the scientific and practical practice in the South Slavic environments, "Mountain Wreath", from the genre aspect, was defined as an epic poem in a dramatic form. That was the opportunity for this renowned reading to be accessed from the point of view of the three-literary genres - lyric, epic and drama. However, thanks to the long-standing maintenance of the International Slavic Society "Njegosevi Dani" and the renowned Montenegrin weekly magazine, prof. Dr. Tatjana Becanovic, who claims that the "Mountain Wreath" is a drama, it seems that the genre character of this literary work can be observed exclusively from a dramatic perspective. The thesis in this article is directed towards determining the drama code in "Mountain Wreath" which will be pointed out, with appropriate theoretical instruments, all the obvious and latent dramatic features in the piece of work. We will interpret the dramatic composition, the characters, the dance, the dramatic conflict, as a basic elementary drama. In doing so, our goal is not to check the attitude of the trainee Bechanovic, but an affirmative approach to the dramatic code of the "Mountain Wreath", which we undoubtedly confirm, at least in our teaching practice.

Key words: "Mountain Wreath", drama, dramatic code, dramatic composition, dramatic conflict.

Dragan BOŠKOVIĆ
 Univerzitet u Kragujevcu
 boskovicbdragan@gmail.com

ZAVET DANILA KIŠA:
Prosvećeno, racionalno, revolucionarno i elementarno humano
– antiredukcionistički, antinacionalistički, antifašistički, antistaljinistički

Članak predstavlja izlaganje o književnim dometima „mangupa i džentlmena pisanja“ Danila Kiša, u izvornom obliku, onako kako je kazano na samom naučnom skupu, neopterećeno formalnim pravilima o obliku naučnog rada. Osim Kišovih književnih postulata (nota), ideja i poruka, rad se dotiče i konteksta vremena u kojem je pisao, kulture pank-roka, Vudstoka, humanizma, socijalizma i kapitalizma, onog i ovog vremena, svega bitnog za okvir rada u čijem je centru autor slobode, demokratije i pravde koji je vjerovao u literaturu, uz suštinski bitno zaključno pitanje sa kojim nas ostavlja tekst, vjerujemo li i mi u nju i dalje – *Da li uopšte iko veruje u literaturu?*

Ključne riječi: Danilo Kiš, deklarativne note, literatura, antifašizam, revolucija, sloboda.

U svakom slučaju, postovane kolegice i kolege, biću nostalgičan. Nostalgičan i patetičan jer moram govoriti o vremenu u kojem su vladali drugačiji društveni parametri, drugačiji teorijski i spoznajni zakoni. O vremenu u kojem je emancipacijska logika htela jednog, recimo, u još uvek prosvetiteljskom smislu – čoveka. Ne mislim da je u postrukturalističkom teorijskom nasleđu i savremenosti ta vizija u potpunosti nestala, koliko da je ona veoma niskog intenziteta, jer naše mišljenje je tek akademski korektno, mi simuliramo slobodu, mi glumimo bunt. Naše hermeneutike su procesuiranje nas samih u poželjne koncepte brige za čoveka, ne poimajući da je svaki pozitivan koncept tek novi oblik kolonijalizma. Na kraju, sve teorijske pozicije posle dekonstrukcije su političke, a mi više i nismo humanistički shvaćeni ljudi, nego samo jedna želja diskursa. A moja želja je želja jednog diskursa nostalgije...

A taj nostalgični diskurs kaže: ako je, levičarski, nekada bilo moguće zamisliti kraj kapitalizma, danas je lakše zamisliti kraj sveta i ekološku katastrofu nego kraj kapitalizma. Uporedimo li vreme hladnog rata sa današnjim, jasno nam je da komunizam i fašizam nisu bile verodostojne alternative liberalnom kapitalizmu. (Zamislite da kažem da su bili humaniji od liberalnog kapitalizma danas. Blasfemično i sumanuto, zar ne, ali ne znam koliko neistinito.) Jer, nakon pada Sovjetskog Saveza, liberalni kapitalizam je postao jedini zamislivi način proizvodnje društveno-kulturno-političkog poretka. Zato, kaže Žižek, „može se kategorički tvrditi da postoji generativna matrica ideologije koja re-

guliše odnos između vidljivog i nevidljivog, između zamislivog i nezamislivog.“ I, evo nas u Matriksu, u svetu u kojem ideologija čini da realnost doživljavamo onako kako nam se predstavlja, umesto da vidimo „stvarnost“ koja se skriva ispod. Zato ideologija posthladnog rata čini kapitalizam neizbežnim, realnim, kao i naše virtuelno teorijsko mišljenje, našu hermeneutiku diferencija, postkolonijalne svesti o marginama, rodno i seksualno emancipatorski diskurs... Jer kao što banka brine da imamo ugodan život ili letovanje, tako diskurzivna moć stvara ugodu da nešto razumemo, otkrivamo.

Ako diskurs kapitalističkog realizma apsorbuje svaki aspekt života, ukidajući mogućnost tranzicije u drugi sistem vrednosti, onda je i Žižek nostalgicar, a Matrix tek kasnomodernistička logocentrična nostalgična priča. Ovaj problem možemo sagledati i u kontekstu književnosti, ali i u kontekstu popularne muzike. Nirvana je, smatraju teoretičari, krajnji izraz logike kapitalističkog realizma. Njihov muzički izraz, vođen gnevom i besom, bio je glas postistorijske generacije, čiji je svaki potez predviđen i kontrolisan. Nirvana je znak da buntovnički gest nije ništa drugo do jačanje poretka protiv koga je taj bunt usmeren. Jer, kako je predvideo Džejmson, bilo koji oblik kulturnog izražavanja, makar kao Nirvanin sa originalnim utopijskim rok vizijama, već je predodređen pre nego što je stvoren. Nirvana se probudila u panoptičkom sanatorijumu, a samo odbijanje ovakvog stanja očekivano je i poželjno, mada besposledično. Sveobuhvatnost diskurzivnog realizma je, dakle, totalna: mi mislimo njegovim umom, gledamo njegovim očima. Čovek danas više nema snage da zaustavi mašinu, jer ne veruje u kočenje, jer ne vidi izlaz, jer je depresivan. A depresija, koja je posledica odvajanja od drugoga, stvara rasep *ja* i njegovog tela, nakon čega preostaje samo posmatranje raspadanja nečega što se zvalo telo, što se zvalo psiha. Medikamentacija je samo korak dalje u simuliranju postojanja subjekta.

+

Ako savremenom svetu nedostaje izvorna ambicija kulture za promenom, odbijanje artikulacije bilo kakve alternative samo potvrđuje naše učešće u sistemu. Možda, ipak, mada i to nije nešto originalno i novo, jednostavno forsirati kvar ili čak kolaps. Nije novo, i nostalgično je, kao što nostalgijom dozivam i Kišovu prozu, nastalu negde u vreme Vudstoka, kojem je ove godine pedesetogodišnjica. Njegova *Grobnica* izlazi godine kada kreće i punk rock. Nije li to vreme kada je svet propustio svoju poslednju šansu?

Dakle, ako su u Kišovo doba pisci bili „analitičari bića ovoga sveta“, danas su samo korektni pobornici društveno-ideoloških strujanja, ma koliko insistirali na „političkoj nekorektnosti“. Reći za Danila Kiša da je „politički nekorektan“ zaista bi bila vrhunska banalnost. Jer ta nekorektnost, što se obično zanemaruje, zahteva autentičnost ličnog i poetičkog odgovora, a ne samo politički nekorektnu tematiku. A budući da tog poetičkog govora nema, onda elementarni zahtevi za humanitetom, razobličavanjem ili demaskiranjem političko-istorijskog miljea ostaju u domenu stereotipa. A za Kiša književnost, kao mesto nemogućeg, predstavlja onu poslednju misao o čoveku i svetu. Ona je oduvek

videla skriveno i nevidljivo. Ona je spasavala čoveka. Ona je oduvek postavljala pitanja „istovremeno beznačajna (u odnosu na potrebe sveta) i suštinska (jer upravo ta pitanja utemeljuju književnost)“. Njeno je ime bilo sumnja, jer „moderna umetnost, moderna književnost, i jesu samo čeda sumnje i nade, moderna se književnost rađa u znaku sumnje i to sumnje u sopstveni smisao, u sopstvenu funkciju“. Ona je jasno izgovorila književno-simboličko „Ne“, koje vekovima odjekuje kao zavet pisane reči sa čovekom. A sudbinu ovog „Ne“ u srpskoj književnosti modernog doba kao da niko nije dublje proživio od Danila Kiša. Veliko NE – staljinizmu, fašizmu, nacionalizmu, redukcionizmu, represiji, politici, nepismenosti, neznanju...

Zalud je ponavljati herojske domete Kišovog pisma i dela. Poetički i književnoistorijski osvešćen, ako želite i mangup i džentlmen pisanja, Kiš je, uprkos svesti o svim njenim krizama, bezrazložnim ushićenjima i neshvatljivim sunovratima, verovao u literaturu. A on kaže: „ako je literatura sloboda, a ona to jeste, onda je pisac dužan da se za nju bori svojim sredstvima, 'svim sredstvima, pa makar po cenu da bude smešan', kako kaže Sartr“ (Kiš).

Da li su i Eduard Sam i Boris Davidovič Novski smešni? *Peščanik* i *Grobnica*? Da li su smešni? Možda onima kojima je presađeno životinjsko srce, za koje je Kiš zapisao: „Kad budu svi roktali svojim svinjskim srcima, poslednji koji će još gledati ljudskim očima i osećati ljudskim srcem biće oni kojima ne bejaše strano iskustvo umetnosti.“ Ili su Kiš, E. S., Novski, ipak, žrtve sveta i konkretnog društava, politike i jedne istorije? A biti na mestu onog ko svedoči znači biti na povlašćenom mestu čoveka, pisca, literature. Svedočenje, kao velika Kišova opsesija od *Psalma 44* do *Enciklopedije mrtvih*, prevazilazi njegovo psihološko razumevanje koje je prema Šošani Felman uvek premeštanje istine, pomeranje „u stranu“, nikada dostupno. Literarnim raskrivanjem materijalnih tragova, Kiš pripoveda priču koja nam uopšte ne izmiče nego se diskurzivno-narativno materijalizuje. Svedok – koji prebiva u „iskustvu nemogućeg“, u apsolutnom prostoru svedočenja, izvučen iz logičko-naučnih zakonitosti, slobodan od (de)konstrukcije – zapravo je simbolička zamena za događaj, a tekst narativni glas svedoka, da bi isti tekst bio prepoznat kao materijalni korelat istini.

Kritikujući društveno-političko brisanje zločina (sovjetskih, nacističkih), Kiš preuzima odgovornost i obavezu da apeluje na društveno mišljenje, šireći svoje „teme“ na opštu humanističku zloupotrebu čoveka. Čineći transparentnim ono što je bilo skriveno, i govoreći u ime žrtava, on iskazuje granice političke (samo)svesti društva. Istorijsko-ideološke motive za simbolički angažman Kiš nalazi u konceptualnom istrebljenju ljudi, historiografskom falsifikovanju istorijskih činjenica, ekstremno nehumanim političkim sistemima, epohalnoj ideji nestanka čoveka sa istorijske scene, relativizovanom moralu, u prikriivenoj ili raskriivenoj vezi između pisaca i političkog sistema, u ideološkom slepilu intelektualaca.

Pored toga da je književnost sloboda, Kišova sledeća deklarativna nota glasi ovako:

„Ako se čovek opredelio za literaturu“, tvrdi Kiš, to opredeljenje već samo po sebi, bez obzira na inicijalne razloge tog opredeljenja, jeste angažovanje. Pisanje je zapravo humanistička akcija: pisac želi da učestvuje u svetu ideja [...] ili pišete knjige sa humanističkom porukom, imanentnom delu, ili se bavite publicistikom? [...] Sartr je još poslednji primer dobrovoljnog robovanja ovoj dvojnosti, poslednji pisac koji pokušava da sačuva obraz literature. Solženjicin je pak žrtva... Trećeg nema na ovom belom svetu.“

Kišova deklarativna nota br. 3 glasi ovako:

Bez prisustva literature (a reč prisustvo treba shvatiti u punom značenju) smrt jednog deteta negde u svetu ne bi imala veći značaj od smrti neke životinje u klanici. Dakle, ovo je primer i u odnosu na logore, gde se, smrt jednog deteta, nego miliona dece i ljudi, u jednom ili drugom logoru ponavlja i to kroz konceptualizaciju. Literatura je upravo ta koja svojim prisustvom osmišljava i kroz osmišljavanje nadvladava takav koncept u glavama ljudi, i čini da se to nikad više ne nazove istorijskom nužnošću u ime određenih ideologija, bilo kakvih ideologija.

Kišova nota br. 4 glasi:

Nacionalizam je, pre svega, paranoja. Kolektivna i pojedinačna paranoja. Ona je posledica zavisti i straha, a iznad svega posledica gubljenja individualne svesti [...] Nacionalista je privid individuuma. [...] Nacionalizam je, dakle, linija manjeg otpora, komocija. [...] Nacionalizam živi od relativizma.

Nota br. 5:

Literatura, naravno, teži onome što je posebno, da bi kroz to posebno dospela do opšteg, a, s druge strane, svaka posebnost, svaka životna činjenica, ono što vas razlikuje od drugih, ono što je u krajnjem slučaju privatno, “osobeni znaci” iz lične karte, izvan literarne transpozicije deluju kao kakva izraslina na licu ili telesna mana. [...] Odatle moj otpor prema svakoj književnoj biografiji koja odveć ističe to posebno i koja nije uspela da u taj “osobeni znak” integriše opštost ljudske sudbine, odatle i moj otpor prema svakoj “manjinskoj” literaturi, prema svakom književnom getu: feminizam, homoseksualizam, jevrejstvo kao dominantni predznak, za mene su vidovi redukcionizma. A o ideološkom redukcionizmu da i ne govorim.

Br. 6:

„Pesnik se ne miri sa tim da postane funkcija pesme, ‘čudovište bez osećajnosti’. Zato on traži uvek novu i novu situaciju, uvek novu avanturu, avanturu koja će moći da savlada u njemu to čudovište, pustolovinu koja će moći da pobedi u njemu pesnika. Zato on prihvata angažovanost, borbu, zato on silno prkosi životu i smrti, zato je, najzad, pesnik uvek humanist.“

Kišov angažman se, dakle, oslanja na univerzalnu prosvetiteljsku ideju o slobodi, o opštoj pravdi, demokratiji i razumu. Kao kulturno-prosvetiteljski projekat, Kiš će svoj poetičko-humanistički program, dakle, dovesti u najbližu

vezu sa prosvetiteljskim programom, a svoj diskurs, kao diskurs visoke odgovornosti prema poetičkim i društvenim problemima, uložiti u vraćanje glasa ućutkanom prosvetiteljskom diskursu. Kišov humanizam zapravo hoće celokupnog čoveka, tog, neredukovanog – psihološki, nacionalno, rodno ili na bilo koji način – drugog, a njegov opstanak ne vidi izvan emancipatorskih potencijala prosvetćenog uma. Zato Kišove knjige upućuju na ranoprosvetiteljsku etiku individualne građanske odgovornosti. Zato je Kišova humanistička ideja literature poslednja odstupnica čovečnosti: „literatura osmišljava smrt ljudi“, ali je, opet, to „Slaba uteha za čovekovu smrtnost. Ali uteha.“. Zato piscima unutar humanističkog kosmosa zapravo ne ostaje izbor: ili će odgovorno otkupljivati i čoveka i društvo od besmisla i totalitarnih ideja i smrti, ili će svet progutati tišina, ili neka nova, sada već ova naša, „grokćuća“ civilizacija.

Danila Kiša tako prepoznajemo kao autora koji veruje u humanističke vrednosti kao stabilne i nepromenljive suštine od Francuske revolucije, preko socijalističke revolucije, do njegovih dana. Ako poststrukturalistički mislioci izjednačavaju prosvetćenost sa jednom istorijom terora, od jakobinaca preko metanaracija do sovjetskih Gulaga, za Habermasa – blisko Kišu – logor ipak „nije proistekao iz previše prosvetćenog uma – mada je bio organizovan kao savršena fabrika smrti – nego iz jednog nasilničkog afekta anti-prosvetćenosti i anti-modernosti, koji je modernost bezobzirno eksploatisao u sopstvene svrhe“. Zato, s Kišom, uvek idemo: prosvetćeno, racionalno, revolucionarno i elementarno humanistički...

+

Ako je nekada imao u Bogu, društvu i esteticu, humanizam više nema svoje uporište ni u književnosti, ni u društvu, ni u čitaocima, jer demokratska preraspodela diskursa nema veze sa Bahtinovim dijalogizmom, već sa postmodernom diskurzivnom kontrolom pojmova i glasova. Nema čoveka, pa tako ni žrtava, revolucija, socijalne pravde, nema ni u političkom smislu levo-desno, istok-zapad, humano-nehumano, budući da je zapadna demokratija samo blago lice totalitarizma, da je kapitalistički realizam drugo ime za globalni gulag, a ono potisnuto i alternativno u kontrolisanoj polifoniji samo su diferencije mnogoglasja. Ako je literatura nekada bila u paklu domaćin, danas samo osnažuje pakao simulacije demokratskog raja. U ovim, opasnijim vremenima nego što je bilo Kišovo, savremena literatura potvrđuje bodrijarovski simulakrum: dobra koje je zlo, čoveka koji je efekat diskursa, književnosti koja je posledica političkog htenja, čitaoca koji je tek konzument. I nikako da nas podseti na ono presudno: da ne zaboravimo da je istorija sveta, društva i politike tragična, kao i da je, od antike do danas, tragedija jedini žanr ljudske sudbine osuđene na smrt. I da učini ono kišovski presudno: da iskupi čoveka od smrti. Mada, u današnjici, u kojoj je lakše zamisliti kraj sveta i tuđu smrt nego sopstvenu, da li iko od nas uopšte veruje da će umreti. Da li uopšte iko veruje u literaturu.

Dragan BOŠKOVIĆ

THE TESTAMENT OF DANILO KIŠ:

Enlightened, rational, revolutionary and fundamentally humane
- anti-reductionist, anti-nationalist, anti-fascist, anti-Stalinist

Summary

The article presents an exposition on the literary achievements of the "rascal and gentleman of writing" Danilo Kiš, in its original form, as it was said at the scientific conference, unburdened by the formal rules on the configuration of scientific work. Apart from the literary postulates (notes), ideas and messages of Kiš, the work also approaches the context of the time in which he wrote, the culture of punk-rock, Woodstock, humanism, socialism and capitalism, that time and this time, everything important for the framework of the paper which focuses on the author of freedom, democracy and justice who believed in literature, along with the fundamentally important concluding question that the text leaves us with – do we still believe in it – *Does anyone at all believe in literature?*

Keywords: Danilo Kiš, declarative notes, literature, anti-fascism, revolution, freedom.

Dijana HADŽIZUKIĆ
Fakultet humanističkih nauka
Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru
dijana.hadzizukic@unmo.ba

REVOLUCIONARI I REAKCIONARI U PROZI DERVIŠA SUŠIĆA

U radu će se analizirati romani *Ja*, *Danilo* i *Tale*, te dio romana *Uhode* i dio zbirke pripovjedaka *Pobune* Derviša Sušića. Veliki i značajan Sušićev opus u najvećoj je mjeri posvećen historiji Bosne i Hercegovine od srednjovjekovnog perioda do vremena socijalističke Jugoslavije. Kako je i sam bio učesnik NOB-a, komunista i revolucionar, Sušić u svome djelu nije mogao zaobići aktuelne teme postrevolucionarnog vremena. Likovi njegovih proza najprije funkcioniraju kao razočarani ratnici, a onda i kao pojedinci neprilagođeni strogoj sistemu *diktature proletarijata*. Pokušat ćemo uočiti načine na koje Derviš Sušić istovremeno uspostavlja i potkopava kult Revolucije suočavajući potrebu za promjenama sa tradicijom duboko usađenom u svakom pojedincu.

Ključne riječi: Derviš Sušić, *Ja*, *Danilo*, *Pobune*, *Uhode*, *Tale*, kult revolucije, tradicija.

Revolucionari i reacionari u prozi Derviša Sušića

*... čovjek od utrobe, preko rugobe, do robe,
čovjek koji je ušao u istoriju,
čovjek koji nije ušao ni u popis stanovništva...*

Obiman prozni opus Derviša Sušića dosljedno je ostvaren kao literarna vizija bosanskohercegovačke historije od najstarijih vremena do druge polovine dvadesetog vijeka. U romanima *Ja*, *Danilo* i *Tale*, te dijelovima romana *Uhode* i zbirke pripovjedaka *Pobune* Sušić tematizira Narodnooslobodilački pokret pokazujući svoju pripadnost antifašističkoj borbi i socijalističkoj revoluciji. No, u njegovim djelima nećemo pronaći dogmatsko uspostavljanje kulta revolucije niti potpuni prekid sa svim onim što čini tradiciju. Tekstove koji će biti predmet analize u radu ćemo posmatrati hronološkim redom prateći pri tome načine na koje Sušić ispisuje likove svojih revolucionara od 1960. godine kada izlazi *Ja*, *Danilo*, do 1980. kada je objavljen roman *Tale*. U rasponu od dvadeset godina autor prelazi put od tematiziranja karijere polupismenog borca u borbi za privredni napredak svoga sela (*Danilo*), do razočaranog revolucionara svjesnog svih grešaka koje je revolucionarna vlast napravila (*Tale*). Protagonisti su međusobno 'povezani' i 'prelaze' iz jednog teksta u drugi tako da njihove sudbine možemo pratiti kroz duži vremenski period. Naime, u prvom romanu pratimo

Danila Lisičića; u *Pobunama* (1966) pratimo Abdulaha Pilaviju, Redžepa Dermića i Avdagu Hatemića u vrijeme rata; u *Uhodama* (1971), u poslijeratnom periodu Abdulah Pilavija priča sa Turpijom o Abidu Morlaku koji je bio borac pod komandom Danila Lisičića; konačno, u romanu *Tale* saznajemo da je Abdulah Pilavija, suborac i najbolji prijatelj Taletov, došao u jedinicu kad je Tale Babunić već bio u desetini Danila Lisičića. Lisičić je mudri i snalažljivi seljak i partizan, Hatemić seljak kontrarevolucionar, Redžep, Morlak i Tale komunisti proleterskog porijekla, a Pilavija komunista begovskog porijekla. Pratit ćemo, dakle, cijelu galeriju likova čije su sudbine isprepletene i koji u djelu Derviša Sušića 'žive' od 1960. do 1980. godine – jedna tema, ista grupa ljudi u mijenama kroz dvadeset godina.

Iako je tema NOB-a i Revolucije prisutna u Sušićevom opusu od početka njegova književnog stvaralaštva [*Jabučani* (1950), *S proleterima* (1950) i *Momče iz Vrgorca* (1954)], tek od pojave romana *Ja, Danilo* (i drugog dijela romana *Danilo u stavu mirno*, 1961. godine) možemo govoriti o djelima istinske književnomjetničke vrijednosti u kojima se Derviš Sušić oslobodio partijske diktature i epsko-herojskog pripovjedačkog manira. Ironično-humorni pristup nedavnim historijskim događajima odmakao je roman *Ja, Danilo* od socrealističke poetike i započeo temu propitivanja pojedinačnih ljudskih sudbina u vremenu obnove i socijalističke izgradnje tek oslobođene zemlje. U svojim kasnijim djelima, Sušić je problemski zahvatio mnogo dublje i hronološki otišao mnogo dalje u historiju Bosne, osvjetljavajući je iznutra kao podređenu Drugost unutar velikih carstava, s jedne, te kao duboko socijalno raslojenu zajednicu, s druge strane. Drugim riječima, Derviš Sušić svojim opusom osvjetljava historiju Bosne od vremena unutarnjih sukoba srednjovjekovne vlastele i okrutnih nasrtaja na Bosnu sa svih strana, preko osmanskog i austrougarskog izrabljivanja Bosne kako ekonomski, tako vojno-politički, do otvorene borbe za unutabosansku socijalnu ravnopravnost u vrijeme antifašističke borbe u Drugom svjetskom ratu. Također, jedna za Bosnu veoma važna historijska tema, pri tom uglavom ignorisana ili falsificirana čak i u historiografiji, našla je svoje mjesto u Sušićevim djelima. Takozvano 'muslimansko pitanje', a pogotovo pitanje držanja Bošnjaka u periodu NOB-a, Sušić tematizira najprije u *Pobunama*, da bi se u romanu *Tale* i njegovom prilogu *Parergon* bavio isključivo njime. Bosansku historiju Sušić je posmatrao u cjelini i kontinuitetu pri čemu ga „[...] posebno zanima *bosanski povijesni kontinuitet* te, unutar ovog, naročito *njegova muslimanska, bošnjačka komponenta u njezinu povijesnom kretanju*.“¹ Konačno, tek je u takvom, širem historijskom kontekstu i moguće razumjeti politički stav i (kontra)revolucionarno držanje, naprimjer, Numan-bega, s jedne, ili Redžepa Dermića, s druge strane. Strah od bilo kakve promjene i vezanost za tradiciju imaju duboke korijene u nestabilnoj i tragičnoj historiji Bosne, jednako kao što ih imaju česte pobune protiv izrabljivača (stranih ili domaćih), kao i potreba da se kominističkom revolucijom konačno riješe socijalni odnosi. Otu-

¹ Sanjin Kodrić, „Pripovjedačka zbirka Pobune Derviša Sušića: knjiga pamćenja povijesne drame i traume“, u: Derviš Sušić, *Pobune*, BZK Preporod, Sarajevo, 2017, str. 12.

da se kroz niz djela pojavljuju potomci istih porodica: Pilavija, Hatemića, Babunića, Dermića, Koluhića – poteklih iz iste loze, različitih historijski usuda i, napokon, različitih socijalnih i ideoloških pripadnosti.

Ja, Danilo

*Ja sam običan smrtnik koji je s vrha
biografskog minareta tresnuo na kaldrmu.
Ostao sam, obnemogao, star i umoran,
personalno – razriješen, materijalno – go.*

Kritički tekstovi iz vremena pojavljivanja romana *Ja, Danilo* naglašavaju vlastitu ideološku bliskost sa protagonistom i njegovim načinom ponašanja, a tek čitan sa historijske distance ovaj roman će biti označen kao jedna od temeljnih prekretnica u književnom stvaranju nakon Drugog svjetskog rata i procesu dekonstrukcije socrealističkog modela. Tako, naprimjer, Ljubomir Cvijetić piše: Danilo je

[...] borac koji nema iluzija o teškoćama socijalističke izgradnje, ali koji je odlučan da ispravlja greške i nedostatke tog novog društva. Otuda je njegova kritika društva, na izvjestan način, i čin samokritike jer je i sam Danilo Lisičić učesnik revolucije koja se nastavlja u izgradnji zemlje. Kritika Danila Lisičića ima specifičnu težinu, a u blistavoj ratničkoj prošlosti svoga junaka pisac nalazi izvjestan alibi za dobre namejere i plemenite pobude sopstvene kritičke analize posleratnih godina obnove i izgradnje.²

Čitajući tekst Ljubomira Cvijetića stičemo dojam da autor pravda Sušića zbog u romanu izrečene kritike, jer, eto, njegova satira nije destruktivna već služi društvu na korist. I Risto Trifunović, kao i Ivan Fogl, kako navodi Cvijetić, u Danilu vide samo čovjeka koji korača ka budućnosti, ka napretku i razvoju zemlje, ne birajući sredstva, te zaključuju da je Danilo dobar čovjek. Budući da su pomenuti tekstovi nastali oko 1961. godine očigledno je da su u čitanja i tumačenja romana upisani lični ideološki stavovi kritičara koji Danila vide kao svoga čovjeka, a roman *Ja, Danilo* „[...] kao veliku plimu vjere u sebe, u naš socijalizam.“³

Međutim, u ovom romanu satira i šala veoma često prelaze u ironiju, a ironija je uvijek ozbiljna kritika društva. Iako negdje duboko u 'genima' Danilo Lisičić nosi buntovnika Davida Štrpca (lik Petra Kočića iz satire *Jazavac pred sudom*), on je ipak mnogo složeniji, naprosto zato što su vrijeme u kojem živi i političko okruženje u kojem djeluje mnogo složeniji. Osim što se satirama obračunava sa čaršijskom kulturom i malograđanštinom kao zastarjelim oblicima življenja koje socijalistička država mora dokinuti, a u korist napretka, jednako

² Ljubomir Cvijetić, „O romanu *Ja, Danilo* derviša Sušića“, u: Derviš Sušić, *Ja, Danilo*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983, str. 21/22.

³ Ibid, str. 29.

tako se Sušić obračunava sa novouspostavljenim režimom koji je već tada pretjerano birokratiziran, familijariziran i korumpiran, a što će u romanu *Tale* kritički secirati do kraja.

Danilo Lisičić je protagonista koji u prvom licu predstavlja sebe i sve ostale likove i događaje u romanu. Tragom narativne semantike, posmatrat ćemo ga kao osobu koja djeluje intencionalno, ali na čiju sudbinu utječu i društvene okolnosti nad kojima nema kontrolu. Kako su likovi u romanu organizirani hijerarhijski, sa Danilom na vrhu, tako od njegove interakcije sa drugima zavisi fabula, ali i kritički stav. Već na početku romana nailazimo na podsmijeh (dobrodušni, ipak) Danila Lisičića novoj vlasti personificiranoj u mladiću: „Mlada, žuta od slabe ishrane, nakostriješena, samouvjerenjena kao da je Kapital zadjela za pojas, priđe mi [...] Ovaj opasni luksuz ne bi dozvolio sebi onaj kog žulja vlastita biografija.⁴ I ko se u šake ne uzda.“⁵ Sa podsmijehom Danilo priča o Radi Biljegoviću, zvanom Vlast, čije mišljenje je do te mjere dogmatizirano da Jovankin smijeh smatra opasnim i antidržavnim: „Ja razumijem – smijeh. Recimo, dogovorimo se, hajd' drugovi da se smijemo zainat reakciji, pa udarimo urlikati. Ali organizovano. A ona – individualno.“⁶ S prolaskom vremena, mijenja se i Danilo i vlast. Desetak godina nakon rata (a to je približno vrijeme nastanka romana) u institucijama sjede neki novi ljudi – birokratija: „Ovi ljudi uvešće švedski red, ali će neko drugi ipak morati da unosi jugoslovensku ljubav. Bojim se da s ovim drugim ne okasnimo. [...] Vrijeme umašćene kape i široke duše partizanske izgleda da je prošlo.“⁷ U svojim snovima o budućem gradu Danilo želi da sve bude „[...] u sveopštem redu i zadovoljstvu koji su savršeno organizovani, pa izgledaju najiskrenije spontani.“⁸ No, u stvarnosti socijalizam ne napreduje onako kako su revolucionari zamislili jer ljudi su pohlepni: „A petnaest godina rintamo. Radimo za godinu, krademo za četiri.“⁹

Iako je u prvoj sceni romana Danilo bliži mogućnosti da postane 'razočarani ratnik', nakon susreta sa nedoklanim dječakom on donosi odluku o djelovanju da ne bi, kako kaže, postao *seljak i solunaš koji će se trovati mržnjom i sujetom*. Drugim riječima, revolucionar nastavlja borbu da ne bi postao kontra-revolucionar. Radio je danonoćno za napredak Labudovca, koristio dozvoljena i nedozvoljena sredstva, a kada je sve završio, izgradio zgrade i pokrenuo fabrike, Danilo postaje razočarani graditelj socijalizma. Niko više ne cijeni njegov uloženi trud ni u ratu ni u miru. Dao je deset godina svoga života, založio obraz, prošao suđenje, smjenu sa svih funkcija, morao sarađivati sa dojučerašnjim neprijateljima i raditi sa reacionarima... U vrijeme obnove kuća i neposredne saradnje sa seljacima, Danilo shvata da revolucija nije doprla u sve kutke i da je i dalje, uglavnom, sve kao i ranije: „[...] mozgovi stari tek s ponekom novom vijugicom, pojmovni arsenal stari, bog, država, moja njiva, sve kao i

⁴ Kritiku socijalističkog društva kakvu je u svojim tekstovima ispisao Derviš Sušić zasigurno ne bi smio izreći *onaj kog žulja vlastita biografija!*

⁵ Derviš Sušić, *Ja, Danilo*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983, str. 42/43.

⁶ Ibid, str. 43.

⁷ Ibid, str. 176.

⁸ Ibid, str. 100.

⁹ Ibid, str. 370.

prije, s prvim začecima promjena, koje se tek naslućuju.“¹⁰ Svjestan je Danilo da će seljaci krasti od nove države kao što su krali od stare, i sklanjati se i varati na sve probane načine. Čopićevi kontrarevolucionari iz vremena rata, *kravljji podrepari*, kako ih je nazvao u *Gluvom barutu*, kod Sušića, u poslijeratnom vremenu nose *pamet ćutljive zemlje i volovskog nepomućenog mira*. Zna Danilo da mora pridobiti i one seljake koji su bili u četničkim redovima, jer „Moramo otimati čovjeka po čovjeka od reakcije.“¹¹ U trgovačkom poslu je morao sarađivati sa *zabačenim klasama*, a u svakodnevnom radu je galamio na one koji unose *tempo feudalizma u izgradnju socijalizma*, kao i na one koji nose *fukarluk duha*,

*Zato kuš, vi matori lisci i lopovi, vi koji ste bosci pred kadiju izlazili, a zobnicama srebra kupovali imanja od propalih begova, vi danji kosci i mučenici a noćni hajduci, vi koji ste sahranili jednu carevinu, a na svojim kostima podigli kraljevinu da bi imao ko i dalje da vas gnjavi i gnjeći, vi koji ste u ime boga odsijekali jedan drugom glavu za pedalj međe ili ružnu riječ [...].*¹²

Jedino što je bosanski čovjek naučio iz prošlosti je „[...] da svoje avlije treba ograđivati visokim zidom, a kapije zamandaliti gvožđem ćutanja. Nauk do u tančine razrađen u kasabama bosanskim. Jer je do sad s tuđim očima uvijek ulazila samo pakost. Ili pohlepa. Kad ljubav kucne na kapije zidovi će se valjda sami raspasti.“¹³ Na kraju, razočarani Danilo primjećuje da je sve bilo uzalud, jer kasablje ostaju ono što su bili: *tromi prepredeni svijet domaći*. Letargična provincija teško se mijenja i uključuje u nove tokove izgradnje socijalističkog društva za koje se Danilo bori. Uz konstantan ironijski stav spram sebe i svoga zanosa, naravno, sa 'zakašnjelom pameti', Danilo se podsmijava i onome što je zvanična vlast idealizirala kao *radničke i seljačke mase*. Oni ljudi na koje se u teoriji oslanjala socijalistička revolucija, u stvarnosti su isti oni koji su uvijek bili protiv države, ma kakva i čija bila. Odnosi su ostali isti, samo su se vanjska obilježja promijenila. Tako je i sa proslavama: „Do '45. svetkovina se zvala – dova na Kadijinoj vodi, otad – prvomajska proslava. Datum je sad nešto raniji, način usluga nešto kasniji, a prezimena posjetilaca gotovo ista, osim nekoliko pridošlica – činovnika.“¹⁴ Svjestan da ni sam nije idealan revolucionar Danilo u sebi prepoznaje stare navike i pokušava ih ugušiti novim idejama za primjer svima. Prošao put od komandanta bataljona, preko prvih iskopanih rovova za pilanu, Danilo na kraju prvog dijela romana čeka suđenje. Ne boji se on da će izgubiti privilegije jer ih sebi nikada nije dao, ali se boji da će izgubiti sebe. Riječima o padu sa kadrovske munare s početka romana, završava se roman *Ja, Danilo*.

¹⁰ Ibid, str. 46.

¹¹ Ibid, str. 48.

¹² Ibid, str. 153.

¹³ Ibid, str. 249.

¹⁴ Ibid, str. 342.

Iako borac i revolucionar, Danilo nije bio obrazovan, te je njegov način obnove i izgradnje zemlje (stihijski i sa seljačkom snalažljivošću) veoma brzo prevaziđen, a on kao višak u novim vremenima birokratski odbačen. Ni u gradu nema više revolucionarnog zanosa i „[...] stid me je, ljudi, stidim se što sam ga gradio ovakvog i što u njega ne naselih nikog da mi kaže bar kroz zube jedno – Dobro jutro, druže Danilo!“¹⁵ Danilo otkriva „[...] onaj dublji, suštinski nesklad zasnovan na razmimoilaženju društvene birokratizirane prakse i revolucionarne ideje.“¹⁶ Nakon isključenja iz KPJ, sa Malinkom odlazi u Vilenicu, ali fijakerom. A zašto za odlazak sa političke scene koristiti baš fijaker? – „Stara begovska Bosna sasula se na žicama saza i na onaj svijet otputovala u fijakeru.“¹⁷ Njegov odlazak po kazni iz Labudovca upravo je takav. Otuđen i prisiljen da živi malograđanskim životom Danilo je duboko nesretan. Unutarnja borba između strasnog revolucionara sa sadašnjim Danilom koji mora hodati obučen kao *nekadašnji gospodin* (protiv kojeg se borio) nije završena: „Ja – barno i svojeglavo tlo sliježem se u mirnu, gluhu i dobru oranicu. Ne bez otpora. Negdje u meni ili nada mnom leži i zvečke lancima okovani Danilo Lisičić, lud neimar, duga jezičina [...]“¹⁸ Višak zanosa koji Danilo u sebi nosi nije mogao biti usklađen sa ostatkom zajednice. „Lisičić je protagonist partizanije u savremenim društvenim uslovima. Neizbježno je onda u pitanju sukob: subjektivnog i objektivnog, situacije po sebi i situacije iz sebe.“¹⁹, kaže Risto Trifković. Iz borbe sa letargijom i kontrarevolucijom u okruženju, kao i sumnjama i oscilacijama u sebi Danilo može izaći samo u smrt. Ukoliko bi ostao živ njegovo razočarenje bi moralo doći do sumnje u temeljne ideje komunizma, a takvo što u ovakvom romanu još uvijek nije moguće. Kasniji tekstovi Derviša Sušića otići će u tom smjeru, jer, ne zaboravimo, Danilo nastaje krajem pedesetih godina XX vijeka. Žrtva uzaludnog pregnuća za kolektiv i opći napredak je i Sušićev Agan Babunić, protagonist romana *Nevakat*, napisanog u približno istom periodu kada i *Ja, Danilo*, a objavljenog tek 1986. godine, jer je napisan u *nevakat* za objavljivanje takvog teksta. Iako je *Nevakat* vremenski pomaknut u prošlost Bosne, želja Agana Babunića da zaostalu Bosnu popravi i unaprijedi, te njegova usamljenost u toj nakani, čvrsto vežu ovog razočaranog čovjeka sa Danilom Lisičićem. Danilo je morao umrijeti da ne bi postao mizantrop kao Babunić. Potomak Babunića je Tale (jer ništa u Sušićevom djelu nije slučajno!) koji kao svoje najveće razočarenje nosi to što mu nisu dopustili izgradnju radničkog doma, njegove *kule u pijesku* davno zacrtane dječakovim prstom.

¹⁵ Ibid, str. 191.

¹⁶ Enver Kazaz, *Bošnjački roman XX vijeka*, Zoro, Zagreb / Sarajevo, 2004, str. 245.

¹⁷ Ibid, str. 212.

¹⁸ Ibid, str. 353.

¹⁹ Risto Trifković, „Skica za književni portret Derviša Sušića“, u: *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knj. 4, Alef, Sarajevo, 1998, str. 527.

Pobune – „Preko mutne vode“

*Znači još vam nisam dovoljno pokazao, je l' de,
još sam buržujski, begovski, efendijski sin,
čovjek čopora, tako, je li, malo vam što sam učinio?!*

Posljednja od pet pripovjedaka iz zbirke *Pobune* (1966) započinje tematiziranje učešća i uloge muslimanskog stanovništva u Narodnooslobodilačkoj borbi, a što će detaljno biti razrađeno u romanu *Tale*, kao i njegovom dodatku *Parergon*. Naime, nositelji dramskog sukoba i protagonisti pripovjetke, osim Dunje, jesu Abdulah Pilavija, Redžep Dermić i Avdaga Hatemić, koji su različitog socijalnog statusa, ideologija i različitih političkih stavova, ali pripadaju istoj pilavijskoj lozi. Svaki od njih otjelovio je određenu grupu Bošnjaka – Avdaga je organizirao muslimanske miliciju i ratovao protiv partizana, Redžep pripada proleterijatu, a Abdulah je begovski sin. Obojica su komunisti i revolucionari, ali različitog porijekla i u neprekidnom sukobu.

Abdulah Pilavija je sin Numan-bega Pilavije čije bogatstvo se temelji na prevari i nepoštenim špekulacijama. Kasnije je postao hadžija, a za sina je planirao posao činovnika. Odbijanje je rezultiralo šamarom i Abdulahovim bijegom u Partiju. Njegova pobuna i ulazak među komuniste motivisani su pobunom protiv oca i željom da od Redžepa dobije eksploziv kojim će srušiti vlastitu kuću i pritom postati „veći Redžep od njega samog“²⁰. Za razliku od pravog proleterskog sina, kakvim se smatrao Redžep, Abdulah je ismijavan kao begović koji je u partiju došao iz hira. Dermić i Pilavija su odrasli zajedno: jedan kao sin veleposjednika, a drugi kao služavkin sin. Neprekidno su se svađali i mirili, i voljeli i mrzili: „Nikad, ni u najžešćoj svađi nisam ga uvrijedio. Znaš – bilo me stid, što sam ja sin svemoćnog Hadži – Numan-bega, a on ... siromah... bojao sam se da mu ijednom kretnjom ili riječju izazovem sumnju da i ja možda čuvam tu razliku, makar i nesvjesno, [...]“²¹ Redžep je u njemu vidio samo begovskog gotovana ne znajući „koliko sam mrzio kuću i to proketo porijeklo.“²²

Redžepovo porijeklo sasvim je drugačije. On je sin buntovnika Muje Dermića, protagoniste pripovijetke „Kad se vratim“, a „Kad je prešao u zanatsku školu i pročitao Iljina i Segala, postao je veelik revolucionar, a ja njegova domaća buržoazija kojoj bez opasnosti od hapšenja i batina može da prijete i psuje.“²³ A Pilavija je znao da Redžep nije ono što je mislio o sebi – „Mislim da on nije ušao u partiju kao ličnost. On je pobjegao u poslušnost višima da bi mogao zapovjedati mladima. Pošto je zbog veće revnosti uvijek imao čin viši od mene, zahtijevao je da i ja gladim niz dlaku njegovu sujetu. Ja sam se blago podsmijavao.“²⁴ Posljednji sukob između Abdulaha i Redžepa desio se u bici na Sutjesci kada je Redžep ranjen. Abdulah ga je nosio kao da nosi samoga sebe iako mu je drug psovao i

²⁰ Derviš Sušić, *Pobune*, Svjetlost, Sarajevo, 1991, str. 226.

²¹ Ibid, str. 237.

²² Ibid, str. 237.

²³ Ibid, str. 226.

²⁴ Ibid, str. 239.

zahtijevao da ga ostavi. Donio ga je do rijeke i otišao po pomoć seljaku Hatemiću. No, sada ga mrzi – „Spopada me užas kad čujem to ime. Dosta!“²⁵ Suborci i prijatelji se nikada konačno nisu razdvojili jer su potrebni jedan drugome. Na kraju, zahvaljujući vlastitoj vještini, ali i jedinici koju je Redžep poslao, Dunja i Abdulah su spašeni. Drugim riječima, Pilavija i Dermić tek zajedno čine cjelinu i jedan bez drugoga ne mogu opstati. Obojica su komunisti, antifašisti drugačijeg porijekla i istog cilja. Kada je ranjenom proleteru teško - begović ga nosi, a kada je begov sin u opasnosti – proleter šalje vojsku.

Kroz lik seljaka Avdage Hatemića Derviš Sušić je progovorio o reakcionarima i fašističkim saradnicima među muslimanskim seljacima. Iako su od njega, kao bivšeg Numan-begovog kmeta trebali dobiti pomoć, Dunja i Abdulah su zarobljeni i sprema im se pogubljenje. Redžep nije htio poći s njima jer on ne vjeruje seljacima: „Pazi se, seljak je bio ljubazan prema tvom ocu jer ga se bojao. I ulizivao se tebi da bi se dodvorio ocu. Stari trik inferiornog seljaka. Ne gaji iluzije o seljaku. Ti nasjedaš svojim gimnazijskim gledanjima na seljaka domaćina.“²⁶ U pregovorima je Avdaga miran i siguran u ono što je naumio, ne vjeruje partizanima, mrzi ih i ne boji se. Sa njim se ne može pregovarati na vojnički način jer on uvijek misli samo na zemlju i očuvanje vlastitog života i imetka, te ubija povremeno i po potrebi. Avdaga, potomak iznevjerenog čovjeka, Ismeta Hatemića iz pripovijetke „Seljačka jadikovka“, kroz dijalog otkriva svoju poziciju koja je historijski nakupljena muka muslimanskih seljaka. Bez obzira na to što je u porodici nosio amanet da *kapetanima ne vjeruje*, on je opet povjerovao i našao se na strani okupatora. Sada zna da je pogriješio jer će partizani pobijediti, a zavedeni seljaci platiti i svoje i zablude svojih begova. Zna on da Numan-beg i ostali bogataši šalju hranu partizanima i odriču se seljaka koje su upravo oni uvukli u fašistički tabor. Za Hatemiće se historija još jednom ponavlja jer će i nakon ovog rata Pilavije ostati Pilavije, a Hatemići Hatemići: „Poslušao sam lukavo zvjerinje iz čaršije. I, eto – platiću. Vi ste jači“²⁷ Dakle, iako je bilo više strana unutar razjedinjenog bošnjačkog naroda (o tome je Sušić pisao mnogo više u *Parergonu* i romanu *Tale*) u ovoj pripovijeci su suprotstavljene tri: seljaci koji su prišli okupatoru, goli gradski proleterijat i komunisti iz bogatih muslimanskih kuća, a svi potekli iz istog pilavijskog korijena i davnog pretka Ostoje/Abdulaha.

²⁵ Ibid, str. 242.

²⁶ Ibid, str. 232.

²⁷ Ibid, str. 256.

Uhode

*Vi begovski i aginski i efendijski sinovi, vi koji mrzite pošteno,
ali iz knjige, vi ne znate šta je to kad neko mrzi utrobom,
kožom, moždinom, vi ne znate šta se s ovakvim kao ja
događa u ovom enobeu, ni šta mi očekujemo od ovog enobea*

Druga polovina romana *Uhode* fabularno je vezana za period Drugog svjetskog rata i vrijeme obnove i izgradnje i to kroz niz malih priča čiji su protagonisti uhode ili službenici koji su radili na njihovom razotkrivanju. Nakon ispovijesti špijuna koji je uhvaćen, slijedi abecedni niz špijuna, uхваćenih i ubijenih na zadatku, a izvještaj o njima podnosi službenik državnih organa. Svi su radili protiv komunizma, uglavnom za novac, tek rijetki iz uvjerenja, i bili su pripadnici različitih nacija. Zanimljiv je lik reakcionara Deverić Esad-bega, a među partijskim neprijateljima se ističe Parak Ali – Behaudin, efendija kroz čiji slučaj je ukratko data slika držanja Bošnjaka u ratu: on je agitovao za ustaše, a djeca su mu bila u partizanima. Zbog toga mu se nije sudilo nego je ubijen iz zasjede, a „Ubistvo javno prebačeno na neprijatelja.“²⁸ Narator ovog dijela romana svoje pismo/izvještaj završava zaključkom da je reakcionarā i neprijateljā bilo zaista mnogo: „Dođe mi da vjerujem da smo strašno pomrsili račune fašizmu i svjetskom kapitalu čim mu se isplate ovaliki pokušaji da nas bar ometa kad nas ne može da uništi.“²⁹ Treća ispovijest dolazi od čovjeka neobrazovanog ali vjernog sistemu koji čuva dvanaest kilometara obale od svih sumnjivih putnika, bez obzira na to „[...] ko je naš a ko nije naš i dokle nije naš, je li onako nije naš iz neznanja ili je posve dušmanin.“³⁰ Slijedi šifrirana prepiska o čuvanju puta GF – 16, a zatim ispovijest čovjeka koji je raskrinkavao uhode. Otac priča sinu događaje vezane za gospođicu Margaret od koje je branio Bosnu i Jugoslaviju: „Nastojao sam da budem komunist na delikatnom zadatku.“³¹ Končno, šesta u nizu priča o špijunima i braniteljima komunizma je priča o Abidu Morlaku.

Najkompleksnija, i fabularno, i ideološki, i kompozicijski je priča o obavještajcu Abidu Morlaku. Nekoliko naratora prepliću svoje priče o životnom putu čovjeka koji je kao službenik UDB-e kažnjen, po kratkom postupku izbačen iz partije i penzionisan zbog neuspjele operacije „Stivenson“. Razočaran, Abid je ostavio ženu i povukao se u planinu gdje živi samotnički, a u fabularnom vremenu sadašnjem drugovima je ponovo potreban u postupku rekonstrukcije spornih događaja. Na saradnju bi ga mogla nagovoriti samo supruga Rahima, te Abdulah Pilavija dolazi k njoj na razgovor. Njenom ispovijesću pred Pilavijom ukratko je data Morlakova sudbina, ali i kritika poslijeratnih odnosa među dojučerašnjim saborcima i današnjim karijeristima: „U većine vas takozvanih drugova, ljubav prema drugu hrani se njegovom funkcijom. Kad tog

²⁸ Derviš Sušić, *Uhode*, Oslobođenje, Sarajevo, 1985, str. 109.

²⁹ Ibid, str. 111 – 112.

³⁰ Ibid, str. 112.

³¹ Ibid, str. 129.

druga nesreća ili penzija izbace iz sedla vi se razbježite kao gamad s mrtvog.“³² Rahimina priča sadrži historiju susreta sa Morlakom, tada usamljenikom i divljakom, siromašnim i uplašanim. Bio je do tada Morlak već u zatvoru, bavio se švercom duhana, pretučen je nepravedno, pa ga je sve to u očima ljudi učinilo nekom vrstom hajduka i heroja koji se ne boji vlasti. Kada je počeo ustanak, u svoju šumsku kolibu je donio ranjenog partizana Turpiju, liječio ga, pa kasnije pošao s njim. Iz službenog izvještaja koji je umetnut među Rahimine monologe saznajemo da je Turpija Morlaka primio u partiju i dao mu službu, a on „[...] bio je ponosan što je počeo pripadati novom, ozbiljnijem i opasnijem društvu od krijumčara.“³³ smatrajući sebe dijelom komunističke internacionale kojoj pripadaju milioni poštenih ljudi. Nisu svi borci bili intelektualci i osviješteni komunisti. Morlak je jedan od onih koji se partizanima pridružio igrom slučaja, ali je uvijek znao protiv koga se bori: „[...] pobićemo mi imperijaliste i njihove fašiste, žandare, finance, muhtare, načelnike i ostale ... hoćemo Muhameda mi, pejgambera, za dvije zime – gotovo!“³⁴ Radio je Morlak kao uhoda za partizane sve do '43. kada polazi s njima na Zelengoru i biva teško ranjen. Njegova sudbina nakon rata tipična je priča o nemiru ratnika koji se teško navikava na život u gradu, te često ide/bježi u šume loviti zaostale grupe neprijatelja. Mnogo je pio, zanemarivao Rahimu i teško bolovao.

Naraciju u nastavku preuzima Abdulah Pilavija osvjetljavajući Morlakov život iz druge perspektive – „Umjesto komunista-obavještajca, imao sam hajduka.“³⁵ koji je obavljao i nečasne zadatke i mnogo ubijao. Iz Morlakovih riječi upućenih Pilaviji saznajemo šta je partizanska sirotinja mislila o komunistima iz grada: „Vi begovski i aginski i efendijski sinovi, vi koji mrzite pošteno, ali iz knjige, vi ne znate šta je to kad neko mrzi utrobom, kožom, moždinom, vi ne znate šta se s ovakvim kao ja događa u ovom enobeu, ni šta mi očekujemo od ovog enobea, [...]“³⁶ Treći narativni ugao pripada drugu Turpiji, sinu osrednjeg trgovca, studenta i komunista koji je Morlaka morao učiti svemu pa i tome koga treba mrziti. Odgojio ga je da bude špijun, atentator, doušnik, da bude više disciplinovan, te nikako nije znao zašto se nakon rata Morlak ponašao onako čudno. Turpija je znao da Morlak nije čovjek za svakodnevni život u miru, a ipak je htio od njega napraviti čvrstog i trezvenog komunistu: „Kažnjavajući ga, ja sam držao i sebe i svoje podređene na uzdi neophodnih principa.“³⁷ Pilavija koji se sa Turpijom odavno ideološki razišao, a zbog Morlakovog slučaja i definitivno, pobrojava sve Morlakove podvige. On je u borbama uvijek bio prvi, najžešći i najhrabriji. Zajedno su ratovali u jedinici Danila Lisičića, a kada je Morlaka pokušao ismijati jedan *kukavica i sastanačko blebetalo*, Danilo ga je kaznio. Danilo Lisičić i Abid Morlak se razumiju i u nekim aspektima ličnosti

³² Ibid, str. 151.

³³ Ibid, str. 174.

³⁴ Ibid, str. 175.

³⁵ Ibid, str. 185.

³⁶ Ibid, str. 187.

³⁷ Ibid, str. 195.

su slični, za razliku od Turpije čije je pristup životu šablonski i isuviše knjiški, te koji žive ljude pokušava smjestiti u „tijesne pregrade učenih zabluda.“³⁸

Nakon rata Pilavija je postao privrednik, a Turpija bezdušni birokrata – samo je Morlak kažnjen iako je on, kako kaže Pilavija „naš grijeh i promašaj“³⁹. Konačan verbalni obračun dešava se između Morlaka i Turpije, pri čemu Morlak optužuje druga za bezdušnost i odbija bilo kakvu saradnju. Tada, po prvi put, Turpija iznosi razloge svog prestrogog ponašanja. Naime, on je bio student filozofije, skojevac i veseo mladić sve dok nije u dvorištu našao zaklane oca, majku i tri sestre: „Od tog trenutka ja sam onaj koga ti poznaješ. Ja se svetim. Da, da, ja se svetim ali na jedan najsrećniji način. [...] Ja se svetim neprijatelju bespogovornim pripadanjem revoluciji, njenim principima i zakonima, ja se svetim razborom i mjerom, ja se svetim logikom revolucije i neprekidnom strogošću prema sebi.“⁴⁰ Dakle, on se bori redom protiv nereda, a zločin je nered. Sve dobro što se Morlaku dešavalo, a da to nije ni znao, pokrenuo je Turpija. Čuvao ga je iz sjene i bezbroj puta spasio od strijeljanja za neposluh. Njegova ideja je bila i akcija „Stivenson“, lažna, ali potrebna Morlaku i njegovoj sujeti.

Možemo zaključiti da roman *Uhode* donosi nekoliko novih tipova boraca i revolucionara: lik Abdulaha Pilavije poznat iz pripovijetke „Preko mutne vode“ dodatno je okarakterisan, te mu je dopisan postratni „život“ i karijera koji će u romanu *Tale* dobiti svoj nastavak. Abid Morlak pripadnik je sloja najsiromašnijeg seljaštva kojeg su tek puki slučaj i buntovna priroda, a ne znanje ili ideološko uvjerenje odveli među partizane. Nikada naviknut na stroge proleter-ske zakone, Morlak je upotrijebljen pa odbačen kao izvršilac specijalnih vojnih i špijunskih zadataka. Treći tip je Turpija, intelektualac i gradski ilegalac (čak mu ni ime ne znamo), tragičnog porodičnog iskustva koji zna na koji način i ka kojem cilju stremi.

Tale

(Razgovjetni svjetlaci monologa u toku posljednjeg liječenja)

*U nevremenu začet, nevremenom načet,
u nevakat rođen, u glavu pogođen*

Roman *Tale* ostvaren je u tri fabularna toka i tri različita vremena – primarno pripovjedno vrijeme obuhvata period Taletovog boravka u bolnici, tri-desetak godina nakon rata; druga fabularna linija pripada retroverziji unutar koje Tale Pilaviji priča događaje iz 1943. godine; treća linija je smještena u budućnost putem Taletovog bunila ili sna o onome što će se dešavati nakon trećeg svjetskog rata. Ispovijest protagoniste o događajima iz prošlosti neprekidno se prepliće sa trenucima sadašnjim, scenama iz bolnice, gubitkom svijesti, magnovenjima... Nekadašnji borac i komunista secira pred Pilavijom, a i pred samim sobom, vlastitu prošlost i uvjerenja. Osim Pilavije kao recipijent

³⁸ Ibid, str. 199.

³⁹ Ibid, str. 200.

⁴⁰ Ibid, str. 204.

Taletove priče pojavljuje se književnik i javni radnik, sa šesiro (Derviš Sušić), autor scenarija televizijske serije „Tale“ – „Žurim da ti izdjetinjiram svoju kritiku na ono što si u televizijskoj seriji pod mojim imenom izdrljao. Da znaš. Da se zna.“⁴¹ Osim što je intertekstualno vezan sa epikom, roman ostvaruje i intermedijalne veze, pri čemu uočavamo kako autoreferencijalne motive, tako i brisanje granice između fikcije i stvarnosti. Drugim riječima, autor romana postaje lik u romanu, ili, lik iz romana razgovara sa svojim autorom. Na taj način Taletov lik biva osvijetljen intertekstualno (preko epike kao prototeksta), intermedijalno (preko televizijske serije koja je nastajala otprilike u isto vrijeme jer je emitirana od 22. 4. 1979. do 10. 6. 1979), te „interopusno“ (preko veze sa porodicom Babunić čiji je psihosocijalni profil Sušić formirao u romanu *Nevakat*). Na kraju, kao lik koji je iz književnosti i usmene i pisane ušao u stvarni svijet (naravno, metanarativno), Tale u bolnici razgovara sa autorom scenarija za seriju: „E jesi me udesio! Ne mogu da shvatim, zašto si čitavu stvar onako izokrenuo? [...] uostalom... pričaću ti, nije baš sve onako kako je televizija prikazala...“⁴². Tale iz romana nije isti kao epski Tale iako je i on *budalina*, nije podudaran do kraja ni sa televizijskim Taletom iako su hronotopske odrednice lika identične. On se čak ne sviđa samome sebi! Kao antijunak i buntovnik, Tale je u neprekidnom sukobu sa drugovima u ratu, ali i u miru, u sukobu je sa samim sobom, te u sukobu sa vlastitim autorom. S duge strane, kao potomak Babunića, Tale se pojavio (opet!?) u *nevakat*. Vjerujući da svijet i društvo mogu biti pravedniji, Tale je, na koncu, ispao samo Budalina Tale. Epski antijunak je, kako kaže Mirsad Kunić, u Sušićevom opusu migrant koji je *iz usmenoepskog prostora migrirao u pripovjedni svijet* unutar kojeg se postepeno preoblikuje iz junaka-buntovnika u osviještenog buntovnika: „Budalina Tale tako od nezadovoljnika postaje osviješteni buntovnik, koji počinje da promišlja svoju poziciju i vremenom postaje svjestan sebe i svoga položaja [...]“⁴³ I taj postupak teče od pripovijetke „Kaimija“, preko drame *Posljednja ljubav Hasana Kaimije*, do romana *Tale* gdje je [...] njegov angažman u politici obilježen utopijskom vjerom u bolju budućnost.“⁴⁴

U samoj fabuli romana postoji nekoliko vanjskih sukoba na kojima se temelji zaplet, a dva ključna su: unutar socijalno raslojavanje partizanskog pokreta u vrijeme rata i svađe zaslužnih boraca nakon rata. Pilavija i Tale borili su se za istu ideju ratujući zajedno, ali neprekidno je između njih postojala svijest o tome da je jedan potomak bogataša, a drugi siromaha. Čak i nakon rata Pilavije prolaze bolje – Abdulah je direktor velikog preduzeća, koji je trošeći očevu imovinu upravljao društvenom i iz veselog ratnog druga postajao *neki novi Pilavija*. Tale se u ratu i revoluciji kao predstavnik siromašnih društvenih slojeva borio za veća prava i bolji život, a u miru spoznaje da su svi njegovi zanosili bili

⁴¹ Derviš Sušić, *Tale*, Oslobođenje, Sarajevo, 1980, str. 16.

⁴² Ibid, str. 178.

⁴³ Mirsad Kunić, „Epski junak Budalina Tale u nekim djelima Derviša Sušića“, u: *Sarajevski filološki susreti I: Zbornik radova*, knj. 2, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 2012, str.190.

⁴⁴ Ibid, str. 191.

samo san – *crtež u pijesku*. Svi stari odnosi su zadržani, samo je njihova vanjska manifestacija drugačija.

Tale, kao i Danilo Lisičić kao „[...] pojedinac negativnog iskustva i sumnje u apriornost ideološke pravde problematizira ne ideju nego puteve revolucije, suprotstavljajući općoj slici sklada individualno razočarenje, bespogovornoj vjeri u ideološku dogmu proces društvene birokratizacije, obećanoj individualnoj slobodi negativno iskustvo sistema idoloških zabrana i političke prisile.“⁴⁵ Drugim riječima, komunistička ideja je dobra, ali su ljudi u njenoj poslijeratnoj realizaciji nastavili živjeti po starom, kao da revolucije nije ni bilo – letargija, ljenost, lopovluci, malograđanski moral, karijerizam i sveopća birokratizacija – samo su neke od pojava koje u svojim djelima secira Derviš Sušić. U jednoj od Taletovih projekcija budućnosti (koju bez problema prepoznajemo kao svoju sadašnjost) čitatelj iščitava političku klimu Sušićevog vremena: „Sav život je tehnička norma. Sva blagodet samo konjska norma da čovjek, stegnut, pritegnut, upregnut, korača jednome cilju, u prehrambenom i ostalom izobilju, ka savršenom odsustvu sebe.“⁴⁶ Kada su mu oficiri u ratu govorili da je za partizanski pokret veoma važno učešće jednog Pilavije, Tale, potomak sirmašnih, to tada nije razumijevao. No sada zna: „[...] ja se ponadao da će me bar naša borba osloboditi te more ako u borbi učestvujem, a ono – opet Pilavija, i opet – čuti! – u ime nekog višeg interesa! I budi pažljiv jer to je nekome izmišljenom „nama“ – korisnije.“⁴⁷ U ratu je znao da je politika manipulativna i loša i da je rješenje u *lijevoj politizaciji masa* – „Danas imam o tome zrelije i razuđenije i nešto tužnije mišljenje, iako nisam takav glupan da bih izjavio kako mi je sve jasno.“⁴⁸ Jedna od Taletovih želja i nada jeste ta da će i Pilavija konačno biti podučan „Ako ničemu drugom, a ono... da mi Muslimani ne želimo da živimo kao insansko-hajvanska manipulativna masa, nego kao narod, čije nacionalno pitanje nosi radnička klasa... u neraskidivom spletu bratstva i jedinstva i ravnopravnosti u ovoj napaćenoj zemlji... majku li im njihovu bezobraznu [...]“⁴⁹

Prijateljstvo sa Abdulahom Pilavijom Tale nastavlja kroz cio život – u neprekidnom sukobu njih dvojica ne mogu jedan bez drugoga. Oni su samo dva oblika iste ideje ili, posigurno, dva otjelovljenja zajedničke historije Bosne:

[...] ne samo sad, nego od početka, od dolaska Slavena, od prvog ezana na bosanskoj istočnoj granici, od Budima, do poraza pod Bečom, od Hadži – Numan-bega, do krvi prema sebi zajedljiv – zašto sa mnom ovako, a zašto s njim – tako, plovimo vjerni jedan drugom, a neizmireni još od djetinjstva kad je on izlazio na sokak s kriškom bijelog hljeba premazanom medom i kajmakom, a mi sirotinja mu pravimo zasjede i dogovaramo se kako ćemo mu oteti krišku. Plovimo u napetosti jedinstva dviju krajnosti. On čuti, a ja vjerovatno nešto i kažem od tih svojih zajedanja. Ali, on je cinično ravnodušan spram svih mojih riječi, on je i poražen – mudriji od

⁴⁵ Enver Kazaz, *Bošnjački roman XX vijeka*, str. 243–244.

⁴⁶ Derviš Sušić, *Tale*, str. 25.

⁴⁷ Ibid, str. 109 – 110.

⁴⁸ Ibid, str. 113.

⁴⁹ Ibid, str. 176.

mene koji još prkosim, a on se raspada, s nekog dalekog a uzvišenog trona genetskog iskustva poručuje mi ćutanjem kako ja ipak ništa ne razumijem, naročito ne – politiku, jer, bože moj, Pilavije vode politiku četiri storine godina, a mi plebejci tek smo izašli na zamršene drumove njene, on me smožden, dotučen, smrskan, gleda svisoka i ruga se mom koleričkom optimizmu kao blesavosti nedoučenog.“⁵⁰

Sjetimo se završetka pripovijetke „Preko mutne vode“, na čijem se kraju Hadži – Numan-beg sa slike podsmijava *neiskusnom potomku*.

Naravno, nije sve ispalo onako kako se Tale nadao i za šta se borio, sadašnjost je nešto drugačija i u romanu je precizno opisana dionicama koje se kobajagi odnose na daleku budućnost. Dijelovi romana koji sadrže Taletova mag-novenja i projekcije budućnosti ispisani su rimovanom prozom (*rimovani jauk moje spoznaje sebe*), te se i na taj način razlikuju od ostatka teksta. Budućnost je orvelovski siva, utonula u neslobodu i tiraniju, sa osvrtom na historiju Bosne i njenih muslimana. No, projekcija budućnosti zaista je istinita vizija onoga što se kasnije desilo sa Jugoslavijom. Taletovo bunilo, ili gotovo ludilo, iskorišteno je za kritiku društva koje je preuzela tehnokratija uništivši sve tekovine samoupravljanja i pripremvši ono što nam se istinski desilo devedesetih godina dvadesetog vijeka: „U dekoru tehničkog sjaja, svi prihvatit će ferniklovani jaram raja od očajja. Tako započe era vladavine nove ujedinjene klase nad razjedinjenim grupacijama ljudske rase i neorganizovanih proletera.“⁵¹ Iako Dejan Đuričković 1991. godine piše da su Taletove halucinacije nerazumljive i „pune usiljenih, mutnih simbola“⁵², mi koji to čitamo 2020. ne vidimo ništa ni nejasno ni nerazumljivo, naprotiv: „Um našeg rukovodstva, čast mu i slava, majka je našeg životnog stava, on određuje sledovanja našim svijestima, lirteraturom, TV-programom i vijestima. Živjelo naučno programiranje sledovanja svijesti!“⁵³. Ideologija je potrošena do osamdesetih godina, patriotizam je prazna kulisa i Sušić to jasno vidi: „Zakovani odnosi samo što ne prsnu po šavovima. [...] Propaganda koještarije mrlja. Podanička štampa posrće i vrlja. [...] Vrhovni Vrh još živi u nadi. Povećava se budžet himni i paradi, tv-gnjavaži i špijunaži. Ali je svakom članu jasno, nešto se sprema. Da ne bude kasno?“⁵⁴ Derviš Sušić u nastavku direktno anticipira anarhično masovno ludilo, koje mi iz današnje perspektive čitamo kao predskazanje, odnosno, kao naše historijsko iskustvo rata koji je uslijedio samo desetak godina kasnije. Tale je u bunilu pričao o onome čega se njegov autor istinski bojao.

Sama fabula romana *Tale* je sažeta i suštinski se svodi na pitanje odnosa bogatih muslimana prema NOB-u, otjelovljenih kroz Haži Numan-bega. Naime, Tale se sjeća kako je 1943. godine sa Pilavijom ilegalno ušao u Sarajevo na pre-govore sa starim spahijom i spahinovcem Numan-begom, Abdulahovim ocem, ne bi li ga nagovorili na saradnju sa partizanskim pokretom. Međugeneracijski

⁵⁰ Ibid, str. 191.

⁵¹ Ibid, str. 22.

⁵² Dejan Đuričković, *Roman 1945 – 1980*, Institut za književnost / Svjetlost, Sarajevo, 1991, str. 276.

⁵³ Derviš Sušić, *Tale*, str. 51.

⁵⁴ Ibid, str. 116.

sukobi u romanu su višestruki: Abdulah, sin, suprotstavljen je Numan-begu ocu kao reakcionaru, ali i Numanu sinu kao predstavniku nove generacije revolucionara. Što se reakcionara i izdajica tiče, roman obiluje takvim likovima iz reda svih naroda i religija, jednako kao što ističe muslimane koji su bili komunisti spram onih koji su stali uz ustaške ili četničke vođe. U tom smislu je Derviš Sušić veoma korektan i ne generalizira. Sušić jeste pisao iz svoje ideološke vizure (a i kako bi drugačije) koja je antifašistička, te je i u romanu *Tale* kao i njegovom prilogu *Parergonu* oštro kritikovao političko držanje određenih muslimanskih krugova kojima je jedini cilj bio zadržati vlastite privilegije. Potpuno je razumljivo da se takav način pisanja nije sviđao onoj nacionalnoj historiji čije su ideje bliske Numan-begovim idejama, te da je ovaj Sušićev roman unutar njegovog opusa potpuno marginaliziran. Ono što zaista jeste politički kvalitet ovog romana jeste razbijanje mitiziranih kolektivnih memorija: muslimana o samima sebi (da je među njima bilo i fašističkih pristalica iako to nerado priznaju), kao i drugih naroda o muslimanima (da je samo mali dio njih bio na pogrešnoj strani, a da je većina stala u odbranu zemlje od fašizma iako im se to nerado priznaje). Dejan Đuričković vidi u romanu *Tale* Sušićevo polemiziranje sa zvaničnom jugoslovenskom historiografijom koja je iznijela svoj stav o držanju muslimana u ratu. On smatra da je roman „iznenađujuće neknjiževno pisan“, te da Sušić ovom knjigom polemizira „[...] s historijskim činjenicama o ponašanju građanske kvislinske inteligencije u Bosni za vrijeme posljednjeg rata.“⁵⁵ S druge strane, dionice romana u kojima Sušić ispisuje priču o Hadži – Numan-begu Đuričković smatra književno uspjelim jer je dobro predstavljen *muslimanski begovat uronjen u tradiciju* i „[...] tvrdokorni mentalitet nepovjerenja i otpora prema svemu novome što ugrožava njegove klasne pozicije [...]“⁵⁶ Čitamo li Numan-begov lik iz samog teksta i kroz vizuru ostalih likova, primijet ćemo da je u Taletovoj fokalizaciji stari beg upravo ovakav kakvim ga Dejan Đuričković čita (bogataš i klasni neprijatelj), dok je u vizuri sina Abdulaha (a i Sušića) on takav jer pripada sredini koja je tokom historije uvijek bila žrtva, te je s razlogom nepovjerljiv prema promjenama. Naravno, to nije opravdanje, i znaju to dobro i Sušić i njegov Abdulah, ali jeste pokušaj da se neki mentaliteti sagledaju u historijskom kontekstu i barem pokušaju razumjeti.

U tekstu „Redeskrpcija sjećanja: prilozi bošnjačkom traganju za identitetom“, Šaćir Filandra piše: „Bošnjake je Drugi svjetski rat ostavio same sa sobom. Njima nije bio problem suvišak, već nedostatak politike. U takvom stanju jasno su se diferencirale četiri orijentacije: autonomaška, prosrpska, prohrvatska i komunistička.“⁵⁷ Ponašali su se stihijski i u skladu sa trenutnim stanjem na frontu, pa je pritisak na Numan-bega i njegovo držanje (uz sve političke stavove iznesene u dijalogu Taleta i Abdulaha) zapravo Sušićeva literarna vizija jednog historijskog perioda u političkom životu Bošnjaka. Sušićev romaneskni Hadži – Numan-beg je bio jedan od ideologa autonomaške struje među musli-

⁵⁵ Dejan Đuričković, *Roman 1945–1980*, Institut za književnost / Svjetlost, Sarajevo, 1991, str. 276.

⁵⁶ Ibid, str. 276.

⁵⁷ Šaćir Filandra, „Redeskrpcija sjećanja: prilozi bošnjačkom traganju za identitetom“, u: *Kultura sjećanja: 1941 – Povijesni lomovi i savladavanje prošlosti*, Disput, Zagreb, 2008, str. 42 – 43.

manima koja je maštala o samostalnosti i vlastitoj narodnoj legitimnosti. Pogrešno je bilo to što su svoj cilj htjeli ostvariti pod pokroviteljstvom Nijemaca, te su se njihove muslimanske milicije, osim što su čuvale svoja sela, borile sa istom mržnjom i protiv četnika i protiv komunista. Iako El-Hidajina rezolucija o nečinjenju zločina ima historijsku vrijednost, Sušić ju je u *Parergonu* oštro kritikovao kao dokument kojim su muslimanski prvaci samo umirili savjest. Kao istinski komunista smatrao je da je oružana borba jedino pravo rješenje i da nikakve rezolucije to ne mogu biti. Tokom rasprave sa Abdulahom Pilavijom, Tale u romanu progovara o poziciji muslimana ovako:

*Ti si političar... je li? Da li zato što si sin političara? Ili zato što vi Pilavije vodite na čaršiji politiku kojih četiri stotine godina, a mi... sirotinja... slijedimo vas... pa čak i sad, kad mi, je li... a vi opet... vi, delikatni u političkom radu, a mi – gruba pješadija, koja će... e, nećeš! Ti si političar zato što si zbog onog legionarskog seoskog primitivca, a zašto nisi bio političar da na vrijeme predložiš Pokrajinskom da ti i ja i još nekoliko Muslimana odemo i od nekoliko stotina zatucanih seljaka u pelengacama napravimo proleterski bataljon? Jesi li to kad predložio? Nisi. Dabome da nisi. Čak si se bojao da kažeš i svoje muslimansko ime. E, vidiš, a ja sam svoje uvijek otvoreno isticao. Ja sam u decembru 1941. postavio pitanje – možemo li sad, ili kasnije, proučiti kako je došlo do toga da neprijatelj prije nas dokopa samoobranu muslimanskih sela od četničkih pokolja i da je okrene protiv samih Muslimana! Muslimani sami protiv vlastitih interesa! Tvoj babo, Hadži – Numan-beg zajedno sa Uzeiragom tu vojsku stvarao, od nje podosta našeg partizanskog svijeta izginulo, a ti sad meni... politika...!*⁵⁸

Komunista i partizan Abdulah Pilavija ima posebno težak zadatak jer ide na pregovore svome ocu. Kakav god da je, ipak je otac i on ga u potpunosti razumije. „Pilavije vode politiku četiri stotine godina. Od njih, ja sam prvi – komunist. A moj otac posljednji reakcionar.“⁵⁹ On pokušava objasniti Taletu da ni on niti ostali iz siromašnih redova društva, ni seljaci ni buržoazija ni proleterti, nikada ne mogu razumjeti begovat i njegovu poziciju u društvu. Begovat je mimo svih drugih uvijek vodio svoju posebnu porodičnu politiku iz koje je izrastao njihov ugled: „Ta politika održala je tom sloju politički ugled s kojim i naše partijsko rukovodstvo mora da računa.“⁶⁰ O klasi iz koje potiče i njenom odnosu prema drugima, čak i unutar partizanskih redova, Pilavija kaže:

Ja sam sve to kao dijete saznavao, upijao, ja sam kao mladić počeo otkrivati laži te politike i krvave posljedice njene, prije svega po Muslimane. U tome mi je pomogao Redžep. Ja sam kao protivnik svih tih politika organski prirodno došao u partiju. [...] A ti, pobio nekoliko desetina neprijatelja, izveo nekoliko stvarnih vojničkih podviga, postao vodnik, ponosiš se

⁵⁸ Derviš Sušić, *Tale*, str. 70 – 71.

⁵⁹ *Ibid*, str. 99.

⁶⁰ *Ibid*, str. 100.

*tim činom, i sad... domišljaš političku taktiku prema jednom Hadži – Numan-begu, i misliš da si već političar. Tale, Tale, nisi džabe i u pjesmi proglašen Budalinom, Tale, Mustajbegov junače i crni hizmećaru, Tale, da bi se savladala vještina politike, treba... ohoooo!... [...]*⁶¹

A politika Abdulahovog oca ima samo jedan cilj: da sačuva imovinu i poveća profit. Druga ideologija za begove ne postoji, te im je potpuno svejedno koja vlast i na koji način će im to omogućiti. No, komunistima je bilo važno da upravo takvi ljudi budu na njihovoj strani. Jedan od ideologa (Bezruki) objašnjava Taletu da ne smije biti sukoba unutar partije, a pogotovo ne sa Muslimanima iz bogatih kuća: „Zato, preči je meni Pilavija komunist, nego radnik u ustašama. Jer, Pilavija se bori za radničku stvar, a taj radnik-ustaša za buržoasko-fašističku. [...] Znaš li ti šta znači nama... kad se u nekoj varošici ili široj muslimanskoj regiji pojavi naš oficir... a svijet čuje: „Hadži – Numan-begov sin?“⁶² Nažalost, kada sve prođe, rat i obnova zemlje se završe, ljudi kakav je Tale ostaju razočarani i iznevjerenih očekivanja, a Pilavije opet vode politiku i upravljaju preduzećima – kao i ranije. Hadži – Numan-beg je obrazovan gospodin, bogat isuviše. On zna vrijednost svoga imena i zašto ga sve strane žele imati uz sebe, a on bi htio biti svoj jer zna da su mu svi zapravo neprijatelji. Nekima je neprijatelj jer je musliman, drugima jer je Bosanac, trećima jer je bogat... Svjestan da se u NOB-u sirotinja bori za svoja prava, Numan-beg ne želi učestvovati jer mu nije stalo do takvih ciljeva – „Veoma vam je stalo do mene. Meni ni do čega osim do vlastitog zadovoljstva od toga što jesam. Ja sam aristokrat. Ime. Ja sam vam potreban“⁶³ Zbog politike neodlučnosti i čuvanja ličnog interesa poginulo je mnogo Muslimana, povedenih i zavedenih begovskim političkim prvacima. Takvo što mladi Pilavija svome ocu ne oprašta, ali ga kao čovjeka razumije, i još, ocu je nakon rata podigao spomenik i uljepšao biografiju. Abdulah je znao da njegov otac ne može prići partizanskom pokretu jer je isuviše ponosan da bi pristao stati pod komandu nekom bivšem kmetu ili nepismenom seljaku. Kao pravi tragički junak on mora umrijeti i njegov sin to zna: „[...] jednostavno, on je shvatio da je izgubio, bez obzira ko pobijedio. Begovatu je istorija 'na prsima toke salomila, a na leđa pendžer otvorila...' A on je beg. I, ne želi drugo da bude. Umrijeće.“⁶⁴ Derviš Sušić, dakle, nikako ne opravdava kontrarevolucionarni stav jednog dijela muslimanskog stanovništva, ali ga kontekstualno-historijski potpuno razumije.

Nakon rata, porodična politika Pilavija se nastavlja u mladom Numanu koji se uspinje društvenim ljestvama uz pomoć oca Abdulaha. Nije li porodična politika begovata nastavljena u novom obliku, pita se Budalina Tale. Svjestan da su državu preuzeli novi ljudi gladni novca i slave, Tale nakon operacije glave misli: „[...] ee, ako mi je operacijom oduzeta lijeva strana, ništa za to, niko mi ne može oduzeti ljevičarska stanovišta. Proučavam tehnokratiju i njena mikro i

⁶¹ Ibid, str. 100 - 101.

⁶² Ibid, str. 109.

⁶³ Ibid, str. 171.

⁶⁴ Ibid, str. 181.

makro-organizaciona i mentalna čvorišta. Ona je Hadži – Numan-beg u usponu, u svjetskim globalima.“⁶⁵ Na samome kraju romana, Sušić u neobičnom spletu okolnosti dovodi u vezu čovjeka kojeg je Tale u ratu ranio i koji je zaslužan za Taletovo ranjavanje u glavu (a to je razlog boravka u bolnici) ironično nam dajući do znanja da je nekadašnji neprijatelj i onaj kojega je u jednom trenutku Tale smijenio sada direktor koji ima vilu na moru, auto sa vozačem i poslugu, a Tale ništa, već: sjeo na vrh Sedrenika i gleda pred sobom *Sarajevo pod tankom izmaglicom kao pod nevjestinskim jašmakom*. I nije mu žao, jer „[...] pripadao sam onima koji su živjeli ognjevito i izgorjeli prije kalendarskog roka. A gade se rutine i njenog licemjerja. Izgorjeli. Ako! Imali smo rašta i buknuti.“⁶⁶

Kao što vidimo, Derviš Sušić svoj posljednji roman završava parafrazom Njegoševog poznatog stiha, posve siguran u ispravnost antifašističke borbe i socijalističke revolucije čijoj je ideji pripadao do kraja života. Sin imama koji je sa prijateljima iz Učiteljske škole 1942. godine pobjegao iz okupiranog Sarajeva i stupio u Prvu proletersku brigadu, s punim je pravom ispisao književno-umjetničku kritiku jugoslovenskog totalitarnog sistema i svih postrevolucionarnih grešaka. Počevši sa polupismenim seljakom Danilom Lisičićem i njegovom osebnom vizijom obnove zemlje, Sušić je kroz niz djela otvorio veoma važna pitanja kao što su socijalno raslojavanje partizanskog pokreta, psihološko i materijalno stanje povratnika iz rata, kao i pitanje učešća Bošnjaka u Narodnooslobodilačkom pokretu, da bi niz završio Taletovom (nažalost, istinitom) mračnom vizijom budućnosti Jugoslavije. I, tako je to kroz historiju Bosne: ljudi poput Danila Lisičića i Taleta Babunića, idejno predvođeni različitim Dermićima i Koluhijama, ratovali su protiv zavedenih Hatemića. Samo su Pilavije sveprisutni, uvijek bogati i uvijek na vrhu društvene ljestvice, prilagodljivi i vječni.

Bibliografija:

Izvori:

Sušić, Derviš, *Ja, Danilo*, Veselin Masleša. Sarajevo, 1983.

Sušić, Derviš, *Pobune*, Svjetlost, Sarajevo, 1991.

Sušić, Derviš, *Tale* (razgovjetni svjetlaci monologa u toku posljednjeg liječenja), Oslobođenje, Sarajevo, 1980.

Sušić, Derviš, *Uhode*, Oslobođenje, Sarajevo, 1985.

Literatura:

Bosto, Sulejman, Tihomir Cipek i Olivera Milosavljević ur, *Kultura sjećanja: 1941 – Povijesni lomovi i savladavanje prošlosti*, Disput, Zagreb, 2008.

Denić – Grabić, Alma, Romaneski svijet Derviša Sušića, Novi izraz 43/44, januar/juni, Sarajevo, 2009.

Duraković, Enes, „Književno djelo Derviša Sušića“, u: *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knj. 4, Alef, Sarajevo, 1998.

Duraković Enes, *Obzori bošnjačke književnosti*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2012.

⁶⁵ Ibid, str. 185.

⁶⁶ Ibid, str. 209.

- Đuričković, Dejan, *Roman 1945–1980*, Institut za književnost, Svjetlost, Sarajevo, 1991.
- Kazaz, Enver, *Bošnjачki roman XX vijeka*, Zoro, Zagreb–Sarajevo, 2004.
- Kodrić, Sanjin ur, *Sarajevski filološki susreti I – Zbornik radova*, knj. 2, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 2012.
- Kodrić, Sanjin, „Pripovjedačka zbirka *Pobune* Derviša Sušića: knjiga pamćenja povijesne drame i traume“, u: Derviš Sušić, *Pobune*, BZK Preporod, Sarajevo, 2017.
- Ljubomir Cvijetić, „O romanu *Ja, Danilo Derviša Sušića*“, u: Derviš Sušić, *Ja Danilo*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983.
- Trufković, Risto, „Skica za književni portret Derviša Sušića“, u: *Bošnjачka književnost u književnoj kritici*, knj. 4, Alef, Sarajevo, 1998.

Dijana HADŽIZUKIĆ

REVOLUTIONARIES AND REACTIONARIES IN THE PROSE OF DERVIŠ SUŠIĆ

Summary

The paper will analyze the novels *I*, *Danilo* and *Tale*, one part of the novel *Spies*, and part of the collection of short stories *Rebellions* by Derviš Sušić. Sušić's large and significant oeuvre is largely dedicated to the history of Bosnia and Herzegovina from the medieval period to the time of socialist Yugoslavia. As he himself was a participant in the National Liberation War, a communist and a revolutionary, Sušić could not avoid current topics of the post-revolutionary period in his work. The characters of his prose function first as disappointed warriors and then as individuals unable to adapt to the strict system of the dictatorship of the proletariat. In this paper, we will discuss the ways in which Derviš Sušić simultaneously establishes and undermines the cult of the Revolution by confronting the need for change with a tradition deeply ingrained in each individual.

Keywords: Derviš Sušić, *I*, *Danilo*, *Rebellions*, *Spies*, *Tale*, the cult of revolution, tradition.

Kristina PJENJONŽEK-MARKOVIĆ
Univerzitet Adam Mickijević Poznanj
krypien@amu.edu.pl

U OKRILJU CRNIH KOŠULJA (STJEPAN KOVIĆ IVE ANDRIĆA I MILE PLAČIDRUG VLADANA DESNICE)

Književni likovi navedeni u naslovu primjer su pripadnika fašističkog pokreta koji mu se priključuju zbog osobnih problema, a ne zbog uvjerenja u fašističku ideologiju. Za Stjepana Kovića iz Andrićeve pripovijetke *Bife „Titanik“*, ustaška je uniforma još jedna od maski koje je mijenjao tijekom svog života, iza kojih je skrivao osjećaj niže vrijednosti i koje su mu bile svojevrsni oslonac u svakodnevnim aktivnostima (poput štapa). Mile Plačidrug / Emilije Placcidrug pojavljuje se u epizodi Desničina romana *Zimsko ljetovanje*; njegov ulazak u fašističku formaciju označava pokušaj spasavanja glave zbog počinjenog zločina. Za potrebe fašističkih vlasti, njegova smrt u crnoj košulji iskorištena je da se proglašuje mjesnim junakom, uvrsti na spomen-ploču palih za ideju fašizma i Dopolavoro u njegovu rodnu selu dobije njegovo ime – kao jedan od dokaza pripadnosti zadarskog zaleđa Italiji i fašističkoj ideologiji te način pridobivanja suseljana. Oba su slučaja povod za razmišljanje o atraktivnosti ideologije osobama koje traže utočište pred problemima s vlastitom slabošću, identitetom, individualnošću ili kriminalnom prošalošću.

Ključne riječi: fašizam, II svjetski rat, zlo, ideologija kao utočište

U svojoj nedavno objavljenoj knjizi *Drugi svjetski rat u hrvatskoj i srpskoj prozi (1945–2015)* Maciej Czerwiński primjećuje da se likovi Nijemaca u toj književnosti, za razliku od mađarskih i hrvatskih fašista, ne psihologiziraju, a kao primjer psihološkoga portreta ustaše ističe junaka Ive Andrića iz pripovijetke *Bife „Titanik“*, koja je ujedno bila – kako tvrdi Czerwiński – prvo prozno jugoslavensko ostvarenje o Holokaustu. Pritom, nalazi autor: „Pripovijetka radikalno odudara od shematskih prikaza rata, ne samo onih socrealističkih, gdje se slavilo velike heroje narodnooslobodilačke borbe, već i [od] osnovnih kanonskih vizija rata” (Czerwiński, 2018: 259). Među neobičnostima te pripovijetke upravo je svojevrsna netipičnost spomenutoga književnog lika ustaše kojega kreira Andrić. S njome bi se pak mogla uspoređivati netipičnost lika fašista kojega je u svojem *Zimskom ljetovanju* ocrtao Vladan Desnica, pri čemu je zanimljivo i to da su oba prozna ostvarenja objavljena 1950. godine. Poveznica između navedena dva lika, Andrićeva i Desničina, je ta što za obojicu možemo reći da su na neki način slučajni, no s druge strane, i duboko subjektivno motivirani fašisti, a ne primjeri nemotiviranoga ontološkog ili ideološki determiniranoga zla, jer su se fašističkome pokretu priključili zbog osobnih problema, a ne zbog slaganja s fašističkom politikom. No, među ta dva lika postoji i razlika.

Dok Andrić daje iscrpan psihološki portret svojega junaka¹ (svojih junaka: ustaše Stjepana Kovića i odmetnutog Židova Mento Pupo), Desničin junak je sporedan lik, skiciran uglavnom na osnovi ogleđa izvana i sjećanja drugih likova te mu nije pružena mogućnost da sam o sebi govori, da otkrije svoju psihu, motivaciju ponašanja, odluka, način razmišljanja i slično.

Andrićev lik ustaše, Stjepan Ković, vanbračno je dijete koje slabo uči, tjelesno se naglo razvija i sazrijeva, „sav je bio zauzet tim svojim telom i neodređenim željama kojima ga je ono ispunjavalo, rasejan, tup, nepristupačan za sve ostalo” (Andrić, 1991, 105). Nesposoban za školovanje počeo je zanatsku obuku kao šegrt u manufakturnoj radnji, da bi ubrzo poslije toga prešao u glavnu banjalučku knjižaru i papirnicu iz koje će biti izbačen zbog krađe. Potom je počeo izučavati zanat kod fotografa kojega je napustio burne 1918, otišavši ujedno iz Banjaluke te počevši putovati po zemlji kao trgovački putnik. Zatim se oženio, dobio znatan miraz, napustio ženu, vratio se u Banjaluku, gdje je otvorio fotografski atelje, u kojemu je zaposlio prijatelja, dok je sam trošio zaradu. Nakon prerane prijateljjeve smrti vratio se trgovanju fotografskim materijalom. Ali, kaže narator:

Ma kakvim se poslom bavio i ma kuda odlazio i vraćao se, Stjepan Ković je bio i ostao smešna figura svog rodnog mesta. To je bio jedan od onih jalovih i upuštenih ljudi koji niti venu niti sazrijevaju, ne mogu da se pomire sa sitnim i prosečnim načinom života, a nemaju snage ni sposobnosti da ga radom i istrajnošću izmene. Od detinjstva mučen i mučan čovek (Andrić, 1991: 106).

Prava trauma bio je za Kovića izlazak na ulicu, ali njegovi su problemi bili dublji, a korijeni su im bili u srži njegove psihoemotivne strukture i karaktera. O tome govore primjerice sljedeće rečenice:

Izići na ulicu, za njega je uvek značilo izložiti se. Zavideo je svakom onom ko može mirno i prirodno da prođe glavnom ulicom, idući za svojim poslom, ne misleći o sebi i ne pitajući se da li ga ko gleda ni šta o njemu misli; zavideo mu i mrzeo ga, osećajući se u isto vreme i viši i niži od njega. Ni kao dečak ni docnije, on nije mogao proći praznih ruku kroz čaršiju, jer je uvek imao bolan osećaj da se topi, da mu noge klecaju i da će pasti ako u ruci ne drži bar nešto, novine, štap, knjigu, nešto od odela. I što je taj predmet neobičniji, to se on oseća bolje i stupa lakše i smelije (Andrić, 1991, 106–107).

Svaki potencijalni kontakt sa sumještanima, povremena neizbježnost razgovora i stalno prisutno mišljenje da je ocjenjivan paralizirali su Kovića, te je on postajao sve smješniji, sve ovisniji o igri i glumi, o pretvaranju, o predmetnom odnosu prema vlastitom tijelu i izgledu. Na taj način oblikovao se kao jedinka labavoga identiteta ili, možda još i više, kao jedinka bez identiteta, kao subjekt bez čvrstoga karaktera i osjećaja individualiteta, bez kontinuiteta i stalnosti. „Tako, na kraju, jedne crte nije bilo na njemu, kao ni u njemu, koja bi bila iskrena, istinita, njegova i stalna” (Andrić, 1991: 108).

¹ „Andrić pokušava prodrijeti u srž zločina i razumijeti prirodu zla, no da bi to ostvario, mora se fokusirati ne na kolektiv, već na pojedinca” (Czerwiński, 2018: 259).

Ković je pod svaku cijenu žudio za individualizmom, ali ga nije znao u sebi probuditi, nije ga pronalazio unutar sebe, u vlastitom jastvu, u vlastitom „ja”. Zato su mu neizbježni postali „pomoćnici”, potpore, nepotrebni, prekomjerni i bizarni predmeti (ispunjena daščicama futrola raketa za tenis, prazna kutija za violinu², tobože „engleska” lula, ogromne naočale s crnim staklima ili jako male s modrim), frizure, odjela, izgled, geste, lica³, ponašanje, način govora, glumljeni poroci, izmišljene operacije, kojima „izaziva, zasmjeva ili zbunjuje građanstvo” (Andrić, 1991: 107) – na njih polaže teret izdvajanja i isticanja. „Otkako zna za sebe on je patio od bolesne sujete, od neodoljive želje da bude ono što nije. Biti ma šta, samo biti drugo, ili bar izgledati drugo!” (Andrić, 1991: 107). Služeći se svojim izgledom kao sredstvom koje će odvući pozornost stanovnika njegove rodne Banjaluke od njega samoga, preusmjeraujući pozornost na „predmet”, postupak ili radnju, Ković se skrivao iza njih, odnosno na neki je način odustajao od individualizma (punopravnog subjektiviteta, autentičnosti), podlijegao opredmećivanju, isto se dogodilo nakon pristupa redovima ustaša. Andrić predstavlja junaka koji je, opterećen samokamuflašom i izigravanjem nekoga ili nečega što zapravo nije, svoju svakodnevicu pretvarao u grotesku. Nastojeći biti drugi i različit od drugih i samoga sebe, deformirao svoj lik (svoju pojavu) što je rezultiralo sve većom alijenacijom i karikaturom samoga sebe i vlastitoga identiteta.

Svjestan svoje neautentičnosti, nije je bio u stanju svladati, te je neprestano tražio nove „maske”. Istovremeno odbacivani i žučeni individualizam i problemi s identitetom gurnuli su ga u onu vrstu organiziranih struktura u kojima je takva njegova osobnost našla okrilje koje joj je trebalo, okrilje u kojemu je mogao biti jedan od mnogih, istodobno skriven, između ostaloga zahvaljujući i uniformi, ali i ojačan snagom organizacije, brojnošću njezinih članova i nasiljem koje su oni podrazumijevali. U takvome je okružju Ković napokon dobio priliku da iskaže vlastitu prevlast i snagu, čak i ako su ta snaga i prevlast bile zapravo posuđene i posredovane, a ne njegove vlastite. Za daljnju analizu Kovićeve lika koristan bi mogao biti citat iz posljednje knjige Jeana Baudrillarda, *O inteligenciji Zla ili pakt lucidnosti*: „Inzistiramo na toj slobodi, toj autonomiji kao osnovnom čovjekovu pravu i istovremeno padamo pod teretom odgovornosti koja je s njom povezana, koja u nas na kraju izaziva mržnju prema sebi samima” (Baudrillard, 1998: 45). Konačna Kovićeva odluka o ubijanju Menta

² U filmu redatelja Emira Kusturice (1979) kutija mu pada iz ruku koje se tresu, a iz nje ispadaju knjige.

³ „Tako je, u toku godina, menjao frizuru, brijao brkove, puštao bradu ili bradicu, pa je opet brijao. Menjao je uzrečice i psovke, hod i pokrete, već prema posljednjem filmu, koji je gledao” (Andrić, 1991: 108). Pogled na samoga sebe i percepcije jedinke u društvu u ovisnosti o tome imam li ili nemam bradu, naočale i tome sl. problematizira Janko Polić Kamov u novelama (lakrdijama) *Brada, Odjelo* i dr. (J. P. Kamov, *Brada*. U: J. P. Kamov, *Knjiga lakrdija*. Zbirka novela, 1908). Za razliku od Andrića, Kamov ne prati cijeli život svog junaka nego predstavlja jedan događaj. Njegove su lakrdije – kako ih sam definira – kratka djela o jednom osobnom tragikomičnom, slučajnom, nerijetko banalnom, prekretnom događaju; formalno su bliske farsii, grotesci, psiho-burlesci, psihološkoj karikaturi (J. P. Kamov, *Članci i feljtoni, pisma*, Rijeka 1958: 304; D. Gašparović, *Kamov, apsurd, anarhija, groteska*, Zagreb 1988: 83; P. Pająk, *Kategoria rozpadu w chorwackiej prozie awangardowej*, Warszawa, 34–37).

Pape rezultat je upravo te mržnje prema sebi samome, jer susret koji je trebao potvrditi njegovu moć i odlučnost, ponovo je razotkrio smešnost, slabost i nesigurnost junaka⁴. Maska okrutnoga, nemilosrdnoga ustaškog soldačine samo je jedna u nizu laži kojima je obmanjivao samoga sebe:

Mrzeo je on, sad vidi, oduvek svaku od svojih jevtinih maski kojima je u toku godina nastojao da se istakne, izdvoji i izdigne; mrzeo ih je već stoga što su mu bile neophodne za tu svrhu i, naročito, stoga što u stvari nisu pomagale ništa, samo su ga činile smešnim [...]. On je i sam uviđao da tom maskaradom koju je stalno pravio od svoje ličnosti samo gubi u očima sveta, ne dobijajući ništa u svojim. [...] počinjao je sve više da mrzi i taj svet i svoje nastranosti i samoga sebe (Andrić, 1991: 108–109).

U Kovićevu djelovanju zrcali se podvojeni, kontradiktorni nalog, o kojemu piše Baudrillard – nalog traženja identiteta na sve načine i odustajanja od njega na sve načine, skidanja sa sebe, „kao što se skida suvišan teret ili kostim” (Baudrillard, 1998: 45). S time što Ković upravo oblači kostim – ustašku uniformu koja ga oslobađa individualnoga identiteta i individualne odgovornosti, ali istodobno u njemu samome budi strah: „Eto, postao je ustaša – krupna stvar! – i samog ga je pomalo strah toga” (Andrić, 1991: 112). U novoj uniformi Ković je primijetio šansu za „osvetu” svijetu, za oslobađanje potiskivane negativne energije, za otkrivanje sebe smjelog i snažnog: „sada je Stjepan Ković, i pored nevojničkog stava i držanja, išao mrk i bled od važnosti i ozbiljnosti kojom je očigledno bio ispunjen i kojom je hteo da uspuni sve oko sebe. Nije imao čina ni odličja, ali se držao kruto i strogo” (Andrić, 1991: 110–111). Ipak, ni ta maska nije se pokazala učinkovitom (Czerwiński, 260). Služio je kao banjalučki potkazivač i kalauz, kao vodič onima koji su hapsili, krali i silovali. Nada da će dobiti priliku dokazati se, probudila se u njemu u Sarajevu, a put je do sebe poželjnoga vidio u pljački nekoga bogatog Židova. No, problem je bio u tome što Ković nikada nije konkretizirao svoj željeni portet, nije imao svoju željenu sliku, dok su ga kolege ustaše omalovažavali. Na njegovu izjavu da je i on zainteresiran za zločine i nasilje poslali su ga Mentu Papi, propalom siromahu.

U sablasno praznom bifeu »Titanik« kao svojevrsnoj sudbinskoj klopci njih dvojica igraju tragičnu igru u kojoj svatko ima unaprijed zadanu ulogu: iznakažen od

⁴ Nisam uvjeren da je, kako tvrdi Miłosz Bukwalt, Andrićev osnovni cilj demaskiranje i stigmatiziranje sklonosti prema nasilju koje čame u svakom čovjeku (Bukwalt, 2014: 150), mada se, naravno, slažem da je sama konstatacija točna (zlo, kao i sklonost prema dobru i junaštvu/hrabrosti tinja/prebiva u svakom od nas i mogu je probuditi određene okolnosti). U Andrića vidim prije razotkrivanje slučajnosti i apsurdnosti zla koje proizlazi iz vlastite nesigurnosti, slabosti, osjećaja niže vrijednosti, očajja. Ubojstvo Menta Pape trebalo je biti zadnji pojas za spasavanje poštovanja prema samome sebi (zadnje utočište), dokazivanja samome sebi da nije slabik, nitkov, „slabotinja-čovjek, uvek i u svemu poslednji” (Andrić, 1991: 127). Pucajući, Ković nije gledao kamo gađa, držao je revolver „nevešto i daleko od sebe”, ponašao se kao glumac koji ne zna ulogu (Andrić, 1991: 118). Do sličnih konstatacija došao je i Czerwiński: „Poticaj za mržnju i za nasilje pronalazi, logično, ne u uvjerenjima, već u svojim slabostima” (2018: 261).

straha, Papo želi samo spasiti goli život, a Ković pljačkom i zločinom potisnuti svoje komplekse i bolesnu taštinu (Nemec, 2016, 204).

Frustriran, iskompleksiran, neuspješan Ković je talac sebe samoga, talac problema s identitetom. U kompenzacijskom procesu – ne uspijevajući se riješiti samoga sebe postao je krvnik – ubio je Židova. A to je ubojstvo zapravo i svojevrsno samouboljstvo. U Kovićevu istovremeno ubilačkome i samoubilačkome činu ubijen je slabi subjekt, jadan, siromašan, koji se borio prije svega sa samim sobom, s vlastitim identitetom⁵. Mento Papo, kojega su posjetitelji njegova bifea zvali Hercika, bio je čovjek „omalen, zakržljao, još mlad, na jedno oko zrikav, u licu crven i podaduo. On je uvek i pijan i mamuran, a nikad potpuno ni jedno ni drugo” (Andrić, 1991: 92). Mento je bio apostat, živio je s katolkinjom (sestrom ustaše) koja ga je napustila čim je počeo progon Židova u Sarajevu, prekinuo odnose sa sefardskom općinom, čime se osudio na prokletstvo. Postao je *mumar*, mrtav za svoju zajednicu, isključen iz židovske općine⁶. Stjepan Ković nije mogao ubiti sebe (ubiti u sebi sebe) slaboga, jadnoga, neidentičnoga, neautentičnoga upravo zato što jest bio slabi, prestrašeni subjekt. Oblačenje ustaške uniforme nije ga dovelo do posezanja za novom paradigmom vrijednosti ni do pronalaženja novoga-pravoga-istinitoga sebe, nego ga je upravo ponovno otkriće mogućnosti neprestanoga laganja sebi samome dovelo do konačnog rješenja – ubijanja sebe u Drugom, u zrcalu u kojem je Drugi⁷. Prema Emmanuelu Lévinasu upravo je Drugi naš sudac i učitelj, on probuđuje u nama savjest. Lévinasovo mišljenje kao da je odgovor na Andrićevu scenu dolaska progonitelja novopečenog ustaše Kovića, progonjenom dobroćudnom Papi: Drugi se, prema Lévinasu, „ne opire [...] našoj volji ali u njegovu licu vidimo poziv koji simboliziraju riječi: ne ubij! Iz tih riječi stiže naredba, apel, molba koje pokreću u nama to, što je najvažnije u etičkom odnosu: odgovornost i dobrotu” (Skarga, 1994: 264). U Mentinu „zovu iz dubine jada”⁸ Ković čuje vlastiti očaj i očajan, zarobljen vlastitim željama da bude drugi – ubija ga (očaj, svoju ovisnost, sebe u Menti).

Mile Plačidrug, drugorazredni lik Desničina romana *Zimsko ljetovanje*, bio je nemirno, živahno i „poduzetno” dijete, od ranih dana na zlom glasu. Zvali

⁵ „Očigledno, niti je ovo onaj pravi Jevrejin kakvog je on zamišljao, niti je on ustaša kakav je hteo da bude” (Andrić, 1991: 119).

⁶ „U sarajevskoj sefardskoj opštini smatraju Herciku izgubljenim čovekom, šugavom ovcom, izuzetkom i izrodom kakvog odavno nije bilo među Jevrejima. [...] Živi bez ikakve veze sa porodicom, sa jevrejskom opštinom i celim redom ljudi iz kojego je iskočio. [...] petlja s policijom i finansijskim vlastima [...] i štogod zaradi na pijanicama u bifeu ili na «pinku» u kockarskoj sobi, to sa njima ili prokocka ili popije, ili mu raznesu na veresiju” (Andrić, 1991: 93).

⁷ Poljski filozof Piotr Orlik piše u kontekstu samoubojstva: „ne pronalazeći oslonac i otvarajući se prema drugima, biće se koči u nedostatku razumijevanja, skamenjuje se u sučeljavanju s ravnodušnošću koja ga okružuje. Kako se nije mogao povući iz otvorenosti (to bi značilo gubitak otkrivane osjetljivosti u korist ravnodušnosti), rasplinjuje se u praznini – a kako nije mogao pronaći oslonac, nestaje, čega je samoubilački akt samo izrazom” (Orlik, 2001: 18)

⁸ Levinas govori o pozivu iz dubine jada – jada udovice i siročadi i o tragu Boga prisutnom u licu tih najjadnijih. Andrićev tekst ne dozvoljava zaključiti da je Ković u Mentinu licu ugledao Boga, ali dozvoljava konstatirati da je ugledao sebe, da je pogledao u ogledalo i uvidio preokrenutost toga što je oduvijek želio biti.

su ga Mile kokošar, jer ako je u selu nestalo peradi, sumnja je uvijek padala na njega, čak i ako je bio nevin. Služio je kod popadije koja ga je neko vrijeme odgajala „isposničkom hranom” i išibanim dlanovima, a zatim uputila u samostan Krupa, no brzo se Mile vratio a pratilo ga je pismo s obrazloženjem da „takijeh sveta kuća ne treba’, da je bio ‘na soblazan i namastiru i cijelom selu kvareći i na zlo puteći mlade a otprdno i prez počitanja odgovarajući starijima” (Desnica, 1950: 76). Nakon nekoga vremena otišao je u *Privrednik* – gospodarSKU školu koja je „bistriju djecu iz čestitih a siromašnih srpskih kuća” (isto) „obučavala zanatima”. I ovaj put stiglo je pismo slično manastirskome, ali Mile nije stigao. Pojavio se u selu nakon dvije godine, poslije smrti svojih roditelja. Ubrzo je potrošio imovinu, otišao u Zadar i počeo raditi u garaži gdje je „prao automobile, nalijevao benzin, pumpao gume, i povirivao ispod jastuka nije li kome što ispalo iz džepa” (Desnica, 1950: 77). U Zadru je boravio u drugoj polovini tridesetih godina, sve dok „nešto zamuti pa se jednog dana ponovo pojavi u Smiljevcima. Tu ga uhvate u vojsku, u kojoj po kazni zbog neodaziva na regrutaciju otsluži produljeni rok. Zatim mu se opet za dulje vrijeme sasvim izgubi trag. Najposlije banu u Benkovac i namjesti se kod suda kao ovrhovoditelj” (isto).

Kad se činilo da je pronašao svoje mjesto u životu, Plačidrug je odlučio pomoći prijatelju kancelisti u zatiranju tragova njegovih malverzacija. Za vrijeme izbivanja nepravednoga i nepoštenoga urednika, Mile je trebao zapaliti dokumente (*corpora delicti* – tragove njihovih prekršaja) na tavanu sudske zgrade. Taj tobože nehotičan požar brzo je primijećen i ugašen, a Mile je pokušao spasiti kožu na fašističkome zadarskom teritoriju. S duplikatom legitimacije fašističke omladinske organizacije i potvrdom o zapošljavanju od svojega nekadašnjeg poslodavca zatražio je azil kod fašističkog federale. Uvjet primanja bilo je pristupanje u crne košulje na što je Mile pristao. Prvih pet dana držali su ga u zatvoru, zatim je ukrcan na brod s jedinicom koja je kretala na bojište u Španjolsku (španjolski građanski rat 1936–1939), a mjesec dana po odlasku „došla je obavijest da je tamo zaglavio, i tad je njegovo ime brisano i sa spiska »blagodejanika« i sa spiska sumnjivih lica” (Desnica, 1950: 82). Sjećanje na Plačidrug u selu trajalo je samo zato jer su ga spominjali kad bi prolazila glu-honijema djevojka koju je silovao, o čemu se znalo jer su ga promatrali skriveni momci.

Iz navedenog lako je uočiti zajedničke crte između Desničina Plačidrug a i Andrićeva Kovića. I jedan i drugi su obilježeni izbivanjem iz rodnog mjesta, lutanjima, neukorijenjenošću, promjenama mjesta stanovanja, iskušavanjima različitih načina provođenja vremena i stjecanja zarade, nestalnošću u bilo čemu (osim u samoj nestalnosti kao neprestano prisutnoj crti karaktera), sklonošću prema nomadizmu te pronalaženju privremenih „obećanih zemalja”, kakvom se i jednome i drugome učinila crna košulja, koja će se, međutim, pokazati fatamorganom. Trajno je za jednoga i drugoga zatočenišvo u lutanju, bivanje bez ičega fiksnog i trajnoga (osim same ideje biti netko drugi, biti negdje drugdje), biti drugi od sada Drugog, jer su obojica Drugi za kolektiv iz kojega potječu. A „[b]iti-drugim i različitim u značenju neukorijenjenosti u stereotipe većinske zajednice znači biti pripadnikom nečeg stranog i uznemirujućeg” –

konstatirao je Žarko Paić (2009: 108) na tragu Lévinasove filozofije i u etičkom horizontu. Strano i uznemirajuće je samo junakovo „ja”, kojega se plaši i pred kojim bježi.

U Lévinasovoj filozofiji ključnu poziciju zauzima dom kao mjesto, gdje čovjek postiže vrhunac svoje privatnosti, svog intimnog života (Lévinas, 1961: 124 i dalje). Upravo se tu (doma) rodi u njega kretanje ka svijetu, onome što okružuje dom, i što želi sebi podrediti. Dom je uvjet za rad, stvaralaštvo, svako djelovanje, i samo on daje mogućnost koncentracije, bivanja u sebi „u slatkosti i toplini”. Dom daje sreću, a sreća je *principium individuationis* (vidjeti: Skarga, 1994: 260; Lévinas, 1961: 124 i dalje; Jędraszewski, 1990: 99–100). Dom je i mjesto na kojemu se konkretizira separacija (još jedan važan pojam koji uvodi Lévinas) – osjećaj odvojenosti, egoizam Ja koji se opire podređivanju bilo kojoj uopćenosti odnosno općenitosti (Skarga, 1994: 260). Separacija omogućuje okretanje bića vlastitome bitku, ali je i neizbježan uvjet uspostavljanja kontakta s drugim, a u njemu transcendiranja sebe, prekoračivanja vlastitih mogućnosti u mišljenju i djelovanju kao i uvjet refleksivne samoocjene (Skarga, 1994: 261). Neudomaćivanje Kovića i Plačidrug – sukladno Lévinasovu mišljenju – ne daje im šansu za separaciju, samoocjenu i kretanje prema drugome i prema svijetu. Koncentracija na nikada ostvorenoj želji „biti različit i biti bolji od drugih, iznad drugih” (posebno naglašena u Kovića) onemogućuje transcendiranje, uživanje, zadovoljstvo (*juissance*) i sreću (*bonheur*) (Lévinas, *Totalité et infini. Essai sur l'extériorité*. La Haye 1961)⁹ – kao akt nekoristoljubive/neproračunate radosti i crta toga što je istinito ljudsko. „Sreća uživanja je konkretan doživljaj separacije i doživljaj/iskustvo autonomnog „ja” (Jędraszewski, 1990: 86). Uživanje je proces u kojem se odigrava individualizacija, autopersonifikacija, supstancijalizacija i neovisnost sebe (Lévinas, 1961: 121)¹⁰. U takvom ogledalu Koviću i Plačidругu nedostaju ljudske crte, umijeće radosti i uživanja u svakodnevici ili – kako piše Jędraszewski tumačeći Lévinasa – sretno uživanje bitka, sretna radost uživanja (89), mogućnost kušanja i naslađivanja onime što čovjeku može pružiti svijet (90), stjecanja užitka koji kruni zadovoljavanje potreba (91).

Zoran Kravar zove Plačidругa sitnim delinkventnom, „kojega životni neuspjeh i nedostatak moralnih obzira navodi na krupnije i vrlo odbojne delikte, a zatim na pokušaj da spasi glavu ulaskom u fašističku vojnu formaciju” (Kravar, 2011: 14). Kad je talijanska okupacija zahvatila Smiljevce, novi federale koji ga nije osobno poznao uvrstio ga je – u talijaniziranom zapisu *Emilio Placcidrug* – među „pale za stvar fašizma” na spomen ploču stavljenu na

⁹ Lévinas polemizira s Heideggerom, prema njemu ni briga ni strah od smrti ne određuju strukturu naše egzistencije. Činjenica je da živimo od kruha i rada, ali istovremeno živimo kruhom i radom, veselimo se njima, radujemo se i savršenosti alata, ljepoti predmeta kao i sunčanom vremenu, dašku vjetra. Uživanje je drhtaj života, time je, što je njemu neizmjerljivo važno, što daje radost i uživamo obično u tome, što nije korisno. Taj čin beskorisne radosti karakteristika je onoga što je istinito ljudsko (Skarga, 1994: 261).

¹⁰ „Dans le bonheur de la jouissance, se joue l'individuation, l'autopersonification, la substantialisation et l'indépendance du soi, oubli des profondeurs infinies du passé et de l'instinct qui les résumé” (Lévinas, 1961: 121).

zadarsku vijećnicu i odlučio „da se Dopolavoro u Smiljevcima posveti uspomeni tog domaćeg sina” (Desnica, 1950: 83). Federale je naime vjerovao „da „ovo pučanstvo“ (*queste popolazioni*) treba privezati uza se podvlačeći u svakoj prilici njegove davne i prisne veze sa maticom-Italijom i ističući imena sinova tog kraja” (Desnica, 1950: 82–83). Mile Plačidrug, jednako kao i Stjepan Ković, smatrao je redove fašista utočištem pred samim sobom i posljedicama vlastitih djela. Međutim, njegov je lik iskorišten u ideološku svrhu, njegova nemoralna i nepravedna, sumnjiva pojava, kreirana je kao oblik heroja (pseudo-heroja). „Etička disharmonija [...] između istine i ideološke sublimacije, činjeničnoga Mile Plačidrug i Emilija Placcidrug sa spomen ploče u čast palih fašista služi pritom kao polazna točka za kritiku totalitarne ideologije kao proizvodnje privida” (Kravar, 2011: 14). Komičnost situacije mogla bi se istaknuti kao još jedna zajednička crta *Zimskog ljetovanja* i *Bifea „Titanik”*, s time što je komizam u slučaju Desničina romana vezan s namjerama predstavnika ideologije, a u slučaju Andrićeve pripovijetke komizam je povezan s ponašanjem tragičnog književnog lika.

Koncentrirala sam se na ova dva pojedinačna slučaja jer možda samo takva perspektiva donosi određeni (ograničeni, nepuni, individualan) odgovor na ratne pojave zla. Barem takvo mišljenje dozvoljava Baudrillard koji piše:

Zlo je nejasna ideja i nemoguće ga je razriješiti, zagonetno u svojoj biti. [...] Ova nemogućnost mišljenja Zla jednaka je samo nemogućnosti zamišljanja smrti. Dakle pitanje kako je cijeli narod mogao pratiti naciste u njihovoj poduzetoj eksterminaciji ostaje krajnje nerazjašnjeno za racionalnu misao, prosvjetiteljsku misao koja nije sposobna izići iz idealističke interpretacije čovječanstva, nije sposobna sučeljavati se čak ni s nedostatkom odgovora na tako postavljeno pitanje. (Baudrillard, *O inteligenciji Zla*, 117)

Andrić i Desnica prikazali su zapravo suprotne putove i suprotne motivacije koje su vodile u fašiste, Ković je „bezveznjak” koji se stjecajem okolnosti našao u poziciji zločinca dok je Plačirug prvo počinio zločin, a tek se nakon toga skrivao pod okriljem crnih košulja. Za Kovića je crna košulja bila kostim koji pružao nadu da se postane netko, za Plačidrug zaklon u kojem je htio biti nevidljiv nitko.

Literatura:

- Ivo Andrić, *Bife „Titanik”*. U: *Jevrejske priče*, Beograd: Narodna knjiga, 1991.
- Jean Baudrillard, *Pakt jasnoći. O inteligenciji Zla* prev. Sławomir Królak, Warszawa: Wydawnictwo Sic!, 2005.
- Miłosz Bukwalt, *Psychologiczny portret kata i jego ofiary w opowiadaniu „Bar Titanik” Ivo Andrićia*, *Serbian Studies Research*, vol. 5, No. 1 (2014), str. 145–161.
- Maciej Czerwiński *Drugi svjetski rat u hrvatskoj i srpskoj prozi (1945–2015)*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2018.
- Vladan Desnica, *Zimsko ljetovanje*, Zagreb: Zora, 1950.
- Darko Gašparović, *Kamov, apsurd, anarhija, groteska*, Zagreb: Cekade, 1988.
- Marek Jędraszewski, *Wobec Innego. Relacje międzypodmiotowe w filozofii Emmanuela Levinasa*, Poznań: Księgarnia św. Wojciecha, 1990.

- Zoran Kravar, *Zimsko ljetovanje Vladana Desnice pod ideološkokritičkim lećama*. U: *Desničini susreti 2010: zbornik radova*, ur. D. Roksandić, I. Cvijović Javorina, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije i Plejada, 2011, str. 9–17.
- Emmanuel Lévinas, *Totalité et Infini. Essai sur l'extériorité*, M. Nijhoff, La Haye, 1961.
- Krešimir Nemeć, *Gospodar priče - poetika Ive Andrića*, Zagreb: Školska knjiga, 2014.
- Piotr Orlik, *Podmiotowość a wrażliwość*. U: *Meandry podmiotowości*, ur. P. Orlik, Poznań: Uni-Druk s.c. 2001, str. 15–69.
- Žarko Paić, *Zemljovid i za litalice: nomadizam i kaos kraja povijesti, Sarajevske sveske*, br. 23/24, 2009, str. 107–126.
<http://sveske.ba/files/brojevi/Sarajevske%20sveske%2023-24.pdf>, pristup 29. 6. 2019.
- Patrycjusz Pająk, *Kategoria rozpadu w chorwackiej prozie awangardowej*, Warszawa: Elipsa, 2003.
- Janko Polić Kamov, *Članci i feljtoni, pisma*, Rijeka: Otokar Keršovani, 1958.
- Barbara Skarga, *Emmanuel Lévinas: Totalité et infini. Essai sur l'extériorité*. U: *Przewodnik po literaturze filozoficznej XX wieku*, tom 1, ur. B. Skarga, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1994, str. 254–266.

Krystyna PIENIAŹEK-MARKOVIĆ

UNDER THE LEE OF BLACK SHIRTS (STJEPAN KOVIĆ BY IVO
 ANDRIĆ AND MILE PLAČIDRUG BY VLADAN DESNICA)

Summary

The literary characters listed in the title are an example of members of the fascist movement who join it because of personal problems, not because of their belief in fascist ideology. For Stjepan Ković from Andrić's short story Buffet "Titanic", the Ustasha uniform is another mask he changed during his life, behind which he hid a feeling of inferiority and which were a kind of support in his daily activities (like a cane). Mile Plačidrug / Emilije Placcidrug appears in the episode of Desnica's novel *Zimsko ljetovanje*; his entry into a fascist formation signifies an attempt to save his head for a crime committed. For the needs of the fascist authorities, his death in a black shirt was used to declare him a local hero, to be included in the memorial plaque of the fallen for the idea of fascism and Dopolavoro in his native village to get his name - as one of the proofs of Zadar's hinterland to Italy and fascist ideology and a way of getting the villagers on their side. Both cases are a reason to think about the attractiveness of ideology to people seeking refuge from problems with their own weakness, identity, individuality, or criminal past.

Keywords: fascism, World War II, evil, ideology as an asylum

Весна МОЈСОВА-ЧЕПИШЕВСКА

Филолошки факултет Блаже Конески Скопје
vesnamojsova@hotmail.com

РЕВОЛУЦИЈАТА КАКО КУЛТ/ ИДЕАЛ (Рацин и Зоговиќ)

Кочо Рацин е вистинска инспиративна побуда за Радован Зоговиќ во неговиот текст „Сеќавање за литературната вечер во Велес со увод и додаток“. Сеќавањето кое оживува во текстот на Зоговиќ се случува, како што пишува самиот „во јануари 1933 година во Скопје, на тогашната Кумановска улица, во пространата, со крпи излепена соба на скоро неупотребливиот плетарник на катот, каде што заедно живеевме од октомври 1932 до мај 1934.“ И од тогаш нешто помалку од две години живеаат, работат, дејствуваат пргавиот Зоговиќ и кроткиот Рацин.

Текстот ги открива заедничките страсти и почетоци на овие млади автори (генерациски блиски, Зоговиќ роден 1907, а Рацин 1908), но и ја прикажува нивната посветеност кон Револуцијата како култ/ идеал. Текстот е и мал придонес кон одбележувањето на големiot јубилеј – 80 години од излегувањето на Рациновата „Бели мутри“ на македонски народен јазик, во Самобор, во близина на Загреб.

Клучни зборови: револуција, култ, идеал, ангажирана (левоориентирана) поезија, Рацин, Зоговиќ

Алеида Асман (Aleida Assmann) тврди дека антрополошкото „јадро на културната меморија е во паметењето на мртвите“¹. Но, не може да се каже дека само смртта е двигател на меморијата. Нејзин придвижувач е и самиот страв од смртта. Меморијата и сеќавањето претставуваат еден вид борба против неизбежното – конечното заминување од овој свет.

Овој текст се повикува на трудот „Сеќавање за литературната вечер во Велес со увод и додаток“ објавен во 1972, а потоа и преобјавен во шестомникот „Рацин“ од 1987. Но еден друг текст објавен 1988 година под наслов „Радован Зоговиќ и Македонија“ од Науме Радически, инаку најголем познавач на црногорската и на јужнословенската книжевно-историска сцена во македонската средина, ги отвора вратите за исчитување/препрочитување, но и за нови промислувања на црногорскиот поет, есеист, раскажувач и романсиер Радован Зоговиќ кој најубавиот период од својот живот, младешките години поточно студентските денови ги поминува во

¹ Assmann, Aleida, *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*, München: Beck, 1999, 27, превземено од Preljevic, Vahidin, *Kulturno pamćenje, identitet i književnost. Razlika/Différence*, 122 (преводот е мој).

Тетово и во Скопје. Она што нè интересира е токму тој период кога Револуцијата станува еден вид култ или идеал, па и смисла на постоење за Радован Зоговиќ исто како / колку и за Кочо Рацин.

Катица Ќулавкова во тесна врска со меморијата го поврзува сеќавањето и притоа за терминот издвојува еден македонски глагол со два модуса: неповратна и повратна („сеќава“ со значење на „чувствува“ и „се сеќава“ со значење на „памети“). „Првиот ја памти врската со сензитивното, **сетилното мнеме** – кога памети моето тело, мојата душа (сеќавам во смисла на чувствувам и насетувам), а во другата форма – се сеќавам – истиот глагол е кодиран како **идејно мнеме** во коешто памтењето претставува артикулација на доживеаното минато во форма на поими, како толкувачка мемориска практика.“ (Ќулавкова, 2008: 37, означеното е мое)

Во својата епистоларна книга „Phantasia / Memoria / Rhetorica“ Ренате Лакман (Renate Lachmann), пак, во тесна врска со меморијата ја доведува фантастиката: „Така уште Аристотел во списите De memoria et reminiscencia, на фантазмата (привидот) ѝ придава непостојан статус: таа е слика на нешто што е отсутно, а со тоа отсутно е поврзано нешто со измислен однос на сличност. Притоа ја одредува напнатоста помеѓу „присутното“ и „отсутното“, „нереферентното“ и „референтното“, „вистинското“ и „лукавото““ (Lachmann 2002: 9, преводот е мој). Особено импресивен е фактот што авторката ги доведува меоријата и сеќавањето во тесна врска со писмото и тоа преку претскажувачките загадочни изреки на Леонардо да Винчи во неговото дело „Пророштва“ („Profezie“): „Пет загадочни изреки ја зацртуваат сликата на паметењето која ја спојува материјата со втиснатите знаци на сеќавањето и нематеријалноста на она што е зачувано и што е вредно да се зачува.“ (Lachmann 2002: 184-185, преводот е мој). Притоа се мисли на оние изреки кои се врзуваат со/за папирусот, животинските кожи, хартијата, перото и книгите со чија помош живее меморијата. Всушност, патиштата на меморијата и книжевноста се вкрстуваат во **писмото** како „инструмент на книжевноста кој служи за конзервација, одржување и сочувување на паметењето...“ (Шелева, 2011: 150) . (Шелева, 2011: 150) Основна функција на писмото е да ја заштити информацијата од заборавот и умирањето. Па така **она што го пишува Радован Зоговиќ за Кочо Рацин е токму она кое излегува од длабочината на неговите сеќавања**. Писменоста, а со тоа и писмото како негов репрезент е форма на паметење. Слично како што индивидуалната свест има свои механизми на паметење, така и колективната свест кога ќе ги фиксира целите кои се заеднички за целиот колектив создава механизми за колективно паметење.

Но да се вратиме на меморијата ...

Според Ќулавкова фигурите на меморија се значајни личности наследени од подалечната или поблиската историја со коишто се поврзуваат местата, предметите, традициите, културите, верувањата, идентитетите на народите и човештвото. Затоа фигурите на меморијата имаат затворен етнички и отворен интернетнички карактер, а се и амбивалентни затоа што од места на разграничувања и меѓуетнички поделби, можат да се претво-

рат во симболични места каде се вкрстуваат културите – што пак претставува синоним за меѓуетнички дијалог и споделени традиции. Во тој контекст писмото на Радован Зоговиќ поместено во книгата „Рацин во сеќавањата на современиците“² може да се чита како значајно симболичко место во кое се вкрстуваат, се допираат двете литератури и култури, македонската и црногорската.

„Ефектот на секоја мемоарна литература е предодреден од степенот на нејзината автентичност. Но каков ќе биде интензитетот на сугестивноста во искажувањето на реминисцентниот чин, многу зависи и од неговата инспиративност. (...) Рацин ги има тие необично инспиративни побуди, кои не дозволуваат – ни во вид на спомени – да се пишува сувопарно за него, и во биографијата, и во личните достоинства, и во творештвото.“ (Митрев, 1987: 7)

Така и Кочо Рацин е вистинска инспиративна побуда за Радован Зоговиќ во својот текст „Сеќавање за литературната вечер во Велес со увод и додаток“.

А како се случило да се сретнат Рацин и Зоговиќ?

При крајот на дваесеттите години на минатиот век, Зоговиќ е исклучен од гимназијата во Пеќ, па така своето гимназиско образование ќе го доврши во Тетово. Уште тогаш, пролетта 1929 година, во времето на Шестојануарската диктатура, на слетот на средношколските литературни дружини од цела Југославија, што се одржува во Скопје, „тој јавно ќе се искаже против испраќањето поздравна телеграма до кралот, предлагајќи тие пари да ѝ се доделат на сиромашната библиотека при тетовската гимназија. Потоа, есента истата година, тој ќе се запише на Филозофскиот факултет во Скопје, каде што студира југословенска литература“ (Радически, 2007: 43). Токму во овој период на студии „тој одржува блиски и плодни контакти со Коста Рацин, со кого, по неговото префрлување од Велес во Скопје, живееле како состанари и размножувале и растурале **илегална литература**. (...) Забележливо е неговото учество на **литературната вечер во 1933 година во Велес**, со Коста Рацин, Данило Лековиќ, Вукајло Кукаљ и други... (Радически, 2007: 44, означеното е мое). Така, Зоговиќ нешто повеќе од четири години живее и студира во Скопје, а потоа, откако по дипломирањето министерот за просвета му ја одбива молбата за работа, работи како коректор во Скопје и за тоа време со Рацин го множува илегалниот партиски весник „Искра“. По разни перипетии на отпуштања и затворања, па и протерување во неговото родно место, за последен пат ќе работи во Скопје како гимназиски професор но само до полугодието од учебната 1934/35, кога по казна е преместен во Заечар.

² Зоговиќ, Радован. „Сеќавање за литературната вечер во Велес со увод и додаток“. *Кочо Рацин во спомените на современиците* (избор и редакција Перо А. Коробар). Скопје: Култура, 1972, 60-78.

Зоговиќ, Радован. „Сеќавање за литературната вечер во Велес со увод и додаток“. *Сеќавањата на современиците* (избор, редакција и предговор Перо Коробар). Скопје: Наша книга, 1987, 68-84.

Сеќавањето кое оживува во текстот на Зоговиќ се случува, како што пишува самиот „во јануари 1933 година во Скопје, на тогашната Кумановска улица, во пространата, со крпи излепена соба на скоро неупотребливиот плетарник на катот, каде што заедно живеевме од октомври 1932 до мај 1934.“ (Зоговиќ, 1987: 68)

Но како се случува да се сретнат Рацин и Зоговиќ?

Зоговиќ го пресретнува Рацин најпрвин преку неговите текстови објавени во тогашното загребско книжевно списание „Критика“ што го уредува Стеван Галогожа. И таму на страниците на ова списание „прочитав“, вели Зоговиќ, „и два прилога со потпис К. Рацин – песната „Синови на гладот“ и прозниот фрагмент „Резултат“. (...) Наскоро во новото списание на Галогожа – „Литература“, што на нас младите дејствуваше со скоро таинствена неодоливост, се појави истиот автор и тоа со напис за Хегел.“ (Зоговиќ, 1987: 70). Овие први Рацинови објави се секако во духот на таа левоориентирана југословенска лирика, и тоа е токму она што го привлекува Зоговиќ кај Рацин. Есеистичко-прозниот труд „Резултат“ ја истакнува судбината на наемниот работник во тогашното капиталистичко општество, но и го покажува патот до сознанието на класно свесниот работник како и борбата против експлоатацијата, борбата за свет на правда и слобода. Песната „Синови на гладот“ како второобјавена е со истиот револуционер дух низ кој се манифестираат Рациновите идејни ставови присутни и во прогресивната литература на тогашната Југославија.

И набргу, сам, а и преку Вељко Вучевиќ, тогашен млад даночник, Црногорец по потекло, Р. Зоговиќ дознава дека К. Рацин е всушност „Коста (Кочо) Солев (со тогашното задолжително -иќ), дека живее во Велес, дека работи како грнчар, дека чита филозофија, дека самиот по нешто пишува, дека е комунист по убедување.“ (Зоговиќ, 1987: 71). Токму Вучевиќ е оној кој му ја дава точната Рацинова адреса, „и јас“, како што пишува Зоговиќ, „најверојатно, на Рацина првпат му се јавив со писмо“ (1987: 71). Така од тоа првично јавување започнува една **кратка преписка во траење од еден или два месеци** која, како што се сеќава Зоговиќ, во декември 1931 година завршува со конечното пристигнување на Рацин во Скопје и со негово вселување во скромната студентска собичка на Зоговиќ.

„Рациновото доаѓање во Скопје“, пишува Перо Коробар, „го привлеке вниманието на младите прогресивни литературни творци во градот – Чедомир Миндеровиќ, Радован Зоговиќ, В. Кукаљ, Јован Ѓорѓевиќ, Александар Аксиќ и други. Тој ја согледа потребата од издавањето гласило на младите напредни писатели од Македонија, уште од 1931 година, кое треба да им даде **израз на прогресивните погледи и сфаќања за литературата** и нејзината мисла, на уметничкиот збор и критика, пред сè, **средиште на идеолошката револуционерна насоченост** на луѓето од перо во Македонија. Но до тоа не дојде.“ (Коробар, 1987: 48-49, означеното е мое)

И од тогаш нешто помалку од две години живеаат, работат, дејствуваат **пргавиот Зоговиќ и кроткиот Рацин**. „Така ние тогаш живеевме во Скопје и така се најдовме на заедничката маса за пишување, како што тоа

само младоста може (...) за една ноќ да го напише она што идната вечер ќе го читаме на литературната приредба.“, се сеќава Зоговиќ (1987: 75)

„Меѓутоа, излегувањето на збирката „Песни“ (1932) дојде да ја надомести таквата потреба. Автори се: Кочо Рацин, Јован Ѓорѓевиќ и Александар Аксиќ. Нејзиното издавање претставуваше забележлив настан во културниот и политичкиот живот во Скопје и Македонија. Збирката посебно побуди жив интерес во Велес. Рациновиот „Ватромет“, пишува Коробар, „беше особено забележан, пред сè, поради **јасно изразениот пролетерски повик, јасната визија за престојната бура и оган на револуцијата и борбата на работничката класа**, на народните слободарски стремежи и полет за кршење на ропските пранги и раѓање на слободата.“ (Коробар, 1987: 49, означеното е мое)

Особено е важен податокот кој го читаме кај Коробар а е врзан и со Зоговиќ дека Рацин поведува иницијатива за организирање литературна вечер во Велес на која би учествувале напредни луѓе од перо. Еве што за тоа пишува Коробар: „Литературната вечер се организира под покровителство на Филозофскиот факултет“, на оној факултет каде што се образувал/ студирал токму Зоговиќ, „заради обезбедување дозвола од полицискиот началник во Велес и за користење попуст на железницата за учесниците. За литературната вечер граѓаните беа известени и преку печатени соопштенија што ги донесе Рацин.“ (Зоговиќ, 1987: 50)

„Во студената јануарска вечер на 1933 година, уште еднаш дојде до израз револуционерната и културната традиција на градот. Просторијата на кафаната „Загреб“, што се наоѓаше во строгиот центар на градот, не можеше да ја собере заинтересираната публика за оваа приредба. Поголемиот број од присутните беа млади. Ваквото интересирање ја загрижи полицијата, па затоа презеде мерки.“ (Коробар, 1987: 51-54)

„Големата хотелска соба, кога во неа пристигнавме, беше веќе полна со публика. Литературната вечер одеше како „литературна приредба со игранка“ (така тогаш по провинциските градови се правеше...) и на местата за седење имаше најмногу млад свет, дури облечен како за игранка. Нашата група посетителите ја дочекаа мошне срдечно, и тоа уште повеќе ја зацрсти нашата самодоверба. Програмата започна со Рациновиот **уведен реферат за пролетерската литература**. Иако напишан за сè на сè една ноќ, рефератот излезе доволно опширен, добро смислен и напишан, и **беше колку литературно, толку и политичко нашето кредо: нас можат да нè сотрат во земјата**, гласеше една од речениците на тој реферат, **но нас не можат да нè уништат и ние пак се појавувавме, пак доаѓаме!** Секој збор за литературата беше и збор за политиката, за класната борба и обратно. Придружуван со аплаузи, на пркосно одобрување, Рацин читаше исто така пркосно, дури, нагласувајќи оделни реченици, потскокнуваше од столицата (читаше седејќи) и удираше со тупаницата врз масата. Но неговото предавање, и покрај таквото читање и таквите аплаузи, и покрај тоа што беше многу „езиповско“, помина без полоциски последици. Потоа Рацин ја прочита својата, ноќ пред тоа напишана приказна; потоа чи-

таа Д. Лекиќ и З. Михајловиќ. Кукаљ настапи со подолг расказ...“ (Зоговиќ, 1987: 76-77, означеното е мое) Крајот на таа литературна вечер кулминира со стиховите на Зоговиќ (необјавената апотеоза за тракторите) и на Рацин (стиховите за огнетот) и секако со полициското апсење.

Од тие зеднички скопски денови, со посебен акцент на оваа литературна вечер во Велес, ќе поминат неколку години и Зоговиќ и Рацин ќе се сретнат уште неколку пати, па во тој контекст само ги споменуваме, она како што тоа го прави и самиот Зоговиќ во споменатиот текст-сеќавање:

– нивната повторна средба во Белград,

– нивното белградско пријателствување во 1938 и во 1939, особено тоа во 1939, годината на излегувањето на „Бели мугри“ во Самобор, Хрватска, така што во 2019 година покрај големиот јубилеј 80 години од првообјавата на оваа збирка на македонски народен јазик, ја имаме и 80 годишнината од таа нивна средба,

– потоа нивното повторно заедничко апсење, но сега во Загреб (февруари 1940), после она првично заради литературната вечер во Велес (јануари 1933),

– како и последната нивна средба на 9 или 10 април 1941 година на железничката станица во Кралево.

А функцијата на писмото, како што веќе рековме, е да ја заштити информацијата од заборабот и умирањето. Тогаш и овој прилог е во тој правец.

Литература:

Зоговиќ, Радован. „Сеќавање за литературната вечер во Велес со увод и додаток“. *Сеќавања на современиците* (избор, редакција и предговор Перо Коробар). *Рацин*. Скопје: Наша книга, 1987, 68-84.

Коробар, Перо. *Животопис*. *Рацин*. Скопје: Наша книга, 1987.

Lachmann, Renate. *Phantasia / Memoria / Rhetorica*. Zagreb: Matica Hrvatska, 2002.

Митрев, Димитар. „Рацин во сеќавањата на современиците“. *Сеќавања на современиците* (избор, редакција и предговор Перо Коробар). *Рацин*. Скопје: Наша книга, 1987, 7-9.

Мојсова-Чепишевска, Весна. *Рацин и експресионизмот*. Скопје: Менора, 2000.

Радически, Науме. „Радован Зоговиќ и Македонија“. *Аналитички рефлексии*. Скопје: Здружение на македонско-црногорско пријателство во Република Македонија, 2007, 43-57.

Ќулавкова, Ката. „Дискурсот на меморијата и неговото толкување“. *Интерпретации, Европски проект за поетика и херменевтика; „Меморија и интерпретација“*, приредила Ката Ќулавкова. Скопје: МАНУ, 2008.

Шелева, Елизабета. „Дијалектика на паметењето и заборабот во постмодерната епоха“ во *Културолошки есеи*. Скопје: Магор, 2011.

Шелева, Елизабета. „Романот како философија на сеќавањето“. *Блесок*. Скопје: јануари-февруари 2008, бр. 58.

THE REVOLUTION AS A CULT/IDEAL
(Racin and Zogovich)

Resume:

Kocho Racin is a real inspiration for Radovan Zogovich in his work "Recollection of the literature night in Veles with introduction and appendix". The recollection that revives in Zogovich's work happens, as he wrote himself "in January 1993 in Skopje on, at that time called, Kumanovo street, in the spacious room plastered with towels on the nearly useless knitter upstairs, where we lived together since October 1932 until May 1934." And since then a little less than two years the nimble Zogovich and the meek Racin were living, working and acting together.

The work reveals the common passions and beginnings of these young authors (generationally close, Zogovich born 1907, and Racin 1908), but also shows their commitment to The Revolution as a cult/ideal. The work is a small contribution to the celebration of the great jubilee-80 years of publishing Racin's book "Beli Mugri" ("White Dawns") on Macedonian traditional language, in Samobor, near Zagreb.

Key words: revolution, cult, ideal, engaged (left-oriented) poetry, Racin, Zogovich

Malgożata FILIPEK

Institut za slovensku filologiju

Univerzitet Wroclaw

margo115@wp.pl

ODJECI DRUGOG SVETSKOG RATA U ROMANU „ESTORIL“ DEJANA TIAGA-STANKOVIĆA

Rušilačka snaga fašizma bila je poznata stanovnicima jednog dela Evrope od izbijanja Španskog građanskog rata (1936–1939). Iako se iberijske zemlje nisu zvanično uključile u Drugi svetski rat, ipak su ratna zbivanja u ostalim delovima našeg kontinenta i u zaraćenom svetu bila stalno prisutna u društvenoj svesti građana Iberijskog poluostrva. U romanu Dejana Tiaga-Stankovića *Estoril*, čija se radnja zbiva u Portugalu četrdesetih godina XX veka, prikazuju se lične sudbine ratnih izbeglica iz mnogih evropskih zemalja, koje su u jednom portugalskom hotelu našle utočište, očekujući dan kad će moći da napuste zaraćenu Evropu, gde im je pretila Hitlerova vlast i fašistička ideologija.

Ključne reči: Drugi svetski rat, Portugal, fašizam, hotel, gosti, Dušan Popov, istorija, špijunaža.

Istorijski je izlazište fašizma, autoritarnog, antiliberalnog, antidemokratskog, antikomunističkog i antisocijalističkog pokreta, izvedeno od latinske reči *fascēs*, koja je označavala svežanj pruća sa sekirom u sredini, a koja je u antičkom Rimu simbolizovala jedinstvo vrhovne vlasti. Izraz su u XIX veku preuzeli sindikalisti da bi istakli razliku između svojih udruženja (*fasci rivoluzionari*) i političkih partija. U Italiji je za vreme Prvog svetskog rata nastao pokret koji je 1921. ustanovio Nacionalnu fašističku stranku (Partito Nazionale Fascista), kojoj se 1923. pridružilo i Italijansko udruženje nacionalista (Associazione Nazionalista Italiana) čiji je vođa bio Benito Mussolini (1883–1945). Musolinijeva koalicija čini početak fašizma koji se stabilizovao krajem dvadesetih godina i trajao do kapitulacije Italije u Drugom svetskom ratu 1943. Ovaj poredak imao je svoje sledbenike i u drugim zemljama. U Velikoj Britaniji 1923. pojavili su se Britanski fašisti (British Fascisti), 1924. je u Francuskoj bila osnovana grupa Patriotska omladina (Jeunesses Partiotēs), a dve godine kasnije nastala je organizacije Greda (Faisceau) čiji je lider postao Žorž Valua. U Rumuniji je 1927. počela da deluje grupa Legioni Arhandela Mihajla čiji je osnivač bio Korneliu Zelea Kodreanu, a u Poljskoj – Poljska fašistička stranka (Stronniectwo Faszystów Polskich). Bio je to prvi talas fašizma, drugi donela je Velika kriza 1929.¹

¹ J. M. Majchrowski, *Szkice z historii polskiej prawicy politycznej lat Drugiej Rzeczypospolitej*, Zeszyty Naukowe UJ. Prace z Nauk Politycznych, Kraków 1986, str. 94.

Italijanski fašizam i nemački nacizam bila su dva klasična modela ove ideologije. Za italijanske fašiste najveća vrednost bila je Država, a za naciste – Narod posmatran kao krvna zajednica.² Osim Italije i Nemačke, autoritarni režimi³ bili su uvedeni takođe u Poljskoj, Jugoslaviji, Portugalu i Španiji, gde je prvi korak ka diktaturi bila pobuna grupe generala⁴ protiv vlade II Republike koja se pretvorila u građanski rat (18. 7. 1936 – 1. 4. 1939) u kome je bila isprobana moć nemačkog oružja pre nego što su fašističke snage Trećeg rajha 1. IX 1939. prekorale granice Poljske. Ni trogodišnjim borbama iscrpljena Španija, ni Portugal koji je u borbi protiv republikanaca pružio zaraćenoj Španiji pomoć od 20 hiljada vojnika u tzv. Legionu Viriato, nisu učestvovali u sukobu koji je počeo agresijom na teritoriji Poljske, a uskoro se pretvorio u svetski rat.

U Portugalu između dva svetska rata situacija nije bila stabilna i zato je pomoću ustava od 17 marta 1933, prihvaćenog u opštem referendumu, u ovoj zemlji bila stvorena tzv. Nova država (Estado Novo) utemeljena na autoritarnoj vlasti jedne političke organizacije – Nacionalne unije (União Nacional) i na društvenim korporacijama. Profesor ekonomije Antonio de Oliveira Salazar (1889–1970) koji je bio ministar finansija (1928–1940), ministar rata (1936–1944), premijer vlade (1932–1968), tvorac tajne policije (PVDE) i paramilitarne jedinice Portugalski legion, borio se protiv političke opozicije, naročito levičarske, šaljući protivnike vlade i učesnike antidržavnih pobuna u koncentracioni logor Tarafal u arhipelagu Kabo Verde. Godine 1935. došlo je do antivladine pobune. Naredne, 1936. godine situaciju u zemlji komplikovao je niz bombaških napada, pokušaji atentata na vođu zemlje, kao i pružanje pomoći vođi španske pobune – generalu Fransisku Franku, što je prouzrokovalo još veći haos, pojačan aktivnošću španskih republikanskih agenata na teritoriji Portugala. Salazarov režim koji se konačno srušio 25. aprila 1974, kada je „revolucija karanfila“ otvorila put demokratiji, nazvan je „diktaturom profesora“ ili „diktaturom bez diktatora“⁵.

Fašistički poredak je diktatura u kojoj ne postoje elementi liberalnog ustrojstva države (kao što su zakon, parlamentarno ustrojstvo vlasti, nezavisno sudstvo, federalizam, višepartijski sistem, autonomna javnost) i društva (autonomija privrednih subjekata, posebno radničkih sindikata i zadruga), te je uspostavljeno samovlašće fašističke partije ili pokreta koji ukida pravnu i uspostavlja policijsku državu u kojoj je delovanje, posebno tajne, policije podvrgnuto

² R. Eatwell, *Faszyzm. Historia*, Rebis, Poznań 1999, str. 133.

³ Godine 1922. Benito Musolini (1883–1945) je preuzeo vlast u Italiji, 1923. general Primo de Rivera (1870–1930) uveo je diktaturu u Španiji, a 1926. maršal Juzef Pilsudski (1867–1935) učinio je isto u Poljskoj, 1929. Aleksandar Karađorđević (1888–1934) uveo je lični režim u Jugoslaviji, a 1933. Adolf Hitler je pobedio u Nemačkoj. Upor. N. Samardžić, *Istorija Španije*, Plato, Beograd 2005, str. 483.

⁴ Pobuna španskih generala Emilija Mole Vidala (1887–1937), Hosea Sanhurha (1872–1936) i Fransiska Franka Bahamondea (1892–1975) protiv levičarske vlade II Republike 18. jula 1936. započela je građanski rat (18. 7. 1936 – 1. 4. 1939) koji je Franko smatrao borbom za veru i katoličku otadžbinu. Pobunjenici, koji su sebe nazivali nacionalistima imali su na raspolaganju legionarske i marokanske jedinice, Hitlerove i Musolinijeve snage i portugalske „dobrovoljce“ Antonija de Olivere Salazara (1889–1970).

⁵ K. Czarnecki, *Źródła, geneza i istota doktryny salazaryzmu w Portugalii w XX wieku*, „Civitas Hominiibus: rocznik filozoficzno-społeczny” 10, 2015, str. 171.

interesu i kontroli vođe čija je volja izlazište zakona. Fašizam naglašava netolerantnost prema svakom drugom načinu mišljenja i pokazuje pripadnike manjina kao glavne krivce za krizu poretka, a svog najvećeg protivnika vidi u slobodi govora. Glavna mu je osobina ograničavanje ljudskih prava. Fašizam koji je spajao centralizovane vlasti sa interesima krupnog kapitala, ekonomsku krizu pokušavao je da reši državnim intervencijom u privredi, poticanjem privrednog razvoja državnim investicijama (kao što su bili javni radovi, naoružanje), te potiranjem socijalnih prava radnika. Ekonomski poduhvati fašista bazirali su se na grandioznim projektima kao što su npr. gradnja Hitlerovog novog, monumentalnog Berlina ili Musolinijevog „Trećeg Rima“. Podršku poretku, ali i kontroli stanovništva fašisti su ostvarivali osnivanjem masovnih organizacija i organizovanjem populističkih svečanosti. Za ostvarenje svojih ciljeva, od kojih je jedan od najvažnijih bila „promena svesti“ nacije, koristili su mržnju, strah i frustraciju, manipulišući narodom pomoću kontrolisanih medija, terora kao organizovanog, brutalnog i neograničenog nasilja, potčinjavanjem odgojnih i obrazovnih institucija.

U svakom od nacionalističkih fašističkih pokreta postoje i konzervativna i radikalna frakcija koje se razlikuju odnosom prema religiji i privatnom vlasništvu. „Desno“ krilo pokreta stvarali su reakcionari i konzervativci, „koji su obukli (...) fašističke uniforme, koji nisu razumeli bit fašizma, ali su radikalnim metodama želeli braniti tradicionalne vrednosti“. Franko u Španiji, Peten u Francuskoj i Salazar u Portugalu, bili su tvorci takvih autoritarnih diktatura „koji se pretvaraju da su totalitarizmi“.⁶

Portugalski autoritarni režim bio je najumereniji u Evropi i istovremeno jedan od najodlučnijih i najdoslednijih. On je dozvolio da se u haosom preplavljenoj državi nametnu društvu određene norme koje su omogućile uvođenje reformi i spasenje države od ekonomske krize. A Antonio Salazar uvodio je promene postepeno, delio je vlast s vojskom i nije imao ambicije vođstva.⁷

Salazar je bio pristalica konzervativnog modela društva zasnovanog na katoličkom učenju. On je odbacivao liberalnu parlamentarnu demokratiju kao sistem koji destabilizuje državu i naciju. Bio je uveren da će uvođenjem autoritarne vlasti uvesti red i stabilnost u državi, jer je tvrdio da samo diktature garantuju najviše dobro nacije⁸. Salazar nije bio kritičan samo prema demokratiji, već i prema komunizmu i fašizmu, ali nikada se nije služio ideologijom fašističkog nacionalizma. Sličnu vrstu političkog autoritarizma koji je želeo odbaciti demokratiju i totalitarizam zastupali su: Miklos Horthy u Mađarskoj, Józef Pilsudski u Poljskoj, Paul von Hindenburg i Franz von Papen u Nemačkoj, Engelbert Dollfuss i Kurt Schuschnigg u Austriji i Francisko Franko u Španiji.⁹

Zahvaljujući Salazarovoj politici Portugal je, izabравši tokom Drugog svetskog rata status neutralne države, sačuvao živote svojih građana, kulturne spomenike, ekonomske resurse i kakav-takav normalan život. Iako je Salazar

⁶ J. Tomaszewicz, *W poszukiwaniu istoty faszyzmu. Historia i Polityka*, nr 2–3(9–10), 2009–2010, str. 129.

⁷ K. Czarnecki, op.cit, str. 172.

⁸ Isto, str. 171.

⁹ Isto.

vodio politiku nemešanja, saradivao je sa Trećim rajhom i njegovim saveznicima, prodajući im prirodne resurse i dozvolivši 1943. upotrebu portugalske vojne baze na Azorima. Neutralne zemlje Iberijskog poluostrva postale su i tranziti i utočišta žrtvama rata.

U Portugalu, Novoj državi, u kojoj je Salazar, boreći se protiv opozicije, utvrdio diktatorsku vlast fašističkog tipa, zabranjujući delatnost političkih stranki, organizujući tajnu policiju i paravojne organizacije, zbiva se radnja romana *Estoril* (2015) Dejana Tiaga-Stankovića (1965), Beograđanina nastanjenog u Lisabonu, pisca zbirke *Odakle sam bila, više nisam i druge lisabonske priče*, romana o kismetu *Zamalek* (2020), prevodioca na srpski dela nobelovca Žozea Saramaga *Sedam Sunaca i Sedam Luna, Jevanđelja po Isusu Hristu i Slepila*, kao i poezije Fernanda Pesoe, a takođe autora portugalske jezičke verzije romana *Kad su cvetale tikve* Dragoslova Mihailovića, *Prokleta avlija* i *Na Drini ćuprija* Ive Andrića, *Embahada* Miloša Crnjanskog i *Profesionalca* Dušana Kovačevića.

Radnja romana Dejana Tiaga-Stankovića *Estoril* obuhvata vremena Drugog svetskog rata i nekoliko posleratnih godina, ipak većina zbivanja održava se tokom rata, kada je neutralni Portugal ostao „jedna je od malobrojnih oaza mira, neizbežna stanica na ruti prognanika i jedino mesto gde su se agenti zaraćenih strana mogli susresti i saznati nešto jedni o drugima“.¹⁰

Naslovni Estoril (na portugalskom – Eštoril) jeste naselje na morskoj rivijeri u blizini Lisabona u opštini Kaškaiš, sedište kazinā, luksuznih hotela i golf igrališta. Centralno mesto u ovom naselju čini luksuzni hotel Palacio koji postaje centar okupljanja prognanika iz čitave Evrope. Boravi u njemu nakon izbijanja Drugog svetskog rata mnogonacionalna gomila gostiju koji stižu ovamo, lišeni svojih mirnih života, da bi u komfornim uslovima čekali priliku da napuste Evropu i stekli mogućnost da sebi organizuju neki novi život daleko od zaraćenog kontinenta.

Među gostima estorilskog hotela su bivši vladari, diplomate, pisci, umetnici, špijuni zaraćenih strana, avanturisti, sirotani i bogataši. Tamo je bivši kralj Engleske Edvard VIII, španski kralj Huan Karlos I, italijanski kralj Umberto I, bivši rumunski kralj Karlo II sa konkubinom Elenom i ministrom dvora majorm Ernestom Urdareanu. Među gostima nalaze se vojvoda i vojvotkinja od Vindzora, „belgijski nobelovac“¹¹ Meterlink, Golo Man, „sin (...) nekog baš slavnog književnika“ (21), mađarski regent Mikloš Horti (od 1945 do 1957), ruski šampion u šahu Aleksandr Aleksandrovič Aliehin, bivši ministar inostranih dela i premijer Republike Poljske na putu za SAD Ignaci Paderevski koji se „od okupacije Poljske prošlog septembra ponovo (...) politički aktivirao kao predsedavajući skupštini u izbeglištvu“ (42). Gostima hotela pripadali su Jovan Dučić – ambasador Kraljevine Jugoslavije u Španiji, „akreditovan kao nerezidentni opunomoćeni veleposlanik u Lisabonu“ (97), kao i bivši ataše za štampu Ambasade Kraljevine Jugoslavije u Rimu Miloš Crnjanski sa ženom Vidom na putu za Veliku Britaniju.

¹⁰ D. Tiago Stanković: „Ja sam svuda pomalo stranac“, <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-43315566>, 20. 8. 2019.

¹¹ D. Tiago Stanković, *Estoril*, Geopoetika, Beograd 2015, str. 21. Svi citati su iz ovog izdanja.

Neki gosti hotela kriju se pod tuđim imenima kao npr. članovi porodice Rotšild koji su došli u Portugal pod imenom Fon Amšela, jer „bankarskoj dinastiji (...), u ovom pogromu nije oprosteno što su Jevreji“ (22); Habsburzi koji su došli pod imenom porodice Gaetan prepoznati su bili od strane upravnika hotela, koji ih je video 1922. na Madeiri, „gde su bili izbegli kada im se carevina raspala“ (22) nakon Prvog svetskog rata.

Gost hotela je i Dušan Popov – dvostruki nemačko-britanski špijun sa ko-dnim imenom „Tricikl“, koji je prema mnogim izvorima bio uzor piscu Ijanu Flemingu, takođe gostu hotela Palacio, da stvori književni lik Džejmsa Bonda, tajnog agenta 007, koji je, zahvaljujući ciklusu knjiga i filmskih adaptacija, postao čuveni junak kolektivne imaginacije.

Sa Popovom se druži desetogodišnji dečak Gavrijel (Gabi) Franklin iz Antverpena, član bogate porodice hasida koji veruju „da je civilizacija svoj optimum dosegla pre oko sto pedeset godina pa od toga ne menjaju ni nošnje ni običaje“ (14). Pre rata, Gabijev otac i stričevi držali su porodičnu radionicu za brušenje dragog kamenja, a on pohađao školu pri sinagogi, gde je tumačio svete knjige i zato svi su smatrali da „neće biti draguljar nego rabin“ (14). Gabi je stigao u estorilski hotel sasvim sam, jer njegovi roditelji nisu uspeli prekoračiti francusko-špansku granicu.

Mnogi gosti Palacija, u ovom broju i Gabi Franklin, stigli su u Estoril zahvaljujući neposlušnosti portugalskog konzula iz Bordo, Aristidesa de Souse Mendesa (1885–1954), koji je izdao hiljade ulaznih viza za Portugal što je omogućilo beg od nacista. Kad su 10. maja 1940. Nemci napali Holandiju, Belgiju, Luksemburg i Francusku, mnogi Jevreji koji su već tridesetih godina napustili Nemačku, evakuisali se sada na jug. Većina od njih htela je da se uputi ka Portugalu, da bi odande otplovili u Veliku Britaniju, SAD ili Južnu Ameriku. Tačno na dan napada Nemaca na zemlje Zapadne Evrope, portugalska je vlada zabranila svojim konzulima u Francuskoj izdavanje ulaznih viza. Ipak Mendes, pre nego što su Nemci stigli u Bordo, izdao je hiljade viza, što je omogućilo izbeglicama da kroz Španiju stignu u Portugal. Ove vize, izdate protiv naređenja portugalske vlade, spasile su pred Hitlerovim nacizmom skoro 30.000 osoba, u tom broju 10.000 Jevreja. Tada je Portugal „kao (...) najveći izbeglički logor (za razliku od onih – koncentracionih) privremeno udomio ljude svih nacionalnosti kako bi im obezbedio put za Ameriku“.¹²

Za spasavanje hiljada ljudi od smrti u krematorijima portugalska vlada lišila je De Souse Mendesa posla i zabranila mu je vršenje javnih dužnosti. Za svoju delatnost konzul bio je osuđen na život u oskudici. Tek 1966. Institut Jad Vašem dodelio mu je titulu Pravedan među Nacijama Sveta¹³.

Gosti hotela su u boljoj situaciji od onih koji nisu imali mogućnost da se izvuku iz rata zbog svog visokog materijalnog i društvenog statusa. „U Estoril su došli probrani među prognanima, ukupno par hiljada od dva milijona, koliko (...) ih tada lutalo Evropom. U Palasiju je smeštaj našlo nekoliko stotina onih najsnalažljivijih (...): oni sa najboljim vezama, sa najviše novca i oni sa najviše sreće“ (23).

¹² <https://www.telemagazyn.pl/film/nieposluszenstwo-aristides-de-sousa-mendes-10035/>

¹³ Isto.

Bitni likovi romana su takođe radnici hotela: upravnik Amerikanac – Mister Blejk, konsjerž Lino, šef recepcije Renato, vratar Manuel, vozač Bruno, kuvarica Marija de Lurdes, kuvaričina pomoćnica Izaura, kuvaričin sin Rodolfo (poznati kao Papagajo). Iako je veći deo romana fokusiran na slavne goste, pažnja se posvećuje i sudbinama članova osoblja hotela.

Ostali junaci, iako nisu odseli u hotelu Palacio, ipak su jako vezani za ovo mesto – ili poslom ili poznanstvom sa hotelskim gostima. Čitalac, posredstvom Dušana Popova, upoznaje članove ugledne beogradske porodice Bajloni – Radmilu, Gordanu, Ljiljanu i Gradimira u čijem imanju Kinta dos Grilos, blizu Lisabona, Popov često gostuje zajedno sa Gabijem Franklinom, koga svi vole i žale što je ostao u tuđoj zemlji bez roditelja, sasvim sam.

Za hotel je vezan povodom svog posla viši inspektor Kardozo, načelnik estorijske političke policije (PVDE) koja „prati aktivnosti stranih državljana na teritoriji zemlje“ (19). Među likovima nalazi se Brazilka Marija Elera „nemački agent Monika, (...) poznata (...) iz operacije Kardinal u Rimu“ (238), kontrolori agenta Popova vel Ivana vel Tricikla – polu Austrijanac - polu Talijan Ludvig fon Krištof, Ludvigova tajnica Elizabet Lajner i Britanac, mister Džarvis kojima Popov predaje tajne informacije. U razgovoru na aerodromu sa službenim licima povodom neispravne ulazne Popovljeve vize pominju se tadašnji premijer države Antonio Salazar, pesnik i ambasador Kraljevine Jugoslavije u Španiji i Portugalu Jovan Dučić koji će se narednog dana vidati sa portugalskim premijerom [„Ja ću ovaj dopis proučiti i predočiti već na (...) sastanku gospodinu predsedniku Saveta ministra doktoru Salazaru“ (98)], kao i pesnik, esejista, putopisac i dopisnik Miloš Crnjanski i njegova supruga Vida.

Dok je u Evropi trajao rat, u neutralnom Portugalu život je prolazio, otprilike, normalno. „Siti smo i napiti, imamo struje i vode. Sunčamo se na plažama bez bodiljkave žice i u šetnji pod palmama ne srećemo naoružane patrole. Noću (...) ne bude nas vazdušni napadi ni kucanje policije na vrata“ (24).

Tokom vremena i Portugalci i gosti hotela, kojima je bilo potreban samo novac za troškove boravka da bi mogli „ovo proketo ratno vreme“ (24) tretirati kao letovanje, počeli su da osećaju rezultate rata. „Situacija u Portugalu je nepodnošljiva. Hrana je poskupela jer se izvozi (...). Hrana se šalje na front, dok naši radnici gladuju, našim hlebom se hrane agresorske vojske. Našim volframom se ubijaju naša braća proletari. Za to vreme autoritarna vlast zloupotrebljava rat da bi pojačala političku opresiju, još više iscrpla, osiromašila, obespravila proletarijat“ (243).

Režim premijera Salazara u doba rata želeo je da očuva političku neutralnost države. Za fašističke režime karakteristične su bile uniformirane i militarizovane paravojne i parapolijske formacije političkih partija čiji je cilj bio da svojim agresivnim tretmanom i protivustavnim metodama drže stanovništvo u stanju straha i poslušnosti. Legalizacija parapolijskih formacija političkih stranaka se vršila donošenjem novih „zakona“, kojima su se građanima ukidali Ustavom garantovana ljudska prava i slobode. Državni aparat kao glavni cilj imao je sprovođenje volje jednog čoveka, a državni neprijatelji postali su oni

koji kažu nešto protiv vođe. Umesto borbe protiv kriminala, primarni cilj policije postalo je špijuniranje, ilegalno prikupljanje podataka i fabrikovanje afera za diskreditaciju nepodobnih.

U romanu *Estoril* inspektor Kardoz, kao predstavnik ovog autoritarnog režima za koji je bio karakteristično pretvaranje policije u instrument za nelegalni nadzor građana i eliminaciju političkih protivnika, radi sve da se realizuje državna politika nemešanja u ratni sukob. Kardoz je sprečavao i ograničavao sve incidente, pretio strancima proterivanjem u slučaju kad bi organizovali neke političke manifestacije, na isti način umirivao je nemačke oficire kad su pevali pesmu *Lili Marlen*, kao i neke protivnike Hitlerove vlasti koji su u hotelu izveli nepristojnu pesmu o Hitleru i Gebelsu. „Zaboravili ste da je ovo Portugal. (...) Portugal je zemlja Portugalaca: (...) mi ne volimo ni rat, ni zbrku. (...) Ima čak i nekih koji kažu da smo kukavice. Pa šta onda? (...) Bolje je živ kukavica nego mrtav heroj (...). Šta nas zanima je naš mir i naša ekvidistantna neutralnost“ (169).

U Salazarovoj autoritarnoj državi koja se borila protiv opozicije i ograničavala građanska prava, vrlo jak je bio pokret MUNAF, „antifašistički pokret Portugala“ (243), koji je okupljao skoro svu opoziciju režima: demokrate, socijaliste, katoličke intelektualce, (...) masone“ (243). Od svih Salazarovih protivnika najorganizovaniji su bili predstavnici komunističke partije. „Komunistička partija je stožer (...). Spremni smo da vršimo diverzije, sabotaze, da organizujemo štrajkove, blokade železnice ako treba“ (243).

O ratu na kontinentu svedoči u romanu delatnost agenata obaveštajnih i kontraobaveštajnih službi, susreti Popova sa nemačkim i britanskim kontrolorima koji ga uče kako izbeći opasnost, čitati tajne znakove, dogovarati sastanke, ističu koliko je opasna ova služba i na šta treba da bude spreman tajni agent. Ludvig von Krištof upozorava Popova: „ako budeš uhvaćen, na nas ne možeš računati. (...) Gestapo nema milosti“ (73). Isto tvrdi i mister Džarvis: „mi ne možemo priskočiti u pomoć ukoliko budete uhvaćeni. Ako posumnjaju u vašu lojalnost, biće vam suđeno, a kazna je najčešće smrt“ (85). Kontrolori traže od Popova informacije i izveštaje sa boravka u Londonu, gde je agent bio svedok bombardovanja grada. „Kad padne bomba u blizini hotela (...) u sobi se sve protreslo (...). Na ulici izvrnut je crveni autobus (...). Iza hotela (...) krater kao jezerce, iz pokidanih cevi šiklja voda, okolo izvaljeno drveće, (...) po zgradama polupana stakla, odleteli crepovi, okrnjene fasade“ (105). Napomene o ratu sadrže i izveštaji Nemcima nakon povratka iz britanske prestonice u kojima se Popov nadovezuje na rezultate bombardovanja glavnog grada i probleme građana sa prehrambenim i drugim proizvodima. „U gradu je ostao samo onaj ko mora i mnogo ih spava u tunelima podzemne železnice. Dosta je zgrada srušeno (...). Hrana se dobija na tačkice, pa su i prekopali travnjake i sade krompir i luk (...). Nema novina, nema papira (...). Jedini znak nerveze (...) je da su poskidali putokaze. (...). Osim toga, ništa. Mirni su kao da se ništa ne događa“ (105).

Dušan Popov iz pisama od Crvenog krsta saznaje za sudbinu svoje porodice od koje dobija informacije o početku rata u Jugoslaviji. „U aprilu, kada se tamo zaratilo (...) stariji brat Ivo bio je mobilisan kao lekar i nalazio se na albanskoj granici. Po kapitulaciji (...) Ivo se presvukao u civilno odelo i prepešačio pola (...) Balkana dok nije stigao kući“ (178). Rat je zatekao ostale članove

Dušanove porodice u Dubrovniku koji je „s podelom Jugoslavije (...) pripao Nezavisnoj Hrvatskoj, surovoj prema manjinama“ (178). Iako su se Popovi kao „nepristojno bogati“ (178) Srbi, našli „na listi za odstrel“ (178), ipak su roditelji, brat i snaja sa detetom uspeali da pobegnu od ustaša. Od rođaka koji su odbili da napuste Dubrovnik preživela je samo ujna, a ujak i bratučedi bili su „obešeni o banderu pred kućom“ (179). O početku rata u Jugoslaviji priča i Radmila Bajloni koju je Popov posećivao u Bajlonijevom imanju blizu Lisabona. I za porodicu Bajloni rat je počeo „u nedelju 6. aprila, u ranu zoru, kada je Luftvafe bombardovao Beograd“ (179). Radmila je pomenula nekoliko imena zajedničkih prijatelja koji su nastradali i one čije su kuće i imovina bile srušene ili izgorele. Od zvaničnih zgrada „razrušeno je jedno krilo dvora“ (179), oštećena je „Državna hipotekarna banka na Pozorišnom trgu“ (179), izgorela je Narodna biblioteka a „jedna bomba je pala na Vaznesenjsku crkvu i (...) pobila one koji su u hramu božijem potražili spas“ (180). Radmila je pričala i o „novom poretku“ koji su u Beogradu uveli okupatori. Oni su iz bivšeg Oficirskog doma napravili sedište Gestapoa i zatvor, odakle „po ceo dan su se čuli jauči“ (181). Nemci su uveli zakon po kome je „za ubistvo jednog nemačkog vojnika streljano (...) stotinu građana“ (181). Svakodnevna pojava postalo je potkazivanje. „Narod se toliko međusobno potkazuje da Gestapo nema dovoljno ljudstva da proveri (...) prijave“ (181).

Srpska književnost XX i XXI veka presudnim delom je u znaku ratnog iskustva, kako u tematskom, tako i u saznajnom smislu. Čak se i periodizacije srpske književnosti najčešće vrše po ratnom principu i stalno se govori o predratnoj, međuratnoj i posleratnoj književnosti. Rat je ram književne uobrazilje M. Crnjanskog, R. Petrovića, D. Vasiljeva, D. Vasića, M. Lalića, O. Daviča, M. Bulatovića, D. Kiša, D. Kovačevića, itd.

Delo Tiaga-Stankovića *Estoril* nosi podnaslov „ratni roman“, ipak za razliku od ratnih dela drugih pisaca ovo je priča „bez ispaljenog metka“. ¹⁴ Autor u svom romanu izbegava opise strahota rata, streljaških rovova, jezive slike ranjenika (sa izuzetkom nemačkog avijatičara iz spaljenog aviona). Pripremajući se za pisanje romana, Tiago Stanković dobro je proučio istorijske izvore i uspeo je da ih iskoristi u svom delu. Autor je iščitivao „stare novinske članke i odavno zaboravljene knjige“ ¹⁵, u arhivama britanske tajne službe MI6 imao je uvid u Popovljeve dosije.

Pošto se radnja romana zbiva u neutralnoj zemlji, za rat se ne sazaje neposredno, već uz pomoć junakovih priča i razgovora, posredstvom pisama, prepisa iz dokumenata, obaveštajničkih izveštaja, radio-prenosa, vesti iz portugalskih novina kao što su „Diario de Ližbua“ ili „Mlada Evropa“. Sve ove informacije, iako nisu mnogobrojne, odnose se na bitne i opštepoznate epizode Drugog svetskog rata, kao što su poraz Poljske u septembru 1939. godine, bombardovanje Londona, napad Trećeg rajha na Jugoslaviju, iskrčavanje saveznika u Normandiji, kraj rata.

¹⁴ D. Tiago Stanković: „Ja sam svuda pomalo stranac“.

¹⁵ Isto.

Roman *Estoril* to je, pre svega, priča o sudbinama osoblja i gostiju jednog hotela – čuvenih ljudi onog doba: krunisanih glava, aristokrata, političara, diplomata, bankara, umetnika, pisaca, među kojima se ističu dve ličnosti – tajni agent Dušan Popov i dečak Gavrijel Franklin čiji je lik inspirisan figurom poznatog književnog junaka, kao što je bio Mali Princ. Mali Gabi je jedini „potpuno fiktivni, ali centralni lik (...) zasnovan na drugom fiktivnom liku – dečaku iz romana (...) Antoana Sent-Egziperija“.¹⁶ Ova dva junaka (Dušan Popov i Gavrijel Franklin), čije su se sudbine slučajno spojile u estorilskom hotelu prilikom izbijanja rata, postaju simboli ovog rata i situacije u zaraćenoj Evropi, gde je Popov otelotvorenje „prljavog sveta (...) intriga i verolomstva“, dok sa druge strane stoji nežni i dobri Gabi, čija mudrost „sjedinjena sa tugobnim iskustvom izbeglice, slika je zla koje rat donosi“.¹⁷

Literatura

- Czarnecki Krzysztof, *Źródła, geneza i istota doktryny salazaryzmu w Portugalii w XX wieku*, „Civitas Hominibus: rocznik filozoficzno-społeczny” Nr 10, 2015.
- Eatwell Roger, *Faszizm. Historia*, Rebis, Poznań 1999.
- Majchrowski Jacek M, *Szkice z historii polskiej prawicy politycznej lat Drugiej Rzeczypospolitej*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z Nauk Politycznych, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1986.
- Samardžić Nikola, *Istorija Španije*, Plato, Beograd 2005.
- Tiago Stanković Dejan, *Estoril*, Geopolitika, Beograd 2015.
- Tiago Stanković Dejan: „Ja sam svuda pomalo stranac”, <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-43315566>, pristup: 20.08.2019.
- Tomasiewicz Jarosław, *W poszukiwaniu istoty faszyzmu*, „Historia i Polityka” Nr 2-3 (9-10), 2009-2010, Katowice.
- Wintuch Tomasz, *Historia Portugalii w XX wieku*, Wydawnictwo Wyższa Szkoła Humanistyczna w Pułtusk, Pułtusk 2000.
- <https://onlinecitaonica.wordpress.com/2015/12/27/estoril/dejan-tjago/stankovic/> pristup: 15.08.2019.

Małgorzata FILIPEK

ECOS DE LA SEGUNDA GUERRA MUNDIAL EN LA NOVELA "ESTORIL" POR DEJAN TIAGO-STANKOVIĆ RESÚMEN

El poder destructivo del fascismo es conocido por los habitantes de una parte de Europa desde el comienzo de la Guerra Civil española (1936-1939). Aunque los países ibéricos no participaron oficialmente a la Segunda Guerra Mundial, los acontecimientos bélicos en otras partes de nuestro continente y en el mundo en guerra estuvieron constantemente presentes en la conciencia de los ciudadanos de la península ibérica. La novela *Estoril* de Dejan Tiago-

¹⁶ Isto.

¹⁷ Isto.

Stanković, ambientada en Portugal en la década de 1940, describe el destino personal de los refugiados de guerra de muchos países europeos, que encontraron refugio en un hotel portugués, esperando el día en que puedan salir de la Europa devastada por la guerra, donde fueron amenazados por el gobierno de Hitler y la ideología fascista.

Palabras clave: Segunda Guerra Mundial, Portugal, fascismo, hotel, huéspedes, Dušan Popov, historia, espionaje.

Габријела ШУБЕРТ

Филозофски факултет, Институт за славистику
Универзитет Фридрих Шилер у Јени
gabriella.schubert@gmx.de

ТИТО И САВА КОВАЧЕВИЋ ПРОТИВ ФАШИСТА. НАРОДНА ПЈЕСМА „МОСТ ПРЕКО НЕРЕТВЕ“

У народној пјесми *Мост преко Неретве* народно предање о узиданој жени повезује се са једним историјским догађајем из блиске прошлости – са Битком на Неретви 1943. године. Забиљежио ју је Далибор Брозовић 1946. године од омладине која је добровољно радила на изградњи пруге Брчко-Бановићи. Овдје је ријеч о једној традиционалној народној пјесми са свим обиљежјима карактеристичним за јуначку епску пјесму. Тема су, међутим, партизанске борбе и дјела партизана за вријеме такозваног Народноослободилачког рата. Са једне стране се архаични мит реконструише и култивише, да би одмах био преклопљен сликом свог одраза из садашњости. У пјесми се осликава кратак, али за Југославију пресудан дио Титове биографије и партизанског покрета у складу са традицијом јуначке пјесме. При томе постаје јасно да су традиционална обиљежја јуначке епике садржајно, формално и стилски била пријемчива за промијењену стварност модерне и да су прихватана као природна. Текстови ове врсте били су у великој мјери погодни да се код људи појача свијест о припадности социјалистичкој Југославији и спремност на активно учешће у изградњи социјалистичког друштва, за идеју братства и јединства и да се за ову идеју и жртвује.

Кључне ријечи: Сава Ковачевић; Маршал Јосип Броз Тито; Народноослободилачки рат; Битка на Неретви; *Јања и Иван*; *Мост преко Неретве*; *Стоја и Остоја*; *The Battle of Neretva*; *Зидане ћуприје у Вишеграду*

Увод

Предање о узиданој жени укоријењено је као ријетко које друго у приповиједању и културној свијести народа југоисточне Европе.¹ Предање приповиједа слjedeће: Нека значајна грађевина, мост, тврђава, црква или манастир треба да буду саграђени. Грађевинари не напредују у послу – оно што саграде дању, сруши се ноћу. За овај скоро нерјешиви проблем постоји једно једино рјешење које грађевинарима саопштава неки медијум између овога и онога свијета – нека птица, ријечни дух, глас са неба, стари човјек, нека визија из снова или им се за то укаже одговарајући знак:

¹ Варђас (Vargyas) (1967) презентује у свом истраживању о поријеклу баладе из 1967. године корпус од 40 мађарских, 87 бугарских, 49 румунских, 2 влашке, 38 српскохрватских, 14 албанских, 297 грчких и 2 римске варијанте. Изван ове регије недостаје мотив; само код Грузијаца и Абхаза као и код Мордвина могуће је наћи понеки примјер на ту тему.

оностране силе захтијевају жртву посебне врсте. Жена грађевинара, односно жена најмлађег од грађевинара требало би да буде жртвована. Тек онда ће грађевина опстати. Изабрана жена не слутећи ништа долази на мјесто погубљења, гдје се добровољно ставља на располагање или неком пријеваром бива приморана на жртву.

У народној пјесми *Мост преко Неретве* ова грађа се обликује, мијења и повезује са једним историјским догађајем из блиске прошлости – са Битком на Неретви 1943. године. Ова пјесма објављена је 1946. године у другом тому загребачког издања збирке епских пјесама² а забиљежио ју је Далибор Брозовић 1946. године од омладине која је добровољно радила на изградњи пруге Брчко–Бановићи. Овдје је ријеч о једној традиционалној народној пјесми са свим обиљежјима карактеристичним за ову епску врсту у погледу структуре, форме и мотива. Тема ове пјесме су, међутим, партизанске борбе и дјела партизана за време такозваног Народноослободилачког рата.

Приповједачка структура пјесме

Појединачно посматрано, пјесма се састоји од сљедећих приповједачких сегмената:

1. Увод; опис ситуације: Друг Тито и његови партизани налазе се на лијевој обали Неретве; они су опкољени непријатељским трупама.
2. Они траже рјешење за постојећи тежак проблем: Нема моста који би водио до друге обале Неретве, немогуће је да се тешко рањени партизани пребаце на другу страну и да се транспортују даље у Црну Гору.
3. Приједлог рјешења: Сава Ковачевић предлаже да се сам бори против непријатеља да би омогућио Титу и његовим партизанима да саграде мост преко Неретве.
4. Неуспјешни покушаји да се проблем ријеша:
 - а) Сава одбија нападе четника док Титови другови граде мост, али ипак све што саграде однесе хировита Неретва.
 - б) Сава одбија напад Италијана, бујица Неретве односи опет оно што су саградили партизани.
 - в) Сава одбија напад усташа; Неретва поново руши оно што су саградили партизани.
 - г) Сава одбија њемачке трупе; Неретва поново руши оно што су саградили партизани.
5. Тито се саветује са својим друговима по питању наизглед нерјешивог проблема.
6. Други приједлог рјешења: Сава предлаже да се рјешење потражи у „књигама старославним“.

² Мост преко Неретве. У: Народне епске пјесме II. Ур. М. Бошковић, Stulli, Загреб 1964, 35–39.

7. Поновни покушај да се проблем ријеши:
- а) Сава шаље девет стотина курира да би тражили књиге – најприје без успјеха.
 - б) Мали Иван их коначно проналази и доноси Титу.
 - в) У књигама Тито проналази налог за рјешење проблема: Млади, заљубљени пар пролетера мора без одјеће да преплива на другу обалу ријеке.
8. Реализација рјешења:
- а) Сава тражи млади пар, проналази га и захтијева да за Тита и партију препливају Неретву.
 - б) Млади пар, Јања и Иван, иду до Неретве, бацају се у таласе, пливају до средине ријеке и бујица их односи.
9. Супротан ефекат:
- а) Бујица Неретве се умирује. Сава одбија уједињене непријатељске трупе. Мост на Неретви се гради до краја и опстаје.
 - б) Титови тешки рањеници се пребацују преко моста на другу обалу Неретве.
10. Трагичан крај:
- а) Сава као посљедњи прелази мост, метак га погађа и он умире.
 - б) Троје умрлих, Јању, Ивана и Саву сахрањују.

Полазна тачка ове потребе је мит о градитељским жртвама, односно представа да нека значајна грађевина захтијева необичне жртве.

Формалне и стилске особености

У начину саопштавања смјењују се извештај и директни говор, тако да се тиме, као и сталном промјеном темпа приповиједања (претерит/презент) постиже живост, односно доприноси се да се препозна присуство приповједача. Текст се излаже претежно на ијекавској варијанти, уз понеке икавизме и јекавизме.

Метрика и структура слога пјесме одговарају потпуно традиционалним јуначким пјесмама. Пјесма је записана односно излагана у трохејском десетерцу, са структуром слога 4+6, односно са паузом након четвртог слога. Редови у стиху по правилу имају пет наглашавања. На примјер:

Ми-ли бо-же чу-да го-ле-мо-га³
 — ◡ — ◡ | — ◡ — ◡ — ◡
 у шта-бу је | свјет-ло о по-но-ћи
 цр-но ви-но | дру-же Ти-то пи-је
 и уз ње-га | си-ви со-ко-ло-ви

³ У овој грубој шеми нису узете у обзир квантитативне разлике у нормираном језику као ни индивидуални осећај за ритам у тексту.

Стихови су без риме како је то и уобичајено и често су језички паралелни, а то значи да су исти дијелови реченице (субјекат, предикат, атрибут итд.) стављени на исто мјесто, при чему су атрибути, и због метрике, често стављени иза. На примјер: *Дан бијели, књига била, пас вјерни, књиге старославне*, итд.

И у погледу фигуративног начина изражавања и језичких фигура, пјесма чува епску традицију: поред метафора, као на пример *сиви соко Ковачевић Саво* и анафора, као на примјер *кад нас тужне душман опколио, / опколио, љуто притиснуо?*; *мудре књиге, књиге старославне*, присутна су честа понављања дијелова текста. На примјер:

Ударише чупави четници,
одбише их Савови јунаци,
ал'још мости нису саграђени...
Ударише танки Талијани,
одбише их Савови јунаци,
ал' још мости нису саграђени...
И усташе црне ударише,
одбише их Савови јунаци,
ал' још мости нису саграђени...

Као што је у претходном тексту већ поменуто, ова понављања представљају моменте оклевања, чиме се подвлачи значај онога што је речено, али и појачава напетост код слушалаца, односно повећава се драматика нарације. Максимилијан Браун говори у вези са тим о „некој врсти језичког рондоа“.⁴

Често су заступљени и шаблонски изрази и језичке слике. На примјер: *Сунце зађе, ал' мјесец изађе; Кад јунаци књигу разумјеше*.

Осим тога, пјесма садржи чврсте епитете карактеристичне за епску пјесму: „књига старославна“ је „бијела“ (*књига била*), дан је бијели (*дан бијели*); и руке младих пролетера су бијеле (*бијеле руке*); они *мирно сједе на се мило гледе*, мостови су витки (*вити мости*). Јунаци *пију вино* и при томе *лију грозне сузе* (*Вино пију, грозне сузе лију*). То одговара „јуначком бићу“ Тита и његових партизана да покажу емоције; ту спадају и загрљаји и сузе; уп.:

Кад је Тито ријеч разумио,
свога Саву братски загрио,
из очију сузе им се роне.

У цјелини, ова пјесма по свом језичком стилу у потпуности одговара традицији епског причања. А сада ћемо нешто рећи о садржинској дубини пјесме.

⁴ М. Braun 1961: 67.

Основни митски слој

У јужнословенским баладама о жрвовању градитељска жртва је углавном жена.⁵ За разлику од тога, у босанским баладама жртвују се млада девојка и млади момак, *Стоја* и *Остоја*.⁶ Једна од најпознатијих пјесамa, у којој се говори о томе носи назив *Зидање ћуприје у Вишеграду*.⁷ Пјесма *Мост преко Неретве* представља једну новију варијанту ове старе босанске баладе. И у њој се жртвује један млади пар. За разлику од старије верзије неопходност грађења моста као и жртвовања мотивисана је промијењеном реалношћу услед Другог свјетског рата. Као градитељи, појављују се партизани.

Реалне прилике

У пјесми се тематизују реални историјски догађаји и личности – битка на Неретви почетком 1943. године као и њени актери са југословенске стране: маршал Јосип Броз Тито, командант Сава Ковачевић и њихови партизани.

О историјском контексту: Крајем 1942. године, Њемачки Рајх се налазио у зениту свог територијалног ширења у Европи; Балкан је највећим дијелом био заузет. Краљевина Југославија подијељена је после уласка њемачких трупа на њемачку и италијанску интресну зону.⁸ Истовремено су створене двије проњемачке политичке творевине: Независна Држава Хрватска (НДХ) под руководством Анте Павелића и Недићева Србија. Али се управо ту од 1941. налазила слаба тачка Рајха: устаници и комунистички оријентисани партизани агитатора Јосипа Броза званог Тито. У децембру 1941. године он је формирао прву борбену јединицу са 900 бораца; њихов број је растао из године у годину. Њихова четворогодишња борба против окупационих трупа била је тешка и са бројним жртвама; лоше наоружани и обољели од тифуса, морали су да се боре и са регионалним противницима, фашистичким хрватским усташама и претежно српским четницима који су остали вјерни краљу и који су, националистички, односно монархистички оријентисани, покушали да спријече Тита да оствари побједу и да заузме доминантну улогу у послератној Југославији. У тешким биткама партизани су спречавали силе осовине у обезбјеђивању јужног фронта. Због тога је врховна команда Вермахта планирала брзи удар са њемачким и италијанским трупама да би се ослободила упорних партизана и њиховог вође Тита. Почетком 1943. године почели су њемачки генерали на личну заповест Хитлера са спровођењем плана „Вајс“, чији је циљ био да се разбију партизанске јединице. Операција је спроведена у

⁵ Уп. Schubert 2002: 79–90.

⁶ Имена су изведена од глагола *стајати*, етимолошка веза односно аналогија која се налази у његовој основи је евидентна.

⁷ И ова песма налази се у загребачком издању епских песама. Упореди: Narodne epske pjesme II, а.а.О., 20–24.

⁸ Уп. März 1941: 245–251.

три фазе у периоду од јануара до априла 1943. године. Операција „Вајс I“ почела је 20. јануара нападом на области које су држали партизани у западној Босни и централној Хрватској. Напад „Вајс II“ уследио је 25. фебруара са борбама у западној и југозападној Босни. Као резултат ових борби, партизани су се повукли у правцу југоистока до Неретве. „Вајс III“ почео је у марту и простирао се на територију сјеверне Херцеговине, али партизанима је успјело да пробију обруч противничких трупа и да се пробију у сјеверну Црну Гору тако да је трећа фаза завршена неуспјешно.

Офанзива „Вајс“ била је четврта од седам офанзива које су вођене против партизанских формација. Партизанске јединице које су доживјеле пораз од њемачких трупа, биле су опкољене у долини Неретве под командом свог генералштаба, а имале су 4.500 рањених и болесних од тифуса. Због такве надмоћи, њихов преваходни циљ био је да изађу из обруча и да преживе. Постојао је још само један мост, који је спајао обале Неретве, а на другој обали ријеке чекале су непријатељске трупе спремне на масакр партизана. Тито је издао наређење да се мост поруши. Изненађени противник послао је своје трупе на другу обалу ријеке у очекивању да ће партизани покушати да пробију обруч. Али они су за једну једину ноћ поред разрушеног моста саградили провизорни понтонски мост и пробили се на другу обалу Неретве и тако заварали противника. До краја марта усмртиле су трупе сила Осовине око 8.000 партизана и заробиле њих још двије хиљаде. И поред ових тешких губитака и тактичке побједи сила Осовине, партизани су успјели да наставе своје операције. И они су заробљавали војнике противничких трупа – на то упућује помињање италијанског заробљеника по имену Гино у пјесми *Мост преко Неретве*.

На основу описаних историјских догађаја настао је међународни играни филм *The Battle of Neretva* режисера Вељка Булајића, у коме су поред осталих играли и Јул Бринер, Курт Јиргенс, Харди Кригер, Франко Неро и Орсон Велс, који је 1969. године номинован за Оскара.

Личност предсједника владе и каснијег предсједника послеријатне државе Југославије, Јосипа Броза Тита (1892–1980), чију биографију сматрамо познатом тако да овдје неће бити даље објашњавана, налази се у центру епске приче; око њега се врти радња актера. А он сам није претјерано активан. Главни актер је његов пријатељ и друг Сава Ковачевић. Он је заправо позитивни и истовремено трагични јунак нарације. Његов прототип је „партизанска икона“ Сава Ковачевић (1905–1943), најпопуларнији партизански командант из Другог свјетског рата око кога су се шириле легенде.⁹ По поријеклу, као што је свима познато – Црногорац, херој и убијеђени комуниста. После напада сила Осовине на Југославију, постао је главни организатор устанака против италијанске окупације у Црној Гори. Од јуна 1942. године је био главни командант Пете црногорске бригаде, која је у борбама против усташа заузела велике дијелове Босне и Херцеговине. У фебруару и марту 1943. године, за вријеме битке на Неретви, командовао је једном бригадом у борбама против сила осовине.

⁹ Упореди: <http://www.leksikon-yu-mitologije.net/read.php?id.2531>.

Није погинуо ипак у овим борбама, него у борбама против њемачких трупа на Сутјесци (за време операције „Шварц“), 13. јуна 1943. године. Ковачевић је био познат по својој храбрости: проглашен је постхумно за југословенског народног хероја.

Закључак

1. Пјесма *Мост преко Неретве* садржајно, формално и стилски спада у категорију јужнословенских јуначких песама. По њој је јасно да традиција ове врсте у неким областима јужнословенског језичког простора живи и у 20. веку, па чак и после 1945. године и да не представља само његовање културног наслеђа. У њој се, за разлику од великог дијела традиционалних балканских јуначких пјесама, не пјева о догађајима из османлијске прошлости, него напротив о догађајима из садашњости – о Другом свјетском рату, који је трајао у вријеме када је пјесма забиљежена.

2. У пјесми се осликава кратак, али за Југославију послије 1945. године пресудан дио Титове биографије и партизанског покрета у складу са традицијом јуначке пјесме. При томе постаје јасно да су традиционална обиљежја јуначке епике садржајно, формално и стилски била пријемчива за промијењену стварност модерне и да су прихватана као природна.

3. У пјесми која је овдје приказана повезан је митски садржај градитељског жртвовања са историјском реалношћу Другог свјетског рата. При томе је присутан двоструки рад на миту – са једне стране се архаични мит реконструише и култивише, да би одмах био преклопљен сликом свог одраза из садашњости. Ми учествујемо у стварању конструкције мита. Мит о градитељској жртви се са једне стране користи да се објасне актуелни догађаји за вријеме битке на Неретви 1943. године, а са друге стране служи њиховој митологизацији односно стварању новог митема, митема о непобједивости партизана и њиховог вође, симбола и фигуре оца – Тита, који се у пјесми коју тумачимо означава као „народна глава“. Митеми ове врсте били су изузетно важни за култ Тита.

4. Пјесма служи естетизацији једне идеологије и користи се као пропагандно-митски „претекст“ и у томе се показује разлика између архаичних јуначких прича односно између културно-историјских дубоких структура и пропаганде која их ставља у функцију. Јуначке пјесме као *Мост преко Неретве* наине су усмјерене заправо на будућност. Конкретно речено, ако се узме у обзир југословенска послератна стварност, текстови ове врсте били су у великој мери погодни да се код људи појача свијест о припадности социјалистичкој Југославији и спремност на активно учешће у изградњи социјалистичког друштва, за идеју братства и јединства и да се за ову идеју и жртвује. Мит о градитељском жртвовању који је дубоко укоријењен у културно сјећање балканских народа пружа за то изузетно прикладну мотивску подлогу.

Литература

- Bošković-Stulli, Maja (Ur.): *Narodne epske pjesme* II. Zagreb 1964.
Braun, Maximilian: *Das serbokroatische Heldenlied*. Göttingen 1961 (Opera Slavica I).
Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens 1927–1942, I, 1962, чланак „Bauopfer“ и III, 1561, „Hausbau“.
Klosi, Ardian: *Mythologie am Werk: Kazantzakis, Andrić, Kadare. Eine vergleichende Untersuchung am besonderen Beispiel des Bauopfermotivs*. München 1991.
Klusemann, Kurt: *Das Bauopfer. Eine ethnographisch-prähistorisch-linguistische Studie*. Graz-Hamburg 1919.
März, Josef: Der Fall Jugoslawien. In: *Zeitschrift für Geopolitik* N. 5/1941, 245–251.
Megas, Georgios: *Die Ballade von der Arta-Brücke*. Thessaloniki 1976.
Schubert, Gabriella: Mythos und Realität in südosteuropäischen Balladen vom Bauopfer. In: *Zeitschrift für Balkanologie* 38 (2002), 79–90.
Vargyas, Lajos: *Researches into the Mediaeval History of Folk Ballad*. Budapest 1967, 174ff.
Wehler, Hans-Ulrich: Reichsfestung Belgrad – Nationalsozialistische Raumordnung in Südosteuropa. In: *Vierteljahrszeitschrift für Zeitgeschichte* Nr. 1/1963, 74–86.

Габријела ШУБЕРТ

TITO UND SAVA KOVAČEVIĆ GEGEN DIE FASCHISTEN. DAS VOLKSLIED „МОСТ ПРЕКО НЕРЕТВЕ“ [DIE BRÜCKE ÜBER DEN NERETVA-FLUSS]

Resümee

Das Volkslied *Most preko Neretve* stellt eine Verbindung der Volksüberlieferung über die eingemauerte Frau mit einem historischen Ereignis aus der nahen Vergangenheit – der Schlacht am Fluss Neretva im Jahre 1943 – dar. Dalibor Brozović zeichnete es unter Jugendlichen 1946 auf, die freiwillig am Ausbau der Gleise Brčko-Banovići mitwirkten. Es handelt sich dabei um ein tradiertes Volkslied mit allen Kennzeichen des epischen Heldenliedes. Thematisiert werden jedoch die Partisanenkämpfe und die Taten der Partisanen während des sogenannten Volksbefreiungskrieges. In dem Lied wird ein archaischer Mythos rekonstruiert und kultiviert, jedoch zugleich mit seinem gegenwärtigen Spiegelbild überblendet. In ihm wird ein kurzer, aber für Jugoslawien entscheidender Ausschnitt aus Titos Biografie und aus der Partisanenbewegung in der Tradition des Heldenliedes abgebildet. Aus diesem Lied wird ersichtlich, dass die tradierten Kennzeichen der Heldenepik in inhaltlicher, formaler und stilistischer Hinsicht auch noch in der veränderten Realität der Moderne weiterleben und als natürlich empfunden werden. Texte dieser Art waren in hohem Maße dazu geeignet, unter den Menschen das Bewusstsein der Zugehörigkeit zum sozialistischen Jugoslawien und die Bereitschaft zu aktiver Mitwirkung am Ausbau der sozialistischen Gesellschaft, für die Idee von Brüderlichkeit und Einigkeit zu stärken sowie Opfer dafür zu bringen.

Schlüsselwörter: Sava Kovačević; Marschall Josip Broz Tito; Volksbefreiungskrieg; Schlacht an der Neretva; *Janja und Ivan*; *Most preko Neretve*; *Stoja i Ostoja*; *The Battle of Neretva*; *Zidanje ćuprije u Višegradu*

Magdalena KOH

Institut za slovensku filologiju,
Univerzitet Adam Mickijević Poznanj
magdalena.koch@amu.edu.pl

SMRT FAŠIZMU? ANTIFAŠISTIČKI DISKURS U SAVREMENOJ POSTJUGOSLOVENSKOJ DRAMI I POZORIŠTU (Milena Minja Bogavac i Borut Šeparović)

U radu se pravi analiza dva pozorišna teksta/predstave: *Smrt fašizmu! O Ribarima i Slobodi* iz 2018. godine srpske autorke i rediteljke Milene Minje Bogavac i *Mladež bez Boga* iz 2019. godine hrvatskog umetnika i reditelja Boruta Šeparovića. Za te dve predstave kao interpretativni ključ se uzima ideja holandskog intelektualca i filozofa kulture Roba Riemena izražena u njegovom eseju *Vječiti povratak fašizma*, knjige objavljene 2010. godine na nizozemskom a prevedene na mnoge jezike (hrvatsko izdanje 2011), u kojoj se daje kritička analiza evropskog društva. Rad pokazuje kako savremeno pozorište u postjugoslovenskom (posleratnom) prostoru na jedan moderan intertekstualan i globalan (globalan i lokalni) način reaguje na temu širenja (neo)fašizma, nacionalizma u savremenom društvu, kako (mogu da) se formiraju stavovi omladine u periodu krize ideala i vrednosti (nekad i sad). U zaključku se konstatuje da je savremeno srpsko i hrvatsko pozorište bitan prostor oblikovanja antifašističkog diskursa – aktivističkog, provokativnog, a postaje i svojevrsno polje sociološke dijagnoze koja upozorava na nedostatak humanističkih ideja, (ne)tolerancije u svetu, gde se (opet) širi kult samo svoje nacije.

Ključne reči: antifašistički diskurs, postjugoslovenska drama, savremeno srpsko i hrvatsko pozorište, društvena dijagnoza

Uvod. Povratak fašizma?

Od početka XXI veka u različitim zemljama Evrope i SAD pojavile su se mnoge publikacije (knjige, eseji, publicistički članci) koje tematizuju i upozoravaju na preporod fašizma u naše doba. Mislim na fundamentalne knjige poput *Anatomija fašizma (The Anatomy of Fascism)*¹ američkog istoričara i politikologa Roberta Paxtona (rođ. 1932), *Fašizam: opomena (Fascism: a Warning)*² američke političarke i diplomatkinje Madeleine Albright (1937–2022) ili esej od nepunih šezdeset strana holandskog intelektualca i filozofa kulture Roba Riemena (rođ.1962) pod naslovom *Vječiti povratak fašizma (De eeuwige*

¹ R. O. Paxton, *The Anatomy of Fascism*, Alfred A. Knopf, New York, 2004.

² M. Albright, *Fascism: a Warning*, HarperCollins, New York, 2018.

terugkeer van het fascisme)³. Autori primećuju neosporivu činjenicu ponovnog povratka fašizma u mnogim zemljama. Svi pomenuti istraživači upozoravaju da fašizam nije ideologija vezana samo za II svetski rat. Čak suprotno – naglašavaju da on posle završetka rata nije nestao iz evropske masovne demokratije. Jednoglasno upozoravaju na opasnost negiranja te pojave/činjenice. Riemen odlučno kaže: činjenice ipak ne nestaju kad ih negiram. Riemen u svom eseju analizira kulturnu istoriju Evrope od početka XIX veka sve do 40. godina XX veka (od Getea (Goethe) preko Torkvila (Torquill), Ničea (Nietzsche), i Gasete (Gasset), Meno ter Braka (Menno ter Braak), Alberta Kamija (Albert Camus) i Tomasa Mana (Thomas Mann)) i pokazuje u kakvom društvenom kontekstu se mogla roditi politika koja sebe zove fašizmom. Riemen se nadovezuje i na već poznate konstatacije Paxtona, izuzetnog američkog historičara, koji je celi svoj naučni život posvetio istraživanju pojave fašizma, a koji je u svom već pomenutom kapitalnom delu *Anatomija fašizma* zaključio da je fašizam pre svega društvena, politička (a i mentalna) pojava i ima crte konkretne ideologije koja se ne može zatvoriti u jednom istorijskom trenutku. On nabroja nekoliko osnovnih karakterističnih crta po kojima se fašizam može prepoznati; one se pojavljuju uvek – bez obzira na to kakvu formu / kakav oblik u kojoj epohi fašizam poprima. Te crte su sledeće: 1. harizmatičan i autoritaran vođa; 2. populizam (iskorišćava se to što masa želi da čuje, a sakriva se nedostatak vlastite vizije); 3. žrtveni jarac (jedna grupa u društvu, na primer stranci, izbeglice, druga etnička/rasna/verska/seksualna grupa, koja se predstavlja kao potpuno odgovorna za ceo društveni marazam i nezadovoljstvo); 4. podsticanje resantimana; 5. ekstremni nacionalizam i antidemokratske tendencije; 6. kontekst društva dotaknutog krizom (društveno-privrednom, krizom identiteta, gubitak poverenja prema društvenim institucijama i/ili vladajućoj eliti)⁴.

Kako Paxton, tako i Riemen upozorava na omalovažavanje pojave savremenog fašizma i njegovo imenovanje drugim etiketama (poput: desni ekstremizam, radikalna desnica, populizam, desničarski populizam, ali ne i fašizam). Holandski istraživač podseća na A. Kamija i T. Mana kad kaže da će u telu masovne demokratije bacil fašizma uvek ostati u skrivenoj formi prisutan i u povoljnom političko-društvenom trenutku će doći do izražaja. Politiku koja želi negirati problem autor zove nojevom politikom. I zato vredi istina – „ko ne uči iz istorije, biva osuđen na njeno ponavljanje”⁵. Dakle fašizam se revitalizuje u novim vidovima, a intelektualci pokušavaju opisati njegove savremene oblike, upozoriti na opasnost, skrenuti pažnju na nastanak povoljnih uslova za ponovno širenje virusa ugušenog posle 1945. Ponovno ocenjuju, analiziraju pozadinu tog fenomena i povezanost sa vlašću i/ili institucijama moći. Istražujući mehanizme

³ R. Riemen, *De eeuwige terugkeer van het fascisme*, Atlas, Amsterdam/Antwerpen, 2010. Knjiga je prevedena na mnogo jezika, između ostalih na hrvatski: *Vječiti povratak fašizma*, prev. Snježana Cimić TIM press, Zagreb, 2011; poljski: *Wieczny powrót faszyzmu*, prev. Alicja Oczko, Universitas, Kraków, 2014.

⁴ R.O. Paxton, op. cit. Citiram za: R. Riemen, *Wieczny powrót faszyzmu*, op. cit., str. 50.

⁵ R. Riemen, op. cit., str. 13.

medijalne propagande (uključujući i digitalnu, kao i društvene mreže), pokušavaju da pronađu razloge fascinacije fašizmom od strane mladih belih muškaraca i žena.

Drama i pozorište kao medij brzog reagovanja na probleme

Drama kao žanr i pozorište kao kulturni medij danas su načini brzog reagovanja na goruće društveno-političke probleme. Naročito u zemljama nastalim posle raspada Jugoslavije tekst kao partitura i pozorište kao scenska realizacija te partiture postali su veoma bitan instrument. Dodatno pozorište u postjugoslovenskoj regiji funkcioniše kao prostor (trans)kulturalnog diskursa i transfer/cirkulacija sećanja u okviru političkog polja⁶. Najverovatnije su upravo ta nedavna iskustva krize i raspada federativne Jugoslavije kao multietničke države, krize koja je narastala od 80. (posle smrti Josipa Broza Tita), a pre svega iskustvo krvavog, brutalnog rata devedesetih godina XX veka, opasan virus nacionalizama, jezika mržnje koji se tada širio, etničko-verskih deoba, nadovezivanje na simboliku iz vremena II svetskog rata (revitalizacija nasleđa ustaša s jedne i četnika s druge strane) povećali opreznost – takođe što se tiče pojave fašizma – među mnogim umetnicima scene. Kada pogledamo kako teoriju, tako i praksu najnovijeg pozorišta u postjugoslovenskoj regiji⁷, mi ćemo konstatovati njegovu jednu vrlo bitnu osobinu: primetićemo dinamičnu vezu – kao kaže Gabrijela Abrasovič – politike posmatranja i posmatranja politike⁸. Dakle, ovde predlažem da posmatramo konkretna dva primera: na koji način drama i pozorište u Srbiji i Hrvatskoj reaguju na problem fašizma u savremenom svetu i na koji način pokušavaju da učestvuju u procesu građenja antifašističkog diskursa.

U savremenom srpskom i hrvatskom pozorištu vidno je primetna jedna važna struja – a to je angažovanost i energija pobune (kod Olivera Frljića čak i energija konflikta), a takođe težnja da se uzima reč i aktivno učestvuje u procesu političkih, društvenih, privrednih/industrijalnih, a i tehnoloških promena – pokazujući te promene i opasnosti na sceni⁹. Moglo bi se čak reći da je upravo drama kao tekst i pozorište kao izvedba sada jedan od najvažnijih seizmografa tih problema i svojevrsan dijagnostički žanr koji možemo metaforički nazvati poligrafom/detektorom laži kulturno-društvenih promena i razotkrivanja mehanizama propagande, manipulacije i populizma. Taj glas se ne sme omalovažavati i prećutkivati. Naprotiv – mi bi trebalo da taj glas itekako pažljivo s(as)lušamo, jer u nacionalnim državama nastalim posle raspada Jugoslavije, koje su

⁶ Više o tome piše Gabrijela Abrasovič. Upor. G. Abrasowicz, *(Trans)pozycje idei w postjugosłowiańskim dramatopisarstwie oraz teatrze (1990-2020). Perspektywa transkulturowa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice, 2021, posebno na stranicama 97–127.

⁷ O novom konceptu politizacije pozorišta i promeni paradigme u ex-Yu pozorištu pisao je Ivan Medenica. Upor. I. Medenica, *Novi vidovi političkog u pozorištu: slučaj ex-Yu*, „Teatron“, br. 154–155, 2011, str. 9–20. Više o tome može se pročitati u pomenuta dva broja časopisa „Teatron“ (uredila je Ksenija Radulović), posvećenog novom političkom pozorištu u regiji.

⁸ G. Abrasowicz, *Niestabilne, skandaliczne, przeszarżowane*, „Teatr“, broj 7–8, 2019, str. 75–80.

⁹ Tom problemu su posvećena dva broja beogradskog časopisa „Teatron“ (br. 154–155, 2011 godine), koji je uredila Ksenija Radulović.

stekle iskustvo nedavnih (?) nacionalizama, otrova mržnje, „superiornosti/nadmoći” jednog naroda nad drugim, isključivanja, a čak i eksterminacije (etničko čišćenje) – upravo taj tip angažovanog pozorišta se razvio, naročito ojačao na početku XXI veka, i ima puno da nam kaže. Pruža nam puno materijala za razmišljanje, ali i provocira – tera da zauzmemo izrazit stav. Želi da otrezni i aktivira društvo. I predstavlja glas opomene, upozorenja od strane savremene kulture.

Smrt fašizmu! O Ribarima i Slobodi Milene Minje Bogavac

Prvi tekst koji ću predstaviti u antifašističkom kontekstu savremenog pozorišta je skript *Smrt fašizmu! O Ribarima i Slobodi*¹⁰ Milene Minje Bogavac (rođ. 1982). Autorka koncepta drame, a u stvari inspicijentskog teksta, jer tekst je nastao kolektivno u toku rada sa glumicama/glumcima, i rediteljka predstave je pripadnica mlade generacije savremene srpske nove drame, spisateljica¹¹, slem pesnikinja¹², pozorišna rediteljka, od 2018. do 2020. direktorka Šabačkog pozorišta, a pre svega talentovana umetnica koja veruje u e(ste)tičku moć angažiranog pozorišta. Od 2010. godine razvija (zajedno sa Vojislavom Arsićem) pozorišnu metodu kolektivnog autorstva, odnosno dramaturško-rediteljsku praksu, koju zove *pozorište kao omladinski rad*¹³. Ovaj metod – kaže Milena Minja Bogavac u jednom intervjuu – temelji se na izjednačavanju estetike i etike, ličnog i političkog, procesa i predstave, umetnosti i aktivizma. Ključne reči su za tu praksu: dokumentarizam, edukacija i kolektivno autorstvo¹⁴. U okviru teatra, rediteljka vodi radionice koje se baziraju na edukativnoj formi na temu savremenih problema u savremenom političkom trenutku. Njene drame i predstave imaju (auto)biografski, često dokumentarni karakter i rezultat su dugotrajnog istraživačkog procesa cele glumačke grupe. Ta vrsta pozorišta, koja vrši revizionističku funkciju, konstruisana je na osnovi/podlozi biografija, razgovorā, intervjuā, arhivskih ili porodičnih dokumenata (dokumentarni teatar). I ono na taj način pokazuje potrebu društvenog konkretiziranja istine¹⁵ i – pošto se

¹⁰ Tekst, koji nije se pojavio u štampanom obliku, kao i snimak cele predstave, dobila sam neposredno od Milene Minje Bogavac, na čemu ovde njoj zahvaljujem.

¹¹ Autorka romana *Istorija srca* (2012) и *Љубав се носи у три* (2016).

¹² Objavila je zbirke poezije *Економско пропагандна поезија* (2005) и *Мој слем је дужи од твог* (2011).

¹³ Milena Bogavac i Vojislav Arsić kao autorski, umetnički i aktivistički tandem su dobili 2016. godine nagradu “Anđelka Milić” za kreativni poduhvat iz svih područja stvaralaštva koji koristi saznanja iz oblasti feminističke teorije i istraživanja, kao i kritičkih studija maskuliniteta, i na originalan i komunikativan način prenosi poruku o vrednosti i značaju rodne ravnopravnosti. <https://sefem.org/nagrada-andelka-milic/2016/dobitnici-nagrade-andjelka-milic-milena-bogavac-vojislav-arsic/> (pristup: 4. 8. 2022)

¹⁴ Upor. Gordana Nonin, *Intervju sa Milenom Minjom Bogavac: Cenzura jača teatar, cenzora slabi* <https://www.vesti.rs/Intervju/Intervju-Milena-Minja-Bogavac-Cenzura-jaca-teatar-cenzora-slabi.html> (pristup: 5. 8. 2022)

¹⁵ A. Tasić, *Dokumentarno pozorište kao prostor preispitivanja transkulturalnog sećanja i identiteta: slučaj predstava „Hipermezija” i „Rođeni u YU”*, [w:] *Teatarski, dramski i književni tekstovi*, Fakultet dramskih umetnosti u Beogradu, Beograd 2011, str. 3.

nadovezuje na kulturu sećanja (ali i u tom okviru pre svega na kulturu zaborava, potiskivanja iz sećanja ili implantacije lažnog sećanja) – dobija moć jakog političkog oružja. Kultura/pozorište postaje u tom slučaju učesnik novog modela komunikacije s recipijentima¹⁶. To je performativni instrument promene – protiv dominantnog modela kulture. Cilj je formiranje nove, MLADE publike i nastajanje drugačijeg scenskog jezika. Koncept mladih umetnika je onda ideja: „kultura kao čelična metla nacije“¹⁷.

Smrt fašizmu! O Ribarima i Slobodi je dokumentarna predstava o omladini – nekad i sad. Ima veliki simbolički potencijal jer pokušava da revitalizuje (već neko vreme brisano) sećanje na nekadašnje heroje. Počiva na biografijama troje mladih ljudi koji su za vreme II svetskog rata dali živote u antifašističkoj borbi, a pre 1941. bili su pripadnici komunističkog pokreta (SKOJ). To su čuvena braća Ribar: narodni heroj Jugoslavije, Ivo Lola (rođ. 1916, poginuo 27. 10. 1943, Glamočko polje, Hercegovina), pravnik i student filozofije, aktivista, i Jurica (rođ. 1918, poginuo 3. 10. 1943, Trebaljevo kod Kolašina, Crna Gora, 4. proleterska crnogorska brigada), slikar, umetnik i sportista; a takođe verenica Ive Lole – Sloboda Trajković (rođ. 1918, umrla 9. 5. 1942 u koncentracionom logoru Banjica), studentkinja hemije, pijanistkinja. Svi su bili članovi građanskih, privilegovanih porodica koje su pripadale slojevima međuratnog establišmenta, bili su vrhunski obrazovani (u Kraljevini Jugoslaviji i u inostranstvu), talentovani, poliglotti, bili su cvet mlade predratne inteligencije. Oni su u predstavi simboli nekadašnje omladine – figure pobune protiv fašizma, borbe protiv zla i vere u ideale, koji su nakon II svetskog rata bili proglašeni narodnim herojima u SFRJ. Onda u slučaju te drame je prisutan i pokušaj da se kultura sećanja obrati periodu nasleđa Jugoslavije.

Predstava se sastoji od sedamnaest prizora, u kojima petoro glavnih likova imaju stvarna imena petoro glumaca i glumica koji igraju u predstavi: **Nikola Živanović**, **Strahinja Blažić**, **Đorđe-Đole Živadinović** Grgur, **Nina Nešković** i **Sunčica Milanović** (Grupa REFLEKTOR Teatra)¹⁸. Oni (glumci) su simboli/predstavnici današnje omladine i sa svoje lične i savremene pozicije postavljaju pitanja prošlosti i upoređuju sadašnje stanje mladih i njihovih heroja svakodnevice. Za njih je pokazivanje i igranje uloga braće Ribar i Slobode Trajković samo povod za priču o današnjoj generaciji mladih (koji imaju 25–30 godina) da bi pričali o sebi i idealima (odnosno o nedostatku ideala, indiferentnosti, pasivnosti) svog pokolenja. Predstava je nastala kroz šestomesečni istraživački proces: na inicijativu rediteljke Milene Minje Bogavac (po metodi doku-

¹⁶ O tome je pisao i Darko Lukić. Upro. D. Lukić, *Uvod u primijenjeno kazalište. Čije je kazalište?*, Leykam international, Zagreb 2016.

¹⁷ Pod tim naslovom – *Kultura - čelična metla nacije* – bila je organizovana tribina u Centru za dekontaminaciju u Beogradu 16. 5. 2018, u kojoj su učestvovali Oliver Frlić, Viktor Ivančić i Saša Ilić. <https://www.youtube.com/watch?v=kU0ox7OfTi0> (pristup: 3. 8. 2022)

¹⁸ Koproductenti te predstave su – osim Reflektor teatra – takođe UK Parobrod, AKUD „Ivo Lola Ribar“, Mokrin Haus, FIAT i Firsche Think Thank Studio.

metarnog teatra o kome sam ranije govorila) i pod njenim rukovodstvom osnovali su tzv. „malu školu antifašizma”¹⁹. To je podrazumevalo proučavanje biografija svojih likova, slušanje predavanja, organizovanje radionica, posete mestima stradanja i antifašističke borbe u Beogradu, kolektivna čitanja relevantne literature, analize relevantnih filmova i knjiga na temu fašizma i antifašističke borbe. To je imalo – osim umetničkog rezultata – takođe i edukativnu funkciju. Bez obzira na to što je tu slika predratne i ratne omladine (SKOJEVCI) s jedne strane, a s druge, savremeni mladi ljudi (glumci i mladi recipijenti), najbitniji je ipak fokus predstave na sadašnji momenat. I tu je iskorišćen koncept – da se poslužim idejom Saše Ilića – „kultura kao bojno polje zaleđenog sukoba”²⁰. Fokus je na generaciji mladih sada: pokazuje se u šta veruju, ko su (ili ko mogu biti) današnji heroji i heroine u savremenom političkom trenutku kraja druge decenije 21. veka, to jest u vreme 80 godina nakon izbijanja II svetskog rata, u današnjem periodu obeleženom jačanjem nacionalizma, širenjem fašizma i nacionalističkih struja u Srbiji, u regiji, u Evropi, u svetu.

Koreni potrebe za stvaranje te predstave – po rečima Milene Minje Bogavac – bile su sledeći: kao prvo, borba protiv savremenog fašizma, koja nikad nije završena (a fašizam opet diže glavu); kao drugo, razmišljanje o herojima omladine (nekad i sad), jer zajednici su potrebni heroji-uzori, heroji-lideri, mladima je sada potrebna vera u bolje sutra i inspiracija i nada (ta predstava ima funkciju i svojevrsne društvene dijagnoze); kao treće, potrebno je znanje/razumevanje prošlosti da bi se razumela sadašnjost, zato što fašizam u svetu ponovo diže glavu – „dižemo glavu i mi“ (kažu glumci, predstava je za njih vrsta lične antifašističke borbe od kolektivnog značaja). Onda je jasno da mlada generacija glumaca i rediteljke diže glas i kaže NE fašizmu, a cilj predstave nije čista biografska drama – biografski materijal je samo povod za priču o sadašnjoj generaciji mladih. To je predstava-UPOZORENJE a i predstava-OHRABRENJE mladih da traže svoje ideale u antifašističkom diskursu i da revitalizuju savremeni antifašizam, kao logičan odgovor na sve prisutniju suprotnu pojavu. To je umetnička intervencija protiv današnje nepismenosti mladih, a i transgeneracijska predstava o nekadašnjoj i sadašnjoj omladini i državi, a dodatni cilj je da bi mladi ideju antifašizma usvojili lično, integrisali nju i uključili kao deo svog savremenog političko-društvenog stava. Tom predstavom se pokazuje antifašizam kao ideja-temelj na kojem je nastala Evropa vrednosti (protiv zla II svetskog rata). Predstava crta paralele između antifašističke borbe u Kraljevini Jugoslaviji, na Beogradskom univerzitetu, a navedene reči sa štrajka studentske omladine 1936. godine protiv predratne fašističko-nacionalističke Organizacije nacionalnih studenata (ORNAS) u toj predstavi zvuče i rezoniraju i u savremenoj situaciji, više od 85 godina kasnije :

¹⁹ <https://www.rwfund.org/2019/08/02/fokus-na-fokus-mala-skola-antifasizma-znanjem-protiv-fasizma/>

²⁰ Vidi: Tribina: *Kultura – čelična metla nacije*, ibidem.

NINA: Mi hoćemo da budemo slobodna generacija
I zato pozivamo vas, gospodu profesore i docente
Da izvršite svoju dužnost koju od vas traži slobodna nauka
I da se pridružite svojim studentima u znak solidarnosti! (str. 25²¹)

SUNČICA: Gospodo Profesori i docenti Univerziteta,
Poslednji put vas pozivamo na saradnju!
Kao prijatelje i borce za slobodu, nauku i kulturu
Kao borce za autonomiju našeg Univerziteta. (str. 26)

Cela predstava je neka vrsta čak i scenskog manifesta mladih srpskih umetnika koji pokazuju da su današnje tekovine antifašizma takođe u borbi za slobodu govora, mišljenja, slobodu kulture. I na kraju – svaka generacija traži svoje heroje – jer

NIKOLA: Ivo Lola Ribar – heroj naroda koga nema! I društva koje ne postoji.

NINA: Beograđanin iz Zagreba

STRAHINJA: Zagrepčanin iz Beograda (str. 38)

Predstava se završava improvizacijama mladih glumaca i glumica sa njihovim komentarima o sadašnjoj situaciji: njihovim ličnim mikroistorijama, promišljanjima o pasivnosti/stagnaciji („osećamo da nam nije dobro, ali ne znamo šta“, str. 20), o pripremanju mladih za tržište rada („ovo je zemlja u kojoj niko ne želi da živi... i merilo uspeha u životu je kada odeš iz nje“, str. 39), o kulturi zaborava o ratu 90. godina dvadesetog veka i o ćutanju kao metodu „mira u kući“:

NINA: U mojoj porodici o ratu se ne govori. Postoji prećutni dogovor da rat prosto nije porodična tema... i ja znam zašto je tako, mada ne znam detalje. Imam strica koji je bio na ratištu u Bosni... i jedan deo moje porodice to nikad nije uspeo da prevaziđe (str. 29)

Jako su važni u kontekstu savremenog (a i nekadašnjeg) oblikovanja anti-fašističkog i antiratnog diskursa u javnom prostoru i citati iz govora Iva Lole, koji opet zvuče savremeno:

STRAHINJA

“Neka shvati omladina svih naroda da ujedinjena znači nepobedivu silu! A da će rascepkana pasti kao žrtva ratnih hušakača! Mi znamo da se bez nas ne može voditi ni jedan rat! I zato se obraćamo organizacijama omladine širom sveta, da spoznaju odgovornost koju nose i koje ih niko ne može lišiti!” (str. 26)

²¹ Ovde i dalje citiram po neobjavljenom skriptu drame, koji sam dobila od Milene Minje Bogavac, ukazujući stranicu.

A glavna poruka cele predstave je dijagnoza stanja savremenog društva i poruka o imperativu „crvene linije“, granice, koju treba primetiti, konstatovati i gledati u privatnom i javnom društveno-političkom životu:

DOLE: Između pojedinca i društva postoji nekakva „crvena linija“. To je linija do koje ne možeš da bežiš i linija preko koje više ti kao čovek ne možeš da pređeš. Kad stigneš do te linije, onda – moraš da se pobuniš!

Smrt fašizmu! O Ribarima i Slobodi, režija Milena Minja Bogavac, fot. Jelena Janković

Izvedbe u različitim mestima bivše Jugoslavije: premijera predstave se održala 9. 5. 2018. (dan pobeđe i 100 godina od smrti Jurice i 102 od smrti Iva Lole) u Ateljeu 212 u Beogradu, kasnije se pokazivala u Novom Sadu, u Zrenjaninu, u Rijeci, a 30. oktobra 2018. u Podgorici u kulturno-informativnom centru „Budo Tomović“. Vidimo da je ova predstava, koja se pokazuje u regiji bivše Jugoslavije ne samo dijagnoza savremenog društva i savremene omladine, već je pre svega vrsta umetničke intervencije, upozorenja, opomene protiv Riemenovog „večitog povratka fašizma“, protiv populizma, nacionalizma i neonacizma u savremenom svetu. A pozorište je – izgleda – jedan od najboljih alata za to.

mladež bez Boga Boruta Šeparovića

Druga izrazita figura savremenog pozorišta – hrvatskog u ovom slučaju – koja se uključila u oblikovanje antifašističkog diskursa, jeste osnivač i umetnički direktor zagrebačke grupe *Montažstroj* Borut Šeparović (rođ. 1967). On je

sazdao autorsku istraživačku praksu i posebnu pozorišnu, odnosno kazališnu poetiku. Od momenta kada je nastala grupa 1989. godine i njeno ime (u stilizovanom grafičkom zapisu MONTAŽ\$TROJ)²², ona je brend potpuno novog, originalnog teatra kako u Hrvatskoj, tako i u inostranstvu. Misija Šeparovića je da se u njegovim projektima spoje različite umetničke discipline i mediji sa društvenim angažmanom. Montažstrojevi projekti zasnivaju se pre svega na konfrontaciji s publikom i buđenju njene svesti, upozoravanju na bitne goruće društvene probleme i protivrečnosti. Cilj je aktualizacija problema i intervencija u petrifikovane kulturne matrice, postavljanje neugodnih pitanja i uključivanje u umetnički proces šire publike na provokativan način. To potvrđuju njegove predstave poslednjih par godina²³. Mene tu ipak interesuje najnoviji autorski projekat Boruta Šeparovića, koji se uključuje na hrabar ali i kontroverzan način u antifašistički diskurs. Predstava se realizuje u saradnji sa Zagrebačkim kazalištem mladih (ZKM) i Akademijom dramskih umjetnosti (ADU) u Zagrebu i nosi naslov *Mladež bez Boga* (premijera u februaru 2019. u ZKM-u). Spektakl se oslanja na intertekstualan način na dva već postojeća teksta: jedan je mračni roman Ödöna von Horvátha (1901–1938) pod istim naslovom *Jugend ohne Gott* (objavljen 1937, i odmah –1938. – preveden na mnoge jezike) a drugi je savremena studija *Heroes: Mass Murder and Suicide* (objavljena 2015), čiji je autor Franco „Bifo” Berardi (rođen 1949), italijanski profesor za medij i komunikaciju. Te dve glavne linije predstave (slično kao i kod Minje Bogavac, tekst je nastao samo radi predstave i nije bio do sada štampan²⁴) – opisi anatomije mentalno i strukturno narastajućeg fašizma u Evropi tridesetih godina XX veka kod omladine uz pasivnost i konformizam odraslih (školskih nastavnika, sveštenika), a takođe scene pripremanja društva za rat (militarizacija i kampovi za omladinu) preuzete/inspirisane su Von Horvathovim delom i razmišljanjima savremenog italijanskog profesora-marksiste i teoretičara koji se bavi savremenom pojavom „school shootinga” – prepliću se sa dokumentarnim materijalom, odlomcima iz originalnih manifesta tinejdžera-mladih (samo)ubica, uključujući i originalne, hladne, užasavajuće citate Andersa Brejvika i drugih mladih terorista, koji su ubijali školsku decu a zatim sami vršili samoubistvo. Imamo i citate sa internetskih portala, *dark weba*, *screenshota* iz video igre Doom, sa slikama iz aplikacije *Snapchat* i *Face Swap*. Jako je zanimljivio da je autor i reditelj te predstave vešto spojio i transponovao elemente nekadašnje stvarnosti rađanja fašizma (nacistička Nemačka tridesetih godina) na svoje domaće, vrlo konkretno tlo, i dotaknuo neuralgične tačke hrvatske svakodnevnice (mladež fascinirana kultom moći i nasilja koje je naučila/preuzela iz igrice, gde ubija zombije i više usput „Za Doom spremni!”, šta se očito nadovezuje na neoustašku simboliku i resantimane: parolu „Za Dom spremni!“). Ali treba odmah

²² To je neologizam koji označava i montažu (u značenju filmske montaže, proces umetničke montažne trake) i stroj (mašina/uređaj).

²³ Naprimer: *Potrošeni* (2014), *Komunizam* (2014), *A gdje je revolucija, stoko?* (2014), *Obustava radova* (2015), *Crna Knjiga* (2016), *Cijankalij §218* (2017), *Ljubav & Ekonomija* (2017).

²⁴ Skript sam dobila od Nine Križan iz hrvatskog ITI (International Theatre Institute) u Zagrebu, na čemu njoj ovde zahvaljujem. Predstavu *Mladež bez Boga* sam videla u aprilu 2019. godine u Zagrebu na Showcaseu na koji me je pozvala direktorka hrvatskog ITI, Željka Turčinović, kojoj ovde takođe zahvaljujem.

priznati da je Šeparovićeve predstava od samog početka upisana u širi, univerzalan, vanevropski okvir: pre svega pokazuje mehanizme preporoda fašizma i kulta nasilja u savremenom društvu, u vreme duhovne praznine nju je vrlo lako popuniti ideologijom i nasiljem. Reditelj eksponira generaciju apatičnih, koncentrisanih na sebe mladih ljudi, zavođenih idejom i imperativom novog individualizma. U predstavi učestvuje šestoro mladih glumaca koji igraju različite uloge: dva lika su preuzeta iz Von Horvathovog romana (Profesor i Eva), pak ostala nose imena: Eric, Pekka, Dylan, Cho. Tek sa vremenom publika shvata da to nisu pseudonimi/nadimci izmišljenih, fiktivnih likova, nego sasvim realna lica mladih terorista, o kojima možemo pročitati i dobiti podatke na *Vikipediji* ili *Murderpediji* (*The Encyclopedia of Murderers*²⁵): **Eric** David Harris (1981–1999, Colombine w Collorado) i **Dylan** Klebold (1981–1999, Colombine w Collorado) – oba su masovne ubice, drugovi, koji su izvršili masakr na trinaestoro đaka svoje gimnazije (Colombine High School); **Cho** Seung Hui (1984–2007, Blacksburg), koji je ubio trideset dvoje studenata i nastavnika Tehničkog univerziteta Virginia Tech u SAD-u, ranije je bio student engleske književnosti (napisao je kao studentski rad dve drame o krvavim događajima, pre masakra poslao je na TV NBC svoj „manifest”, optužujući društvo za taj događaj: („*Sada imate krv na rukama koju nikad nećete moći da operete*“²⁶); **Pekka** Auvinen (1989–2007) napao je grupu svojih vršnjaka u školi u Tuusula (50 km od Helsinkija, Finska) ubio je osam osoba: petoro dečaka, dve devojke i direktorku škole. Na *YouTube* pola sata pre masakra ostavio je zapis-poruku u kojem taj događaj u školi „mrtav-hladan“ najavljuje²⁷.

U predstavi vidimo savremenu grupu omladine koja se priprema za simbolički rat u kontekstu tehnološke STEM (Science, Technology, Engineering, Mathematics) revolucije. Oni su učesnici STEM kampa i gube kontakt sa tradicionalnim, humanističkim društvenim vrednostima poput solidarnosti, saosećanja sa slabijim, empatije ili tolerancije.

Multimedijalna, intertekstualna Šeparovićeve priča navodi nas na razmišljanje o mračnoj (nekontrolisanoj) slici savremene omladine – njene potpune fascinacije internetom, kompjuterskim igricama u kojima vežbaju ubijanje i postaju poput zombija „Bogovi života i smrti”, govore o sebi „ja sam rođeni ubojica” (6 puta svaki lik to ponavlja kao mantru-refren, str. 19). Veruju u profit, tehničku revoluciju, gejmersku industriju, *cyber* svemir, smrt. Izgubili su veru u Evropu i humanističke vrednosti: nalaze se pod uticajem populizma, desnice, fašizma koji je za njih u ovom kontekstu veoma atraktivan. Sve je dopušteno u ime komercijalnog uspeha. Oni sami ili šire filmove na internetu u obliku *patostreaming* (*patostreaming*) ili ga gledaju.

²⁵ Upor. <https://murderpedia.org/> (pristup: 7. 8. 2022)

²⁶ Upor. <https://murderpedia.org/> (pristup: 7. 8. 2022)

²⁷ Ta sva imena i prezimena se nabrajaju na 26. stranici skripta predstave.

Mladež bez Boga, režija Borut Šeparović, fot. Marko Ercegović

Šeparović daje pesimističko viđenje stvarnosti, šokira, traži naše (publike) BUĐENJE. Omladina „bez Boga“ (odnosno – kao kod Horvatha – bez ideja i istine) koja ne veruje u bilo koje vrednosti (oni sami su Bogovi (tuđih i svojih) života i smrti) obraća se Profesoru – koji reprezentuje u predstavi stariju generaciju: odrasle, učitelje/nastavnike, profesore, obrazovni sistem, institucije, društvo. Šeparović u ovoj predstavi pita – sebe i nas – ko je kriv za masovna ubistva, za raspad vrednosti, gubljenje smjera u sadašnjem svetu mladih i – kao posledica svega toga – za uspon neofašizma, neonacizma (u hrvatskoj varijanti – neoustaštva) među mladima. Nadovezuje se i na ideju rata – kao supremacije jedne nacije nad drugom, čistog naciona, na društveni darvinizam (pravo jačeg). Pokazuje kao dijagnozu nedostatak humanističkih ideja, tolerancije, multikulturalnosti, a upozorava na kult samo svoje nacije. To su pitanja sa kojima ostajemo nakon predstave koja nas duboko pogađa. Ko je odgovoran? Kućno vaspitanje? Školski i univerzitetski sistem? Društvo? Crkva? Šta treba da se radi u ovoj situaciji?

To je angažovana predstava za sve generacije: s jedne strane, za tinejdžere u pubertetu, studente, a s druge pak, za roditelje, profesore, pedagoge, sociologe, ministre, predsednike mnogih vlada i država. Nažalost, predstava se završava monologom Andersa Brejvika (rođ. 1973), odnosno odlomkom iz njegovog manifesta *2083 – A European Declaration of Independance* koji je objavio pre atentata na ostrvu Utøya²⁸. Poslednja reč predstave pripada ipak Brejviku. To

²⁸ Breivik je 22. jula 2011. godine izvršio napad na omladinskom kampu Radničke partije na ostrvu Utøya u Norveškoj i otvorio vatru na tinejdžere. To je bilo masovno ubistvo (ubio je šezdeset devet osoba, ranio je trista devetnaest). 24. avgusta 2012. godine je osuđen na 21 godinu zatvora. U zatvoru (u junu 2017) je promenio ime i prezime na „Fjotolf Hansen”.

je vrlo kontroverzan i šokantan kraj drame *Mladež bez Boga*. Ali možda upravo zato predstava deluje kao žestoka i upozoravajuća poruka i društvena opomena.

Zaključak

Na kraju bih želela da završim ovaj tekst sa par zaključaka. Prvo, vidimo da u savremenoj kako srpskoj, tako i hrvatskoj pozorišnoj/kazališnoj kulturi, goruće i kontroverzne teme, koje danas zanimaju i provociraju publiku, su – između ostalih – i problemi preporoda/ponovnog buđenja fašizma, širenje nacionalizma/demagogije/populizma u savremenom društvu, kriza humanističkih ideala i vrednosti, politizacija i trivijalizacija/banalizacija mentaliteta savremenog čoveka. Ali važno je i to što se na pozornici obraća pažnja na ugroženost omladine u tim procesima. Drama i pozorište itekako aktivno sa svoje strane učestvuje u javnoj diskusiji i pomoću svojih umetničkih sredstava gradi svojevrsni antifašistički diskurs. Drugo, u oba slučaja – i kod Milene Minje Bogavac i kod Boruta Šeparovića – imamo prelaz od monološke vrste pozorišta ka izrazito (čak i provokativno) dijaloškoj, društveno angažovanoj, koja na inkluzivan i interaktivan način stupa u neposredan kontakt sa publikom i pruži ideje pored kojih se ne može indiferentno proći. Nerešena i veoma komplikovana pitanja, pre svega društveno-političke a i umetničko-kulturne prirode, kao opomene ostaju sa nama nakon predstave. Treće, obe predstave vešto spajaju prošlost ((anti)fašističke ideje) i savremenost (neofašističke tokove) kao da potvrđuju tezu Roba Riemena o *vječitom povratku fašizma* kao mentalnog problema ljudskosti. Obe predstave u stvari upozoravaju na opasnost buđenja fašizma i aktivno (čak i aktivistički) učestvuju u građenju relevantnog antifašističkog diskursa u savremenom postjugoslovenskom prostoru.

Magdalena KOH

THE DEATH OF FASCISM? ANTI-FASCIST DISCOURSE IN CONTEMPORARY POST-YUGOSLAV DRAMA AND THEATRE (MILENA MINJA BOGAVAC AND BORUT ŠEPAROVIĆ)

Summary

The paper analyzes two theater texts and two performances based on them: *Death to Fascism! About Ribars' and Sloboda (Smrt fašizmu! O Ribarima i Slobodi, 2018)* by Serbian author and theatre director Milena Minja Bogavac and *Youth without God (Mladež bez Boga, 2019)* by Croatian artist and theatre director Borut Šeparović. The idea of the consequences of nihilism of mass society expressed by Rob Riemen, Dutch intellectual and philosopher of culture, in his essay *The Eternal Return of Fascism* (published in 2010 and translated into many languages; Croatian edition 2011) is applied here as an interpretative key for those two performances. The paper demonstrates that the contemporary theater in the post-Yugoslav (and the post-war) space reacts in a modern intertextual and glocal (global and local) way to the topic of (neo)fascism, nationalism and populism in society nowadays. The problem of

contemporary youth in the period of the crisis of ideals and values is also discussed here. In the conclusion, it is stated that the contemporary Serbian and Croatian theater/stage is an important space for the formation of anti-fascist discourse and is a sort of tool for socio-political and cultural diagnosis that warns of the consequences of nihilism of mass society and of the return of fascism.

Keywords: anti-fascist discourse, post-Yugoslav drama, Serbian and Croatian contemporary theatre, social diagnosis

Tamara LABUDOVIĆ

Univerzitet Crne Gore, Filološki fakultet Nikšić
tamarap@ucg.ac.me

UZDRŽANOST PREMA ANTIFAŠISTIČKOJ NARACIJI KAO KONSTANTA PRIPOVJEDAČKOG POSTUPKA U ROMANU *VRATA OD UTROBE* MIRKA KOVAČA

*Pozobano je i žito na dolini, godina je omanula,
takva je bila i lanjska i onomlanjska i svaka druga,
jer bogme je u Hercegovini podvig živjeti.*

Stvaralaštvo Mirka Kovača, jednog od najistaknutijih predstavnika jugoslovenske postmoderne književnosti, od objavljivanja prvog romana *Gubilište* predstavlja radikalni raskid sa tradicionalnim književnim diskursom. Pripovjedač-hroničar u romanu *Vrata od utrobe* od prološke do epiloške granice nema ujednačen princip građenja, odnosno iznošenja priče. Njegov odnos prema prikazanoj stvarnosti varira, pri čemu se upečatljivo mijenja i priroda narativne perspektiva i ton pripovijedanja. Varijacije tona naracije, koje se najizrazitije mogu pratiti na jezičko-stilskom fonu, kreću se od hladne distance i hroničarske preciznosti, gdje pripovijedanje poprima sve karakteristike šturog izvještaja, do suptilnog i empatičnog prikazivanja narativne zbilje i likova u njoj. Potpuna neutralnost i oštra distanca svojstvena je Kovačevom pripovjedaču dosljedno u onim djelovima teksta gdje postoji mogućnost za realizovanje upravo antifašističke naracije (ustaški pokolji, operacije NOB-a). U tim djelovima teksta, osim ponekad prisutne ironije, narativna instanca M. K. inače sklona komentaranju i vrednovanju onoga o čemu govori, dosljedno zadržava distancu prema pripovijedanom, odnosno aktivira kočnicu za bilo kakvu vrstu komentara i tumačenja. Stoga smo mišljenja da se u ovom romanu Mirka Kovača kao konstanta uspostavlja uzdržanost prema antifašističkoj naraciji što ćemo pokušati da dokažemo i naravno kao rezultat toga da odgovorimo na pitanje zašto je to tako.

Ključne riječi: antifašistička naracija, groteska, uzdržanost, antikomunistički kod.

1. Uvod ili O postmodernističkim devijacijama funkcije pripovjedača

Mirko Kovač¹ jedan je od najistaknutijih pisaca južnoslovenske postmoderne književnosti. Početkom šezdesetih godina dvadesetog vijeka svojim romanom prvijencem *Gubilište* (1962), a zajedno sa Danilom Kišom i njegovom

¹ Rođen u Crnoj Gori, u Petrovićima, 26. 12. 1938. godine. Gimnaziju je završio u Beogradu 1958. godine. Četiri godine kasnije studirao ali ne i završio dramaturgiju na Akademiji za pozorište, film, radio i televiziju. Godine 1991, pod pritiskom nacionalizma, iz Beograda prelazi u Rovinj. U Istri pronalazi mir i dom i aktivno stvara do kraja života. Umro je u Zagrebu 19. avgusta 2013. godine, sahranjen je u Rovinju. Iza sebe je ostavio izuzetno obiman i žanrovski razudeni stvaralački opus. Njegova djela prevedena su na više od deset jezika. Za svoje stvaralaštvo dobio

Mansardom, Kovač, kao mlad pisac i početnik romanopisac, postaje vjesnik novih literarnih tendencija. Baveći se problematikom nove tekstualnosti, odnosno ogleđima o srpskoj prozi postmodernog doba, Aleksandar Jerkov kao prelomni trenutak pokretanja postmodernističke poetike uzima 1965. godinu, u kojoj su objavljena tri značajna romana nove generacije pisaca. U pitanju su romani *Bašta, pepeo* Danila Kiša, *Vreme čuda* Borislava Pekića i *Moja sestra Elida* Mirka Kovača (o tome vidjeti Jerkov 1992: 17).

Od samog početka stvaralačke djelatnosti, počev od 1958. godine, kada u studentskim i omladinskim listovima objavljuje pripovijetke, Kovač pravi otklon od tradicionalnog narativnog diskursa i kvalitetom svojih tekstova odmah na sebe skreće zainteresovanost kako čitalaca tako i proučavalaca književnosti.² Proces otklona, tj. razgrađivanja naslijeđene naracije započet u *Gubilištu* Kovač nastavlja, obogaćuje i produbljuje u narednim romanima. U romanu *Vrata od utrobe* (1978), koji je nagrađen Ninovom nagradom za roman godine i koji se generalno posmatrano uzima kao najznačajniji Kovačev tekst, razgrađivanje tradicionalnog literarnog diskursa sprovedeno je na svim nivoima teksta što rezultira devijacijom svih elemenata narativne strukture. Osobenom narativnom strategijom, Kovač ovdje vješto realizuje jednu od osnovnih teza postmodernističke poetike koja se ogleđa u preispitivanju istorijskih, religijskih, ideoloških i svih drugih vrsta istine:

„U romanu *Vrata od utrobe* koristi se narativna strategija kojom se ugrožavaju tradicionalni narativni obrasci, a koja se, u stvari, zasniva na kontroverznim i ironičnim postupcima, čiji je osnovni cilj osporavanje hronologije, pravolinijskog proticanja vremena, logike, uzročnosti i celovitosti, dakle, svih fak-

je mnoge kako međunarodne tako i nagrade sa prostora bivše Jugoslavije. Neke od njih su: prestižna Herderova nagrada (Bečkog sveučilišta), nagrada Tucholsky (Švedskog PEN kluba), Vilenica (Slovenija), Stefan Mitrov Ljubiša, 13. jul, Njegoševa nagrada (Crna Gora), Bosanski stećak i Meša Selimović (Bosna i Hercegovina), Vladimir Nazor, August Šenoa, Kiklop (Hrvatska), Andrićeva i Ninova nagrada (Srbija).

² „Stoga je pojava njegovog prvog romana *Gubilište*, koji je objavljen u Novom Sadu 1962. godine, dočekana s velikim interesom i pohvalama s mnogih adresa. Gotovo da nema časopisa u kojem nije pohvalno pisano o talentu, snazi, zrelosti i osobitosti mladog pisca povodom njegovog romana prvi-jenca. M. Pervić će u *Politici* 1963. godine napisati: ‘Mirko Kovač se ovom knjigom predstavio kao umna i darovita priroda, kao pripovedač i satirik nesumnjive snage, kao čovek od mašte i senzibiliteta, kao pisac kome već posle prve knjige nije rizično pokloniti poverenje.’ (prema Mirković 2003: 173) U književnom časopisu *Savremenik* povodom pojave *Gubilišta* piše: Svojim prvim romanom *Gubilište* Mirko Kovač se predstavio kao nesumnjivo zreo i potpuno izgrađen pisac, koji svoju, u priličnoj meri stravičnu, sliku sveta uspeva da dočara i prikaže ne samo sa zavidnom veštinom, no i sa izuzetnom sugestivnošću.’ (Protić 1963: 77) Međutim, veoma brzo pohvale se počinju smjenjivati žestokim osudama i napadima zbog prikazivanja crne slike jugoslavenske stvarnosti u romanu. Nastaje pravi književno-politički skandal i kreće hajka na pisca koja će obilježiti jugoslavensku kulturnu scenu i koja će trajati tijekom cijele 1963. godine. Mladog pisca književno-ideološki cenzori stavljaju na crnu listu i osuđuju na literarni bojkot i progon. Pesimistična slika stvarnosti u *Gubilištu* nikako se nije mogla uklopiti u viziju i estetiku socrealističkog nadahnuća. Otudjenost kao primarno načelo u koncepciji literarnih junaka u *Gubilištu* osporavala je jedan od glavnih zadataka čovjeka socijalizma a to je upravo nadilaženje otudjenosti. Zbog svega toga knjiga je morala biti i osporena i sankcionirana.” (Labudović 2021: 113)

tora relevantnih u spoznavanju empirijske stvarnosti, što rezultira razgrađivanjem i preispitivanjem kanonizovanih kulturnih modela, epistemoloških i aksioloških sistema, kao i čuvenih „istorijskih” istina.” (Bečanović 2009: 163)

Dvadeseti vijek, između ostalog, u književnost unosi posebnu autorsku sklonost ka eksperimentisanju sa pripovjedačkom instancom. Postmodernistički narativni tekstovi u kontekstu organizovanja naracije donose čitav spektar devijacija u odnosu na status i funkciju tradicionalnog pripovjedača. Uz to postmodernističkom tekstu nije strano ni razgrađivanje one čvrste i jasne distinkcije između pripovjedača i autora djela koju je uspostavila savremena teorija pripovijedanja. U romanu *Vrata od utrobe* Kovač primjenjuje upravo takvo ukidanje distinkcije pri čemu se čitalac suočava sa percepcijom da autor sebe, kao pripovjedača i hroničara sa inicijalima M. K, uvodi u umjetnički svijet. Tim postupkom ozbiljno se ugrožavaju granice umjetničkog prostora, koji treba da je omeđen, odnosno da ima jasno izdiferenciran okvir, koji se, prema teoriji Jurija Lotmana, sastoji od dva elementa: početka i kraja, što precizno dijeli svijet umjetničke zbilje od autorove, tj. čitačeve realnosti. Kao posljedica urušavanja granica umjetničkog univerzuma u procesu čitanja romana *Vrata od utrobe* u čitačevoj svijesti neminovno se nameće utisak da pripovjedač, tj. hroničar M. K. rođen upravo 1938. godine u Hercegovini, može biti autor djela (pisac) koji kazuje priču o svom vlastitom djetinjstvu.

U postmodernističkom narativnom maniru prološka granica romana posjeduje svojevrstan uvod kojim se pripovjedač obraća čitaocu:

„Molim čitaoca da mi uvaži onu već ustaljenu zgradu da je svaka sličnost s postojećim licima slučajna, te da mi sklonost prema raspadljivom životu uzme dobronamjerno. Isto, objavljujem da sam ovom knjigom želeo da se ispitam i lišim napasti i svega ranjivog na sebi pa se uzdam da će čitalac istinitost događaja i tačne podatke primiti kao zamku za duševnu verodostojnost.” (Kovač 1990: 9)

Naglašavajući sopstvenu *sklonost prema raspadljivom životu* pripovjedač se nadovezuje na aksiološki i semantički koncept inicijalnog citata koji je preuzet iz Biblije, odnosno iz starozavjetne Knjige o Jovu: „Što mi nije zatvorila vrata od utrobe i nije sakrila muku od mojih očiju”. (Kovač 1990: 7), a koji se ogleda u biblijskom viđenju i vrednovanju ovozemaljskog života kao Doline plača i kao univerzuma stradanja. Nakon navedenog pripovjedačevog pojašnjenja slijedi dio teksta koji je naslovljen kao *Uvod književnika*. U posljednjoj rečenici uvoda, obimnoj i razučenoj, pripovjedač žanrovski određuje svoj tekst:

„Rukopis ove knjige pročitao je Gabrijel K., obeležio ga pri kraju svojim znakom prijateljstva, u neku ruku odobrio ga i složio se, ne mareći za mnoge protivurečnosti, a ja sam to uzeo kao *imprimiti potest* i evo predajem ga čitaocu s pouzdanjem da ovaj čin obelodanjenja neće tumačiti kao slavoljublje, već kao odanost patnji Stjepana K. koja je stvorila i pisca ovih redova, učinila ga dobrim, smernim i poniznim, pa tako ova knjiga i nije roman, nije pripovest, već samo uspomena.” (Kovač 1990: 11)

Uspomena kao književna forma, čiji sinonim jesu memoari ili sjećanja, ostvaruje se kroz izlaganje, odnosno iznošenje događajnog toka u prvom licu.

Ona obično predstavlja autobiografsku, dokumentarnu prozu o minulim vremenima u kojima je autor bio jedan od važnijih učesnika (o tome vidjeti: Popović 2007: 764). Ništa od navedenog ne nalazimo dosljedno sprovedeno u daljem tekstu romana. Dakle, narativna instanca već na početku iznevjerava očekivanja čitaoca. U velikom dijelu teksta amputiran je privid ličnog, subjektivnog i jednougaoanog posmatranja i iznošenja priče, a aktiviran je privid objektivnosti i distance u odnosu na modelovani svijet i sve u njemu. U tim djelovima teksta organizacija naracije, suprotno najavi pripovjedne instance, realizuje se, prema Štanclovoj tipologiji, kroz auktorijalnu formu pripovijedanja. Ono što je svojstveno auktorijalnoj narativnoj instanci, a što jeste učestalo u romanu *Vrata od utrobe*, jesu pripovjedačeva diskurzivna uplitanja i komentari. Dakle, pripovjedač-hroničar cjelokupnu narativnu zbilju opterećuje brojnim, u postmodernističkom maniru realizovanim autopoetičkim komentarima kojima „skreće pažnju na organizaciju teksta, na njegovo segmentovanje, pri čemu se ugrožava mimetičko načelo i naglašava da je u pitanju tekst koji se organizuje u poglavlja, a ne u stvarnost.” (Bečanović 2009: 159).

Kovač u ovom romanu duplira funkciju pripovjedača i na taj način dodatno širi i razuđuje njegov status. Naime, u jednom liku on spaja pripovjedača i hroničara, čije funkcije stoje u međusobno oponentnim odnosima. Hroničar teži da objektivno, većinom u formi izvještaja koja podrazumijeva ređanje kratkih informacija, prikaže stvarnost, dok pripovjedač, praveći različite vrste temporalnih distorzija, kroz subjektivnu perspektivu, tumači i vrednuje narativnu zbilju i sve u njoj. Pripovjedač-hroničar, dakle, od prološke do epiloške granice nema ujednačen princip građenja, odnosno iznošenja priče. Njegov odnos prema prikazanoj stvarnosti varira pri čemu se upečatljivo mijenja i priroda narativne perspektive i ton pripovijedanja. Promjenljiv odnos prema priči koju sastavlja svakako problematizuje i usložnjava njegov status i položaj. Varijacije tona naracije, koje se najjasnije, ali bez mogućnosti dijagnostifikovanja sheme po kojoj se realizuju, mogu pratiti na jezičko-stilskom fonu, kreću se od hladne distance i hroničarske preciznosti, gdje pripovijedanje poprima sve karakteristike šturog izvještaja, pa do suptilnog, emotivnog i empatičnog prikazivanja narativne zbilje i likova u njoj, što skupa tvori osobenu i prilično u unutrašnjosti tenzičnu narativnu strategiju. Gotovo potpuna neutralnost i oštra distanca svojstvena je Kovačevom pripovjedaču-hroničaru dosljedno u onim djelovima teksta gdje postoji mogućnost za realizovanje upravo antifašističke naracije. Otklon prema antifašističkoj naraciji dodatno je primjetan zbog razvijene komentatorske funkcije narativne instance. S obzirom na tu sklonost, oglušenost prema komentaranju fašizma izrazitija je. U djelovima teksta gdje se, prvenstveno kroz ustaške zločine, u narativnu stvarnost unose realizacije fašisoidnog djelovanja, osim ponekad prisutne hladne ironije, hroničar M. K. dosljedno zadržava distancu prema iskazanom, odnosno dosljedno vuče kočnicu za bilo kakvu vrstu komentara, bilo sopstvenog, bilo kroz svijest, emociju, postupak ili riječ nekog od likova. Na taj način on se odriče one produktivne i efikasne uloge da kroz proces prikazivanja narativne zbilje neusiljeno a učinkovito usmjeri čitaoca ka određenom putu u donošenju sopstvenog vrijednosnog suda. Stoga

smo mišljenja da se u ovom romanu Mirka Kovača kao konstanta pripovjedačkog postupka uspostavlja uzdržanost prema antifašističkoj naraciji. Takva konstatacija odstupa od poetike postmodernizma na čijim principa jeste građen roman *Vrata od utrobe*, jer je jedno od osnovnih obilježja postmodernizma upravo ideja antifaašizma. Ovakav stav Kovača kao autora, jer smatramo da se može pokazati i dokazati i u svim drugim romanima, čini izuzetkom među ostalim postmodernističkim piscima, prvenstveno u odnosu na Danila Kiša i Borislava Pekića.

2. Uzdržanost prema antifašističkoj naraciji

S obzirom na vrijeme i prostor na kom se realizuje narativna zbilja romana *Vrata od utrobe*, prostor Hercegovine u periodu od 1941. godine do novembra 1948. godine, sasvim je jasno da je Kovač tematski stvorio izuzetno povoljno tlo za aktivaciju i sprovođenje antifašističke naracije. Krenimo od pomena ustaških pokolja. Semantizovano upotrebljavamo verbalnu jedinicu – pomen, jer su zapravo ustaški zločini u Hercegovini u romanu svedeni samo na pomen, uprkos činjenici da u jednom dijelu teksta ilindanski pokolji preuzimaju, doduše labavu, ali opet funkciju lajtmotiva. Lajtmotivsku funkciju ova sintagma ne ostvaruje po dubini, odnosno po razućenosti značenja, već samo u kontekstu ponavljanja, tj. pominjanja u formi izvještaja.

U petom poglavlju romana, u glavi naslovljenoj *Okrutan glasnik*, interesantan je postupak uvođenja u narativnu zbilju likova dvojice neznanaca, koji u L. zaustavljaju kamion prekriven ceradom. I u ovom djelu teksta, kao uostalom u cijelom romanu, vidno je postmodernističko ugrožavanje pripovjedačke instance, koje kao posljedicu nosi neodređenost, tj. čitaočevu nemogućnost da precizno odredi i tvrdi da li se dati opis daje iz perspektive Stjepana K. ili pripovjedača, a što bi umnogome doprinijelo tumačenju lika, kako Stjepanovog tako i samog pripovjedača M. K.³ Naime, na početku scene daje se gotovo lirski opis nepoznatih ljudi:

„Dva neznanca izgledala su udaljena od svega i zatečena u bezumnoj zemaljskoj povesti, dve nedužne protuhe koje tumaraju po selima da priskoče u pomoć kad zatreba, a pomoći vazda fali. Gde li će se skružati ta dva usamljena stvora kad se sve ovo slegne, a bili su deo bezimene stvarnosti na izmaku julskih suša, kao osuđenici na kamenoj klupi, u sporom opuštanju dnevne žege.” (Kovač: 72)

da bi nešto kasnije uslijedila metamorfoza istih:

„Obojica su prišli zadnjem delu kamiona, odigli kraj cerade koji je mlatao kako bi ga zategli i učvrstili, odškrinuli su toliko da je Stjepan K. ugledao naslagane ljudske glave; otuda ga je zapahnuo vonj, mučan i ustajao, proširio

³ Tumačenje frazeološke tačke gledišta takođe ne donosi određenost kada je u pitanju pripovjedni glas. Naime, pripovijedač-hroničar nije dosljedan kada je u pitanju prihvatanje, odnosno neprihvatanje frazeologije literarnih junaka.

se na otežali zrak i zastao u grlu. Obojica opaziše kako Stjepan zadrhta i poblede, na licu jednog od njih izađe zao osmeh i zadrža se kao plamen. Bejahu to dvojica donosilaca Strašne vesti ilindanskih pokolja, žešćih i brojnijih od dosadašnjih: podatak je unesen u knjige.” (Kovač: 73)

Bez obzira na ličnu i lirsku naraciju sa početka scene i groteskno preoblikovanje neznanaца na kraju scene, s kulminacijom u sintagmi *zao osmeh*, autor kroz pripovjedača ne dozvoljava nastavak emotivnog doživljavanja sa koga kreće scena o neznacima prispjelim u L. Ne dozvoljava emociju pred morbidnim prizorom u kamionskoj prikolici naslaganih ljudskih tijela, već naglo uspostavlja uzdržanost prema svemu, ne dozvoljavajući ni Stjepanu K., direktno suočenim sa tim prizorom, da osjeti ili iskaže nešto više od mučnine. Čak i ta Stjepanova mučnina, zbog šturog i hladnog prikazivanja scene, može se tumačiti kao fizička posljedica djelovanja smrada leševa u ionako sparnom ljetnjem danu: „otuda ga je zapahnuo vonj, mučan i ustajao, proširio se na otežali zrak i zastao u grlu. [...] Stjepana K. bejaše spopala muka i pozlilo mu.” (73) Dakle, ni Stjepanovu mučninu sa sigurnošću ne možemo posmatrati kao reakciju na zločin, na pokolj, na prolivenu krv i žrtve niti je zato možemo dešifrovati kao oblik antifašističke naracije. Ovdje je vidno da se prilikom prikazivanja iste scene lični pripovjedač povlači u pozadinu ustupajući mjesto hroničaru, a sa ciljem ostvarivanja distance prema antifašističkoj naraciji.

Za razliku od prethodne scene gdje smo, na samom početku njene realizacije konstatovali ličnu i lirsku naraciju koja u posljednoj informaciji o neznancima prerasta, baš zbog takve osnove sa koje kreće, dakle lične i lirske, u grotesknu izvještajnu metamorfozu, ni naredni pomeni ustaških zločina ne izdižu se iznad nivoa tek informativne hladne groteske. U svom članku *Istorija i pojedinačna svijest* Stanko Korać govori o specifičnom objektivnom i hladnom tonu pripovijedanja u Pekićevom romanu *Hodočašće Arsenija Njegovana*, ukazujući na nov odnos pisca prema empirijskoj stvarnosti pri čemu se uspostavlja ton koji Korać naziva hladnim, odnosno prizori koje Korać naziva hladnom groteskom (Korać: 44). Nesumnjivo je da upravo u informativnim prikazima ustaških pokolja na prostoru Hercegovine u romanu *Vrata od utrobe* Kovač svog pripovjedača u najvećoj mjeri naoružava objektivizacijom i hladnoćom iskaza, što, bez obzira na ironijski ton koji ovdje može biti prisutan, kao što jeste u sceni čija analiza slijedi, ukazuje na aktivnost kočnice za antifašističku naraciju. Dakle, u postupku prikazivanja šokantnih zločina tek u maniru kratkih izvještaja možemo konstatovati aktivaciju hladne groteske. Tako u trećem poglavlju romana u glavi naslovljenoj *Osvrt* hladnim tonom izvještaja daje se svojevrstan popis ustaških zločina gdje se i na sintaksičkom planu manifestuje forma izvještaja, jer se nakon interpunkcijskog znaka dvije tačke nabrajaju zločini:

„Žrtvena gozba, kao znak sakralnog saveza, i nejak čovek u njoj, trovan zloćama i mučen teskobom da izmeni svoj položaj i nemaštinu, privoljen Propagandom po kojoj su stočar i ratar u tvornici, združeni u gotskog ratnika (Hroatang), već su u vidovdanskim žrtvama ostavili tragove obreda: krvlju namazane dovratnice i pragove, poklanu djecu i spaljene domove, izgnane i unesrećene porodice, osakaćenu čeljad i opljačkane trgovine.” (Kovač: 67),

Kroz ironijski spoj u narednoj rečenici, naracija se konkretizuje i detalji-
zuje, ali i dalje ostaje samo u formi izvještaja:

„Čak se i kotarski predstojnik iz Metkovića obratio velikom županu Veli-
ke župe Hum, Josipu Trayeru, s molbom da se leševima ne zagađuju, u prvom
redu, vode Neretve i da se pronađe bolji način uklanjanja ubijenih kad smo već
u domovini kraškog sastava. Jama kod Ararovih kuća bejaše zajednička grob-
nica dve i po hiljade duša, mahom žena i dece, bačenih nakon kratkotrajnog
zatišja, u novom valu ilindanskih zločina.” (67)

3. Antifastička borba i njena semantizovana redukcija

Osim po principu uzdržanosti antifašistička naracija na marginu teksta
smještena je i uvođenjem u minus-postupak aktivnih borbi protiv zla i fašizma
na putu revolucije, što bi uprkos postmodernističkoj poetici, kako hronotopski
tako i kroz lik jednog od ključnih aktera teksta, a to je Dimitrije V., svakako
moglo biti ukorporirano u narativnu zbilju romana. Zapravo i jeste ukorporira-
no, ali sa krajnjom semantizovanom redukcijom. Komunisti i partizani se bore,
hronotop rata neizostavan je element pri umjetničkoj realizaciji komunističke
borbe protiv fašizma, ali kod Kovača, bez obzira na centralnu vremensku di-
menziju, kao i na opsežan kvantitet prisutnosti lika najzaslužnijeg i najvećeg
borca iz mjesta L, Dimitrija, aktivne borbe partizana gotovo da nema. U trećem
poglavlju romana naširoko se realizuje, kroz dominantnu aktivaciju retrospek-
tivne tačke gledišta, modelovanje Dimitrijevog lika. Jedna od glava ovog po-
glavlja nosi naslov *Bitka*, i u njoj je mnogo prostora dato prikazu nerazvijenog
epizodnog ženskog lika, mlade partizanke Maruše, što je krajnje oponentno se-
mantici naslova ove glave. Uvođenje epizodnog lika, koji je za tok fabule i mo-
delovanje drugih izrazitijih likova neefikasan, i njegovo sagledavanje i sa retro-
spektivne tačke gledišta ima funkciju retardacionog sredstva i to je jedina moti-
vacija njegovog uvođenja, a kojom se vješto svodi na minimum modelovanje i
bitke i podviga jedne od partizanskih brigada u NOB-u, pa i samog Dimitrija
kao njenog istaknutog borca. Naprotiv, umjesto Dimitrijeve hrabrosti i sprem-
nosti na borbu pripovjedač konkretizuje samo njegovu seksualnu želju prema
Marici. Individualizacija, a prije svega čulna ambicija koja je time realizovana,
nedopustiva je u krugu revolucionarno-komunističkog sistema vrijednosti i kao
takva degradira Dimitrijevi status borca i heroja.

U istom poglavlju pripovjedač-hroničar, sa distance, suvim stilom izvje-
štaja daje kratke informacije o ratnoj operaciji i, u samo jednoj rečenici, o mo-
mentu u kom teške rane zadobija ratnik i bratoubica Dimitrije, rane koje će ga
osakatiti i pretvoriti u invalida. Ovakav ton pripovijedanja i striktnu pripovje-
dačku distancu naglo i neočekivano zamijeniće sasvim lirski opis neba i sunca
u trenutku bombardovanja, kao i pomjeranje neutralne tačke gledišta hroničara
vremenski distanciranog od vremena priče na infantilnu tačku gledišta pripo-
vjeđača-dječaka koji se nalazi u vremenu priče:

„Negde u predvečerje oko 19 sati delovala je poslednja avijacijska oznaka,
a Dimitrije V. pogođen mitraljeskim rafalom. Na zapadnoj strani neba bejaše
nanesena tanka skrma izmaglice, kao da se tamo povukao prah i dim ratišta.

Sunce se izdvojilo u užarenu kuglu i već na silasku, a pripovedač ovde unosi svoju sliku večeri: svetlosni ponor gledan iz zbeга Somina, ni dva sata hoda od događaja, i priseća se Rosinog glasa.” (98)

Interpoliranje u romanesknu strukturu epizodnih likova, retardacionih elemenata, kao i bez pravila smjenjivanje nivoa pripovjedačeve pozicije, tona i boje pripovijedanja i u drugim djelovima teksta poslužiće Kovaču kao pogodno sredstvo za neisticanje zasluga partizanima kao narodnim oslobodiocima i anti-fašistima, što kao posljedicu i ovdje nosi isključivanje antifašističke naracije na samu marginu teksta.

4. Kvaziuzdržanost prema komunizmu

U romanu je uspostavljena i uzdržanost prema komunizmu, ali samo prividna uzdržanost, kvaziuzdržanost. Već prvi sloj grebanja smisla, tj. ulaska u proces dešifrovanja teksta, otkriva snažnu aktivaciju antikomunističkog koda. Pored Dimitrija, koji jeste refleksija revolucionarne borbe, u romanu je izražen i Tomislavljev lik, koji jeste refleksija komunističke ideologije. Djelovanje grotesknog koda, kojim se sa lica na naličje okreću sistemi vrijednosti, izraženo je i najaktivnije je pri modelovanju ovih likova, tj. junaka koji pripadaju revolucionarnom, odnosno komunističkom semantičkom kontekstu.

Na osnovu binarne opozicije, građeni su likovi dva rođena brata na prostoru Hercegovine, Stjepana i Tomislava. Stjepan je vjernik, biće reda, poretka i stabilnosti, „za razliku od svog brata Tomislava koji se modeluje kao demon-sko biće haosa, greha, izopačenosti, pobune, nereda i entropije” (Bečanović 2009: 157). Kroz ta dva junaka moguće je, postupkom semantičkog paralelizma, uvidjeti heterogenost i tenzičnost na kojima počiva jedna semiosfera. Dakle, hercegovačko podneblje strukturalno, ispod površine prostornog pripadanja, jeste ispunjeno kontroverzama koje grade višebrojne unutrašnje granice. Upravo zbog takve prirode semiosfere Lotman u svojoj teoriji ističe da predstava o granici koja unutrašnji prostor semiosfere odvaja od spoljašnjeg daje tek prvobitnu grubu podjelu. Cjelokupan prostor jedne semiosfere ispresijecan je granicama raznih nivoa, granicama posebnih jezika i tekstova. Stoga Lotman govori o postojanju više subsemiosfera u unutrašnjosti jedne semiosfere, pri čemu svaka subsemiosfera ima svoje semantičko ja (o tome vidjeti Lotman 2004: 205). Dakle, *utroba rodne Hercegovine* u romanu *Vrata od utrobe* jeste secirana različitim vrstama opozicije, kontroverzi i tenzija.

Kroz proces modelovanja Tomislavljevog lika na jednoj strani i lika njegovog brata Stjepana, koji u romanu jeste nosilac tradicionalnih vrijednosti, na drugoj strani, jasno je vidljiv princip dinamike kodova koji uređuju hercegovačku semiosferu. Semiosfera kao živi prostor neprestano se mijenja. Kretanje kulturnih kodova koji je konstituišu stalan je i neprekidan proces. Na primjeru ovog teksta može se pratiti kretanje kodova i, kao posljedica toga, izmjena strukture semiosfere. Proces transfera tradicionalnih i religijskih kodova iz centra hercegovačkog kulturnog prostora na periferiju i proces transfera komunističkih kodova iz periferije u centralni dio jasno pratimo kroz, nejasan i konfuzan, hronološki slijed u romanu.

Govoreći o postmodernističkoj strategiji prikazivanja stvarnosti u ovom romanu, Bečanović postmodernističku semiozu određuje kao neku vrstu groteskno izobličene socrealističke semioze, jer se u ovim tekstovima iz temelja izvrće odnos između stvarnosti i teksta. (Bečanović 2009: 155). Prema istom principu grotesknog djelovanja možemo tumačiti likove nosioce revolucionarnih i komunističkih ideja, koji su u romanu dominantno oblikovani kroz prestupe koje čine. I Tomislav i Dimitrije su prestupnici, a u okviru religijskog aksiološkog sistema, koji snažno utiče na oblikovanje ovog teksta, oni su grešnici. Uz to Tomislavljev lik dodatno groteskno deformiše sve one vrijednosti koje su literarna djela socrealizma, preko komunističke dogme, proklamovala kao vid ponašanja revolucionara i komunista, moralnog i partijskog čistunca. U tom smislu interesantno je kao ilustraciju pomenuti Andriju, epizodnog junaka koji svoje mjesto u romanu ostvaruje kroz priču o ljubavi sa Paulinom Menze. Autorov ironijski postupak u odnosu prema revnosnom socijalističkom i komunističkom poslu, koji je neprikosnoven i iznad svih ličnih potreba, vidan je u realizaciji ove priče:

„Uporedo sa izgradnjom socijalizma, rasla je ljubav između Pauline i Andrije, grabeći između zaduženja, pred procvatom i u prohladnom promicanju vremena. [...] Bilo je lepše dok su izgarali na zadacima što ih stavljaše Aktiv omladine pred nju, a istorijska nužnost i obnova, ratom opustošene zemlje, pred nj. [...] Bližio se kraj velike ljubavi; ona je, Paulina sve češće i bez ustezanja odlazila negde u lakim haljinicama od cica, a on se opet sve više uvlačio u se, ponekad i naglo kao spuž, samo što je još dužnosti obavljao, a to je iznad ličnog života i potreba pojedinca.” (Kovač 2009: 126, 131)

Jasan destruktivizam komunizma na jednoj strani i motiva zvuka crkvenog zvona u novoj ateističkoj kulturi na drugoj strani vidljiv je u prvom dijelu romana. Pripovjedač zapisuje sljedeće:

„Dobro je da se počne bez gorčine i psovanja i naizgled nevažnim datumom za sudbinu Stjepana K., 18. VI 1946. Dan je bio tegoban, splan sa obiljem uznemirujućih znakova, najprije reski zvuci cirkulara za drva, a predveče i crkvena zvona, ne u harmoniji angelusa, već u nekom prizemnom, muklom udaranju.” (47)

Vidimo da se cirkular za drva, odnosno njegov zvuk postavlja u istu semantičku ravan sa zvukom crkvenog zvona. Semantička paralela, odnosno bliskost zvuka cirkulara za drva i crkvenog zvona jeste groteskna kombinatorika. Obilježje i jednog i drugog zvuka su nesklad i uznemirenje. Na taj način postignuta je devastacija kompletne simbolike crkvenog zvona, motiva koji u romanu ostvaruje funkciju lajtmotiva. I to nimalo slučajno baš u vremenu prve poslijeratne godine, vremenu komunističkog progressa i obnove. Negativno vrednovanje novog poretka, koji je kao svoj cilj proklamovao kolektivnu obnovu Jugoslavije, uz zvučno oglašavanje različitih vrsta mašina, nalazimo u više segmenata teksta, kako sa tačke gledišta i doživljaja Stjepana K. tako i iz perspektive pripovjedača. Osim zvuka cirkulara, koga pronalazimo na više mjesta u tekstu, i koji „kida mirno predvečerje i to u dugačkim rezovima koji narastaju u tišini kao što zlatni opiljci i strugotina narastaju u hrpe (56), romanesknom

zbiljom s dolaskom novog poretka odjekuju i udarci maca u kamen, potom zvuci eksplozije od miniranja, žagor radnika, zvuk betonske mješalice koja „pred crkvom izručuje iz trbuha kofe betona,” stenjanje pumpi za vodu i tome slično. Vidimo da je autor, prilično suptilno ili bolje reći prikriveno, kroz izbor auditivnih slika kao sredstava za vrijednosno određivanje novog doba, vješto to doba negatorski i ironično sagledao. Na još jednom mjestu u tekstu, motiv zvona poslužio je Kovaču da stvori ambivalentnu auditivnu sliku u kojoj je moćno a jednostavno predstavljen odnos novog poretka prema religiji. Naime, u opštem neskladu i haosu zvuka raznih mašina, mina i radničkog žamora kao suprotnost javlja se zvuk crkvenog zvona: „i stidljiv zvuk crkvenog zvona koji ne oglašava ništa do usamljenost i samovolju zvonara” (56). U ovoj slici vidljiva je kroz slabašan, tj. stidljiv zvuk zvona cjelokupna nemoć i ugroženost, religijskih kodova u odnosu na novo vrijeme i ideje.

5. Zaključak

Roman *Vrata od utrobe* Mirka Kovača organizovan je prema principima postmodernističke poetike. Međutim, suprotno stremljenju postmodernizma, kome je jedno od osnovnih obilježja antifašizam, u ovom tekstu uspostavljena je uzdržanost prema antifašističkoj naraciji. Kočnica za komentarisanje fašističkog djelovanja, prvenstveno kroz prikaze ustaških zločina na prostoru Hercegovine, ostvarena je kroz složenu i ambivalentnu funkciju narativne instance. Po pravilu na mjestima pogodnim za razvijanje antifašističke naracije lični, govoroljivi, komentarisanju i tumačenju sklon pripovjedač ustupa mjesto hroničaru koji šturo, u formi izvještaja, daje informacije o fašističkim zločinima. Takođe, u ratnom hronotopu semantizovano su redukovane sve sekvence koje bi na bilo koji način veličale djelovanje revolucionara, partizana i komunista, tj. njihovu antifašističku borbu. Kovač, postmodernističkom tehnikom potpomognut, vješto izbjegava sve teme koje bi revolucionarima i konstituentima novog historijskog doba i poretka dale zasluge kao oslobodiocima od fašizma. Upravo u tome vidimo centralni razlog za konstantnu realizaciju uzdržanosti prema antifašističkoj naraciji, jer bi njeno snaženje, kako u ratnom tako i u poslijeratnom hronotopu romana, značilo upravo to – odavanje zasluge komunističkoj borbi i ideji. Potvrdu za takav zaključak nalazimo u dešifrovanju prividne uzdržanosti, tj. kvaziuzdržanosti prema komunizmu i likovima koji su nosioci te ideologije. Na različitim narativnim nivoima, kroz različite elemente narativne strukture, razgrađuje se komunizam i ideje koje on propagira. Dovoljno je sagledati likove Dimitrija i Tomislava i uočiti dekonstrukciju komunističke etike i estetike. Kako Tomislav u jednom dijelu teksta kaže: „Što mi moramo biti dobri ako je naša ideja pozitivna.” (81)

Literatura:

- Bečanović, Tatjana 2009. *Naratološki i poetički ogledi*. Podgorica: CID.
- Jerkov, Aleksandar 1992. *Nova tekstualnost*, Beograd–Podgorica: Unireks/Prosve-
ta/Oktoih.
- Korać, Stanko 1979. *Istorija i pojedinačna svijest*. Beograd: *Savremenik*, broj 25.
- Kovač, Mirko 1990. *Vrata od utrobe*. Sarajevo: Svjetlost.
- Kovač, Mirko 2003. *Gubilište*. Podgorica: Daily Press.
- Labudović, Tamara 2021. *Aspekti groteske u modeliranju prostora i likova u romanu
Gubilište Mirka Kovača*. u: *Književna smotra: Časopis za svjetsku književnost* 53
(199 (1)), 113–123.
- Lotman, Jurij 1976. *Struktura umetničkog teksta*. Beograd: Nolit.
- Lotman, Jurij 2004. *Semiosfera*. Beograd: Svetovi.
- Popović, Tanja 2007. *Rečnik književnih termina*, Beograd: Logos Art.
- Štancl, Franc 1987. *Tipične forme romana*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.

Tamara LABUDOVIĆ

RESTRAINT TOWARDS THE ANTI-FASCIST NARRATIVE AS A CONSTANT OF THE NARRATIVE PROCEDURE IN THE NOVEL *DOORS OF THE WOMB* BY MIRKO KOVAC

Summary

The work of Mirko Kovac, one of the most prominent representatives of Yugoslav postmodern literature, since the publication of his first novel *Gubiliste*, represents a radical break with the traditional literary discourse. The narrator-chronicler in the novel *Doors of the Womb*, from the prologue to the epilogue, does not have a uniform principle of building, i.e. telling the story. His relationship to the depicted reality varies, and the nature of the narrative perspective and the tone of the narration change strikingly. Variations in the tone of the narration, which can most clearly be observed on the linguistic and stylistic background, range from cold distance and chronic precision, where the narration takes on all the characteristics of a short report, to a subtle and empathetic presentation of the narrative reality and the characters in it. Complete neutrality and sharp distance is characteristic of Kovac's storyteller, consistently in those parts of the text where there is a possibility for the realization of an anti-fascist narrative (Ustashes' massacres, NOB operations). In those parts of the text, apart from the sometimes present irony, the narrative instance of M.K., normally inclined to comment and evaluate what he is talking about, consistently maintains a distance from what is being narrated, i.e. activates the brake for any kind of comment and interpretation. By this, we mean that in this novel by Mirko Kovac, restraint towards the anti-fascist narrative is established as a constant, which we will try to prove and, of course, as a result of that, answer the question of why this is so.

Keywords: anti-fascist narrative, grotesque, restraint, anti-communist code.

Ksenija RAKOČEVIĆ
 Univerzitet Crne Gore
 Filološki fakultet Nikšić

FEMINISTIČKI DOPRINOS ANTIFAŠIZMU; ČASOPIS ŽENA DANAS

U ovom radu ćemo se baviti slikom Crne Gore i crnogorske žene koja je modelovana u časopisu *Žena danas*, kao i feminističkim doprinosom antifašističkoj borbi. Ukazaćemo na to koliko je herojsko-ratnički model kulture, uspostavljen u Crnoj Gori, doprinio da dođe do marginalizacije žena, te da je taj model neodvojiv od patrijarhalnog koda. Kroz tekstove koji su objavljeni u časopisu *Žena danas*, a tiču se Crne Gore, pokušaćemo da stvorimo sliku o položaju žena u Crnoj Gori u periodu izlaska časopisa, kao i prije toga. Položajem Crnogorki ćemo se baviti i analizirajući saradničku strukturu u časopisu, odnosno činjenicu da, za razliku od ostalih krajeva Jugoslavije, o ženama u Crnoj Gori i njihovim pravima pišu uglavnom muškarci.

Ključne riječi: *Žena danas*, patrijarhat, crnogorski kulturni model, Crnogorke, kulturni kontekst

U ovom radu bavićemo se slikom Crne Gore i Crnogorke koja se konstituiše u časopisu *Žena danas*. Kroz sagledavanje crnogorskog sociokulturnog koda (osobito u vrijeme izlaska časopisa *Žena danas*), kojim ćemo se detaljnije pozabaviti u prvom dijelu rada, pokušaćemo da ukažemo da je herojsko-patrijarhalno ustrojstvo koje je uspostavljeno u Crnoj Gori dovelo do veoma teškog položaja za žene. Tokom prvog dijela, analiziraćemo i crnogorski književni kanon i ukazati na koji način je fikcija iz književnog teksta preuzeta kao načelo za funkcionisanje u stvarnom životu. Kroz ukazivanje na položaj koji žene imaju u kanonskim tekstovima crnogorske književnosti (Njegoša, Marka Miljanova, Lalića) pokušaćemo da pokažemo na koji način plemenske kulture mogu manipulirati književnim tekstovima u pogledu uspostavljanja mizoginije.

U drugom dijelu našeg rada pažnja će biti usmjerena na časopis *Žena danas*, odnosno na sliku Crne Gore i Crnogorke u njemu. Ukazaćemo na činjenicu da je Crna Gora u pomenutom časopisu posebna po saradničkoj strukturi, te da za razliku od ostalih djelova Jugoslavije, iz Crne Gore i dalje uglavnom djeluju muški saradnici. Tekstove svih autora i autorica koji su objavljeni u bilo kojem broju časopisa *Žena danas* ukratko ćemo analizirati. Pri tome ćemo se potruditi da ukažemo na najvažnije posebnosti koje određeni autori i autorice iznose u svojim tekstovima. Tokom drugog dijela rada osvrnućemo se i na činjenicu da žene koje objavljuju u časopisu *Žena danas* postaju vidljive tek po početku Drugog svjetskog rata. U radu ćemo konstatovati da je časopis imao važnog udjela u ujedinjenju i osvješćivanju Crnogorki (ovo povežujemo i sa

idejom o objavljivanju crnogorskog broja časopisa *Žena danas*, što se nažalost nikad nije desilo). U radu ćemo iznijeti i stav da zahvaljujući *Ženi danas* crnogorska žena postaje znatno vidljivija van granica Crne Gore.

U zaključku rada ukazaćemo na to da je časopis *Žena danas* imao važnu ulogu u umrežavanju žena i u Crnoj Gori. Osim toga, ukazaćemo da Crnu Goru nije zaobišao talas emancipacije koji ženama donosi Drugi svjetski rat.

O kontekstu: kultura i književnost u Crnoj Gori

Kulture se na osnovu stepena otvorenosti ka uticajima koji dolaze iz drugih kultura dijele na otvorene i zatvorene.¹ Otvorenim kulturama se smatraju one koje nemaju problem komuniciranja sa spoljnjim uticajima, dok se za zatvorene kulture smatraju one u kojima prepoznamo komunikacioni kanal *ja–ja*. Zatvorene kulture okrenute su ka svom sociokulturnom kodu i djelima koja su nastala u okviru sopstvenih granica. S obzirom na to da je crnogorska kultura stalno bila pod udarom moćnijih sila i izložena kolonizatorskim tokovima, ne čudi da se sloboda nametnula kao vrhunski ideal kojem je sve podređeno.

S obzirom na to da je crnogorska istorija protkana stalnim ratovima u koje su odlazili uglavnom muškarci, mizoginija je postala (i ostala) jedan od vrlo istaknutih elemenata crnogorskog društva.

Slobodi kojoj je sve podređeno teži se na sve načine, a u tom smislu ni književni tekstovi ne ostaju van instrumentalizacije, pa tako sve do druge polovine XX vijeka, po nekim tumačenjima čak i do početka XXI vijeka, gotovo svi književni tekstovi bivaju angažovani. Naime, tek generacije predvođene Balšom Brkovićem,² Pavlom Goranovićem³ i Ognjenom Spahićem⁴ prave otklon od crnogorskih kanonskih tekstova, pa crnogorska književnost polako prestaje da funkcioniše kao zatvoren sistem. Crnogorski književni kanon izgrađen je na muškom principu, u kojem se žene svode na margine.

Kada govorimo o crnogorskom kanonu, jasno je da se još od *Ljetopisa popa Dukljanina* insistira na podređenom položaju žene koji se modeluje čak i proksemičkom normom,⁵ odnosno položajem koji određeni likovi zauzimaju u prostoru. Tako će Kosara biti sahranjena podno Vladimirovih nogu, čime se postavljanje žene na margine započinje već u ovom najranijem tekstu crnogorske književnosti. Naime, žena se simbolično podređuje muškarcu, a na ovaj način se ukazuje na to da ona nije dostojna da se nađe u ravnopravnom položaju sa njim. No, ipak, ne možemo sporiti da je žena u *Ljetopisu* dobila značajnu ulogu, te da Kosara dva puta jeste Vladimirova spasiteljka i na sebe preuzima klasifikacione uloge koje su u crnogorskoj književnosti, ali i kulturi uopšte, pripisane muškarcu, kao stubu patrijarhalne organizacije zajednice. Stoga, žena u ovom tekstu ne biva svedena na puku posmatračicu, što će biti izraženije u

¹ O tome vidjeti: Jurij Lotman, *Semiosfera*.

² O tome vidjeti: Balša Brković, *Plaža Imelde Markos*.

³ O tome vidjeti: Pavle Goranović, *Grad punog mjeseca*.

⁴ O tome vidjeti: Ognjen Spahić, *Hansenova djeca*.

⁵ O tome vidjeti: Tatjana Bečanović, *Prostorni kodovi kao integracioni faktor crnogorskog književnog kanona*, u *Przestrzenne kody tekstow i narracyjne kody przestrzeni*, pod redakcją Bogusława Zielinskiego, Wydawnictwo naukowe UAM, Poznań, 2013, str. 143–163.

mnogim kasnijim tekstovima koji učestvuju u izgradnji crnogorskog kanona, kakva je recimo situacija sa Njegošem, Markom Miljanovim, Lalićem. Crnogorska književnost, gotovo do XXI vijeka, izgrađivana je po uzoru na epsku narodnu književnost, te su u njoj kao takvoj ženski likovi svodeni na funkciju rađanja, odnosno produžavanja loze. Sagledamo li ključne tekstove crnogorske književnosti, uvidjećemo kakav je u njima položaj žene.

Tako, naime, u Njegoševom *Gorskom vijencu* u plejadi junaka – Crnogoraca vidimo da se ženski likovi koji se pojavljuju svode na jednocifren broj. Jedina dva ženska lika koja stupaju na scenu i dobijaju svoje govorne partije jesu *Sestra Batrićeva* i *Jedna Baba*. Dva pomenuta ženska lika građena su na principu oponiranja, pri čemu je *Sestra Batrićeva* nositeljka pozitivnih moralnih osobina koje je propisala patrijarhalna svijest. Kada nakon tužbalice za poginulim bratom počini samoubistvo i time navede na osvetu crnogorske glavare, ostvaruje svoju funkciju, dakle, funkciju tužbalice.⁶ S druge strane, tu je *Jedna Baba*, koja pokušava da zakrvomuti crnogorska plemena. Ono što odmah upada u oči jeste oduzimanje ličnog identiteta, te niti jedna niti druga ne nastupaju kao individue, već kao nečija sestra ili baba. Osim pomenuta dva ženska lika, u mašti muških junaka pojavljuju se još snaha Vuka Mandušića, Anđelija, snaha Bana Milonjića, te Ruža Kasanova. Snaha Bana Milonjića javlja se zarad aktiviranja motiva iskušenja, dok snaha Vuka Mandušića zapravo jeste alegorijski prikaz zaraćenih crnogorskih plemena.

Možda najsuroviji pristup u modelovanju ženskih likova jeste onaj po pitanju Ruže Kasanove, koja na sebe preuzima funkcije Lotmanovog dejstvovaoce.⁷ Naime, udajom za Turčina Ruža je markirana kao neko ko mora biti kažnjen. Svoju kaznu plaća životom, te se i na taj način pokazuje koliko je plemensko uređenje netolerantno prema pojedincu/pojedinki koji/koja se usudi da odstupi od normi koje društvo prepoznaje kao moralne. Nepotrebno je i pominjati da na Veljem guvnu (transtekstualnoj prostornoj strukturi⁸) nema niti jedne žene, kao i to da se o njima govori tek sporadično, uglavnom pejorativno.

Ukoliko sagledamo ostale tekstove koji čine crnogorski kanon, vidjećemo da je i u njima uloga žene degradirajuća. Takva je situacija sa *Primjerima čojstva i junaštva* Marka Miljanova, u kojima se žena pojavljuje svega par puta, isključivo kao majka. I u tekstovima Mihaila Lalića, Čamila Sijarića, Čeda Vukovića žena je modelovana na način kojim treba da doprinese očuvanju kulta čojstva i junaštva na kojem počiva crnogorsko društvo. Ovako nešto ne čudi ukoliko sagledamo činjenicu da su usmeni kodovi u crnogorskoj književnosti zadržani veoma dugo, te da većina pisaca gotovo do XXI vijeka jeste pod uticajem folklorne estetike i konstruktivnih principa folklornog teksta.

Stoga se iz književnih tekstova 'istina' prenosila u stvarnost, pa se crnogorska kultura razvijala i funkcionisala na principima mizoginije, oslonjena na ratničke topose i podignuta u duhu herojske epike. Duboko u „crnogorsko

⁶ Pojam tužbalice se u crnogorskoj kulturi odnosi i na ženu koja tuži pokojnika.

⁷ Lotman kao dejstvovaoce prepoznaje one likove koji počine incident i pređu iz semantičkog polja u antipolje.

⁸ One prostorne strukture koje nastaju na osnovu komunikacije sa prostornim strukturama iz stvarnosti.

nacionalno biće“ utkana je ratnička tradicija, a nehumani životni uslovi doprinijeli su da se žene na osnovu fizičke snage diskriminišu i marginalizuju.

Crnogorski autori i autorke u Ženi danas

Među bivšim republikama Jugoslavije, u Crnoj Gori je položaj žena bio izuzetno težak, umnogome neravnomjeran i u odnosu na druge djelove Jugoslavije. U okviru zajedničke domovine koja na početku funkcioniše kao Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, a u kojoj Crna Gora gubi svaku suverenost i sva nacionalna obilježja, Beograd i Zagreb, shodno ekonomskoj snazi, broju stanovnika i kulturnoj dominaciji, nametnuli su se kao centri moći. Ekonomski nesređena i mala Crna Gora od momenta gubitka svoje suverenosti kaskala je za ostalim zemljama s kojima je bila u suživotu u Jugoslaviji u pogledu prosvćenosti i obrazovanja. Goli krš i teški uslovi života uslovlili su napredovanje Crne Gore. U njoj se, u skladu sa usmenim predanjem, više razvija diskurzivna, a ne situaciona moć, pa se ideje o junaštvu i stalnom potrebom za opstankom slobode prenose s koljena na koljeno i utkivaju duboko u crnogorsko nacionalno biće.⁹ U Crnoj Gori ratovanje predstavlja stil života, pa se „muške glave“ i puške broje kao najveća vrijednost. Odatle čuvena priča o odnosu prema muškoj i ženskoj djeci u Crnoj Gori, gdje se žensko dijete posmatra kao rođeno za tuđu kuću, te se diskriminiše od malih nogu pa do momenta podjele nasljedstva (čuvena priča o odricanju od pripadajuće roditeljske imovine u korist muške djece, prilikom čega ni zakon dugo nije bio na njenoj strani).

Tokom početka 20. vijeka većina crnogorskih intelektualaca/intelektualki se školovala u Beogradu, što ne čudi ukoliko sagledamo činjenicu da se prva visokoobrazovna ustanova u Crnoj Gori otvara 1947. godine, a prvi fakultet – Ekonomski, 1960. godine. Navikli na odbranu slobode i njeno uzdizanje na pijedestal svetosti, Crnogorci/Crnogorke su ratnih godina u Beogradu doprinosili širenju ideje o oslobodilačkoj borbi. Među crnogorskom omladinom u Beogradu kao jedno od najznačajnijih imena istakao se Radovan Zogović,¹⁰ koji će do danas ostati jedan od najznačajnijih crnogorskih pjesnika. Upravo Radovan Zogović, kao predstavnik socrealističke poetike, rame uz rame sa Milovanom Đilasom i Jankom Đonovićem (Đonovića čitamo takođe kao pripadnika socrealizma, a Đilasa više kao pripadnika poslijeratnog modernizma, osobito u *Besudnoj zemlji*, mada sa jasno prisutnim karakteristikama i socrealističke poetike), objavljujuće u časopisu *Žena danas*. Osim pomenutih pisaca koji će u časopisu *Žena danas* objavljujivati i time doprinosti da se slika Crnogorke modeluje i postane vidljiva i van granica Crne Gore, isti časopis svojim tekstovima podržaće

⁹ O pojmu nacije vidjeti: Eric Hobsbawm, *Nations and nationalism since 1780: programe, myth, reality*.

¹⁰ Rođen u selu Mašnica u Gornjem Polimlju (Andrijevića). Osnovnu školu završio je u rodnom kraju, gimnaziju je pohađao u Beranama, Peći i Tetovu, a književnost je diplomirao na Univerzitetu u Skoplju jula 1933. godine. Radovan Zogović obavljao je važne funkcije u SFRJ, a nakon što je otkazao povjerenje partiji i nakon Sukoba na književnoj ljevici, bio je gotovo prečutkivan. Zogović je čak u Crnoj Gori bio zabranjen punih 17 godina. Radovan Zogović uspješno se bavio i prevodenjem, a njegovi prevodi Vladimira Majakovskog, kojeg je isticao kao uzora, smatraju se najboljim na našim prostorima.

i akademik Pavle Mijović („Razvitak rada seoskih žena“, objavljeno u 19. broju), pisac i novinar Ćamil Sijarić (koji će u 19. broju objaviti dvije pjesme – *Sandžačka muslimanka* i *Dvoje vanbračne djece*), Nikola Martinović („Crnogorka više voli smrt nego izdajnika“, objavljeno u 22. broju, kao i „Jesu li to lovcenske žene ili beduinke“, objavljeno u 17. broju), Milica J. Vukčevićeva („Iz Crne Gore“, objavljeno u 26. broju) i Danica Martinović-Pejović („Iz borbe Crnogorki“ objavljeno u 33. broju).

Pored ovih tekstova pojavljuje se i nekoliko nepotpisanih komentara Crnogorki u okviru izvještaja sa Fronta (33. broj), kao i rubrike „Same o sebi“ (broj 17). U okviru rubrike *Sa pisaceg stola*, objavljene u 28. broju pojavljuje se najava o crnogorskom broju časopisa *Žena danas*, pod naslovom *Crnogorska seljanka u stvarnosti*, koji je trebalo da nastane po uzoru na „bosanski broj“, ali se to, nažalost, nikada nije desilo. Ukoliko sagledamo saradničku strukturu časopisa *Žena danas* tokom cjekolupnog djelovanja časopisa, kao i urednički tim, vidimo da se dominantno žene pojavljuju i kao urednice i kao autorke. Međutim, situacija sa Crnom Gorom je drugačija, te se o položaju žena u Crnoj Gori piše uglavnom od strane muških autora.

Radovan Zogović

Ukoliko sagledamo tekstove koje u *Ženi danas* objavljuju Radovan Zogović i Janko Đonović, kao neka od najznačajnijih imena crnogorskog socrealizma¹¹¹² ne čudi činjenica da se položaj Crnogorke ne nameće kao jedina, često ni kao dominantna tema. U prvom planu njihovih tekstova jesu socijalne teme, kao ideja bratstva i jedinstva, kojoj se sve podređuje, pa tako i književnost, koja mora biti „angažovana“, a upotrijebljena u svrhu ostvarivanja viših ciljeva, odnosno uspostavljanja jugoslovenske semiosfere.¹³

Međutim, u svaki od tekstova koji će Zogović i Đonović objaviti u *Ženi danas* tema položaja žene biće uvedena, pa čak i kada se bude radilo o tekstovima koji su posvećeni Vuku Karadžiću i Branislavu Nušiću (oba je napisao Zogović). Prvi put, Zogovićevo ime u *Ženi danas* će se pojaviti u 4. broju ovog časopisa sa pričom „Rođendan“. To će ujedno biti prvo pojavljivanje imena

¹¹ Stanko Lasić donosi sljedeću podjelu literature nastale u periodu od 1928 do 1952: 1. etapa „socijalne literature“ (1928–1934), 2. etapa „novog realizma“ (1935–1941), 3. etapa „socijalističkog realizma“ (1945–1948) i 4. etapa „novih orijentacija“: slom „književne ljevice“ (1949–1952). Sveto Lukić pomenuti period dijeli na: socijalnu literaturu, prvu poslijeratnu generaciju „prugaša“ i „kubikaša“ i „oslobodioc duha“ s početka pedesetih godina.

¹² Crna Gora, razumije se, nije ni mogla u tom periodu dati sopstvenu segmentaciju jer se njena književnost u tom periodu sagledava u kontekstu geografski bliskih književnosti. Međutim, u crnogorskoj književnosti iz ovog perioda uočavamo odriješene specifičnosti koje se prvenstveno ogedaju u posve novoj slici Crne Gore i njenih junaka. U pričama i pjesmama ovih stvaralaca data je slika uboge zemlje, izmučene ratovima i glađu, izmorene ostrim smjernicama plemenske etike i morala. Junak epskog određenja protjeran je sa stranica knjiga, a njegovo mjesto zauzima prost crnogorski seljak, čiji je portret sjenčen manje-više beznadnim, realistično-pesimističnim koloritom oskudnog života na vrelom kamenju.

¹³ Pojam koji uvodi Jurij Lotman, a koji se odnosi na kulturni prostor. U okviru semiosfere stalno djeluju i međusobno se prepliću umjetnički i neumjetnički kodovi, prilikom čega se stalno oni sa margine premeštaju u centar i obrnuto.

Crne Gore, pri čemu će kroz priču biti uvedena crnogorska hronotopičnost. Zanimljiva je i činjenica da u prva tri broja nema ni riječi o Crnoj Gori, te kao da i dalje nema neophodnog umrežavanja sa ostalim jugoslovenskim oblastima (Srbija, Bosna i Hrvatska).

O položaju žena iz pomenutih oblasti saznajemo od prvih brojeva. Kako smo već pomenuli, već u „Rođendanu“ Radovana Zogovića, gdje Crnogorku upoznajemo kroz književni tekst, uviđamo norme i tradicionalne stege kojima je podvrgnuta. Tako se već u prvoj priči u kojoj imamo prikazivanje crnogorskog društva Crnogorke modeluju dvoplanski, odnosno kroz dvije generacije – majke i sestre, gdje majka predstavlja nositeljku tradicionalnih crnogorskih vrijednosti, namučenu, koja se, sticajem ratnih okolnosti nameće kao temelj porodice, dok sestra pak jeste predstavnic novih snaga, što uviđamo već u uvodnoj epizodi u kojoj sestra Mara čita. Upravo prikazivanjem sestre koja sa drugaricom čita, Zogović pokušava prezentovati jednu novu generaciju Crnogorki, koje su, za razliku od svojih majki (uviđamo da se radi samo o jednoj smjeni generacije), odmakle od gustih mreža i zabrana što su pismenost ostavljale uglavnom kao mušku djelatnost. Nimalo slučajno, sestra Mara, kao predstavnic nove generacije Crnogorki, naći će se u prologu i epilogu koji jesu semantički najopterećenije pozicije u tekstu. Time će se Zogović već u prvom tekstu koji objavljuje u *Ženi danas* jasno svrstati na stranu progresivnih snaga po pitanju prava žena.

U ostatku teksta glavna uloga će pripasti majci, prilikom čijeg modelovanja Zogović poseže za tradicijom koja ima posebne modelativne vrijednosti.

Stoga će majka, kada odvedu oca, nastaviti da se stara o porodici, a posljednja scena u kojoj će se pojaviti biće porođaj u polju, na đubretu, bez ičije pomoći, nečujno. Dijete se rađa na đubretu, za vrijeme rata, u zadahu smrti i truleži. Dijete se rađa u zoru što, takođe, ima jake semantičke funkcije. Trenutak rađanja djeteta smješten baš u zoru omogućava da se sagleda svekoliko i sveprisutno zlo univerzuma sažeto u razornoj slici rata i destruktivne snage, kojoj se svojom energijom suprotstavlja moćan motiv rađanja i obnavljanja života, čime se ukazuje na vječni sukob najmoćnijih sila: života i smrti odnosno uništavanja i obnavljanja. Na đubretu, u polju i tišini rođena je sestra Mara, a izuzetno upečatljivom slikom krvlju obojenog novorođenčeta jasno se uvodi i revolucija, koja očigledno zahvata i borbu za prava žena. Slikom dvije generacije žena u polju, od kojih jedna rađa, a druga se rađa za vrijeme rata, rat se modeluje kao lajtmotiv u životu Crnogoraca i Crnogorki. Posljednjom rečenicom uz sestru Maru se dodaje i sintagma *moja nada*, što ovdje ima i denotativna značenja. Uoči novog rata, Mara jeste nada za pobjedu kulta revolucije: Mara je spona sa Crnogorkom koja čuva tradicionalne stege, odnosno svojom majkom, ali i nada da Crnogorke konačno izlaze iz okvira koje je plemenski sistem nametnuo i koji je ženu degradirao i, prema tekstu doslovno, u đubre poslao u najosjetljivijem momentu u kojem ona na svijet donosi novi život.

Sljedeći tekstovi Radovana Zogovića koje će objaviti u *Ženi danas* neće se toliko direktno baviti prikazivanjem položaja Crnogorke. Na naredno objavljivanje u časopisu Zogović će pričekati do 9. broja u kojem će objaviti tekst „Povodom Vukove stopedesetogodišnjice“. Iako u prvu ruku ne izgleda da će

se u ovom radu Zogović bazirati na položaju žene, to će ipak biti tako. Stoga u prvom planu neće biti značaj Vuka Karadžića za normiranje jezika, već njegovo sagledavanje problema položaja žene za njegovo doba i prije toga. Zogović će istaći da se Vuk u svom književnom stvaralaštvu, ali i u prepisci koju je imao sa zvaničnim Dvorom, bavi ovim pitanjem, te skreće pažnju na odnos koji se zauzima prema ženama. Koristeći kult Vukove ličnosti, Zogović potcrtava da su centri moći diktirali nejednakost žene, ali da je intelektualna i kulturna elita imala senzibiliteta da razumije problem još decenijama unazad, ukazujući na činjenicu da se taj problem mora rješavati u datom trenutku.

Sličnim postupcima o pitanju problematike položaja žena Zogović se služi i u sljedećem tekstu, koji objavljuje već u narednom, desetom broju časopisa pod naslovom „Susreti sa Nušićem“. U ovom tekstu Zogović nastupa autobiografski, a problemom prava žena bavi se tek u epilogu teksta. Kao i u tekstu posvećenom Vuku Karadžiću, pravi povoljan okvir za uvođenje problematike polne diskriminacije. Zogović, naime, tekst počinje pričom o divljenju Nušiću zbog njegove svijesti o društvenim problemima, da bismo na kraju vidjeli susret Zogovića i Nušića, te tom prilikom Nušić objašnjava situaciju sa izvedbom *Uježa*, shvaćenog kao osudu ženskog pokreta u Srbiji. Poenta se ostvaruje u Nušićevom objašnjenju da *Ujež* nije osuda ženskog pokreta, naprotiv, radi se o osudi osude.

Zogović će u časopisu *Žena danas* objaviti i dvije pjesme, i to u osamnaestom broju – „Dvije godine nakon rastanka“ i „Pognut nad stolom“. Zogovićeva poezija veoma je angažovana, osobito u početnoj fazi njegovog stvaralaštva. Kroz svoje stihove on veliča ideju revolucije slijedeći Majakovskog, kog ističe kao pjesnički uzor. Poeziju sa lajtmotivom revolucije i podgrijavanja ideje borbe za oslobođenje čitamo u njegovim zbirkama *Žilama za kamen* i *Prkosne strofe*. Revolucionarne ideje vide se i u pjesmama koje je Zogović objavio u časopisu *Žena danas*, doduše, ne eksplicitno kao na drugim mjestima.

Posljednji put ime Radovana Zogovića u časopisu *Žena danas* pojaviće se u trideset prvom broju, koji je ujedno prvi ratni. Tom prilikom Zogović objavljuje „Tvoj cvijet te čeka“, odlomak iz knjige *Lirska kronika*. Hibridnost je odlika cjelokupne Zogovićeve poetike, pa i ovog teksta. Lirizacija proznog teksta ostvaruje se kroz subjektivnost, govorne iskaze, te modelovanje hronotopa. Narod koji gine od domaćih izdajnika lajtmotiv je u soerealizmu, ali i poslijeratnom modernizmu. Motiv cvijeta, koji je u osnovi pozitivno konotiran, ovdje biva razgrađen, ali opet prikazan sa donekle optimističnim značenjima. Cvijet koji cvjeta u proljeće jeste simbol novog života i rađanja, a sa proljećem rađa se i priroda. Uz konstataciju da „cvijet čeka“, kroz glagol *čekati* uvodi se nada da će se vratiti na porodično ognjište, koje u crnogorskoj tradiciji ima jake semantičke vrijednosti.

Milovan Đilas

Milovan Đilas u časopisu *Žena danas* pod punim imenom pojaviće se samo jednom, ali sa vrlo značajnim tekstom „Žena u Crnoj Gori“, objavljenim u osmom broju, u kojem je, moguće, najslikovitije prikazan položaj Crnogorke,

bez želje da se situacija prikaže boljom nego što jeste. U skladu sa društvenim angažovanjem, Đilas na kraju teksta, ipak, iznosi optimistične poglede o pitanju grupisanja i organizovanja žena u pokrete i u Crnoj Gori, markirajući uz to jedan od problema koji dovode do opstanka plemenske organizacije Crnogoraca, odnosno činjenicu da većina crnogorskog stanovništva živi na selima u kojima je znatno teže pratiti progresivne tokove. Prema riječima Gerharda Gezemana, *crnogorski heroizam, između ostalog, počiva na obavezi prema određenim plemenskim zakonima, čije poštovanje predstavlja osnovnu pretpostavku, a to su agon, zaštita lične i porodične časti, krvna osveta, svetinja gostoprimstva, sudjelovanje u četovanju i hajdukovanju* (Gezeman 2003: 36).

Gotovo da svi kulturni modeli koje Gezeman prepoznaje, a koji se mogu prepoznati u Đilasovom tekstu, kako on konstatuje, prelaze preko leđa Crnogorke što je uslovljeno karakterističnom istorijskom situacijom i izolovanošću crnogorskog plemena. Izolovanost i život uglavnom na selu, u plemenu, kako to primjećuje Đilas, dovodi do konzerviranja retrogradnog sociokulturnog modela koji ženu tretira kao *marvinče*, a ne ljudsko biće. Ženska prava nepriznata su i od strane zvaničnih institucija, dok je agonalno i primitivno-patrijarhalno ponašanje društveno prihvatljivo, pa je javno batinjanje žena prestalo da bude zakonski moguće tek u doba kralja Nikole (Andrijašević 2011: 123). Koliko je crnogorska kultura učmala i zaostala, Đilas jasno ističe konstatacijom o pravilima ponašanja za stolom, te činjenicom da Crnogorka tek u trenutku u kojem Đilas piše, odnosno tridesetih godina prošlog vijeka Sijeda za sto sa muškim članovima porodice, ali sjedi na nižoj stolici čime se žena unižava i simbolički spušta na društvenoj ljestvici.

Đilas zamjećuje jedan vrlo zanimljiv paradoks koji se ogleda u činjenici da Prvi svjetski rat, koji u momentu objavljivanja teksta jeste najgore svjetsko stradanje, za položaj Crnogorke donosi određene povoljnosti. Oslonjeni na kult ratovanja u kojem se herojstvo i učestvovanje u ratovima transformiše u nacionalne mitove, Crnogorci bez dileme odlaze u Prvi svjetski rat. Međutim, u modernom ratu ne snalaze se tako dobro, a njive i porodična dobra ostaju bez nadzora. Kako su porodice već osiromašene, što brojčano od ranijih vojevanja, a što od teških uslova života, žena nerijetko, nakon što muž ode u rat, ostaje sama na porodičnom imanju na kojem je već zemljoradnja postala jedna od primarnih djelatnosti, pa na sebe preuzima ulogu domaćina.

Kao i u mnogim drugim zemljama, i u Crnoj Gori po početku rata žena polako izlazi iz sjenke, dokazujući se da je sposobna da preuzme veće uloge. Đilas uviđa da Prvi svjetski rat predstavlja prelomni momenat, što zbilja i jeste tako. Tog momenta žena izlazi iz „sigurne zone“ odnosno zatvorenog prostora doma, počinjući da postepeno i sama odlazi na front, doduše još uvijek kao ispomoć mužu i bratu. Prvi svjetski rat doista se u životu Crnogorke može posmatrati kao i te kako bitan stupanj koji prelazi do svog osamostaljivanja, koje će dostići u Drugom svjetskom ratu.

Slika namučene Crnogorke kakva se nalazi u Đilasovom tekstu biće još jače istaknuta u tekstovima Janka Đonovića, koji u *Ženi danas* objavljuje u dvo-broju 5–6 „Na crnoj berzi“ i u osmom broju „Crnnička žena se budi“. Već smo pomenuli da se i Đonović, kao i Zogović, svrstava u predstavnike pokreta socijalne literature. U skladu sa postulatima ove stilske formacije naše književnosti je prvi njegov rad u časopisu koji je predmet naše analize. Priča „Na crnoj berzi“ jeste priča koja u osnovi prepoznaje socijalnu tematiku, radnja se odvija na Jovanovoj pijaci, u ranu zoru, gdje vidimo upečatljivi klasni jaz između bogatih i siromašnih, odnosno između onih koji dolaze da prodaju svoje ruke (a sjetimo se da ruke¹⁴ u radničkom pokretu imaju veoma važno značenje koje se prenosi i na polje socijalne literature) i onih koji dolaze da za svoje kuće odaberu posluhu. Slike bijede dodatno se pojačavaju uvođenjem motiva zore koja, iako i u ovom tekstu ima prvenstveno simboliku novog početka, sluti na početak koji nije ništa više no nastavak života u bijedi, ali bar u kući (iako tuđoj).

Treba istaći da se Đonović u ovom tekstu osim socijalnog bavi i rodnom pitanjem, pa tekst na taj način dobija na svojoj angažovanosti. Naime, u scenama u kojima djevojke i žene deindividualizovane na smrznini mole zadrige vlasnike kuća da ih prime u posluhu, jasno se vidi upotreba crno-bijele tehnike pri modelovanju likova, pri čemu se otvoreno staje na stranu žena. Neorganizovanost i nedostatak zaštite od strane institucija sistema, ali i neobrazovanost i građanska nesvijest samih žena po pitanju problema koji se tiče njihovog položaja, ističe se kao kohezivni element ovog Đonovićevog teksta.

Doduše, znatno eksplicitnije prikazivanje nezavidnog položaja žene jeste u tekstu „Crnnička žena se budi“. Slika crnničke¹⁵ žene prikazana je lošijom i u odnosu na ostale žene u Crnoj Gori. U prostoru Crmnice, krševitom i neplodnom, egzistencija je veoma otežana, gotovo ukleta, a život se svodi na preživljavanje. U identitetskoj semiozi značajnu ulogu ima prostorni imunitet, koji je zasnovan na redundantnim i ustaljenim značenjima prostornih struktura. Kolektiv čuva sebe i svoj identitet preko tradicije, a samo očuvanje se nameće kao mnemonički i odbrambeni mehanizam. Prostorne aksiološke jedinice ukletosti, ali i uzvišenosti funkcionišu kao reprezentativni prostorni model koji je uspostavila tradicija i nacionalna mitologija, čiji se vrijednosni sistemi nameću kao dominantni u konzervativnim kulturama sklonim autokomunikaciji poput crnogorske.

U takvim prostornim modelima očuvanje tradicionalnih stega i normi nameće se kao ideal, pa je takva situacija i sa ženama, koje ostaju kod kuće po 10–15 godina dok su muškarci na radu u Americi. Stroga pravila patrijarhalne zajednice nipošto se ne smiju prekršiti, pa za to vrijeme žena mora da vodi računa o porodici (dakle, na sebe preuzima uloge domaćina), ali i o svom ponašanju, pa ukoliko se ono od strane šire porodice ocijeni kao nemoralno, ona biva otjerana iz svoje kuće. Rodovska je, naravno, ne prima nazad. Muž za to

¹⁴ O motivu ruku vidjeti: Dušan Matić, *Marija Ručara*

¹⁵ Crmnica je primorska regija u Crnoj Gori, koja se nalazi između Skadarskog jezera i Jadranskog mora. Crmnica je izuzetno neplodna, u kojoj su uslovi života bili veoma teški.

vrijeme boravka na teškom radu, može da vara jer, kako Đonović parafrazira crnogorsku frazu, *junaku sve basta*. Dakle, crmnička žena ne smije ni da pomišli na preljubu, ali ukoliko je varana, to se ne smatra prestupom, niti zakonskim niti moralnim.

Zastrašujuće slike koje se nalaze u uvodu Đonovićevog teksta, u kojima se Crmničanki dostojanstvo i ljudskost oduzimaju do te mjere da ona kaska za svojim domaćinom, nevidljive glave izgubljene u đubretu, sijenu ili nekom drugom teretu koji na glavi pješke preko seoskih staza prenosi do gradova, na kraju teksta bivaju zamijenjene optimističnijim krajem u kojem se, iako i dalje neorganizovane i obespravljene, Crmničanke polako opismenjavaju i školuju noseći uz svoj teret i pokoju knjigu. Tom knjigom se jasno aludira na nemogućnost zaustavljanja neophodnog društvenog progressa koji, bar u minimalnoj mjeri, mora zahvatiti i Crnu Goru.

Pavle Mijović i Nikola Martinović

Optimizma u prikazivanju Crnogorke nema u tekstu „Razvitak rada seoskih žena“, koji je u devetnaestom broju časopisa *Žena danas* objavio akademik Pavle Mijović. Mijović, kao i njegovi sunarodnici Zogović, Đilas i Đonović, opisuje težak i degradirajući položaj žene u Crnoj Gori, međutim, za razliku od njih koji smatraju da novi ratovi Crnogorkama omogućuju da izađu iz klasi fikacionih uloga koje im je namijenilo društvo, Mijović vidi da je nekadašnji kult koji se vezivao za ulogu majke u ratnom i predratnom dobu ugrožen, a položaj žene dodatno otežan. Mijović ističe i činjenicu da je položaj crnogorske seljanke u odnosu na seljanke iz Srbije, Bosne ili Hrvatske gori. Međutim, ovdje moramo primijetiti da je kult majke, koji je u Crnoj Gori doista postojao, a koji Mijović pominje, zapravo dominantno izgrađen na principu licemjerstva, jer se od strane muškarca poštovala samo svoja majka, te je ponašanje prema majci i ženi funkcionisalo na granicama suprotnih polova. Ovo je još jedan od nacionalnih mitova, koji su crnogorsku kulturu zarobili i držali u okviru retrogradnih okova i izolovanosti.

Veoma upečatljive slike koje ukazuju koliko je žena ograničena stegama kulture prikazane su u dva teksta Nikole Martinovića, koji su objavljeni u sedamnaestom i dvadeset drugom broju časopisa odnosno „Jesu li to lovcenske žene ili beduinke?“ (broj 17) i „Crnogorka više voli smrt nego izdajnika“ (broj 22). U Mijovićevim tekstovima u prvom planu su osnovni tradicionalno shvaćeni elementi crnogorske kulture: čojstvo, junaštvo, očuvanje tradicije, kao i stigmatizacija izdajnika, osobito domaćih. U tekstu objavljenom u sedamnaestom broju Martinović uvodi najznačajniju prostornu strukturu crnogorske kulture – Lovćen.

S obzirom na to da sakralni hronotopi igraju veoma značajnu ulogu u kulturi i kulturnom pamćenju, jasno je odakle ideja da žene koje se vezuju za lovcenski prostor treba da podnose nadljudske napore. U tekstu su prikazane lovcenske žene kako se spuštaju u sniježne jame, čime se izlažu smrtnoj opasnosti kako bi obezbijedile sredstva za egzistenciju. Ništa manje teške i tmurne nisu slike lovcenskih žena i djece koja iskopavaju ugaj u lovcenskim šumama.

Dakle, jasno uviđamo da sveti crnogorski prostori, koji su stub mita o čojstvu, nemaju jednaka značenja za žene, već da za njih postaju prostori ukletosti i surove borbe za preživljavanje.

U dvadeset drugom broju *Žene danas* Nikola Martinović će kroz tekst „Crnogorka više voli smrt nego izdajnika“ uvesti jedan od ključnih elemenata crnogorske kulture – odbacivanje i osudu izdajnika. Više puta tokom teksta smo istakli da nacionalne kulture izniču na nacionalnim mitovima, koje, da bi opstale vrlo, brižno njeguju.¹⁶ Jedna od priča koja je ušla u nacionalnu mnemoniku jeste ona o Crnogorkama koje nemaju šta da traže sa izdajnicima, a izdajnikom/izdajnicom se smatra svaki pojedinac ili pojedinka koji se drznu da se usprotive primitivnom plemenskom uređenju i strogim pravilima koja su im nametnuta.

Upravo ova priča osnova je u Martinovićevom tekstu o kojem govorimo. Martinović, naime, zauzima afirmativan stav po pogledu nametnutog odnosa Crnogorki prema izdaji i na taj način (svjesno ili nesvjesno) zaziva istoriju, koju mistifikuje, glorifikuje i nastavlja da njeguje mit. Pozivajući se na slavu predaka i Crnogorki koje su same stupale u obračun sa izdajnicima, kao i na dinastiju Petrović-Njegoš (prije svega, na kralja Nikolu i njegovu dramu *Balkanska carica*) Crnogorkama se nameće nevidljiva društvena prisila tenzija kako moraju nastaviti da se ponašaju odnosno da njeguju tradicijom nametnute vrijednosti.

Milica J. Vukićević¹⁷ i Danica Martinović-Pejović¹⁸

Paradoksalna je činjenica da su i u ženskom glasilu *Žena danas* o pravima i položaju Crnogorke govorili dominantno Crnogorci, te da se ženska imena iz Crne Gore pojavljuju tek dva puta i to dosta kasno, prvi put u dvadeset drugom broju Milica J. Vukićevićeva „Iz Crne Gore“ (1940. godine objavljeno) i Danica Martinović-Pejović „Iz borbe Crnogorki“, objavljeno u trideset trećem broju.

Naime, kao što vidimo, Crnogorkama je bilo potrebno pune četiri godine od početka izlaska lista da same progovore o svom položaju, što Milica J. Vukićević konačno čini u svom tekstu. Činjenice koje pritom iznosi su u skladu sa onim što su ranije pisali njeni muški sunarodnici, ali čini se da iz redaka Milice Vukićević provijava veća ekspresivnost, kao i neki od veoma ozbiljnih fakata koje oni nisu iznijeli. Tako Vukićević piše o tome da je u Crnoj Gori prema ženi dugo postupano kao prema predmetu, te da je ona otkupljivana iz roditeljske kuće, a da i nakon što je običaj iščezao sam od sebe i dalje mlada djevojka ostaje bez prava da sama sebi bira partnera, već stupa u od strane roditelja dogovoreni brak. Ova činjenica je promakla svim njenim muškim kolegama.

U tekstu Milice Vukićević nailazimo na još jednu strašnu činjenicu, a koja u odnosu na čuvenu crnogorsku krilaticu o čojstvu i junaštvu pri čemu je

¹⁶ O tome vidjeti: Geary Patrick, *The myth of nations: the medieval origins of Europe*

¹⁷ Milica J. Vukićević je objavljivala i u *Našoj ženi*, glasilu AFŽ-a. Aktivna postaje tek po početku rata.

¹⁸ Danica Pejović-Martinović je takođe objavljivala u *Našoj ženi*. Osim toga 1998. je objavila i knjigu *Cetinje u vrijeme nesigurno (1918–1945)*.

*Junaštvo brani sebe od drugoga, a čojstvo brani drugoga od sebe*¹⁹ funkcioniše kao dilogičnost, pri čemu autorica ističe da u Crnoj Gori čak 85% žena jesu žrtve fizičkog nasilja od strane supružnika, te tako Vukićević u tekstu bilježi: „Po starome običaju, žena je vlasništvo muževo. Prema tome on može raditi s njom šta hoće. Bez obzira da li je žena kriva ili ne njoj sleduju batine. Možemo bez pretjerivanja reći da je u 85% slučajeva u Crnoj Gori žena tučena od svog muža.“ S obzirom na to da u tekstovima njenih sunarodnika u kojima se govori o teškom položaju žene, ipak niti jednom riječju ne pominje fizičko nasilje kojem je Crnogorka izlagana, jasno je da je tema nasilja bila veliki tabu, te da je rađe prećutkivana.

Drugi tekst u časopisu *Žena danas* potpisuje Danica Martinović-Pejović, a to je ujedno i posljednji tekst koji ima veze sa Crnom Gorom. Tekst Danice Martinović-Pejović „Iz borbe Crnogorki“, koji je objavljen u 33. broju, važan je jer prenosi situaciju sa Fronta i činjenicu da Crnogorke znatno doprinose borbi, te da više nemaju ulogu samo onih koje čekaju povratak muškaraca iz rata. Međutim, pomenuti tekst ipak teži očuvanju tradicijom uspostavljenih vrijednosti. Tako se kroz vrlo važno konstituisanje revolucije velika pažnja posvećuje smrti, koja osim što se konotira kao herojska, postaje i simbolički i metaforički obojena. Žrtva o kojoj Martinović-Pejović govori nije uzaludna, već kako ona ističe *Na grobu će porasti cvijeće za neko novo pokoljenje*.²⁰

Na ovaj način uspostavlja se direktna komunikacija sa *najsvetijim* crnogorskim tekstom Njegoševim *Gorskim vijencem*, koji Crnogorci od samog nastanka zloupotrebljavaju i iščitavaju ne kao književno ostvarenje, već kao riznicu aposolutnih znanja i istina. U momentu u kojem Martinović-Pejović piše, Drugi svjetski rat već je u toku, Crnogorke više nisu vezane za dočekivanje muških glava, već aktivno djeluju u ratu što će nakon rata doprinijeti poboljšanju njihovog položaja i konačnog progressa u društveno-političkom životu. Ipak, Crnogorke ostaju čuvarke tradicije, te nastavljaju da njeguju *omiljenu crnogorsku djelatnost*, odnosno umiranje u ratu, vodeći se crnogorskom idejom davanja života za ideje i neka nova, daleka pokoljenja.

Zaključak

Položaj crnogorske žene u časopisu *Žena danas* usklađen je sa stvarnim položajem kakav je bio u Crnoj Gori. Tekstovi koji su objavljivani doprinijeli su većoj vidljivosti Crnogorki, kako u pogledu značaja istaknutih crnogorskih intelektualaca koji su objavljivali, poput Zogovića, Đilasa, Đonovića, Mijovića, ali i samih žena, koje se oslobađaju da progovore. Međutim, neosporna je činjenica da patrijarhalni kulturni model crnogorsko društvo prožima do te mjere da i dalje dominantno o ženama i njihovim pravima govore muškarci, te u odnosu na ostale djelove Jugoslavije iz Crne Gore pojavljuju se samo dvije žene koje potpisuju svoje tekstove.

No, značaj koji časopis *Žena danas* ima za oslobađanje Crnogorki velik je, osobito ako se sagleda činjenica da i iz male, patrijarhalne i plemenske Crne

¹⁹ O tome vidjeti: Marko Miljanov, *Primjeri čojstva i junaštva*.

²⁰ O tome vidjeti: *Žena danas*, broj 33.

Gore žene dobijaju mogućnost da sudjeluju u ostvarivanju zajedničke ideje o većim pravima žena, koja će, kao i žene iz mnogih drugih zemalja, nakon učešća u Drugom svjetskom ratu i dobiti. Časopis *Žena danas* odigraće veliku ulogu u umrežavanju žena i širenju revolucionarne ideje na kojoj počiva Komunistička partija. Ova ideja neće zaobići ni Crnu Goru, u kojoj ovog puta i žene ne ostaju po strani ka dostizanju najsvetije ideje za Crnogorce: očuvanja i dostizanja slobode. Osim toga, časopis će doprinijeti i tome da čitateljke steknu uvid stanja u ostalim oblastima Kraljevine Jugoslavije, kako po pitanju prava žena, tako i po pitanju društvene zbilje uopšte.

Autorice iz Crne Gore koje su objavljivale u *Ženi danas* pojavljivale se i u kasnijem časopisu *Naša žena*, koji će djelovati kao glasilo AFŽ-a. Pored toga, Danica Pejović-Martinović objaviće mnogo godina kasnije knjigu *Cetinje – u vrijeme nemirno (1918–1945)*. Uviđamo, dakle, da časopis *Žena danas* ima važnu ulogu za izlazak Crnogorki iz stereotipnog poimanja koje podrazumijeva ratničko pleme, jer Crnogorkama pruža mogućnost spoznavanja situacije i u ostalim oblastima Jugoslavije, što neminovno doprinosi težnji da se i one aktiviraju u borbi za svoja prava. O vidljivosti časopisa *Žena danas* u Crnoj Gori govori i činjenica da je crnogorski broj istog bio najavljen, što nas jasno navodi na mišljenje da je organizovanje žena i u Crnoj Gori već bilo počelo, te da je proces emancipacije Crnogorki postao nezaustavljiv. Do objavljivanja tog broja (koji je bio najavljen u dvadeset šestom broju, ali nije konkretizovano koji broj treba da bude crnogorski) nije došlo, za šta razloge možemo tražiti u patrijarhalnim stegama, kao i teškim uslovima života, ali i nedovoljnoj aktivaciji Crnogorki. Međutim, Crnogorke će praksu nesudjelovanja u časopisima ispraviti već u časopisu *Naša žena*, koji je funkcionisao kao glasilo AFŽ-a.

Literatura

- Andrijašević, Živko. *Nacija s greškom*. Podgorica: Nova knjiga, 2017.
- Bečanović-Đurišić, Tatjana. „Prostorni kodovi kao integracioni faktor crnogorskog književnog kanona“, *Przestrzenne kody tekstow i narracyjne kody przestrzeni*. Pod redakcją Bogusława Zielinskiego, Poznań: Wydawnictwo naukowe UAM, 2013, str. 241–263.
- Hol, Edvar. *Nemi jezik*. Beograd: BIGZ, 1976.
- Lotman, M. Jurij. *Struktura umetničkog teksta*. Beograd: Nolit, 1976.
- Lotman, M. Jurij. *Semiosfera*. Beograd: Svetovi, 2004.
- Oraić-Tolić, Dubravka. *Teorija citatnosti*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1990.
- Gezeman, Gerhard. *Crnogorski čovjek*. Podgorica: CID, 2003.
- Rječnik simbola*, priredili J. Chevalier i A. Gheerbrant, Romanov, (2003), preveli: Ana Buljan, Danijel Bućan, Filip Vućak, Mihaea Vekarić i Nada Grujić, Korisna knjiga, Banja Luka

Ksenija RAKOČEVIĆ

FEMINIST CONTRIBUTION TO THE ANTIFASCISM

Summary

Montenegro and the Montenegrin woman modeled in the magazine "Žena danas" (*Woman today*), as well as the feminist contribution to the anti-fascist struggle.

We will point out how much the heroic-warrior model of culture established in Montenegro contributed to the marginalization of women, and that this model is inseparable from the patriarchal code.

Through the texts that were published in the magazine "Žena danas" (*Woman today*) concerning case of Montenegro, we will try to create a image of women rights in Montenegro during the period while magazine was published, as well as before.

We will also deal with the position of Montenegrin women by analysing the structure of associates of the magazine, also the fact that, unlike other parts of Yugoslavia, women in Montenegro and their rights are written mostly by men.

Key words: *Žena danas* (*Woman today*), patriarchy, Montenegrin cultural model, Montenegrin women, cultural context

Vojćeh ŠČEPANJSKI

Komisija Balkanistike Poljske Akademije Nauka, Odeljenje u Poznanju.
woytasqu@o2.pl

SRBIJA 1914, POLJSKA 1939. Jedno poređenje

Okolnosti uvođenja Srbije (1914) i Poljske (1939) u svetske ratove snagama koje su izazvale ove sukobe, kao i istorija herojskog otpora oba pomenuta organizma protiv agresora koji su imali brojne prednosti, zaslužuju da se na njih stalno podseća kao na sjajne lekcije za sledeće generacije Evropljana. Godišnjice izbijanja oba svetska rata predstavljaju sjajnu priliku za ovu vrstu podsećanja. U tekstu, sastavljajući srpska iskustva rata započetog 1914. godine sa poljskim iskustvom rata koji je izbio četvrt veka kasnije, autor naglašava sledeća pitanja:

- reakcija Srbije/Poljske na objavu ratova 1914/1939. (detaljno), a takođe (u opštom vidu):
- situacija ratne povučeniosti Srbije/Poljske 1914/1939. godine (vrlo tragična uprkos vezi sa saveznicima),
- ogromna razlika snaga agresora i branilaca, kao i snaga pokrenutog otpora, koji je premašio procenjene mogućnosti odbrane napadnutih država,
- razmere srpskog mučeništva u 1. i poljskog u 2. svetskom ratu,
- pojava ratnog uspeha, otkupljenog izuzetno velikom žrtvom, i prisustvo pretnje za srpsku/poljsku naciju u sistemu oblikovanom kao rezultat Prvog/Drugog svetskog rata.

Fragmenti izvora citirani u članku, kao i razmatranja autora, izloženi su kao ključni pojmovi i istovremeno kao zajedničke odlike Srba i Poljaka, pojačane u trenucima pretnje i za narode i za njihove države: vera u pobedu (u pomoći Providnosti), čast, duh borbe i spremnost za beskompromisni otpor agresorima. Ove vrednosti predstavljaju suštinski element poređenja u potrazi za razumevanjem srpske i poljske istorije i stavova, kao i izbora, koje su tada doneli Srbi i Poljaci.

Ključne reči: Prvi svetski rat, Drugi svetski rat, sukob Austrougarske i Srbije 1914. godine, poljski rat 1939. godine, Srbija, Poljska, Austrougarska, Nemačka, vojni otpor, nacionalna čast, ratno mučeništvo, istorijsko sećanje i politika .

Osamdeseta godišnjica izbijanja II svetskog rata (1. 9. 1939), kao i pet godina ranje pripadajuća stota godina od početka I svetskog rata (1914) događaji su prema kojima ne može biti ravnodušna ni poljska, ni balkanska, ili uopšte evropska elita, a tim pre istoričari iz bilo koje od naših zemalja.

Srbija, kojoj je u leto 1914. godine Austrougarska objavila rat (vremenom aktivno podržana u svojoj agresiji od strane Nemačke, a kasnije i Bugarske) podnela je ogromne žrtve, krvareći u ratnim naprezanjima 1914–1918.¹ Izlazeći

¹ Tokom I svetskog rata, Srbija je izgubila preko 50% vojnika (u radu: A. S. Nedok, *Povlačenje srpske vojske ka albanskom primorju i njena evakuacija na Krk 1915/1916. Rad vojno-santetske službe*, Beograd 2006, str. 83, navedeno je da je od 714 343 vojnika mobilisana do septembra 1915.

iz njih našla se, ipak, u taboru pobedničkih država. Štaviše, Srbija u I svetskom ratu nije izgubila nezavisnost, ali je dobila mogućnost da odigra važnu ulogu u procesu čiji je rezultat bilo objedinjenje jugoslovenskih naroda u jedan državni organizam, na čijem čelu su se našli srpski Karađorđevići.²

Poljska je, usled sudara država koje su je okupirale – Austrije/Austrougarske, Nemačke i Rusije – posle 123 godine od podele njene teritorije između navedenih neprijateljskih sila, mogla da se izbori za povratak na političku mapu Evrope i u novembru 1918. je proglasila nezavisnost.³

Za obnovitelje nezavisne Republike Poljske (II *Żečpospolite*) su smatrana, podjednako, dva velika državnika. Prvi je brigadir Jozef Pilsudski, koji je za vreme Velikog rata komandovao poljskim Legijama i koji je, prvobitno, stajao na stanovištu saradnje sa Bečom; u slobodnoj Poljskoj je bio maršal i vrhovni komandant, načelnik države, a takođe i premijer dva puta. Drugi je Roman Dmowski – glavni predstavnik poljskih interesa na mirovnoj konferenciji u Versaju, bivši poslanik ruske Dume, ideolog i politički vođa poljskog narodno-demokratskog tabora, ministar spoljnih poslova u drugoj vladi Vincentija Vitoša 1924.⁴

u ratu izgubilo živote 402 435). Od nešto malo preko 4,5 miliona stanovnika Srbije u periodu 1914–1918 poginulo je oko 1 milion 25 hiljada ljudi, što je činilo oko 28% predratnog broja žitelja. Kao posledica rata, broj odraslih muškaraca u Srbiji se smanjio za oko 57%: N. Vučo, *Ekonomska istorija sveta. Od industrijske revolucije do drugog svetskog rata*, Beograd 1970, str. 222. Sa svoje strane vojni istoričar puk. M. Prelević iznosi, iskazujući gore navedeno apsolutnim brojevima, da je živote u ratu izgubilo oko 1 milion 340 hiljada ljudi iz ukupnog broja 4 miliona 529 hiljade stanovnika Srbije: M. Prelević, *Predgovor* [u:] *Srbi na Krfu 1916–1918. Katalog muzejske postavke u „Srpskoj kući“ na Krfu*, ured. N. Aćimović, Beograd 1998, str. 8. Uporedi takođe: D. Wybranowski, *Serbia – ofiara I wojny światowej* [u:] *Polityka pamięci i dyskursy pamięci w 100-lecie I wojny światowej*, „IZ Policy Papers“, 13/1, 2014, str. 121–132.

² Cf.: W. Szulc, *Przemiany gospodarcze i społeczne w Jugosławii w okresie międzywojennym 1918–1941*, Poznań 1980, str. 13–29; B. Krizman, *Stvaranje Jugoslavije*, in *Iz istorije Jugoslavije 1918–1945. Zbornik predavanja*, Beograd 1958, str. 147–164; D. Janković, *Srbija i jugoslovensko pitanje 1914–1915*, Beograd 1973; *Stvaranje jugoslovenske države 1918. godine. Zbornik radova prikazanih na naučnom skupu od 5. do 7. decembra 1988. godine povodom obeležavanja sedamdesete godišnice stvaranja Jugoslavije, 1918–1988*, ured. V. Čubrilović, Beograd 1989; D. Jevtić, D. Popović, *Istorija država i prava jugoslovenskih naroda*, Beograd 1991; M. Ž. Čalić, *Istorija Jugoslavije u 20. Veku*, Beograd 2013, str. 94–99.

³ Vide: J. Pajewski, *Odbudowa państwa polskiego 1914-1918*, Poznań 2005; P. Łossowski, *Zerwane pięta. Usunięcie okupantów z ziem polskich w listopadzie 1918 roku*, Warszawa 1986; C. Bloch, Z. Zieliński (red.), *Powrót Polski na mapę Europy. Sesja naukowa poświęcona 70. Rocznicy Traktatu Wersalskiego*, Lublin 1995; K. Lundgreen-Nielsen, *The Polish Problem at the Paris Peace Conference. A Study of the Policies of the Great Powers and the Poles 1918-1919*, Odense 1979; P. Hauser, *Powrót na mapę. Walka o granice państwa polskiego po I wojnie światowej*, „Wykłady Inauguracyjne Instytutu Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza”, 3, red. K. Ilski, Poznań 2010; T. Komarnicki, *Rebirth of the Polish Republic. A Study in the Diplomatic History of the Europe 1914-1920*, Melbourne-London-Toronto 1957; D. Szymczak, *Między Habsburgami a Hohenzollernami. Rywalizacja niemiecko-austro-węgierska w okresie I wojny światowej a odbudowa państwa polskiego*. Kraków 2009; P. Mikietyński, *Niemiecka droga ku Mitteleuropie. Polityka II Rzeczy wobec Królestwa Polskiego 1914-1916*, Kraków 2009.

⁴ Od važnijih studija posvećenih J. Pilsudskom i R. Dmowskiom vidi: J. Garlicki, *Józef Pilsudski 1867-1935*, Warszawa 1988; W. Suleja, *Józef Pilsudski*, Wrocław 2009; R. Świątek, *Lodowa*

Ratna sudbina Srba koji su branili svoju nezavisnost od agresora i koji su težili dobijanju uticaja na „jugoslovensko okruženje“ 1914–1918 i Poljaka koji su koristili istorijsku prekretnicu da bi obnovili, krajem XVIII veka izgublenu državnost, ne nudi previše paralela. Po svojoj prilici, prilično su različite.

Sličnosti mogu biti uočene prilikom poređenja položaja Srbije 1914. i Poljske četvrt stoleća kasnije, to je 1939. Vredelo bi pokušati razviti razmatranja po tom pitanju, upoznavajući se bliže sa dvama ukazanim istorijskim trenucima kada su hrabre slovenske države, mada nisu raspolagale velikom oružanom i privrednom silom, bile suprotstavljene uperenim protiv njih neprijateljskim koracima iniciranim od strane agresora iz germanskog kruga – habsburške monarhije, vilhelminske Nemačke, kao i Hitlerove Nemačke (III rajha).

Okolnosti uvlačenja Srbije (1914) i Poljske (1939) u oba svetska rata od strane sila koje su izazvale te konflikte, kao i sama istorija junačkog otpora dveju država agresorima koji su posedovali brojna preimućstva, podjednako su zaslužile da stalno budu spominjane. To treba činiti, između ostalog, da tokom vremena ne postanu potpuno zaboravljeno nasleđe evropske istorije, već da i dalje budu živa istorija. Istorija, koju će Evropljani tretirati kao slavno nasleđe koje zaslužuje zaštitu od manipulacija onih političara i istoričara koji učtivosti i objektivnosti pretpostavljaju takvo kreiranje prošlosti koje je podređeno aktuelnim interesima naslednika nekadašnjih izazivača ratnih razaranja, koji danas igraju važne uloge u evropskoj politici i privredi.

Pogledajmo, upoređujući srpsko iskustvo iz rata započetog 1914. sa poljskim iz rata koji je izbio tačno četvrt veka kasnije, niže nabrojana pitanja koja će kasnije biti razvijena u dva „uporednja približavanja“ (koja se odnose, odgovarajuće, na tačku I, posebno naglašavanu u ovom tekstu, kao i na tačke II–V, nažalost samo uopšteno razmatrane zbog opširne problematike koja je kvalifikuje za istraživanja koja mogu rezultirati monografijama, a ne samo skicom u sažetom članku).

Na samom početku treba podvući da bi se moglo, sa potpunom sigurnošću, navesti više od pet predmetnih pitanja/tačaka. Može se pretpostavljati da ako bi se konsensualno usaglasilo njihov spisak, utvrđeno bi bilo da se prilikom tih razmatranja ne bi mogla zaobići sledeća pitanja:

ściana: sekrety polityki Józefa Piłsudskiego 1904-1918, Kraków 1998; A. Czubiński, *Walka Józefa Piłsudskiego o nowy kształt Europy Środkowo-Wschodniej w latach 1918-1921*, Toruń 2002; J. Molenda, *Piłsudczycy a narodowi demokraci 1908-1918*, Warszawa 1980; A. Chwałba, *Józef Piłsudski. Historyk wojskowości*, Kraków 2007; M. M. Drozdowski, *Józef Piłsudski. Naczelnik państwa polskiego*, Warszawa 2008; Z. Wójcik, *Józef Piłsudski 1867-1935*, Warszawa 2008; W. Jędrzejewicz, *Rola Józefa Piłsudskiego w odbudowie i umacnianiu państwa polskiego*, Warszawa 2013; B. Urbankowski, *Józef Piłsudski. Marzyciel i strateg*, Poznań 2014; A. Micewski, *Roman Dmowski*, Warszawa 1971; R. Wapiński, *Roman Dmowski*, Lublin 1988; P. Wandycz, *Dmowski's Policy at the Paris Peace Conference: Success or Failure*, [u:] *The reconstruction of Poland 1914-1923*, London 1992; K. Kawalec, *Roman Dmowski*, Wrocław 2006; isti, *Spadkobiercy niepokornych: dzieje polskiej myśli politycznej 1918-1939*, Wrocław-Warszawa-Kraków 2000; M. Kułakowski, *Roman Dmowski w świetle listów i wspomnień*, Czerwonak 2014; I. Chrzanowski, W. Konopczyński, *Życiorys Romana Dmowskiego*, Krzeszowice 2004; *Roman Dmowski i jego współpracownicy*, red. M. Białokur, M. Patelski, A. Szczepaniak, Toruń 2008; M. Wołos, *O Piłsudskim, Dmowskim i zamachu majowym. Dyplomacja sowiecka wobec Polski w okresie kryzysu politycznego 1925-1926*, Warszawa 2013.

I Reakcija Srbije/Poljske na objavu rata 1914/1939,

kao i:

II Vojna usamljenost iskušena i pored posedovanja saveznika.

III Ogromna disproporcija snaga agresora i branilaca, kao i otpor koji su neprijatelju pružile napadnute zemlje, i koji je prevazišao procenjene mogućnosti.

IV Skala srpskog stradanja u I i poljskog u II svetskom ratu.

V Iluzornost ratnog uspeha, iskupljenog velikim žrtvama – prisutnost u potretku nastalom kao posledica I/II svetskog rata pretnji za srpski/poljski narod.

Ad. I

Zapažanja koja će biti formulisana u okviru ovog „približavanja“ kao jedina zahtevaju uvod koji se odnosi na situaciju koja je omogućila izbijanje I svetskog rata. Dodatno, pojaviće se takođe nekoliko rečenica o okolnostima, sa poljske tačke gledišta, koje su prethodile agresiji Nemačke na Poljsku 1939.

Posle sarajevskog atentata, kada je 28. jula 1914, zajedno sa suprugom Sofijom, ubijen naslednik habsburškog trona, nadvojvoda Franc Ferdinand, Austrougarska je konstatovala da krivicu za ubistvo koje je izvršio Gavrilo Princip, podržan od strane drugova iz konspirativne organizacije „Crna ruka“, snosi Srbija. Optužujući srpsku državu, u Beču je odlučeno da se srpskoj vladi predstavi ultimatum u deset tačaka u kome se zahtevalo da se, pored ostalog, u Srbiji ukinu nacionalističke organizacije i potpuno eliminišu iz javnog života bilo kakve manifestacija neprijateljske propagande prema Austrougarskoj. Po pitanju postupka protiv počinitelja koji su boravili na tlu Srbije, zahtevano je učešće austrougarskih funkcionera u kriminalnoj istrazi. Taj zahtev, uostalom kao jedini, vlast u Beogradu je odbila, ne priznajući neprijateljski raspoloženom susedu pravo na tako daleku ingerenciju u suverenitet Srbije.

Austrougarska, sigurna u punu podršku Nemačke već i pre slanja ultimatum srpskoj vladi, konstantovala je gore navedeni srpski stav za povod izazivanja rata.⁵ Njegova objava je nastupila 28. jula 1914. Dan kasnije je izvršeno

⁵ Više o sarajevskom atentatu i njegovim pretvaranju u *casus belli*: V. Dedijer, *Sarajewo 1914*, t. I-II, Łódź 1984; V. Ćorović, *Odnosi između Srbije i Austro-Ugarske u XX veku*, Beograd 1992, str. 709–818; V. Kazimirović, *Crna ruka*, Novi Sad 2010; M. Radojević, Lj. Dimić, *Srbija u Velikom ratu 1914–1918. Kratka istorija*, Beograd 2014, str. 73–148; W. Gluck, *Historia zamachu sarajewskiego*, Oświęcim 2014; H. Sundhaussen, *Sarajewo. Die Geschichte einer Stadt*, Wien-Köln-Weimar 2014, str. 232–247; A. Chwalba, *Samobójstwo Europy. Wielka Wojna 1914–1918*, Warszawa 2014, str. 11–34; D. Jordan, *Balkany, Włochy i Afryka 1914–1918. Od Sarajewa do Piawy i Jeziora Tanganika*, Poznań 2011, str. 13–22; M. Gilbert, *Pierwsza wojna światowa*, Poznań 2003, str. 41–59; J. Pajewski, *Pierwsza wojna światowa*, Warszawa 1991, str. 48–49; H. Wereszycki, *Pod berłem Habsburgów. Zagadnienia narodowościowe*, Kraków 1986, str. 290–292; V. Kecmanović, *Das ist Princip*, Beograd 2014; K.-J. Bremm, *Propaganda im Ersten Weltkrieg*, Darmstadt 2014; N. von Handel, *Doppelmord. Sommer 1914: von Sarajevo bis zur Kriegserklärung*, Almeg bei Steinerkirchen 2014; W. Łazuga, *Rzeczy większe i mniejsze*, Poznań 2002, str. 159–176; A. Kożuchowski, *Wyższa zasada nienawiści [u:] Wielka wojna 1914–1918. Jak 100 lat temu w Europie zaczęła się rzeź* („Pomocnik Historyczny“ – dodatek nedeljnika „Polityka“, posebno izdanje 3/2014), str. 26–29; L. Mazan, *Dwie kule Gawrzyły Principa*, [u:] *Wielka wojna 1914–1918. Jak 100 lat temu...*, str. 30–31.

bombardovanje Beograda.⁶ Posle dve nedelje (12. avgusta 1914), otpočeo je austrougarski udar na Srbiju, započet napadom na severozapadnom pravcu koji je vodila 2. armija generala Oskara Potiorka.⁷

Odbijanje od strane Srbije jedne od tačaka ultimatumu koji joj je predočila Austrougarska, za Carsko-kraljevsku monarhiju bilo je, podvucimo to na ovom mestu još jednom, naravno, samo izgovor za napad na državu koju su želeli odavno uništiti.⁸

Već samo formulisanje spomenutog ultimatumu u toj, a ne drugoj formi, bilo je traganje za tim izgovorom.⁹ Rat Austrougarske sa Srbijom, njegov dalji tok koji je bio rat vođen protiv Srbije ne samo snagama Dunavske monarhije, nego i tri Centralne sile (Austrougarske i Nemačke, vremenom podržanih od strane Bugarske¹⁰), najzad rat koji je primio svetske razmere angažujući brojne vanevropske države, od SAD do Sijama, Japana, Australije i Novog Zelanda, nije izbio zbog Sarajeva. Ka njemu su stremile, i to već pre krize izazvane sarajevskim atentatom, i Austrougarska, i – pre svega – Nemačka.

Težnje prve mogu se opisati kao dosta kratkovidni pad u ratni entuzijizam, nasuprot zdravom razumu i uprkos unutrašnjim problemima koji su narastali u toj multietničkoj monarhiji i koje je oružani sukob mogao samo da detonira.

Stremljenja Nemačke su proisticala iz ogromnih aspiracija elita te prilično mlade države (ujedinjenje Nemačke je nastupilo tek 1871) koja je želela da sebi osigura poziciju u prvom planu u centru Evrope i mogućnost političko-privredne ekspanzije na njen jugoistočni deo koji je most ka Maloj Aziji i Bliskom Istoku, a takođe i da osigura status kolonijalne imperije.¹¹ Kada se na početku XX veka Evropa podelila na dva suparnička tabora, to jest Antantu (Velika Britanija, Francuska, Rusija) i Trojni savez (Austrougarska, Nemačka, Italija), Nemačka je shvatila da će u roku od nekoliko godina prevaga Antante postati isuviše velika i da će se eventualni budući rat dva bloka, može biti, okončati nemačkim porazom. Kao rezultat takvog razmišljanja, nemački komandanti su počeli da insistiraju na izvođenju preventivnog napada dok je Nemačka još imala šansu da pobedi u ratu koji su smatrali neminovnim.¹² Sarajevo i odlučnost

⁶ D. Jordan, *Balkany, Włochy i Afryka 1914-1918...*, str. 17.

⁷ *Ibid.*

⁸ V. Ćorović, *Odnosi*, 647–708; <http://www.naslovi.net/2014-01-05/novi-magazin/planovi-za-veliki-rat-postojali-jos-1913/8476917> (pristupljeno 24. 5. 2013).

⁹ A. Chwalba, *Samobójstwo Europy...*, str. 33.

¹⁰ Bitan je i stav Turske, koja je posle objavljivanja ruske mobilizacije protiv Austrije i Nemačke, to je 2. VIII 1914, sklopila sa Nemačkom tajni sporazum od osam tačaka u kome je priznala Nemačku za branioca svoje teritorije, a Rusiju za zajedničkog protivnika i deklarirala neutralnost za vreme austrougarsko-srpskog konflikta: E. J. Zürcher, *Turcja od sultanatu do współczesności*, Kraków 2013, str. 111.

¹¹ J. Pajewski, „*Mitteuropa*“. *Studia z dziejów imperializmu niemieckiego w dobie pierwszej wojny światowej*, Poznań 1959; isti, *Berlin – Bagdad. Z dziejów polityki niemieckiej na Bliskim Wschodzie w czasach wilhelmskich* [u:] *Rozprawy i studia z dziejów powszechnych i Polski*, Poznań 1997, str. 74–106; S. McMeeekin, *Ekspres Berlin – Bagdad. Kajzer, islam i imperium osmańskie 1898–1918*, Kraków 2010. Na temu definitivnog poraza nemačkog imperijalizma i vojnog sloma nemačkih snaga u završnoj fazi I svetskog rata: M. Marix Evans, *Krach cesarskich Niemiec. Przelomowy rok 1918 w dziejach Europy*, Warszawa 2010.

¹² J. H. J. Andriessen, *I wojna światowa w fotografiach*, Warszawa 2011, str. 38.

Austrougarske, koja je htela da Srbiju „išiba“ i „slomi i uništi“¹³, predstavljali su priliku za izazivanje sukoba. U Nemačkoj, dok još nije došlo leto 1914, mesecima su vladali ratno raspoloženje i duh militarizma.¹⁴ U Austriji perspektiva vođenja rata protiv Srbije i Antante do juna-jula 1914. nije bila baš tako naglašena. Međutim, pripremalo se za nju, deklarirano je, zajedno sa Nemačkom (izjava nakon susreta načelnikā generalštaba obe države – Helmuta fon Moltkea i Franca Konrada fon Hecendorfa u Karlovim Varima¹⁵ dana 12. V 1914) da je korisno što ranije izbijanje oružane konfrontacije¹⁶. Kao posledica toga – kako je zabeležio poljski narodni političar iz Galicije Jan Dombiski (1880–1931) – bilo je tako da su „ljudi išli u rat kao na svadbu“.¹⁷ Osim toga, opšteprisutno je bilo verovanje da ratna naprezanja neće dugo trajati i da se neće razviti u globalni sukob.¹⁸

Mada je poznato, zahteva se da se i na ovom mestu navede reakcija Srbije na rat, koji su joj spremile zajedno Austrougarska i Nemačka (mada ga joj je objavila samo prva od spomenutih država¹⁹).

„Austrija nam je objavila rat. To je njen kraj. Bog će nam dati pobeđu”, kratko je rekao predsednik srpske vlade, Nikola Pašić, sedeći u bašti niškog hotela, u kojoj mu je 28. jula 1914. godine uručena austrougarska objava rata.

Sutradan se oglasio i prestolonaslednik Aleksandar I Karađorđević koji je „svojim dragim i junačnim Srbima“ manifestom najavio dolazeći rat. Tekst tog manifesta je glasilo:

„Na našu Srbiju nasrnulo je veliko zlo. Austrougarska nam je objavila rat. Sad svi imamo da budemo složni i junaci“.

Ovim rečima je srpski prestolonaslednik i budući kralj Srba, Hrvata i Slovenaca, započeo svoje obraćanje srpskom narodu u kome ga je podsetio na to da je „zaludu Srbija radila sve što je mogla da živi u prijateljstvu sa susednom carevinom – sve to nije ništa pomoglo“, jer je Monarhija nepravedno prebacila krivicu za Sarajevski atentat na Srbiju. „Takvo optuživanje jedne nezavisne države za tuđe krivice, jedinstveno je u istoriji Evrope“ – procenio je Aleksandar I Karađorđević. Stoga prestolonaslednik „teška srca i svestan svih teškoća

¹³ M. Rauchensteiner, *Österreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg 1914–1918*, Graz 1998, str. 11; W. Łazuga, *Monarchia habsburska. Między idealizacją a alienacją*, „Wykłady Inauguracyjne Instytutu Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza“, IV, red. K. Iłski, Poznań 2010, str. 27.

¹⁴ A. Chwalba, *Samobójstwo Europy...*, str. 31.

¹⁵ Nem. Karlsbad.

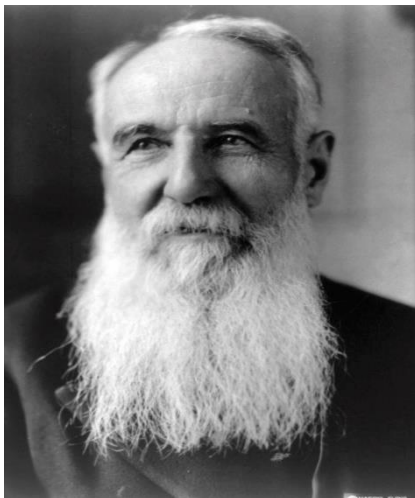
¹⁶ A. Chwalba, *Samobójstwo Europy...*, str. 31.

¹⁷ J. Dąbski, *Wojna i ludzie. Wspomnienia z lat 1914–1915*, Warszawa 1969, str. 62–63.

¹⁸ „Znamo da je rat počeo 4. avgusta 1914, ali čak i nakratko pred njegovo izbijanje malo savremenika je predosećalo da će tako brzo do njega doći. Istinski svetski rat se nije nalazio na horizontu delovanja aktera istorijskih događaja; tretiranje XIX veka samo kao uvod u velike katastrofe na nedopustiv način bi skućilo naše razumevanje tog stoleća“ – J. Osterhammel, *Historia XIX wieku. Przeobrażenie świata*, Poznań 2013, str. 532.

¹⁹ Ratno stanje između Nemačke i Srbije je zavladao 6. avgusta 1914. Strana koja je objavila rat, sa obzirom na javnu saradnju Nemačkog Rajha i Carsko-kraljevske monarhije, bila je Srbija.

i opasnosti“ pozivao svoje „drage i hrabre Srbe pod srpsku trobojku s uvverenjem da će se oni u ovoj prilici pokazati dostojni svojih slavnih predaka, onaki kakvi su bili lane i preklane“.²⁰

Fotografija br. 1²¹: Nikola Pašić (1845–1926), premijer Srbije (između ostalog, 1912–1918).

Uporedimo te reči sa činjenicama i tekstovima poznatim iz istorije Poljske, iz – za nju tragične – 1939. godine.

Posle perioda opuštanja, a čak i dobrosusedskih poljsko-nemačkih odnosa, koji je trajao od potpisivanja poljsko-nemačke deklaracije o nekorišćenju nasilja, 26. januara 1934. do, zaključno, početka 1939, na proleće 1939. je došlo do njihovog sloma. Poljska je bila pod pritiskom nacističke Nemačke, između ostalog, po pitanju Gdanjska (tada Slobodnog Grada Gdanjska), kao i eksteritorijalnog koridora iz Nemačke do Istočne Pruske koji je trebao da preseče poljsku Pomeraniju. Period od marta do maja 1939. je za poljsko-nemačke odnose bio „kritičan trenutak“²², posle koga su se odnosi te dve države, zbog

²⁰ <http://www.serbia.com/srpski/austro-ugarska-objava-rata-i-manifest-regenta-aleksandra/>. (pristupljeno 8. 6. 2014).

²¹ Izvor: http://pl.wikipedia.org/wiki/Nikola_Pašić#mediaviewer/File:Nikola_Pašić_cph.3b31626.jpg pohranjeno 15. IX 2014)

²² P. Raina, *Stosunki polsko-niemieckie 1937–1939. Prawdziwy charakter polityki zagranicznej Józefa Becka. Geneza wybuchu II wojny światowej*, Warszawa 1999, str. 54. O poljsko-nemačkim odnosima u predvečerje II svetskog rata: H. Batowski, *Agonia pokoju i początek wojny: sierpień-wrzesień 1939*, Poznań 1979; R. Szeremietiew, *Czy mogliśmy przetrwać: Polska a Niemcy w latach 1918-1939*, Warszawa 1994; M. Kornat, *Polityka równowagi (1934–1939). Polska między Wschodem a Zachodem*, Kraków 2007; isti, *Polityka zagraniczna Polski 1938–1939. Cztery decyzje Józefa Becka*, Gdańsk 2012; <http://dzieje.pl/aktualnosci/prof-marek-kornat-sojusz-z-hitlerem-uczynilby-z-polski-kolonie-niemiec> (pristupljeno 31. 5. 2014); A. Wysocki, *Tajemnice dyplomatycznego seffu*, red. W. Jankowerny, Warszawa 1988; L. Wyszczelski, *O czym nie wiedzieli Beck i Rydz-Śmigły*, Warszawa 1989; P. Wiczorkiewicz, *Historia polityczna Polski 1935–1945*, Poznań 2014. Uporedi i knjige u kojima su politika iz 1939. i tadašnji poljsko-nemački odnosi prezentirani na alternativen, kontroverzan način: R. D. Müller, *Wspólny wróg. Hitlerowskie Niemcy i Polska przeciwko Związkowi Radzieckiemu*, Warszawa 2013; R.

odlučnog „ne“ na nemačke zahteve, slomili. Varšava se oslonila na savez sa Velikom Britanijom, Nemačka je, pak, učvrstila (već od Rapala dobre) odnose sa SSSR, pripremajući se, zajedno sa Sovjetima, za napad na Poljsku (pakt Ribentrop-Molotov od 23. Avgusta 1939, agresija Trećeg rajha 1. septembra 1939. i SSSR 17. septembra 1939).²³

U tom kritičnom vremenu, na proleće 1939. u poljskoj štampi su se pojavljivali, pored drugih, i ovakvi glasovi:

„Jednu stvar moramo svi podvući na što kategoričniji način: kogod posegne za zemlje Republike, kogod posegne za njenim suverenitetom, na njene nadležnosti i njenu čast, taj će se sresti sa odlučnom voljom odbrane radničkih masa, seljačkih masa i trudbeničkih masa, a zatim sa odlučnom voljom celog naroda“ („Robotnik“, 24 III 1939);

ili takođe (iz još napetijeg perioda):

„Srušen je most poljsko-nemačkog sporazuma. Gotovi smo – rekao je Hitler – da pristupimo izgradnji tog mosta na novim osnovama. Ali cena koju Poljska mora prvo da plati to je Gdanjsk i eksteritorijalni autoput preko Pomeranije. Nema u Poljskoj čoveka koji ne bi razumeo da je to cena koja se ne može prihvatiti.“ („Kurjer Polski“, 1. V 1939).²⁴

Napokon, 5. maj 1939. je doneo istorijski govor tadašnjeg poljskog ministra inostranih poslova pukovnika Jozefa Beka u Sejmu, čiji odlomci ovde moraju biti citirani:

„[...] u trenutku kada posle tako brojnih izjava nemačkih državnika koji su poštovali naš stav i izražavali mišljenje da taj «provincijalni grad neće biti predmet sporenja između Poljske i Nemačke» – čujem zahteve za aneksiju Gdanjska u Rajh, u trenutku kada na našu ponudu od dana 26 marta zajedničkog garantovanja postojanja i prava Slobodnog grada ne dobijam odgovor, međutim posle saznanjem da je ona smatrana za odbijanje pregovora – moram se upitati o čemu se tačno radi? Da li o slobodi nemačkih žitelja Gdanjska koja nije ugrožena, da li o prestižnim stvarima, ili možda o odbacivanju Poljske od Baltika, od koga Poljska neće dozvoliti da bude odgurnuta! [...] U prvom i drugom pitanju, to jeste po pitanju budućnosti Gdanjska i komunikacije preko Pomeranije, radi se stalno o jednostranim koncesijama koje Vlada Rajha, čini se, zahteva od nas. Država koja samu sebe poštuje ne čini jednostrane koncesije [...]. Mir je dragocena i poželjena stvar. Naša generacija, iskrvarena u ratovima, sa sigurnošću zaslužuje mir. Ali mir, kao skoro sve stvari ovog sveta ima svoju cenu, visoku, ali merljivu. Mi u Poljskoj ne poznajemo pojam mira po svaku

Ziemkiewicz, *Jakie piękne samobójstwo. Dlaczego Polacy walczyli o swoje zniewolenie?*, Warszawa 2014; P. Zychowicz, *Pakt Ribbentrop – Beck, czyli jak Polacy mogli u boku III Rzeszy pokonać Związek Sowiecki*, Poznań 2013; isti, *Opcja niemiecka czyli jak Polacy kolaborowali z Trzecią Rzeszą podczas II wojny światowej*, Poznań 2014.

²³ David G. Williamson, *Zdradzona Polska. Napaść Niemiec i Związku Sowieckiego na Polskę w 1939 roku*, Poznań 2010; P. Szubarczyk, *Czerwona apokalipsa. Agresja Związku Sowieckiego na Polskę i jej konsekwencje*, Kraków 2014.

²⁴ P. Raina, *Stosunki polsko-niemieckie 1937-1939...*, str. 56, 62.

cenu. Samo je jedna stvar koja je u životu ljudi, naroda i država neprocenjiva. Ta stvar je čast²⁵.

Fotografija br. 2²⁶: ministar spoljnih poslova Poljske Jozef Bek u Skupštini Republike Poljske u Varšavi za vreme nezaboravnog govora 5. V 1939.

Dana 30. avgusta 1939. u Poljskoj je ministar vojnih poslova objavio opštu mobilizaciju.²⁷ Dva dana kasnije, 1. septembra 1939, kada se već odigrala provokacija u Głjivicama²⁸, bombardovanja grada Vjelunja²⁹ i otpočinjanja bombardovanja mostobrana na Vesterplateu iz topova oklopnjače Šlezvik-Holštajn, narodu se proglasom obratio predsjednik države Ignaci Mosćicki. Njegov sadržaj je bio sledeći:

„Noćas je naš večiti neprijatelj otpočeo agresivne korake protiv Države Poljske, šta utvrđujem prema Bogu i istoriji. U ovom istorijskom trenutku se obraćam svim građanima države u dubokom uverenju da će se ceo narod, u odbrani svoje slobode, nezavisnosti i časti okupiti oko vrhovnog komadanta i oružanih snaga i da će pružiti častan odgovor napadaču, kako se to često dešavalo u istoriji poljsko-nemačkih odnosa. Ceo narod Poljske, blagosiljan od strane Boga, u borbi za svoju svetu i pravednu stvar, ujedinjen sa armijom, krenuće rame uz rame u boj i ka konačnoj pobedi.“³⁰

Čak i ovlašna analiza citiranih izvornih tekstova stavlja u prvi plan ključne pojmove: vera (u pobedu, u pomoć Proviđenja), čast, duh borbe i spremnost za beskompromisnu gotovost za nju protiv agresora. To su zajedničke osobine

²⁵ http://pl.wikisource.org/wiki/Przemówienie_Józefa_Becka_w_Sejmie_RP_5_maja_1939_r. (pristupljeno 8. 6. 2014).

²⁶ Izvor: <http://www.ww2incolor.com/poland/1939+2.html> – pohranjeno 15. IX 2014.

²⁷ Tekst mobilizacionog proglaša:

http://pl.wikisource.org/wiki/Obwieszczenie_Mobilizacji_1939 (pristupljeno 8. 6. 2014).

²⁸ L. Adamczewski, *Na dno szybu. Od Oberschlesien do Górnego Śląska*, Zakrzewo 2013, str. 25–49.

²⁹ J. Żelazko, A. Ossowski, *Wieluń 1 IX 1939*, Warszawa 2009.

³⁰ <http://www.historycy.org/index.php?showtopic=60563> (pristupljeno 8. 6. 2014).

Srba i Poljaka (možda ne samo 1914. i 1939. god.?) To je bitan elemenat poređenja u traženju razumevanja njihovih istorija, stavova, izbora koje su oni preduzimali. Posebno tog suštinskog, koji treba preduzeti kada je postavljeno pitanje: „tući se ili ne tući”, za Poljake izuzetno važno i nedvosmisleno rešavano u duhu romantično-ustaničke tradicije, prema kojoj, i pored kritike³¹, treba konstatovati da je u XIX i u XX veku, od borbi Poljaka sa ugnjetavačem iz Rusije zajedno sa Napoleonom Bonaparte, do varšavskog ustanka 1944. i posleratnog oružanog otpora „prokletih vojnika“ protiv komunizma naturenog Poljskoj, a čak i do poleta „Solidarnosti”, odigrala, zajedno sa katoličkom tradicijom, ključnu ulogu u profilisanju poljskog duha.

Prenoseći ovde preduzimana razmatranja u više teoretsku dimenziju, može se zapaziti da ova situacija pokazuje da su iz međusobno opozicionih tipova ponašanja – tzv. realističkog (kompromisnog, popustljivog) i radikalnog (koji zahteva odbacivanje spoljašnjih pritisaka), koje u teškim istorijskim momentima prihvata data nacija, Srbi i Poljaci, što ima izvorište u približnim istorijskim iskustvima, skloni da izberu drugu vrstu ovde naznačenih suprotnih stavova. Takav je, takođe, bio tip kulture spoljne politike Srba i Poljaka – posebno u periodu koji je obrađen u ovom tekstu, što je gore jasno ilustrovano.

Pokušavajući da, prema analizama Davida Latajna, odgovorim na pitanje o uzroku takvog stanja stvari, iz svih prizmi važnih za taj odgovor (istorijska sociologija, merna istraživanja, antropološka analiza, ispitivanja mikroosnova, istorijska metoda), treba izabrati tu poslednju, kao onu koja daje mogućnost gradnje modela glavnog stava. Činioci koji je označavaju su upravo način reakcije na intenziviran spoljašnji pritisak, a funkcija promenljive, definisana na taj način, vrsta reakcije na dati impuls, koja uzrokuje – u srpskom i poljskom slučaju – tendencije protivljenja. Tu primećujemo da u nekim drugim slučajevima, koji se odnose na društva u kojima se javljaju drugačija istorijska iskustva (npr. nedostatak tradicije permanentnog otpora, a ne samo protivljenja diktiranog nužnošću), događa se upravo obrnuto – zajedno sa porastom spoljašnjeg pritiska, javlja se, sve više angažovano, prilagođavanje.³²

Ad. II–V

Srbija 1914, kada joj je pretio rat sa Austrougarskom, koju je u agresivnim namerama podržavala Nemačka, isto kao i Poljska 1939, kada se za napad na nju spremala Hitlerova Nemačka, podržavana od strane SSSR Josifa Staljina, spremnog da II Republici udari „nož u leđa“, posedovale su saveznike i sa njima sklopljene ugovore, koje su obavezivale potpisnike.

U predvečerje izbijanja Velikog rata i za vreme njegovog trajanja, evropski saveznici Srbije su bili: Rusija, Velika Britanija i Francuska (vanevropski – SAD), a u balkanskoj regiji – Crna Gora.

Kada se letom 1939. neizbežno približavala nemačko-sovjetska agresija na Poljsku – Žečpospolita (Republika) je imala sklopljen saveznički sporazum

³¹ T. Łubieński, *Bić się czy nie bić?*, Warszawa 1978.

³² J. Jańczak, *Historyczne podstawy kształtowania się typów kultury polityki zagranicznej. Przypadki realizmu i radykalizmu*, „Przegląd Politologiczny“, 2/2009, R. XIV, str. 61–73.

sa Velikom Britanijom i Francuskom, a takođe savez sa Rumunijom (potpisan već u martu 1921).

Dodatno, važna nit simpatije i sporazuma povezivala je predratnu, sanacijsku Poljsku sa Letonijom, a pre svega – sa Mađarskom. Sa poslednjom državom, sa kojom je Poljska nekoliko meseci pred izbijanjem II svetskog rata dobila zajedničku granicu (usled promena u Zakarpatju koje je bilo pripojeno Mađarskoj), Republiku su povezivali istinski dobri odnosi. To je prouzrokovalo da je političko rukovodstvo Mađarske, i pored njenog sve izražajnijeg pomeranja ka interesnoj sferi Trećeg rajha, odbilo da podrži bilo kakvu antipoljsku delatnost Nemačke.³³ Kasnije su na teritoriji Hortijeve Mađarske utočište, bežeći od rata, našle hiljade Poljaka.³⁴ Poljaci su masovno utočište, osim u Mađarskoj, mogli još jedino tražiti u Rumuniji.³⁵

Vredi dodati, da su dobri odnosi povezivali Poljsku i sa Jugoslavijom. Kada se 1939. god. Poljska našla u ratnoj nevolji, pomoć Poljacima koji su bežali iz zahvaćene ratnim plamenom otadžbine, pružala je, među ostalima, Poljsko-jugoslovenska liga sa sedištem u Beogradu, kojom je tada rukovodio Milan Popović (*nota bene* našlo je to svoju epigrafsku komemoraciju u centru prestonice Srbije, na zgradi u Uzun-Mirkovoj ulici, gde se u prošlosti nalazilo sedište te organizacije).³⁶

³³ Vide: R.K. Nowak, *Przyjaciel Polaków – Pál Teleki (1879-1941). Zarys biografii*, Jastrzębie Zdrój 2009; isti, *Rząd Pála Telekiego wobec Polski i Polaków (16 II 1939-3 IV 1941)*, [w:] *W kręgu historii Europy Wschodniej. Studia i szkice*, eds. P. Chmielewski, A. Głowacki, Łódź 2009, str. 93-113; J. R. Nowak, *Polityka Węgier wobec Polski w latach 1938-1939. Wybór dokumentów*, „Sprawy Międzynarodowe”, 1 (226), 1971, str. 100-121; M. Koźmiński, *Polska i Węgry przed drugą wojną światową (październik 1938 – wrzesień 1939). Z dziejów dyplomacji i irredenty*, Wrocław 1970; W. Szczepański, *Węgry w polityce zagranicznej II Rzeczypospolitej. Sojusz na rzecz bezpieczeństwa?*, „Obóz. Problemy narodów byłego obozu komunistycznego”, nr 52/2009: *Wolność i bezpieczeństwo narodów Europy Środkowo-Wschodniej*, str. 91-136; isti, *Polska wobec Węgier w drugiej połowie lat trzydziestych XX wieku*, [w:] *Międzymorze. Nadzieje i ograniczenia w polityce II Rzeczypospolitej* (seria „Bibliotheca Europae Orientalis”, t. XLVI – studia 4), pod red. Elżbiety Znamierowskiej-Rakk, Warszawa 2016, str. 355-378

³⁴ I. Lagzi, *Uchodźcy polscy na Węgrzech w latach drugiej wojny światowej*, Warszawa 1980; isti, *Droga żołnierza polskiego przez węgierską granicę w latach 1939–1941*, Poznań 1987; H. i T. Csorba, *Ziemia węgierska azylem Polaków 1939–1945*, Warszawa 1985; A. Tokarski, *W gościnie u bratanków Węgrów. Zarys dziejów uchodźców polskich na Węgrzech w czasie II wojny światowej 1939–1945*, Toruń 1998; M. Ostoja-Mitkiewicz, *Wojna jest grzechem. Przykłady braterstwa polsko-węgierskiego w okresie II wojny światowej*, Warszawa 2001.

³⁵ T. Dubicki, *Żołnierze polscy internowani w Rumunii w latach 1939–1941*, Łódź 1990; isti, *Wojsko polskie w Rumunii 1939-1941*, Warszawa 1994; isti, *Polscy uchodźcy w Rumunii 1939–1945*, Warszawa 1995; T. Dubicki, K. Spruch, *Przedmoście rumuńskie: wrzesień 1939*, Oświęcim 2014.

³⁶ Staraniem *Odbora za zaštitu obeležja borbi i mučeništva*, 1986. ugrađena je bila spomen ploča posvećena Ligi. Natpis na njoj, na srpskom i poljskom jeziku, glasi: *Jugoslovensko-poljska liga sa sedištem u ovoj zgradi pružala je bratsku pomoć poljskim izbeglicama u teškim danima napada fašitičke Nemačke na Poljsku 1939* (pol.: *Liga Jugosłowiańsko-Polska z siedzibą w tym budynku udzielała braterskiej pomocy uchodźcom polskim w trudnych dniach najazdu Niemiec faszystowskich na Polskę w 1939 roku*).

Pored ugovora o savezništvu u kritičnom trenutku oružanog napada neprijateljskih sila, Srbija 1914. godine, podjednako kao i Poljska četvrt veka kasnije, ipak su jedino mogle da se oslone na operisanje sopstvenim oružanim snagama.

Saveznici Srbije su svoje napore koncentrisali na diplomatskoj delatnosti, a kasnije objavljivanju delimične i opšte mobilizacije (ruske vlasti objavljujući prvu, delimičnu mobilizaciju 20. VII 1914. podvukle su da to čine u vezi sa solidarnošću sa Srbijom), napokon, na borbi sa centralnim silama – ne angažujući se na Balkanu do trenutka iskrcavanja u Solunu (odugovlačenog zbog problema oko postizanja sporazuma Velike Britanije i Francuske sa Grčkom, u kojoj je vladao politički razdor među vladom, blagonaklonim saveznicima, i kraljem Konstantinom I koji je bio nemačkog porekla).³⁷

U vezi sa pitanjem položaja Srbije 1914. godine treba podvući da je spremnost za vođenje rata protiv njenih neprijatelja, solidarišući se, brzo pokazala jedino Crna Gora. Ona je svoju vojsku mobilisala 20. jula 1914, koncentrisala ga u šest divizija i zaposela granicu, a kasnije koordinisala svoje korake sa Srbijom preko kooperacije crnogorske komande sa srpskim generalom Božidarom Jankovićem.³⁸ Crna Gora je taj stav zauzela pored početne želje vlasti na Cetinju da izbegne uplitanje u rat, žigosanja sarajevskog atentata, kao i zvaničnog izražavanja saučešća Beču i austrougarskom caru Franji Josipu.³⁹

Junačko i pobedničko prihvatanje tereta rata od strane Srbije 1914, kao i 1915. (drama razbijanja države i njenih oružanih snaga koje su za posledicu imale povlačenje na Krf preko Albanije i koje su donele, slično ranijim borbama, ogromne žrtve⁴⁰) donekle se može uporediti sa junaštvom (koje, nažalost, nije osiguralo pobedu) poljskih branilaca otadžbine, koji su se digli na oružje u septembru 1939, kao i žrtve ustaničke Varšave na leto i jesen 1944.

Disproporcija snaga agresora i Srbije koja se branila od njih 1914, kao i Poljske 1939, bila je očigledna. Otpor koji su napadnute države pružile napadačima znatno je prevazilazio njihove, teoretski procenjene, mogućnosti.

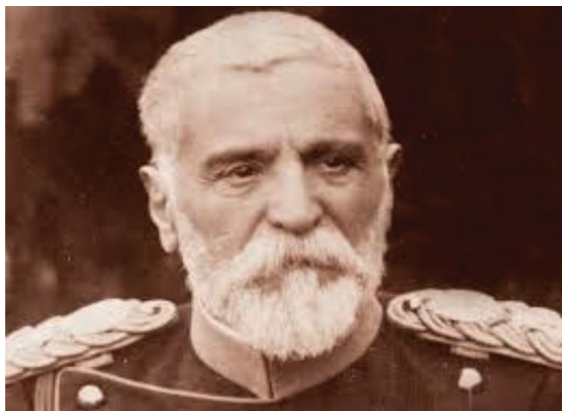
³⁷ Položaj Srbije prepuštene samoj sebi 1914. pokazuju monografije: D. Jordan, *Balkany, Wlochy i Afryka 1914–1918...*; K. Milošević, *Srbija u Velikom ratu 1914–1918*, Beograd 2008; M. Radojević, Lj. Dimić, *Srbija u Velikom ratu...*, 73–148. O pomenutoj situaciji Grčke: J. Bonarek, T. Czekalski, S. Sprawski, S. Turlej, *Historia Grecji*, Kraków 2005, str. 540–542. O situaciji Poljske neposredno pred i na početku II svetskog rata: D. G. Williamson, *Zdradzona Polska...*; R. Overy, *1939: nad przepaścią*, Warszawa 2009; H. Batowski, *Europa zmierza ku przepaści*, Poznań 1989; isti, *Kryzys dyplomatyczny w Europie: jesień 1938 – wiosna 1939*, Warszawa 1962; isti, *Zdrada monachijska: sprawa Czechosłowacji i dyplomacja europejska w roku 1938*, Poznań 1973; isti, *Agonia pokoju i początek wojny...*; R. Szeremietiew, *Czy mogliśmy przetrwać...*; L. Moczulski, *Wojna polska 1939. Rozgrywka dyplomatyczna w przededniu wojny i działania wojenne we wrześniu-październiku 1939*, Poznań 1972; T. Jurga, *1939. Obrona Polski i Europy*, Warszawa 2014.

³⁸ Vide: http://sh.wikipedia.org/wiki/Srbija_u_prvom_svetskom_ratu (pristupljeno 14. 9. 2014).

³⁹ D. Živojinović, *Nevoljni saveznici: Rusija, Fancuska, Velika Britanija, SAD 1914–1918*, Beograd 2000, 19–20.

⁴⁰ U poljskoj istorijografii o ratnoj „albanskoj Golgoti“ Srba poslednje: W. Szczepański, *Serbski odwrót przez Albanię na przełomie 1915/1916 r. Jak doń doszło, jak zapamiętali go Serbowie?*, [u:] *I wojna światowa na Balkanach. Działania militarne i polityczne w latach 1914–1918. Studia i materiały pod redakcją Andrzeja Krzaka*, Szczecin 2014, str. 218–232.

Obrana Srbije letom 1914. i kasnije srpska pobedonosna kontraofanziva bili su veliki uspeh i donele su brojne primere neverovatnog junaštva⁴¹. Srpski uspeh 1914. koji je slavom ovenčao vojvodu Radomira Putnika bio je, naravno, plaćen velikim brojem žrtava, ali i austrougarski gubici su tada bili ogromni⁴².

Fotografija br. 3⁴³: vojvoda Radomir Putnik (1847-1917).

Žrtve za vreme poljskog odbrambenog rata 1939. takođe su bile neverovatno brojne, ali gubici naneti Nemačkoj su sigurno prekoračili procene nemačkih komandanata i planista koji su se spremili za munjevit rat (nem. *Blitzkrieg*). Obrana na gdanjskom mostobranu Vesterplate (1–7. IX 1939) kojom su komandovali major Henrik Suharski i kapetan Francišek Dombrovski, ili herojski otpor koji kod Vizne nemačkom armijskom korpusu oklopnih snaga generala Hajnca Guderijana pružio kapetan formacije Korpusa Obrane Granica (KOP) Vladislav Raginis (1908-1939)⁴⁴ i njegovih 360 podčinjenih, zauvek moraju ostati ne samo u sećanju Poljaka, ali i svih ljudi koji cene ljubav ka slobodi i neslomivost u borbi vođenoj u sopstvenoj odbrani⁴⁵.

Slično zapažanje treba formulisati i prema skali mučeništva koje je obeležilo sudbinu cele Srbije u I svetskom ratu i Poljske (shvatane kao i martirologija poljskih Jevreja i državljana II Republike druge nacionalne pripadnosti) za vreme II svetskog rata, koje simbolišu bitke septembra 1939, Aušvic, ustanak u varšavskom jevrejskom getu i na kraju Varšavski ustanak 1944. (ne zaboravljajući ovde da su i poljske žrtve 1914–1918, i srpske 1941–1945 bile veoma brojne).

⁴¹ M. A. Desmazes, Naumović, *Zwycięstwa serbskie w 1914 roku*, Oświęcim 2012.

⁴² „Austrougarska je u borbama izgubila preko 227 hiljada poginulih, ranjenih i zarobljenih, dakle preko polovinu brojnog stanja – katastrofalan broj uzevši u obzir da je to bila prva ratna kampanja imperije Habzburga“ – D. Jordan, *Balkany, Wlochy i Afryka 1914–1918...*, str. 42.

⁴³ Izvor: http://slavjan.org.rs/?page_id=1039 – pohranjeno 15. IX 2014.

⁴⁴ Kapetan Vladislav Raginis je odlukom bivšeg poljskog ministra odbrane Tomaša Siemonjaka od 21. VIII 2012. god. posmrtno unapređen u čin majora (prvi čin u korpusu starijih oficira u poljskoj vojsci).

⁴⁵ Opis herojskih borbi Poljaka u ratu 1939, između ostalog, u: A. Zawilski, *Bitwy polskiego września*, Warszawa 1973; L. Moczulski, *Wojna polska...*; T. Jurga, *1939. Obrona...*; M. Porwit, *Komentarze do historii polskich działań obronnych 1939 r.*, t. I-III, Warszawa 1969–1978; isti, *Obrona Warszawy wrzesień 1939. Wspomnienia i fakty*, Warszawa 1959.

Fotografija br. 4⁴⁶: kapetan Vladislav Raginis (1908–1939) – junački branilac Vizne.

Nedogled stradanja prinešenih u žrtvi otadžbinama koje su se branile, ali i Evropi, i svetu prinuđenom da odupre agresije neverovatnog kalibra, još uvek deluju na maštu i pojedinaca, i društva. Samo da tragične slike prošlosti nikada ne budu ni politički instrumentalizirane u cilju okretanja, umesto ka miroljubivoj koegzistenciji, prema nepomirljivosti, ni previše mutne u sećanju zajednice. Ovo drugo (čiji su primer podjednako svesne manipulacije, kao i tzv. „novinarske patke“ vezane za termin „koncentracioni logori“ praćen pridevom „poljski“) može naime da vodi do postepenog odbacivanja istorije kao „učiteljice života“ koja budućim pokolenjima donosi opomene pred ponavljanjem grešaka prošlosti.

Neka kao zaključak koji zatvara celinu ovih razmatranja posluži konstatacija, donekle verovatno banalna, da gore navedeni „problemi sa istorijskim sećanjem“, podjednako iz srpske, kao i iz poljske perspektive, mogu da budu veoma veliki poraz. Posebno ako se u obzir uzme činjenica da, isto u istoriji Srba, kao i Poljaka, možemo da govorimo o izvesnoj iluzornosti ratnih uspeha (srpskog iz perioda 1914–1918, ali takođe i tog postignutog u borbi sa nacizmom za vreme II svetskog rata; poljskog iz II svetskog rata). Međutim, i pored njihovog postizanja, sudbina Srba posle oba ratna konflikta, a Poljaka posebno posle rata 1939–1945, složila se tako da su u društveno-političkom poredku, uobličenom u tim istorijskim trenucima Srbije/Jugoslavije i Poljske, ukorenjene bile realne i bitne opasnosti za kondiciju i identitet oba naroda, osuđenih na razvoj u nepovoljnim ustavnim uslovima, dakle nedemokratskim i neodgovarajućim za nacionalni interes Srba i Poljaka, (u „narodnoj“ Poljskoj uvedenim pod pritiskom i kontrolom spoljnih faktora, odnosno političkih snaga i aparata

⁴⁶ Izvor: http://pl.wikipedia.org/wiki/Władysław_Raginis – pohranjeno 15. IX 2014.

opresije konstruisanog u SSSR, neprijateljski orijentisanih prema Poljacima-nekomunistima).

Bibliografija:

- Adamczewski L., *Na dno szybu. Od Oberschlesien do Górnego Śląska*, Zakrzewo 2013.
- Andriessen J. H. J., *I wojna światowa w fotografiach*, Warszawa 2011.
- Batowski H., *Agonia pokoju i początek wojny: sierpień-wrzesień 1939*, Poznań 1979.
- Batowski H., *Europa zmierza ku przepaści*, Poznań 1989.
- Batowski H., *Kryzys dyplomatyczny w Europie: jesień 1938 – wiosna 1939*, Warszawa 1962.
- Batowski H., *Zdrada monachijska: sprawa Czechosłowacji i dyplomacja europejska w roku 1938*, Poznań 1973.
- Białokur M., Patelski M., Szczepaniak A. (red.), *Roman Dmowski i jego współpracownicy*, Toruń 2008.
- Bloch C., Z. Zieliński (red.), *Powrót Polski na mapę Europy. Sesja naukowa poświęcona 70. Rocznicy Traktatu Wersalskiego*, Lublin 1995.
- Bonarek J., Czekalski T., Sprawski S., Turlej S., *Historia Grecji*, Kraków 2005.
- Bremm K.-J., *Propaganda im Ersten Weltkrieg*, Darmstadt 2014.
- Chrzanowski I., Konopczyński W., *Życiorys Romana Dmowskiego*, Krzeszowice 2004.
- Chwalba A., *Józef Piłsudski. Historyk wojskowości*, Kraków 2007.
- Chwalba A., *Samobójstwo Europy. Wielka Wojna 1914-1918*, Warszawa 2014.
- Csorba H. i T., *Ziemia węgierska azylem Polaków 1939-1945*, Warszawa 1985.
- Czubiński A., *Walka Józefa Piłsudskiego o nowy kształt Europy Środkowo-Wschodniej w latach 1918-1921*, Toruń 2002.
- Ćorović V., *Odnosi između Srbije i Austro-Ugarske u XX veku*, Beograd 1992.
- Čalić M.-Ž., *Istorija Jugoslavije u 20. Veku*, Beograd 2013.
- Čubrilović V. (ured.), *Stvaranje jugoslovenske države 1918. godine. Zbornik radova prikazanih na naučnom skupu od 5. do 7. decembra 1988 godine povodom obeležavanja sedamdesete godišnjice stvaranja Jugoslavije, 1918–1988*, Beograd 1989.
- Dąbski J., *Wojna i ludzie. Wspomnienia z lat 1914-1915*, Warszawa 1969.
- Osterhammel J., *Historia XIX wieku. Przeobrażenie świata*, Poznań 2013.
- Dedijer V., *Sarajewo 1914*, t. I-II, Łódź 1984.
- Desmazes M. A., Naumović, *Zwycięstwa serbskie w 1914 roku*, Oświęcim 2012.
- Drozdowski M. M., *Józef Piłsudski. Naczelnik państwa polskiego*, Warszawa 2008.
- Dubicki T., *Polscy uchodźcy w Rumunii 1939-1945*, Warszawa 1995.
- Dubicki T., Spruch K., *Przedmoście rumuńskie: wrzesień 1939*, Oświęcim 2014.
- Dubicki T., *Wojsko polskie w Rumunii 1939-1941*, Warszawa 1994.
- Dubicki T., *Żołnierze polscy internowani w Rumunii w latach 1939-1941*, Łódź 1990.
- Garlicki J., *Józef Piłsudski 1867-1935*, Warszawa 1988.
- Gilbert M., *Pierwsza wojna światowa*, Poznań 2003.
- Gluck W., *Historia zamachu sarajewskiego*, Oświęcim 2014.
- Handel von N., *Doppelmord. Sommer 1914: von Sarajevo bis zur Kriegerklärung*, Almeg bei Steinerkirchen 2014.
- Hauser P., *Powrót na mapę. Walka o granice państwa polskiego po I wojnie światowej*, „Wykłady Inauguracyjne Instytutu Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza”, 3, ed. K. Iłski, Poznań 2010.

<http://dzieje.pl/aktualnosci/prof-marek-kornat-sojusz-z-hitlerem-uczynilby-z-polski-kolonie-niemiec>.

[http://pl.wikipedia.org/wiki/Nikola_Pašić#mediaviewer/File:Nikola Pašić_cph.3b31626.jpg](http://pl.wikipedia.org/wiki/Nikola_Pa%C5%9B%C4%85c#mediaviewer/File:Nikola_Pa%C5%9B%C4%85c_cph.3b31626.jpg).

http://pl.wikisource.org/wiki/Obwieszczenie_Mobilizacji_1939.

[http://pl.wikipedia.org/wiki/Władysław Raginis](http://pl.wikipedia.org/wiki/W%C5%ADys%C5%82aw_Raginis).

[http://pl.wikisource.org/wiki/Przemówienie_Józefa Becka_w_Sejmie_RP_5_maja_1939_r](http://pl.wikisource.org/wiki/Przem%C3%B3wienie_J%C3%B3zefa_Becka_w_Sejmie_RP_5_maja_1939_r).

http://sh.wikipedia.org/wiki/Srbija_u_prvom_svetskom_ratu.

http://slavjan.org.rs/?page_id=1039.

<http://www.historycy.org/index.php?showtopic=60563>.

<http://www.naslovi.net/2014-01-05/novi-magazin/planovi-za-veliki-rat-postojali-jos-1913/8476917>.

<http://www.serbia.com/srpski/austro-ugarska-objava-rata-i-manifest-regenta-aleksandra/>.

<http://www.wv2incolor.com/poland/1939+2.html>.

Janković D., *Srbija i jugoslovensko pitanje 1914-1915*, Beograd 1973.

Jańczak J., *Historyczne podstawy kształtowania się typów kultury polityki zagranicznej. Przypadki realizmu i radykalizmu*, „Przegląd Politologiczny“, 2/2009, R. XIV.

Jędrzejewicz W., *Rola Józefa Piłsudskiego w odbudowie i umacnianiu państwa polskiego*, Warszawa 2013.

Jordan D., *Balkany, Włochy i Afryka 1914-1918. Od Sarajewa do Piawy i Jeziora Tanganika*, Poznań 2011.

Jurga T., *1939. Obrona Polski i Europy*, Warszawa 2014.

Kawalec K., *Roman Dmowski*, Wrocław 2006.

Kawalec K., *Spadkobiercy niepokornych: dzieje polskiej myśli politycznej 1918-1939*, Wrocław-Warszawa-Kraków 2000.

Kazimirović V., *Crna ruka*, Novi Sad 2013.

Komarnicki T., *Rebirth of the Polish Republic. A Study in the Diplomatic History of the Europe 1914-1920*, Melbourne-London-Toronto 1957.

Kecmanović V., *Das ist Princip*, Beograd 2014.

Kornat M., *Polityka zagraniczna Polski 1938-1939. Cztery decyzje Józefa Becka*, Gdańsk 2012.

Kornat M., *Polityka równowagi (1934-1939). Polska między Wschodem a Zachodem*, Kraków 2007.

Koźmiński M., *Polska i Węgry przed drugą wojną światową (październik 1938 – wrzesień 1939). Z dziejów dyplomacji i irredenty*, Wrocław 1970.

Koźuchowski A., *Wyższa zasada nienawiści*, [w:] *Wielka wojna 1914-1918. Jak 100 lat temu w Europie zaczęła się rzeź* („Pomocnik Historyczny“ – dodatek nedejlnika „Polityka“, posebno izdanje 3/2014).

Krizman B., *Stvaranje Jugoslavije*, in *Iz istorije Jugoslavije 1918-1945. Zbornik predavanja*, Beograd 1958.

Kuławowski M., *Roman Dmowski w świetle listów i wspomnień*, Czerwonak 2014.

Lagzi I., *Droga żołnierza polskiego przez węgierską granicę w latach 1939-1941*, Poznań 1987.

Lagzi I., *Uchodźcy polscy na Węgrzech w latach drugiej wojny światowej*, Warszawa 1980).

Lundgreen-Nielsen K., *The Polish Problem at the Paris Peace Conference. A Study of the Policies of the Great Powers and the Poles 1918-1919*, Odense 1979.

- Łazuga W., *Monarchia habsburska. Między idealizacją a alienacją*, „Wykłady Inauguracyjne Instytutu Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza“, IV, red. K. Iłski, Poznań 2010.
- Łazuga W., *Rzeczy większe i mniejsze*, Poznań 2002.
- Łossowski P., *Zerwane pęta. Usunięcie okupantów z ziem polskich w listopadzie 1918 roku*, Warszawa 1986.
- Łubieński T., *Bić się czy nie bić?*, Warszawa 1978.
- Marix Evans M., *Krach cesarskich Niemiec. Przełomowy rok 1918 w dziejach Europy*. Warszawa 2010.
- Mazan L., *Dwie kule Gawrzyły Principa*, [w:] *Wielka wojna 1914-1918. Jak 100 lat temu w Europie zaczęła się rzeź* („Pomocnik Historyczny“ – dodatek niedzielnika „Polityka“, posebno izdanje 3/2014).
- McMeekin S., *Ekspres Berlin – Bagdad. Kajzer, islam i imperium osmańskie 1898-1918*, Kraków 2010.
- Micewski A., *Roman Dmowski*, Warszawa 1971.
- Mikietyński P., *Niemiecka droga ku Mitteleuropie. Polityka II Rzeszy wobec Królestwa Polskiego 1914-1916*, Kraków 2009.
- Milošević K., *Srbija u Velikom ratu 1914-1918*, Beograd 2008.
- Moczulski L., *Wojna polska 1939. Rozgrywka dyplomatyczna w przededniu wojny i działania wojenne we wrześniu-październiku 1939*, Poznań 1972.
- Molenda J., *Piłsudzczycy a narodowi demokraci 1908-1918*, Warszawa 1980.
- Müller R. D., *Wspólny wróg. Hitlerowskie Niemcy i Polska przeciwko Związkowi Radzieckiemu*, Warszawa 2013.
- Nedok A.S., *Povlačenje srpske vojske ka albanskom primorju i njena evakuacija na Krf 1915/1916. Rad vojno-sanitetske lube*, Beograd 2006.
- Nowak J.R., *Polityka Węgier wobec Polski w latach 1938-1939. Wybór dokumentów*, „Sprawy Międzynarodowe“, 1 (226)/1971.
- Nowak R.K., *Rząd Pála Telekiego wobec Polski i Polaków (16 II 1939-3 IV 1941)*, [w:] *W kręgu historii Europy Wschodniej. Studia i szkice*, eds. P. Chmielewski i A. Głowacki, Łódź 2009.
- Nowak R.K., *Przyjaciel Polaków – Pál Teleki (1879-1941). Zarys biografii*, Jastrzębie Zdrój 2009.
- Ostoja-Mitkiewicz M., *Wojna jest grzechem. Przykłady braterstwa polsko-węgierskiego w okresie II wojny światowej*, Warszawa 2001.
- Overy R., *1939: nad przepaścią*, Warszawa 2009.
- Pajewski J., *Berlin – Bagdad. Z dziejów polityki niemieckiej na Bliskim Wschodzie w czasach wilhelmińskich* [w:] *Rozprawy i studia z dziejów powszechnych i Polski*, Poznań 1997.
- Pajewski J., *„Mitteleuropa”*. *Studia z dziejów imperializmu niemieckiego w dobie pierwszej wojny światowej*, Poznań 1959.
- Pajewski J., *Odbudowa państwa polskiego 1914-1918*, Poznań 2005.
- Pajewski J., *Pierwsza wojna światowa*, Warszawa 1991.
- Porwit M., *Komentarze do historii polskich działań obronnych 1939 r.*, t. I-III, Warszawa 1969-1978.
- Porwit M., *Obrona Warszawy wrzesień 1939. Wspomnienia i fakty*, Warszawa 1959.
- Prelević M., *Predgovor*, [w:] *Srbi na Krfu 1916–1918. Katalog muzejske postavke u „Srpskoj kući” na Krfu*, ured. N. Aćimović, Beograd 1998.
- Radojević M., Dimić Lj., *Srbija u Velikom ratu 1914–1918. Kratka istorija*, Beograd 2014.
- Raina P., *Stosunki polsko-niemieckie 1937-1939. Prawdziwy charakter polityki zagranicznej Józefa Becka. Geneza wybuchu II wojny światowej*, Warszawa 1999.

- Rauchensteiner M., *Österreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg 1914-1918*, Graz 1998.
- Suleja W., *Józef Piłsudski*, Wrocław 2009.
- Sundhaussen H., *Sarajevo. Die Geschichte einer Stadt*, Wien-Köln-Weimar 2014.
- Szczepański W., *Polska wobec Węgier w drugiej połowie lat trzydziestych XX wieku*, [w:] *Międzymorze. Nadzieje i ograniczenia w polityce II Rzeczypospolitej* (seria „Bibliotheca Europae Orientalis“, t. XLVI – studia 4), pod red. Elżbiety Znamierowskiej-Rakk, Warszawa 2016.
- Szczepański W., *Serbowski odwrót przez Albanie na przełomie 1915/1916 r. Jak doń doszło, jak zapamiętali go Serbowie?*, [u:] *I wojna światowa na Bałkanach. Działania militarne i polityczne w latach 1914-1918. Studia i materiały pod redakcją Andrzeja Krzaka*, Szczecin 2014.
- Szczepański W., *„Węgry w polityce zagranicznej II Rzeczypospolitej. Sojusz na rzecz bezpieczeństwa? „Obóz. Problemy narodów byłego obozu komunistycznego“*, 52/2009.
- Szeremietiew R., *Czy mogliśmy przetrwać: Polska a Niemcy w latach 1918-1939*, Warszawa 1994.
- Subarczyk P., *Czerwona apokalipsa. Agresja Związku Sowieckiego na Polskę i jej konsekwencje*, Kraków 2014.
- Szulc W., *Przemiany gospodarcze i społeczne w Jugosławii w okresie międzywojennym 1918-1941*, Poznań 1980.
- Szymczak D., *Między Habsburgami a Hohenzollernami. Rywalizacja niemiecko-austro-węgierska w okresie I wojny światowej a odbudowa państwa polskiego*, Kraków 2009.
- Świątek R., *Lodowa ściana: sekrety polityki Józefa Piłsudskiego 1904-1918*, Kraków 1998.
- Tokarski A., *W gościnie u bratanków Węgrów. Zarys dziejów uchodźców polskich na Węgrzech w czasie II wojny światowej 1939-1945*, Toruń 1998.
- Urbankowski B., *Józef Piłsudski. Marzytel i strateg*, Poznań 2014.
- Vučo N., *Ekonomski istorija sveta. Od industrijske revolucije do drugog svetskog rata*, Beograd 1970.
- Wandycz P., *Dmowski's Policy at the Paris Peace Conference: Success or Failure*, [u:] *The reconstruction of Poland 1914-1923*, London 1992.
- Wapiński R., *Roman Dmowski*, Lublin 1988.
- Wereszycki H., *Pod berłem Habsburgów. Zagadnienia narodowościowe*, Kraków 1986.
- Wieczorkiewicz P., *Historia polityczna Polski 1935-1945*, Poznań 2014.
- Williamson D. G., *Zdradzona Polska. Napaść Niemiec i Związku Sowieckiego na Polskę w 1939 roku*, Poznań 2010.
- Wołos M., *O Piłsudskim, Dmowskim i zamachu majowym. Dyplomacja sowiecka wobec Polski w okresie kryzysu politycznego 1925-1926*, Warszawa 2013.
- Wójcik Z., *Józef Piłsudski 1867-1935*, Warszawa 2008.
- Wybranowski, *Serbia – ofiara I wojny światowej* [u:] *Polityka pamięci i dyskursy pamięci w 100-lecie I wojny światowej*, „IZ Policy Papers“, 13/1, Poznań 2014.
- Wysocki A., *Tajemnice dyplomatycznego sejfu*, red. W. Jankowerny, Warszawa 1988.
- Wyszczelski L., *O czym nie wiedzieli Beck i Rydz-Śmigły*, Warszawa 1989.
- Zawilski A., *Bitwy polskiego września*, Warszawa 1973.
- Ziemkiewicz R., *Jakie piękne samobójstwo. Dlaczego Polacy walczyli o swoje zniewolenie?*, Warszawa 2014.
- Zürcher E. J., *Turecja od sultanatu do współczesności*, Kraków 2013.
- Zychowicz P., *Opcja niemiecka czyli jak Polacy kolaborowali z Trzecią Rzeszą podczas II wojny światowej*, Poznań 2014.

Zychowicz P., *Pakt Ribbentrop – Beck, czyli jak Polacy mogli u boku III Rzeszy pokonać Związek Sowiecki*, Poznań 2013.

Żelazko J., Ossowski A., *Wieluń 1 IX 1939*, Warszawa 2009.

Živojinović D., *Nevoljni saveznici: Rusija, Fancuska, Velika Britanija, SAD 1914-1918*, Beograd 2000.

Vojtěch ŠČEPANJSKI

SERBIA 1914, POLAND 1939...

A comparison

Summary

The circumstances of implicating Serbia (in 1914) and Poland (in 1939) into world wars by the forces provoking these conflicts, as well as the history of the heroic resistance of both mentioned organisms against the aggressors having numerous advantages, deserve to be constantly reminded as great lessons for the next generations of Europeans. The anniversaries of the break out of both world wars constitute a great opportunity for this type of reminder.

In the presented text, compiling the Serbian experiences of the war started in 1914 with the Polish experience of the war which broke out a quarter of century later, the author stresses the following issues:

- the reaction of Serbia/Poland on declaring the wars 1914/1939 (in detail), and also (in general):
- the situation of war seclusion of Serbia/Poland in 1914/1939 experienced despite having the allies,
- huge discrepancies of the aggressors' and the defenders' forces, as well as the resistance, exceeding the estimated opportunities, of the attacked countries towards the enemies,
- the scale of the Serbian martyrdom in the 1st and Polish in the 2nd world wars,
- the appearance of the war success, redeemed with extremely great sacrifice, and the presence of the threat for the Serbian/Polish nation in the order shaped as a result 1st/2nd world war.

The fragments of sources quoted in the article as well as the authors' considerations, are exhibited as key terms and simultaneously as the common features of the Serbs and the Poles, enhanced at the moments of threat for both the nations and their countries: faith (in victory, in the help of Providence), honour, the spirit of fight and being ready for uncompromising resistance to aggressors. These values constitute an essential element of comparison in the search of understanding the Serbian and Polish history and attitudes as well as the choices made by the Serbs and the Poles.

Key words: 1st world war, 2nd world war, the Austro-Hungary and Serbia conflict in 1914, the Polish war in 1939, Serbia, Poland, Austro-Hungary, Germany, military resistance, national honour, war martyrdom, historical memory and politics.

NAUKA O JEZIKU

Ranko BUGARSKI

Filološki fakultet, Beograd

rbugarski@fil.bg.ac.rs

IDEOLOGIJA NACIONALNOG STANDARDNOG JEZIKA

U radu se najpre daju prigodne definicije ključnih pojmova iz naslova. Ideologija je skup ideja, stavova, verovanja i vrednosti koje postoje u društvenim zajednicama u vezi s fenomenima iz domena politike, ekonomije, kulture i dr. Zavisno od konteksta, ideologije mogu biti markirane negativno ili, ređe, pozitivno. Nacionalni jezik je 1. politički definisan jezik dominantne nacije u državi (npr. francuski u višezjezičnoj Francuskoj), i 2. etnički definisan jezik svih pripadnika određenog naroda u raznim državama (npr. nemački u više država). Standardni jezik je normiran nadregionalni jezički varijetet za opštu upotrebu u administraciji, obrazovanju, nacionalnim medijima, kulturi i dr. Potom se nacionalni i standardni jezik povezuju sa ideologijom. Ideologija nacionalnog jezika veliča taj jezik kao suštinsko obeležje i simbol nacije, na račun svih drugih jezika u državi, pa je utoliko restriktivna; uz to dvosmislenost ovog pojma omogućuje različite manipulacije. Ideologija standardnog jezika mistifikuje ovaj varijetet kao najbolji, najprecizniji i jedini ispravan, čime je restriktivna u odnosu na sve druge, nestandardne varijetete. Otuda sledi da ideologija nacionalnog jezika diskriminiše sve što nije nacionalno, a ideologija standardnog jezika sve što nije standardno, pa je ideologija nacionalnog standardnog jezika dvostruko diskriminatorska i otuda potencijalno najštetnija. Zatim se razmatra delovanje ovih ideologija u državama regiona – Srbiji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori. Srbija se pokazuje kao ubedljiv primer dejstva ideologije nacionalnog standardnog jezika, a Hrvatska kao nešto manje izrazit slučaj, ali ne iz ideoloških nego iz vanjezičkih razloga. U BiH je situacija diferencirana prema entitetima: Republika Srpska sledi obrazac Srbije, dok je u Federaciji – kao i u Crnoj Gori – zbog specifičnih i složenih prilika teže govoriti u kategorijama nacionalnog i standardnog jezika. Na kraju se ukazuje na ideološku pozadinu diskursa političke korektnosti i rodne ravnopravnosti, uz opšti zaključak da sa ideologijom ne treba preterivati jer takav put završava u dogmi.

Ključne reči: ideologija, nacionalni jezik, standardni jezik, Srbija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Crna Gora.

Na ideju za ovako naslovljen prilog autor je došao gledajući spisak ponuđenih tema za segment o jeziku i ideologiji na programu ovog naučnog skupa, gde su između ostalih navedene i teme „Ideologija nacionalnog jezika“ i „Ideologija standardnog jezika“. Tada mu se učinilo da bi njihovo spajanje na u naslovu naznačeni način moglo biti zanimljivo, tim pre što u konkretnim situacijama isti idiom tipično figurira kao eksponent obeju ideologija. U nastavku slede rezultati razmišljanja o ovoj temi, ali da bi se izbegli mogući terminološki nesporazumi najpre treba u najkraćem odrediti ovoj prilici primerene definicije ključnih pojmova sadržanih u naslovu, kako sledi.

Ideologija se široko definiše kao skup ideja o nekom aspektu stvarnosti ili polju ljudskog delovanja, što uključuje i s tim povezane društvene stavove, verovanja i vrednosti, a u domenima politike, ekonomije, kulture i drugima, pri čemu ovaj poslednji obuhvata i jezik. Uzet sam za sebe, dakle kontekstualno nespecificovan, opšti pojam ideologije često se vrednuje negativno, pod uticajem političkih ili ekonomskih ideologija fašističkog, komunističkog odnosno konzumerističkog tipa, što ipak ne isključuje ni pozitivno obeležene ideologije u oblasti demokratije, ljudskih prava ili slobodnog tržišta.

Ternin nacionalni jezik ima dva značenja: 1. Jezik određene nacije u smislu državne zajednice, nosilac identiteta nacionalne države, politički definisan; u tom smislu je npr. francuski nacionalni jezik svih državljana Francuske, ma kojim jezikom oni govorili kao maternjim. 2. Jezik svih koji njime govore kao maternjim, etnički definisan; tako je npr. nemački nacionalni jezik svih etničkih Nemaca, ma u kojoj državi oni živeli.

Standardni jezik je stručno normiran i društveno prihvaćen nadregionalni jezički varijetet koji olakšava komunikaciju između govornika različitih dijalekata datog jezičkog područja, kao i između pripadnika različitih generacija, pa se kao takav službeno koristi u državnoj upravi, obrazovanju, nacionalnim medijima i drugde. Ovaj sociolingvistički pojam, koji podrazumeva funkcionalnu raslojenost i opštu upotrebljivost, u moderno doba se razlikuje od tradicionalno shvaćenog književnog jezika, kao kulturnog pojma koji naglašava vrednost (premda se isti idiom tipično javlja u obe uloge).

A sada osmotrimo nacionalni i standardni jezik kroz prizmu ideologije, najpre ponaosob a potom i upareno.

Ideologija nacionalnog jezika je često nedefinisan ali delatan pojam, u oba navedena značenja nacionalnog jezika. Ona takav jezik veliča kao suštinsko, u nekim viđenjima i primarno, obeležje nacije i izraz nacionalnog ponosa; za samu naciju se veruje – negde od kraja XVIII veka – da je prirodna i najpoželjnija vrsta ljudske zajednice. Takvo vrednovanje čini samu osnovu evropske kulturoistorijske matrice u duhu romantizma i potonjeg nacionalizma. Ali ovu ideologiju ne treba primati nekritički, iz dva glavna razloga. Prvo, zato što uzdizanje nacionalnog jezika najčešće podrazumeva diskriminaciju svih drugih jezika na datoj državnoj teritoriji, dakle jezika nacionalnih i etničkih manjina; u tom smislu ova ideologija je po svojoj prirodi izrazito restriktivna. A drugo, zbog pomenute dvosmislenosti pojma nacionalnog jezika, koja omogućuje drastične ili makar suptilne manipulacije, pa se pod maskom brige za taj jezik mogu kriti teritorijalne aspiracije prema susednim državama.

Ideologija standardnog jezika, za razliku od upravo razmotrenog pojma, jeste uhodana terminološka sintagma, koja se učestalo javlja u relevantnoj svetskoj, pa i domaćoj stručnoj literaturi (v. npr. Milroy/Milroy 1985, Filipović 2017 i

naročito najnoviji hrvatski izvor: Starčević/Kapović/Sarić 2019). Ova ideologija dominira u tzv. standardnojezičkim kulturama, dakle onima čiji je jezik standardizovan. Ona uzdiže taj standardni varijetet iznad svih drugih, nestandardnih varijeteta, pa je nužno restriktivna utoliko što njih diskriminiše. U njenim okvirima standardni jezik se sagleda kao najvažniji, najčistiji, najbolji i zapravo jedini ispravan oblik datog jezika, visoko cenjeni medijum administracije, obrazovanja i kulture. Takav pogled odaje sklonost jednom uveliko apstraktnom, idealizovanom i homogenom modelu, zasnovanom na pisanom jeziku i nametnutom od strane institucija i posvećenih autoriteta za jezička pitanja, u znaku preskriptivizma, purizma i lingvicizma (diskriminacije prema jeziku). Jezički standard, po sebi neophodan civilizovanim društvima, time se neretko mistifikuje, pa i mitologizuje.

Sumirajući, možemo reći da su kako nacionalni tako i standardni jezik kao pojave neprikosnoveni, ali ideologija nacionalnog jezika diskriminiše sve što nije nacionalno, a ideologija standardnog jezika sve što nije standardno, čime nam se ideologija nacionalnog standardnog jezika prikazuje kao dvostruko diskriminatorna i u tom smislu potencijalno najštetnija od svih jezičkih ideologija.

Posle ovog opšteg pregleda pogledajmo kako stvari stoje na terenu, na području četiri države naslednice Jugoslavije.

1. Srbija. U današnjoj Srbiji veoma je izražena ideologija nacionalnog jezika. Primera radi, u krugovima oko Odbora za standardizaciju srpskog jezika često je u opticaju sintagma „srpski jezički prostor“, koja jasno upućuje na sve Srbe u regionu, uz to evocirajući srodan pojam „sve srpske zemlje“. U aktuelnim geopolitičkim prilikama ovo može imati preteće implikacije – pogotovo u kombinaciji sa eksplicitnim negiranjem hrvatskog, bosanskog i crnogorskog jezika, koji su u ovom nacionalističkom viđenju samo preimenovane verzije srpskog jezika. Uz to ide i proglašavanje ćirilice jedinim srpskim pismom, navodno ozbiljno ugroženom usled naporednog prisustva latinice kao tuđinskog, posebno hrvatskog pisma („gajica“). Ovo dovodi do raznih akcija za odbranu i spas ćirilice, od manje-više bezazlenih amaterskih udruženja za njenu zaštitu i kampanja tipa „Negujmo ćirilicu“ ili „Ne gazi ćirilicu“ do zabrinjavajućih pokušaja državne intervencije. Tako je pre dve godine vlastima podnet predlog izmena i dopuna Zakona o službenoj upotrebi jezika i pisama, čiji je slabo prikriveni cilj proterivanje latinice ne samo iz službene nego i javne upotrebe.

Analogno, veliku snagu ima i ideologija standardnog jezika, gde do punog izraza dolazi ružno naličje glorifikacije jezičkog standarda, u vidu potcenjivačkog i uvredljivog odnosa kako prema svim nestandardnim varijetetima (dijalektima, niže rangiranim sociolektima, žargonima) tako – što je još gore – i prema njihovim govornicima. Još uvek je aktivan tradicionalni mit o „iskvarenim“ govorima juga Srbije, te o ljudima koji navodno ne znaju da govore zato što nemaju padeže, čime se neodgovorno podriva njihovo ljudsko dostojanstvo (upor. ukorenjene sentence tipa „Što južnije to tužnije“, „Što bliže Nišu to gore pišu“;

za analizu i kritiku ove prakse v. Petrović 2015). U svim datim primerima očituje se jak jezički nacionalizam, i to ekspanzivnog tipa: oseća se jačim, sa tendencijom širenja, te je otuda srazmerno manje puristički.

2. Hrvatska. Obe ideologije, nacionalnog i standardnog jezika, i ovde su veoma žive i delatne. Neke njihove upečatljive manifestacije su degradacija preostalih tamošnjih Srba i njihovog jezika i naročito pisma (upor. višekratno razbijaje ćirilčnih tabli u Vukovaru). Jezik se u Hrvatskoj napadno izjednačava sa državom, pa tako orkestrirani furiozni napadi na regionalnu Deklaraciju o zajedničkom jeziku iz 2017. godine otkrivaju snažno osećanje nacionalne ugroženosti – kao što masovna pojava „razlikovnih“ rečnika srpskog i hrvatskog jezika i preskriptivističkih jezičkih savetnika sa svoje strane govori o brizi za očuvanje identiteta i čistote standardnog hrvatskog jezika. I u Hrvatskoj je, dakle, jak jezički nacionalizam, ali ovog puta odbranaškog tipa: oseća se boljim ali ugroženim, sa tendencijom zatvaranja u sebe, pa ga karakteriše izrazit purizam. (O Deklaraciji v. Bugarski 2018, a za razornu naučno utemeljenu kritiku hrvatskog preskriptivizma v. sada Starčević/Kapović/Sarić 2019).

3. Bosna i Hercegovina. Za razliku od Srbije i Hrvatske, gde je razmatrana situacija manje-više jasna, u ovom slučaju teško je govoriti o stanju stvari na državnom nivou, pošto se ono drastično razlikuje u dva entiteta. Dok za Republiku Srpsku važi isto što i za Srbiju, sa jakom ideologijom kako nacionalnog tako i standardnog jezika, u Federaciji BiH nailazimo na očigledne teškoće. Tu se postavlja pitanje šta je upravo nacionalni jezik u tronacionalnoj sredini, a šta je standardni jezik kad je ta sredina zvanično trojezična, sa bosanskim, hrvatskim i srpskim standardom. (Uz gred, ova komplikovana slika dalje se usložnjava time što je Republika BiH, pristupajući Evropskoj povelji o regionalnim ili manjinskim jezicima, neoprezno prijavila rekordnih 17 takvih jezika na svojoj teritoriji kojima garantuje zaštitne mere, od kojih većina ima veoma malo govornika i to dvojezičnih, a dva su praktično izumrla: ladino i jidiš. To je dakle stanje na papiru, dok je u stvarnosti ova republika jezički najhomogenija od sve četiri države, budući da svi njeni stanovnici govore suštinski jednim jezikom pod tri nacionalna imena, uz retke moguće dodatke nekog manjinskog jezika. Ovo pominjemo kao tipološki zanimljiv slučaj, iako izlazi iz okvira naše teme).

4. Crna Gora. I ovde je situacija nejasna, pošto nije lako odrediti šta je nacionalni jezik sredine u kojoj suštinski isti jezik funkcioniše – pod različitim imenima – kao službeni jezik države i kao jedan od manjinskih jezika, pri čemu još ovaj drugi bar zasad ima više prijavljenih govornika od onog prvog. A nije ništa lakše reći ni šta je tu standardni jezik, kad zvanično postoje crnogorski i srpski standard, a unutar samog crnogorskog podela na nejotovanu i jotovanu varijantu – gde samo ova druga uživa snažnu ideološko-političku potporu od strane vlasti. Tek će budući razvoj događaja omogućiti jasnije sagledanje ovog zbujućeg kompleksa. (O jezičkoj situaciji i politici u Crnoj Gori, s naglaskom na ulozima nacionalizma, v. Glušica 2019).

Obavljeni pregled pokazuje da se Srbija može posmatrati kao prototipski primer ideologije nacionalnog standardnog jezika. Hrvatska malo zaostaje usled drukčije demografske i geopolitičke situacije (manja teritorija i ukupna populacija, malobrojnije manjine u susjednim državama i drugo), a ne zbog karaktera same ideologije. Ona im je zajednička, kao što dele i opštu tendenciju da nacionalno glatko sklizne u nacionalističko, a da se standardno uzvine do svetog – sve za dobrobit odabranih elita, a na štetu običnih građana i govornika.

Na kraju treba još podsetiti da je ideološka potka jedne ili druge vrste često neizbežna i izvan političkog diskursa u užem smislu, u opštijim sferama upotrebe jezika; za to ćemo dati dva aktualna primera. Jedan je ideologija političke korektnosti, koja je načelno dobrodošla ali može pokazati i svoje ružnije lice ako se s njom pretera, kada postaje kontraproduktivna. Tada ona pribegava neadekvatnim eufemizmima koji ljude sprečavaju da stvari nazovu pravim imenom, da kažu popu pop a bobu bob, pa svaki nitkovluk može da prođe bez jasne osude, naročito ako je počinilac na visokom položaju ili pak pripadnik neke od uvek osetljivih manjina.

A drugi primer je ideologija rodne ravnopravnosti, koja takođe generalno zaslužuje podršku, ali u razumnim granicama. Tako žena ne može da bude stručnjak nego samo stručnjakinja, niti akademik već obavezno akademkinja, pa i po cenu stalnih a nepotrebnih ponavljanja (studenti i studentkinje, profesorke i profesori). A tu slabo pomaže ponegde već uvreženo birokratsko „ekonomisanje“ tipa studenti/kinje, profesori/ke i slično, od koga se dobronamerom čitaocu sa sluhom za jezik diže kosa na glavi. U saglasju sa prethodno analiziranom materijom, i ova dva primera upućuju na zaključak da valja izbegavati radikalnu ideologizaciju koja neminovno vodi u dogmu – a tu je kraj svakom racionalnom odnosu prema idejama kao produktu mišljenja.

Literatura

- Bugarski, Ranko, 2018: *Govorite li zajednički? Kako je nastala i kako je primljena Deklaracija o zajedničkom jeziku*, Biblioteka XX vek, Beograd.
- Filipović, Jelena, 2017: „Jezik, standardizacija, standardnojezička kultura i jezička politika i planiranje“. *Glasnik Odjeljenja društvenih nauka CANU*, br. 23, Podgorica, str. 217-231.
- Glušica, Rajka, 2019: „Crnogorski jezički nacionalizam“. *Njegoševi dani 7*, ur. Tatjana Đurišić-Bečanović, Rajka Glušica, Nataša Jovović, Filološki fakultet, Nikšić, str. 167-181.
- Milroy, James / Milroy, Lesley, 1985: *Authority in Language: Investigating Language Prescription and Standardisation*, Routledge & Kegan Paul, London / New York.
- Petrović, Tanja, 2015: *Srbija i njen jug. „Južnjački dijalekti“ između jezika, kulture i politike*. Fabrika knjiga, Beograd.
- Starčević, Anđel / Kapović, Mate / Sarić, Daliborka, 2019: *Jeziku je svejedno*. Sandorf, Zagreb.

THE IDEOLOGY OF THE NATIONAL STANDARD LANGUAGE

Summary

The paper opens with a brief definition of the key terms appearing in the title. Ideology is a set of ideas, attitudes, beliefs and values current in human societies, concerning politics, economy, culture etc. Depending on context, ideologies may be evaluated as negative or, more rarely, positive. A national language is 1. a politically defined language of the dominant nation in the nation state (e.g. French in multilingual France) or 2. an ethnically defined language of all speakers residing in different states (e.g. German in several states). A standard language is a regulated supraregional variety designed for general use in administration, education, culture etc. The national language and the standard language are then linked with ideology. The ideology of the national language upholds this idiom as an essential marker and symbol of the nation, at the expense of all other languages spoken in the given state and is hence restrictive; furthermore, the ambiguity of the term gives rise to manipulation in its use. The ideology of the standard language construes this variety as the best, most precise and the only correct one, thus being restrictive with respect to all the other, non-standard varieties. It follows that the ideology of the national language discriminates everything that is not national, and the ideology of the standard language everything that is not standard. Hence the ideology of the national standard language is doubly discriminatory and as such potentially the most harmful. The effects of these ideologies in Serbia, Croatia, Bosnia & Herzegovina and Montenegro are considered next. Serbia comes out as a convincing example of the compound ideology, with Croatia slightly lagging behind due to non-linguistic rather than ideological reasons. Bosnia & Herzegovina is differentiated as between its two entities: Republika Srpska follows the pattern of Serbia, while in the case of the Federation – and likewise of Montenegro – it is difficult to talk in terms of national and standard languages, due to the specific and complex situations there. Finally, the ideological background of the discourses of political correctness and gender equality is briefly noted, with a final warning that ideology should be kept under control to prevent it from stiffening into dogma.

Key words: ideology, national language, standard language, Serbia, Croatia, Bosnia & Herzegovina, Montenegro.

Rajka GLUŠICA
 Filološki fakultet Nikšić
 Univerzitet Crne Gore
 rajkag@ucg.ac.me

IDEOLOGIJA I JEZIČKA POLITIKA (CRNOGORSKI PRIMJER)

U ovom radu autorka najprije govori o terminima iz naslova: ideologiji i jezičkoj politici, o odnosima ideologije i jezičke politike koji se uspostavljaju u nekoj društvenoj zajednici, zatim o konceptu ideologije u sociolingvistici, o jezičkoj ideologiji i stavovima prema jeziku, te kritičkim pristupima jezičkim pitanjima. Centralni dio rada se odnosi na ideološko determinisanje crnogorske jezičke politike, primarno kroz primjere za pravopisna pravila u prvom službenom ortografskom priručniku, nastalom u procesu restandardizacije crnogorskog jezika.

Kroz analizirane primjere navođene uz pravopisna pravila u pravopisu crnogorskog jezika jasno se iščitava jezički nacionalizam i muško-šovinistički odnos prema ženama, seksizam i mizoginija. Ovakav ideološki osnov je neprihvatljiv za jedan normativni priručnik namijenjen upotrebi i u školama u kojima se obrazuju i vaspitavaju mladi naraštaji, a koji se može prenijeti na učenike u vidu *skrivenog kurikulum*a (nepisane vrijednosti i stavovi preneseni učenicima kroz obrazovni proces). Nakon analize primjera iz pravopisa, izvode se zaključci da i navođeni primjeri uz pravopisna pravila, kao i eksplicitni stavovi kreatora jezičke politike, nedvosmisleno pokazuju da je aktualna crnogorska jezička politika nacionalistička, nastala pod snažnim uticajem ideologije nacionalizma, a podržana od vladajuće politike i državnih institucija.

Ključne riječi: ideologija, jezička politika, jezički nacionalizam, mizoginija, seksizam, crnogorski pravopis

Ideologija i nauka o jeziku

Pojam ideologija nastao je krajem XVIII vijeka i ima različita značenja i tumačenja mislilaca u posljednjih više od dva vijeka. Ako pogledamo definicije ove lekseme u opisnim rječnicima možemo zapaziti da se pojavljuju dvije vrste značenja: neutralno i negativno, i da se vezuju za grupu ili pojedinca. Navešćemo dva neutralna i dva negativna značenja koja možemo naći u našim deskriptivnim rječnicima. Ideologija je: 1. nauka čiji su predmet proučavanja ideje kao osnovni principi ustrojstva svijeta; 2. izgrađeni skup filozofskih, društvenih, političkih, moralnih, religioznih itd. ideja i uvjerenje koje su svojstvene nekoj društvenoj klasi, grupi, stranci, pokretu ili jednom razdoblju (npr: prosvjetiteljska ideologija, građanska ideologija, militaristička ideologija). Negativna značenja pojma ideologije tipična su za razgovorni funkcionalni stil: 1. shvatanje i tumačenje kakve ideje na pogrešan i isključiv način, npr. zadojen ideologijom, zaslijepljen ideologijom i sl; 2. a) puka teorija o nečemu koja nije

u dodiru sa životnom praksom i b) životno opredjeljenje neke osobe, nečija lična ideologija (Halilović, Palić, Šehović 2010: 379).

Skoro tri vijeka mislioci i filozofi se bave ideologijom, a tek u drugoj polovini XX vijeka ideologija počinje da se posmatra na objektivni i naučni način. Od početnog stava da je ideologija nauka o idejama, ovaj pojam se vremenom punio različitim sadržajima, naročito od opredjeljenosti marksista za njenu upotrebu u politici, tako da je to doprinijelo da ideologija danas bude jedan od "najneodređenijih i najneuhvatljivijih, iako ujedno i jedan od najvažnijih pojmova u celokupnim društvenim naukama" (Simeunović 2009: 116).

U naučnoj literaturi terminu ideologija pridaju se veoma različita značenja, pa u skladu sa tim postoje i različite definicije tog pojma. Navešćemo dvije: "ideologija je ukupnost društvene svesti oblika socijalnih objedinjenja (klasa, nacija, država, društvenih grupa, organizacija itd)" i druga "ideologija je specifična pojava u društvenoj svesti – manje ili više netačna, iluzorna, ograničena svest, koja nastaje usled dejstva društvenih činilaca na saznanje" (Ratković 2009: 163). U politikologiji je danas najprihvatljivija sljedeća definicija ideologije: "ideologija je sistematizovani skup političkih ideja, principa i društvenih ideala koji reprezentuje pogled na svet neke društvene grupacije izražavajući njene interese i potrebe, stvoren u praktične svrhe podsticanja te grupacije na političko delovanje, u formi idejne potpore aktivnostima na planu osvajanja ili očuvanja političke vlasti ili, pak, uticaja na nju" (Simeunović 2009: 116). Ideologija, pritom, može biti predstavljena u formi nekog učenja, političke doktrine ili zvaničnog državnog stava, ili pak u formi politizovane interpretacije nekog religijskog učenja ili pogleda na svijet i njegove probleme.

Iz literature koja se bavi fenomenom ideologije izdvajamo i ove stavove prema kojima je koncept ideologije: 1. mentalnog i idejnog karaktera, odnosi se na svijest, subjektivne predstave, vjerovanja i ideje; 2. utemeljen je na iskustvu ili interesu vezanom za društvenu poziciju; 3. predstavlja ideje, diskurse i načine imenovanja pojmova usmjerene na sticanje ili održavanje moći i 4. sredstvo za izvratanje istine, čija je upotreba moguća zbog ograničenosti ljudske percepcije i kognicije, a usmjerena je na odbranu interesa i pozicija moći (K. Woolard, preuzeto iz Ćirić 2018: 22).

Za razliku od ideologije, koju, kako smo vidjeli iz navedenih definicija, karakterišu subjektivne predstave, stavovi, vjerovanja, ideje, nauka pretenduje da bude neutralna, sa strogo naučnim i objektivnim pristupom istraživanjima. Međutim, nesporna je činjenica da ideologije često igraju veliku ulogu u nauci i naučnim istraživanjima, ne samo u društveno-humanističkim (sociologiji, istoriji, ekonomiji, antropologiji... u kojima se činjenice često tumače i prikazuju u skladu sa ideologijom i političkim opredjeljenjem naučnika), već i u prirodnim naukama (npr. biološko dokazivanje rasističkih teorija). Neutralnost i nepristrasnost, koliko god bile poželjne i obavezne u naučnim istraživanjima, teško su ostvarive u nekim disciplinama u kojima se zauzima stav u odnosu na neki fenomen. Kao što ne postoji neideološki pogled na ekonomiju ili politiku, tako ne postoji neutralna pozicija u pogledima na npr. jezičku politiku i jezičko planiranje, jer svaki stav šta bi sa jezikom trebalo učiniti ideološki je obojen,

pitanje je samo koja i kakva ideologija se zagovara (Starčević, Kapović, Sarić 2019: 13).

Ideologija igra veliku ulogu i utiče na jezik kao *par excellence* društvenu pojavu. Negativni primjeri uticaja ideologije na jezik su: *jezički nacionalizam* (nacionalizam izražen u jeziku), *jezički purizam* (čišćenje jezika od stranih uticaja kao odraz nacionalizma i ksenofobije), *preskriptivizam* (mistifikacija arbitrarnog procesa preskripcije kao naučnog odabira najboljeg u jeziku i proglašavanjem propisanih oblika jedino ispravnim i boljim od onih koji nijesu propisani), *ideologija standardnog jezika* (standardni varijetet se smatra najvažnijim, najčistijim, najljepšim i jedino ispravnim oblikom datog jezika), *ideologija nacionalnog jezika* (jezik se veliča kao suštinsko, primarno obilježje nacije), *lingvicizam* (diskriminacija pojedinaca ili grupa prema jeziku, kojih ima više vrsta). Nasuprot ovim negativnim društveno-jezičkim pojavama, postoje i pozitivne jezičke ideologije, kao što su: *ideologija jezičke demokratičnosti* (zastupa ideju da pristup javnom diskursu treba biti omogućen što većem broju govornika, bez obzira na stepen poznavanja standardnog varijeteta), *ideologija pluralizma* (jezička raznolikost smatra se pozitivnom pojavom koja odslikava vanjezičnu raznolikost, te joj se ne smije odricati legitimnost), *ideologija utemeljenosti jezičke politike u naučnim spoznajama o jeziku* (sa glavnom idejom da se ne može jezička politika zasnivati na naučno-neutemeljenim činjenicama) i druge.

Lingvisti kao stručnjaci za jezik moraju prepoznavati negativne uticaje ideologije na jezik i ukazivati na njih. Međutim, često imamo primjere dobrih lingvista u određenim oblastima nauke o jeziku koji u javnom djelovanju, kad je jezik u pitanju, imaju vrlo negativan uticaj jer zastupaju konzervativne ili nacionalističke stavove (Kapović 2011: 105; Glušica 2020: 26–30). Posebno je opasno kad se jezičke predrasude i jezičke ideologije predstavljaju kao objektivni, neutralni i naučni pogledi na jezička pitanja. Na takve negativne pojave vezane za jezik, lingvisti su dužni da reaguju, jer ako ne reaguju svojim ćutanjem daju podršku i legitimitet nenaučnim pristupima jeziku. U aktivističkoj lingvistici se insistira na potrebi da stručnjaci za jezik, koji znaju kako jezik funkcioniše, intervenišu kada u jednoj jezičkoj zajednici pojedinci sa pozicija moći u ime lingvističke struke manipulišu i obmanjuju prosječne govornike o jezičkim, a naročito o jezičkopoličkim pitanjima. Nije prihvatljiva neutralnost i stajanje po strani jer „Loše se stvari u jeziku događaju kad dobri lingvisti šute“ (Starčević, Kapović, Sarić 2019: 67–71).

Ideologija i sociolingvistika

Pojam ideologije je izašao iz sfere filozofije, politikologije i sociologije i preko sociolingvistike kao termin ušao u nauku o jeziku. Koncept ideologije koji se odnosi na jezik i koristi se u sociolingvistici najčešće je određen terminom jezička ideologija. Sociolingvistika kao nauka koja se bavi odnosima jezika i društva razvijala se veoma intenzivno od šezdesetih godina dvadesetog vijeka uz konstituisanje sopstvene naučne terminologije. Jedan od novijih pravaca ove nauke jeste kritička sociolingvistika koja se formirala u skladu sa

postmodernističkim pristupom naučnom istraživanju i koja uvodi kritičku svijest istraživača u tumačenje stvarnosti i „sagledava jezik kao varijabilan sistem čija uloga, funkcije i vrednovanje zavisi od niza socijalnih, političkih, ekonomskih, kulturnih i drugih ekstralingvističkih faktora koji određuju njegov status, značaj i društvenu moć“ (Filipović 2009: 8). Jedan od važnijih koncepata koji je kritička sociolingvistika integrisala u svoj teorijsko-metodološki okvir, pored kulturnog modela i identiteta, jeste koncept ideologije.

Govoreći o kritičkoj sociolingvistici i njenim pojmovima i terminima, J. Filipović posebno ističe važnost uvođenja koncepta ideologije u sociolingvistička istraživanja, tj. istraživanja odnosa jezika i društva. Ona ideologije definiše kao društvene konstrukte „koji nam pomažu da stvorimo društvenu (kulturnu, političku, lingvističku i sl.) sliku sveta koji nas okružuje“ (Filipović 2009: 19). Autorka u svom radu naglašava da termin ideologija ne treba shvatiti kao „političku ideologiju“ već mnogo šire „kao psiho-kognitivno-socijalne konstrukte koji su prisutni u životu svakog ljudskog bića“ (Isto, 20).

Postoje različite definicije jezičkih ideologija, a jedna od prvih i najuticajnijih je Silverstajnova. On definiše jezičke ideologije kao „skup vjerovanja o jeziku koja govornici iskazuju kao racionalizaciju ili opravdanje za jezičku strukturu i upotrebu koju opažaju“ (Silverstein 1979: 193). Jezičke ideologije se nikada ne odnose samo na jezik. One su neodvojive od drugih ideologija vezanih za društvenu organizaciju i kontrolu, i zasnovane su na moćnom simbolizmu po kojem jezik označava identitet, pripadnost grupi, društveni i moralni poredak. Zato je istraživanje jezičkih ideologija nužno interdisciplinarno i omogućava uvid upravo u društvene odnose u govornim zajednicama i između njih, a identifikovanje načina na koje se vrši raspodjela moći predstavlja jedan od zadataka kritički orijentisanih disciplina (Ćirić 2018: 8).

Kritička analiza diskursa, slično svim kritičkim pristupima, kao što su kritička sociolingvistika, kritički pristup jezičkoj politici i lingvistički aktivizam, bavi se izučavanjem načina produkcije odnosa moći između pripadnika neke društvene grupe putem diskursa, a identifikovanjem i objašnjavanjem tih načina nastoji da utiče na eliminisanje društvenih nejednakosti. Svi ovi kritički pristupi koje smo pomenuli podrazumijevaju aktivno i kritičko angažovanje i uključivanje lingvиста u javne debate o jezičkim pitanjima, posebno onima koji izazivaju najviše manipulacija i proizvodnji neravnopravnih odnosa u društvu. Priđev kritički u ovim terminima odnosi se najviše na kritičnost prema tradicionalnim, pozitivističkim stavovima i navodnim objektivnim i apolitičnim pristupima stručnjaka.

Jezik ima ključnu ulogu u formiranju, reprodukovanju i mijenjanju sociolingvističkih koncepata: kulturnog modela, identiteta i ideologija, ali i oni suštinski utiču na jezičke varijacije i izbor različitih jezičkih formi. Jezičke ideologije direktno ili indirektno utiču na odabir jezičke forme i strukture, pa čak i na izbor samoga jezičkog koda, pa iz tog razloga može značajno doprinijeti i održavanju/zamjeni nekog jezika (Vučina Simović, Filipović 2009: 115). I stavovi prema jeziku utiču na odnos prema jezičkoj politici i mogu uticati na promjenu norme.

Kada su u pitanju stavovi prema jeziku ili pristupi jeziku izdvajaju se: *purizam* (pretjerana i neopravdana briga o čistoći jezika, progon stranih riječi), *konzervativizam* (preferiranje starijih oblika i protivljenje jezičkim promjenama), *tradicionalizam* (povezanost sa starijim jezikom koje se smatra boljim). Na drugoj strani su *liberalizam* (dopuštanje govornicima korišćenja jezika koji im najviše odgovara, pod uslovom da je razumljiv sagovorniku), *leseferizam* (neprihvatanje vrednovanja u jeziku tipa *bolji* ili *ljepši*, a osnovni kriterijum za ulazak u normu je frekvencija upotrebe), *indiferentizam* (jezik postoji, potreban je, služimo se njim kako znamo i umijemo i ne bismo se trebali njime posebno zanimati). Između ovih se nalazi i čitav niz iznijansiranih stavova koji imaju određene ciljeve (Kryžan-Stanojević 2016: 81–91). Polarizacija jezičkih stavova vrši se u skladu sa ideološko-političkim podjelama, pa tako prva grupa pobrojanih stavova ide uz desno orijentisane ideologije i politike, a druga grupa uz lijeve.

Jezičke ideologije su društvene tvorevine i dijeli ih čitava govorna zajednica ili veći dio njenih pripadnika, dok su stavovi govornika prema jeziku psihološke dispozicije pojedinaca kojima reaguju bilo pozitivno, bilo negativno na sopstveni ili tuđi jezički varijetet. Ova dva pojma su veoma povezana – s jedne strane, jezičke ideologije oblikuju stavove govornika o određenim jezičkim varijetetima i njihovim govornicima, a sa druge strane, izučavanjem jezičkih stavova o nekom jezičkom varijetetu govornika date jezičke zajednice možemo identifikovati postojeće jezičke ideologije u njoj.

Ideologija i jezička politika

Naučni i teorijski pristupi jezičkoj politici i jezičkom planiranju su recentni i poklapaju se sa razvojem sociolingvistike. Tipično sociolingvistički pojam *jezička politika* u naučnoj literaturi se različito definiše i tumači. Najčešće se definiše kao politika nekog društva u oblasti jezika ili kao skup principa, stavova i odluka u kojima se ogleda odnos te društvene zajednice prema verbalnom repertoaru kojim raspolaže (Bugarski 1986: 23–28) ili se jezička politika određuje kao skup racionalnih i uglavnom institucionalizovanih postupaka kojima neko društvo utiče na jezičke oblike javne komunikacije i na formiranje svijesti svojih sudionika o tim oblicima (Škiljan 1988: 8).

Hrvatski lingvista Dalibor Brozović smatra da je jezička politika “ukupnost raznih ideja, djelatnosti i postupaka kojima države i druge političke snage (stranke, oslobodilački pokreti, itd.) nastoje postići određene svoje ciljeve na jezičnom polju” (Brozović 1990: 7). Milan Šipka obuhvatnije i preciznije definiše ovaj sociolingvistički fenomen, smatrajući da je “jezička politika teorijski fundirana, smišljena i institucionalizovana djelatnost kojoj je svrha (1) da se, u skladu s ideološkim opredjeljenjima i usvojenom opštom politikom, proklamovanjem načela, utvrđivanjem konkretnih stavova i donošenjem mjerodavnih odluka, reguliše javna upotreba jezika (tačnije: jezikā ili jezičkih varijeteta) u određenoj društvenoj zajednici, odnosno pojedinim oblastima društvenog života: administraciji, medijima, sudstvu, školstvu, vojnim formacijama i drugdje, i 2. da se pod-

staknu, načelno usmjere i konkretnim mjerama podrže procesi jezičkog planiranja i jezičke standardizacije kako bi se jezik ljudskog kolektiva kome služi izgradio i razvio kao efikasan instrument javne komunikacije i stvaralaštva i tako uspješno riješili problemi njegovog funkcionisanja“ (Šipka 2006: 21).

U ovoj definiciji jasno je istaknuto da se jezička politika jednog društva vodi u skladu sa ideologijom i opštom politikom toga društva, te da je to institucionalizovana, naučno zasnovana i dobro osmišljena djelatnost. Pored toga, u definiciji se ističu dva cilja jezičke politike, a to su 1. da reguliše javnu upotrebu jezika i pisama u multietničkim društvima i 2. da usmjeri i podrži procese jezičkog planiranja i izgradnje standardnog jezika koji u toj društvenoj zajednici služi kao sredstvo sporazumijevanja (komunikativna funkcija) i sredstvo autoidentifikacije (simbolička funkcija).

Vežu između vladajuće politike i jezičke politike potvrđuje i srpski lingvista Predrag Piper u svojoj definiciji u kojoj kaže da je “jezička politika deo ukupne kulturne, prosvetne, nacionalne, unutrašnje i spoljašnje politike koju vodi neka vlast s odgovarajućim ovlašćenjima” (Piper 2003: 84). Dakle, jezička politika je dio opšte politike jednog društva i dominantne ideologije koja u njemu vlada, što dalje implicira da će manje ili više demokratska društva imati manje ili više demokratsku jezičnu politiku. Međutim, političko-ideološka dimenzija jezičke politike najviše se očitava u domenu jezičke ideologije sa četiri osnovna tipa: 1. *jezička asimilacija* ili nastojanje da svi govornici koriste jedan idiom; 2. *jezički pluralizam*, koji podrazumijeva podržavanje jezičke raznolikosti; 3. *varnakularizacija* ili uzdizanje autohtonog idioma na nivo javne komunikacije i 4. *internacionalizacija*, tj. uzimanje neautohtonog jezika za sredstvo javne komunikacije (Škiljan 1988: 18).

Vidjeli smo iz definicija jezičke politike da je jedan od njenih ciljeva da upravlja procesima jezičkog planiranja i standardizacije. Pojam jezičkog planiranja objašnjava se kao konkretizacija jezičke politike, nadređen je pojmu standardizacije koja se posmatra kao proces dobijanja standardnog jezika. Pojednostavljeni prikaz cjelokupnog procesa jezičke politike ističe dva nivoa tog procesa: 1. *makronivo* (predstavlja jezičku politiku *de iure* ili ukupnu državnu legislativu i zakonske odredbe kojima se reguliše status jezika) i 2. *mikronivo* (jezičko planiranje koje se sastoji od: *planiranja statusa* – afirmacija jezika i njegova nominacija i *planiranja korpusa* – kodifikacija norme) (Czerwinski 2009: 11–29). Ti nivoi predstavljaju u stvari dvije faze stvaranja jezičkog standarda kao jednog od važnijih ciljeva svake jezičke politike.

Planiranje statusa jezika može biti i eksplicitni dio jezičke politike, naročito u vešejezičkim društvenim zajednicama, i ono je samo djelimično lingvistički postupak. Planiranje statusa se zasniva na relevantnim lingvističkim podacima, ali sam čin odabira jezika ili idioma prije svega je političko-ideološko pitanje. Tako o planiranju statusa, iako se njime prethodno bave lingvističke naučne ustanove, odlučuju politička tijela, regulišući pitanje statusa jezika političkim rješenjima, često u formi pravnih akata: ukaza, odluka, zakona... Iako se *planiranje korpusa* u lingvističkoj literaturi navodi kao “najlingvističkiji aspekt jezičke politike” (Škiljan 1988: 55) i ono kao i sam proces standardiza-

cije ima svoju ideološku osnovu, odabir osnovice za standard, kao i odabir određenih jezičkih formi i oblika za normativne korelira sa određenim društveno-istorijskim i političko-ideološkim faktorima.

Iz ovog kratkog pregleda definicija i tumačenja jezičke politike i njenih podređenih sastavnica: jezičkog planiranja i standardizacije, jasno se uočava da je ona determinisana i uslovljena ideološko-političkim okvirom društva u kojem egzistira. Kao primjer uticaja ideologije nacionalizma na jezik možemo navesti nacionalističke jezičke politike evidentirane u svim državama nekadašnjeg srpskohrvatskog jezika od brojnih istraživača ove problematike. U Hrvatskoj se praktikuje jezički purizam: progon srbizama, eliminacija stranih riječi i internacionalizama, zatim, konstruisanje novih riječi od hrvatskih/slovenskih korijena, kao i uvođenje dijalektizama i arhaizama u jezik, pa čak i pokušaj nekih lingvista da reformišu pravopis vraćanjem na korijenski pravopis, kako bi se što više razlikovao od srpskog. U Bosni i Hercegovini se intervenisalo najviše u leksici uvođenjem orijentalizama, želeći time da se simbolički afirmiše islamski identitet Bošnjaka, kao i kroatizama ili jezičkih oblika tipičnih za hrvatski standardni idiom. U Republici Srpskoj zakonom je 1993. godine bila propisana ekavica kao jedini zvanični izgovor umjesto govorne ijekavice, sve „radi jedinstva i homogenizacije srpskog naroda“, što se nije moglo primijeniti u praksi, pa se od toga, za sada, odustalo. U Srbiji se promovise ćirilica kao nacionalno pismo na račun latinice, a najavljenim uvođenjem zakonskih akata regulisala bi se obavezna upotreba ćirilice u javnoj sferi upotrebe (koja se veoma široko definiše) i propisale kaznene mjere za nepoštovanje tih odredbi.

U Crnoj Gori se sprovela radikalna reforma jezika sa istim ciljem diferenciranja prije svega od srpskog, ali i bosanskog i hrvatskog, uvođenjem u normu produkata jekavskog jotovanja i dva nova slova, *ś* i *ź*, za odgovarajuće glasove iz crnogorskih narodnih govora, promovisanih u „foneme“. Umjesto naučnog pristupa standardnom jeziku i njegovoj kodifikaciji, pobijedilo nacionalističko shvatanje jezika kao osnovnog identitetskog obilježja nacije i države. Zato se nije stalo na posebnom imenu i ustavom potvrđenom statusu službenog jezika, kao garantu i zaštiti od posvajanja i negiranja od većih i moćnijih nacionalizama iz okruženja, već se radi dokazivanja različitosti, posebnosti i autohtonosti crnogorskog jezika ušlo u konstruisanje razlika uvođenjem dijalektizama i arhaizama u standardnojezičku normu i preuzimanje nacionalističkih mitova i poluistina za temelje nauke o crnogorskom jeziku, čime se vrši njena kompromitacija u slavističkom svijetu.

Ideologija i crnogorski standard

Uticaj ideologije nacionalizma na jezik u crnogorskom slučaju uočava se u stavovima o crnogorskom jeziku jezičkih nacionalista pod čijim uticajem je izvršen proces djelimične kodifikacije crnogorskog jezika (Glušica 2020: 40–98) i koji jezik doživljavaju kao „nezamjenljivo i najvažnije obilježje nacije, garant njene posebnosti, pa i samog opstanka“ (Bugarski 2018: 20). Predstavnici jezičkog nacionalizma vlastiti jezik smatraju najstarijim i najvrednijim pa

je stoga i stalno ugrožen od drugih koji ga prisvajaju, otimaju, asimiluju ili krađu. Kao jedna od strategija jezičkog nacionalizma, ističe se potenciranje ili čak izmišljanje razlika u sopstvenom varijetetu kako bi se napravio odklon od drugih srodnih varijeteta. Aktualna crnogorska jezička politika u kojoj su „nesrećno spojeni neznanje i moć“ (Bugarski 2018: 54), temelji se na shvatanju da bez različitog jezika nema posebne nacije, niti države, kao i na drugim nacionalističkim mitovima. Mitovi ili „laži velikih razmjera“ na kojima počiva crnogorski jezički nacionalizam detektovani su u stavovima zastupnika te ideologije iznesenim u njihovim radovima i knjigama, a koji ih nedvosmisleno svrstavaju u tu ideološku matricu (Glušica 2019: 167–182).

Što se tiče konkretno crnogorske jezičke norme, ideologija nacionalizma se eksplicitno pokazala i u pravopisu, što je očekivano jer je pravopis „jedno od područja u kojima se na simbolički način izražavaju neki društveni stavovi“ (Kapović 2011: 114). Na primjer, u Hrvatskoj je nakon osamostaljivanja države 1991. godine, pravopisna problematika postala „jedna od najkontroverznijih jezičnih tema jer se tu isprepliću ne samo jezični nego i izvanjezični, pogotovo politički čimbenici“ (Požgaj Hadži, Balažić Bulc 2017: 275). Koliko je ideologija i pretjerana ispolitizovanost hrvatskog društva igrala važnu ulogu u određivanju zvanične ortografske norme pokazuje pravopisni rat između „desnog“ (*Hrvatski pravopis* autora S. Babića, B. Finke i M. Mogušića) i „lijevog“ pravopisa (*Pravopis hrvatskoga jezika* autora V. Anića i J. Silića). Prvi insistira na jezičkom purizmu, razgraničenju između srpskog i hrvatskog uvođenjem razlika i novina u normu, a pored etikete *desni*, pridaju mu se i etikete *pravi hrvatski*, *desničarski*, *nacionalistički*. Drugi, pak, *lijevi* pravopis nosi etikete i *nehrvatski*, *protivhrvatski*, *novosadski*, *savremeni* (Samardžija 2016). Iako se oba pravopisa zasnivaju na fonološko-morfološkom principu i u suštini se razlikuju u nekim nebitnim pravopisnim rješenjima (*ne ću*, *strjelica*, *zadatci*), spor među jezikoslovnim stujama koje ih zastupaju proširio se i na medije i na politiku i postao nepomirljiv sukob desnih i lijevih političkih ideologija.

I u prvom službenom pravopisu crnogorskog jezika jasno su se istakli nacionalistički i muško-šovinistički stavovi autora kroz medij jezika, u ovom slučaju kroz primjere navedene za pravopisna pravila (prvo izdanje *Pravopisa crnogorskog jezika* izašlo je 2009, a drugo izmijenjeno izdanje štampano je 2010. godine i iz njega ćemo ekcerpirati primjere). Primjeri u normativnim priručnicima mogu se analizirati i sa potpuno drugog aspekta, tj. primjeri mogu biti više od primjera, budući da svjedoče o stavovima pravopisaca prema sociokulturnim i političkim okolnostima, ličnostima i pojavama, tj. predstavljaju njihov pogled na svijet i njihov sistem vrijednosti. Po primjerima navedenim uz obična interpunkcijska ili druga pravopisna pravila mogu se iščitavati jezička ideologija i način razmišljanja autorskog tima koji je zaslužan za to da prvi zvanični crnogorski pravopis bude takav kakav jeste. Kako su zapazili i drugi istraživači (Badurina, Pranjaković 2017: 295) prvo što se može uočiti kad su u pitanju primjeri uz pravopisna pravila jeste frekventnost onih koji se odnose na Crnu Goru i Crnogorce, pa su te lekseme zajedno sa pridjevom *crnogorski* veoma zastupljene, bolje reći sveprisutne u primjerima, bilo o kojem se ortografskom pravilu radilo:

*Došli smo da pokažemo neprijatelju naše vjere, našega imena i naše predrage slobode – da smo Crnogorci, da smo narod, narod voljan, narod koji dragovoljno za svoju slobodu bori se...(95); Crna Gora je obnovila nezavisnost; Polje jadikovo. Crnogorske narodne tužbalice; (80); Gorski vijenac je nena-dmašno djelo crnogorske književnosti (102); Njegošev jezik je CRNOGORSKI jezik (106); **Crnogorski govori.** Crnogorski govori organski se pribrajaju istome genetski određenom sistemu kojemu i srpski, hrvatski i bosanski štokavski govori...; **Crnogorska/zetska redakcija.** Crnogorska/zetska redakcija (lat. redactio – popravak, popravljanje) predstavlja tip staroslovenskoga jezika izgovoren na crnogorski (zetski) način...; (80) Najposlije još nešto da vam kažem i izbistirim, o braćo i narode crnogorski i brdski! (83); Za Crnogorsku enciklopediju Dukljanske akademije nauka i umjetnosti Vojislav P. Nikčević napisao je sljedeće jedinice: Crnogorski jezik. – Crnogorski književni i standardni jezik. – Crnogorska/zetska redakcija. – Pravopisi u Crnoj Gori. – Gramatike u Crnoj Gori ...(100).*

Nepريمjereno i pretjerano forsiranje crnogorstva biće važnije od toga da se primjeri biraju po principima naučno-metodološke ispravnosti i jednostavnosti. Pravopisci su ilustraciju pravila da koriste dvije kose crte za razdvajanje strofa u slučaju kad se stihovi navode u jednom redu, navode primjer Poslanice Crnogorcima Petra I Petrovića Njegoša u kojoj nema izdvojenih strofa. Umjesto da se uzme neka poznata pjesma organizovana u strofe iz čitanki kojom bi se jednostavno oprımjerilo pravilo, autorima je bilo važnije da visokoparnim stilom zazivaju i mobilišu na okupljanje i mudrost Crnogorce, izmišljajući strofe kojih u originalu nema:

O Crnogorci / O Crnogorci // Tako vi svega što vi je najmilije / tako vi ovoga i onoga svijeta / tako vi duše i obraza / tako vi jučerašnjice i šutrašnjice / tako vi dana današnjega // Tako vi vaše dece / tako vi neba i mora na njnim rukama / tako vi dana na njnome licu / tako vi sunca u njnome glasu // Ne budite tuđa metla i lopata / ne ližite tuđe šake / ne obijajte tuđe pragove / ne dajte se varati / ne dajte se kupovati / ne budite tuđa sreća / vrcite se sebi i svome // Tako vi ljeba i vode / tako se lako s dušom rastajali / tako vi zemlje u koju ćete // Ne režite jedan na drugoga / ne pijte krv jedan drugome / ne kopajte jamu jedan drugome / ne radite za svoju pogibiju // e vi sve ponesošē / e vi mozak popiše / e vi strv poginu / e ve iskopaše iz amina / da vi nema ni imena ni pomena // Pod svoje nebo / na okup oko svoga sunca / o Crnogorci / o Crnogorci (105).

Navođenje primjera iz književnih djela starijih epoha, obično iz XIX vijeka, u postupku oprımjeravanja pravopisnih pravila ideološki je motivisano i veoma metodološki problematično. Najčešće se poseže za Njegoševim stihovima, koji su upotrijebljeni 37 puta kao potvrda nekog pravopisnog pravila, zatim za poslanicama Petra I Petrovića Njegoša iskorišćenim za primjere šest puta, česti su i primjeri iz narodne književnosti i drugih književnih djela, što je dvostruko

pogrešno. Prvo, književni tekst, ako znamo šta je pjesnička sloboda i književnoumjetnički funkcionalni stil, individualno je i stilski obilježen, u njemu se stilski efekti nerijetko postižu upravo nepoštovanjem, razgrađivanjem i odstupanjem od pravopisnih normi, i kao takav ne može poslužiti kao ilustracija pravopisnih pravila. Drugo, iz XIX vijeka i Vukovog vremena je pravopisno načelo za oblikovanje pravopisne norme „Piši kao što govoriš“, a prošlosti pripada i pravopisno načelo sa početka XX vijeka, nastalo pod uticajem praške standardnojezičke koncepcije, „Piši kao što dobri pisci pišu“. Oba su primijenjena u *Pravopisu crnogorskog jezika* krajem prve decenije XXI vijeka.

Za razliku od jezika dobrih pisaca i književnosti, standardni jezik je idiom svjesno kodifikovan, prosječan i neutralan i koji „kao pojavni vid budući najmasovnije usvojen, najvjernije odslikava sobom prosječne jezičke navike sredine“ (Ivić 1995: 334). Iz svega rečenog slijedi da pravopisna pravila treba potkrijepiti primjerima iz drugih funkcionalnih stilova (publicističkog, administrativnog, razgovornog), a sasvim rijetko iz književnoumjetničkog. Međutim, u *Pravopisu crnogorskoga jezika* najčešći su primjeri iz crnogorske književnosti XIX vijeka i narodne književnosti jer crnogorski jezički nacionalisti smatraju da je tu izvorni crnogorski jezik, nenatrunjen srpskom hegemonističkom normom.

U cilju isticanja i veličanja crnogorskih vrijednosti i osobina, autori posežu za primjerima i iz hrvatske književnosti XIX vijeka, iako zastupaju stavove da se radi o različitim jezicima, pa navode stihove iz poznatog djela *Smrt Smail-age Čengića* Ivana Mažuranića u kojima se slavi hrabrost Crnogoraca (Badurina, Pranjković 2017: 295), da bi oprimjerali jednostavno pravilo da se asidentske kopulativne rečenice odvajaju zarezima:

*Krcnu kolac nekoliko puta, / zviznu pala nekoliko puta,
zadrhtaše ta vješala tanka, / al ne pisnu Crnogorčad mlada* (86).

Ličnosti koje se najčešće javljaju u primjerima su članovi crnogorske dinastije Petrović, sam Njegoš se javlja 15 puta, a od savremenika prednjače „utemeljivači montenegristike“ Vojislav Nikčević i Milorad Nikčević (javljaju se u 7 primjera), književnici i drugi kulturni radnici koji pripadaju istoj ideološkoj matrici ili su na neki način podržali aktuelnu jezičku politiku i pravopis. Isto važi za institucije, časopise, izdavače... Čestost javljanja ne zavisi od stvarnog značaja i vrijednosti, već od pripadnosti određenoj ideologiji. Ovakvim postupkom autori pravopisa pokazali su pristrasnost i jasnu ideološku opredijeljenost u odabiru primjera, a ne objektivnost i neutralnost koje naučni pristup podrazumijeva. U primjerima koji slijede su neki od odabranih:

Mladen Lompar. Vrijeme u kojemu sam prošlost, Crnogorsko društvo nezavisnih književnika, Podgorica, 2006. Dragoje Živković. Istorija crnogorskog naroda. Tom I, Cetinje, 1989. (80); Vukić Pulević & Novica Samardžić, Fitonimi i zoonimi u toponimiji Crne Gore, DANU, Podgorica, 2005; Žarko L. Đurović, Bard crnogorskoga jezika, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2005. (82); Časopis „Lingva montenegrina“ registrovan je 2007. godine.

(102); *Radoje Radojević, objavljivao je svoje tekstove u brojnim časopisima...*(101) i brojni drugi.

Za ilustraciju pravopisnog pravila pisanja zagrada prilikom navođenju tuđeg teksta kao primjer biraju se autori citata po kriterijumu podrške crnogorskom jezičkom nacionalizmu, Milorad Nikčević i Josip Silić, a u tim citatima-primjerima podupiru se ideologija i stavovi jezičkih nacionalista. Za pravopisce od samog ortografskog pravila važnije je istaknuti ono što im ideološki odgovara: podobnog autora, ono što je rekao, naslov rada sa odgovarajućom temom, naziv skupa obavezno u organizaciji nacionalista i „utemeljivača“, zatim ime izdavača koji je iz iste ekipe:

Milorad Nikčević ističe: „Kako Njegoš može biti pjesnik srpskoga naroda i jezika kad Srbi moraju da ga čitaju s rječnikom?!“ (Milorad Nikčević, Fonemi š, ž, ć, đ u crnogorskom standardnom jeziku, Zbornik radova sa međunarodnoga naučnog skupa Norma i kodifikacija crnogorskoga jezika, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2005, str. 119) (104).

Podržavajući zahtjeve crnogorskih jezikoslovaca za normiranje opštepri-sutnih crnogorskih glasova š i ž, Josip Silić kaže: „U fonološkoj je konstelaciji nastaloj nakon preraspodjele (morfo)fonema u okviru alternacije ije/je/e/i i po-jave tipa šenica i ženica pogrešno proglašavati dijalektizmima. [Ono što je di-jalektalno u jednome standardnom jeziku (istoga jezičnog sustava) ne mora biti dijalektalno u drugome standardnom jeziku. O toj činjenici suvremena socio-longvistika mora voditi računa]“ (104).

Primjer sa jasnom porukom koja ide pravopiscima u korist u sporenju sa lingvistima neistomišljenicima: *Izučavajući crnogorske govore, zaključio je da su glasovi š i ž neophodni dio crnogorskoga standardnog jezika (92)*, navodi se da bi korisnici pravopisa naučili da se rečenični dio koji počinje glagolskim prilogom odvajaju zarezom. Inače, da bi se opravdalo uvođenje glasova š i ž u normu i njihova upotreba pokazala kao frekventna, autori pravopisa su pri opri-mjerivanju pravopisnih pravila forsirali lekseme sa tim suglasnicima i drugim novonormiranim slučajevima jekavskog jotovanja. Toliko je ta pojava raširena da se stiče utisak da je pravopiscima bilo manje važno izabrati dobar primjer kojim se na najjasniji način potvrđuje neko ortografsko pravilo, od toga da če-stom upotrebom primjera sa jotovanim suglasnicima dokažu njihovu „opštepri-sutnost“. Pravila za upotrebu zareza, navodnika, znaka pitanja, trotačke u razli-čitim slučajevima potkrijepljena su pored drugih i ovim primjerima:

Oni su se, međutim, došetili o čemu je riječ. Mihailo Stevanović, lingvista, rođen je u Zgradama Šagovića (84); Neđeljom nikad nije radio, ili je šedio kod kuće ili je šetao s društvom (87); Toga jutra, krenuvši prema stanici, ošeti jak bol u grudima (92); Što možeš danas završiti, ne ostavljaj za sutra (91); Kakva vam je ova “pošeklica”! (101); Rekao sam ti da dođeš, zar se ne šećaš? (96); Ne...ne ... šed'te, da i još zborimo! (95), raspre seme posijaše gorko (85); sto putah sam ovđena šedio (113).

Očigledno je da se za oprimirivanje pravopisnih pravila u analiziranom *Pravopisu* biraju primjeri u kojima se potvrđuju stavovi crnogorskih jezičkih nacionalista, njihova ideologija, vrijednosni sistem, ističu se i favorizuju ličnosti pripadnika i podržavalaca te ideologije. Kroz primjere pravopisnih pravila (npr. o pisanju umetnute rečenice ili uzvičnika pri posebnom naglašavanju) autori pravopisa se obračunavaju sa protivnicima i onima koji misle drugačije, šaljući im prijeteće poruke, ili ih direktno diskreditujući: *Oni neće osporavati, ako išta znaju, službenu upotrebu opštercnogorskih jezičkih obilježja* (92); *Iako akademik (!), on nikad nije savladao ni osnovna pravopisna pravila!* (97).

Navedenim postupcima pri odabiru primjera narušena su osnovna metodološka pravila o izboru tačnih, pouzdanih, jednostavnih, neutralnih i nediskriminatorских primjera za potvrdu propisanih pravila, a kao rezultat kršenja tih pravila imamo totalnu ideologizaciju jednog pravopisnog normativa. Tako se kao primjer za neko jednostavno interpunkcijsko ili koje drugo pravilo mogu naći čitavi pasusi, npr. o etnogenezi Crnogoraca (102), o navodnoj nasilnoj ekavizaciji crnogorskog jezika (103), djelovi više od vijek starih rasprava o gramatici i crnogorskom jeziku (95) i brojni drugi primjeri ideologizacije ovog normativa.

U crnogorskom pravopisu pored nacionalističke, registrujemo još jednu vrstu ideologije kroz upotrebu primjera koji su natopljeni mizoginijom, seksizmom i rodnom diskriminacijom tipičnom za nedemokratske društvene sisteme¹ i patrijarhalne kulturne modele, što ovaj normativ čini neprimjerenim za školsku upotrebu. Nekorektne su i opasne poruke koje autori pravopisa šalju kroz primjere za pravilnu upotrebu interpunkcijskog znaka – crte:

Žena oskudnih čari može biti ministar spoljnih poslova, može biti vladarka, čak i slavna glumica, ali sekretarica – ne (98);

Ja te tvoje ideje – ljutnu se Avram – prosto zamišljam kao harem starih žena koje odavno ne mogu poslužiti ničemu (99).

U ovim primjerima greška nije metodološka, niti materijalna kakvih je pun pravopis, ovdje se radi o seksističkom, muško-šovinističkom odnosu prema ženama iskazanim kroz navedene primjere. Žena se svodi na tijelo, tjelesnu poželjnost, posmatra kao seksualni objekt, pa ona koja bi obavljala poslove sekretarica ne mora imati intelektualnih kompetencija, već treba samo da bude lijepa i privlačna da bi naravno zadovoljavala seksualne apetite svoga šefa, koji zbog toga ne bi mogao da trpi sekretaricu „oskudnih čari“, bez obzira na njene sposobnosti u obavljanju administrativnih, sekretarskih poslova. U drugom primjeru beskorisnost ideja se poredi sa beskorisnošću starih žena, pri čemu se žene opet posmatraju kao seksualni objekti, uz diskreditaciju starih žena koje zbog svojih godina ne mogu „poslužiti ničemu“, tj. ne mogu pružati seksualne

¹ Mačizam i prezir prema ženama dvanaesta je odlika fašizma prema mišljenju Umberta Eka.

usluge. Seksualna konotacija je dodatno pojačana uvođenjem hronotopa harema. Neprihvatljivo je u jedan normativ, tj. jezički zakon, kroz ilustraciju pravopisnog pravila, unositi ovako retrogradne, diskriminatorske, muško-šovinističke i naopake stavove koji mogu imati dalekosežne i štetne posljedice na mlade korisnike pravopisa: ženske, jer će imati problema sa samopouzdanjem i samodostojanstvom, a muške, jer mogu usvojiti ovakve nazadne stavove da su superiorniji od žena.

Na sljedećem primjeru sa očiglednim konotacijama na ženu i njenu seksualnost, daci će učiti da se posljedična rečenica ne odvaja zarezom od glavne kad je u tijesnoj vezi sa glavnom: *Ne budi jabuka da te svak glođe, niti budi čemeri-rika da te niko ne obiduje* (89).

Stih iz *Gorskog vijenca*: *Kazuj, babo, jesi li vještica!* našao se kao primjer čak dva puta u *Pravopisu*. Tim stihom oprimjereno je pravilo da se zavisnoupitne rečenice od glavnih ne odvajaju zarezom, osim u slučaju kad se zarezom odvoji vokativ (87) i pravilo da se iza zavisnoupitnih rečenica ne stavlja upitnik (96). Napominjemo da u prvom izdanju *Gorskog vijenca* baš iza tog stiha stoji znak pitanja (87), kao vrlo vjerovatno izraz Njegoševe volje. Da li je moguće da pravopisci nijesu mogli naći neutralniji, korektniji i bolji primjer za ova jednostavna pravila pisanja interpunkcijskih znakova, nego dva puta posežu za „babom-vješticom“ iz književnog diskursa XIX vijeka.

Da se umjesto navodnika može pisati crta u dijalogima, pravopisci od bezbroj mogućih primjera dijaloga, navode baš ovaj sa očiglednim postupkom seksualizacije žene i muško-šovinističkim stavovima o ženama:

- *Ne slušajte ga, molim Vas – obrati mi se Zečica sa sobnih vrata.*
- *A što, čoč, da ga ne pokvarim?!*
- *Živko, bolje bi Vam bilo da se primirite i zaspete. Znae da Vas ujutro čeka izuzetno naporno snimanje. Uostalom, nijeste Vi jedini na ovom odjeljenju... – demonstrativno zalupi vratima.*
- *Vidi, ne obraćaj pažnju. Mali je napuštio prije dvije neđelje.* (99).

Ženski lik bolničarke u ovom dijalogu imenuje se lascivnim *Zečica* sa jasnom seksualnom konotacijom, a njen opravdan zahtjev da bolesnici treba da se odmaraju i ne prave buku, objašnjen je nervozom zbog raskida sa momkom. Opet je žena predstavljena kroz vizuru seksualnog objekta, što je autorima pravopisa, izgleda, uobičajen pogled na svijet. Birajući ovakav primjer, očigledno je da im je prioritet da promovišu kao normativne dijalekatske oblike poput *vidi, čoč, neđelja, zaspete* ali su uz to pokazali i svoj seksistički i muško-šovinistički stav prema ženama koji se može prenijeti na učenike u vidu *skrivenog kurikulumuma* (nepisane vrijednosti i stavovi preneseni učenicima kroz obrazovni proces), što je veoma opasno i zabrinjavajuće. Skriveni kurikulum je parametar za identifikovanje stepena ideologizacije nekog udžbenika namijenjenog učenicima i nastavnicima, pod kojom se podrazumijevaju različiti oblici diskriminacije, od kojih je jedna i prema rodu (Savić 2013: 370). Takva rodna diskriminacija i mizoginija je evidentna u analiziranim primjerima iz službenog *Pravopisa crnogorskoga jezika*.

Zaključna razmatranja

Veza između jezičke politike i opšte vladajuće politike jednog društva istaknuta je u skoro svim definicijama ovog sociolingvističkog fenomena. U osnovi svake politike se nalazi neka ideologija, tako da je jezička politika determinisana i uslovljena ideološko-političkim okvirom društva u kojem egzistira. Čvrstu vezu između ideologije nacionalizma, jezičkog nacionalizma i jezičke nacionalističke politike evidentirali su brojni istraživači ovih društveno-jezičkih pojava u svim državama nekadašnjeg srpskohrvatskog jezika (Kordić 2010; Bugarski 2018; Glušica 2020).

Ideologija nacionalizma u jeziku prepoznaje se u stavovima prema jeziku nosilaca jezičkog nacionalizma i mitovima na kojima ona počiva. Matrica po kojoj funkcioniše jezički nacionalizam u Crnoj Gori ista je ili veoma slična onima u ostalim državama, samo su različiti realizatori. Pored eksplicitnih nacionalističkih stavova nosilaca jezičkog nacionalizma, ideologija nacionalizma se može prepoznati i u normativističkim udžbenicima, na primjer u pravopisu, jer se u njemu na simbolički način izražavaju ideološki stavovi i aksiološki sistem autora kroz odabir onoga što će ući u standardno-jezičku normu, ali i kroz odabir primjera za odabrana pravopisna pravila.

Izdvajanjem i analizom navođenih primjera uz pravopisna pravila u prvom službenom pravopisu crnogorskog jezika može se zaključiti da postoji jaka tendencija autora da kroz primjere nametnu svoj pogled na crnogorsko društvo, istoriju, kulturu i naročito jezik, čemu nije mjesto u jednom ortografskom priručniku. Takva intencija je potisnula u drugi plan suštinu ovog normativa, pravopisnu problematiku i naučnu metodologiju uobičajenu u kodifikaciji ovog jezičkog plana. Stiče se utisak da je za autore pravopisa važnije da pošalju određene poruke o svom aksiološkom sistemu i pogledu na svijet kroz primjere za pravopisna pravila, pa su zato u ovom normativu u većini slučajeva primjeri puki odraz ideologije koju autori zastupaju. Kad bi se iz *Pravopisa* izdvojili samo primjeri i to oni koji nijesu iz književnosti, dobili bismo tekst u kojem jasno prepoznajemo temeljne ideje crnogorskog jezičkog nacionalizma, nosioce tih ideja i institucije koje ih podržavaju i sprovode.

Kroz analizirane primjere navođene uz pravopisna pravila u pravopisu crnogorskog jezika jasno se iščitava jezički nacionalizam i muško-šovinistički odnos prema ženama, seksizam i mizoginija. Ovakav ideološki osnov je neprihvatljiv za jedan normativni priručnik namijenjen upotrebi i u školama u kojima se obrazuju i vaspitavaju mladi naraštaji. Negativni ideološki stavovi se kroz pravopis mogu prenijeti na učenike što može imati dalekosežne posljedice. Analizirani primjeri iz pravopisa, kao i eksplicitni stavovi kreatora jezičke politike evidentirani u naučnim radovima (Glušica 2019: 167–182), nedvosmisleno pokazuju da je aktuelna crnogorska jezička politika nacionalistička, nastala pod snažnim uticajem ideologije nacionalizma, a podržana i bogato finansirana od vladajuće politike i državnih institucija.

Literatura:

- Badurina, Lada, Ivo Pranjković (2017), „Pravopis u kontekstu – Kontekst u pravopisu: O primjerima u pravopisima hrvatskoga i crnogorskoga jezika“, Zbornik radova *Njegoševi dani 6*, Univerzitet Crne Gore, Filološki fakultet, Nikšić, str. 287–300.
- Brozović, Dalibor (1990), “O općoj tipologiji jezičnih politika i o načelima i uvjetovanostima politike u jugoslavenskoj zajednici”, u *Jezička politika i planiranje jezika u Jugoslaviji*, prir. Vera Vasić, Institut za južnoslovenske jezike Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, Novi Sad.
- Bugarški, Ranko (1986), “Pogled na jezičku politiku i jezičko planiranje u Jugoslaviji”, *Kulturni radnik* 1. Beograd, str. 23–28.
- Bugarški, Ranko (2018), *Govorite li zajednički? Kako je nastala i kako je primljena Deklaracija o zajedničkom jeziku*, Biblioteka XX vek, Beograd.
- Bugarški, Ranko (2019) „Šta je jezički nacionalizam?“, Zbornik radova *Njegoševi dani 7*, Univerzitet Crne Gore, Filološki fakultet, Nikšić, str. 137–144.
- Bugarški, Ranko (2021), *Saga o ćirilici, Ogledi o jeziku i nacionalizmu*, Biblioteka XX vek, Beograd.
- Czerwinski, Maciej (2009), “Jezik – izvor nacionalne i državne homogenizacije: Izabrani prilozi”, u zborniku *Jezički varijeteti i nacionalni identiteti, Prilozi proučavanju standardnih jezika utemeljenih na štokavštini*, ur. L. Badurina, I. Pranjković, J. Silić. Disput, Zagreb 2009, str.11–29.
- Ćirić, I.Mladen (2018), *Jezičke ideologije u ženskoj brazilskoj dijaspori u Srbiji: interdisciplinarna perspektiva, doktorska disertacija*, Filološki fakultet, Beograd.
- Halilović, Senahid, Ismail Palić, Amela Šehović (2010), *Rječnik bosanskog jezika*, Filozofski fakultet, Sarajevo.
- Filipović, Jelena (2009), *Moć reči, Ogledi iz kritičke sociolingvistike*, Zadužbina Andrejević, Beograd.
- Glušica, Rajka (2009) „Jezička politika u Crnoj Gori“, *Riječ*, Nova serija, br 1, Institut za jezik i književnost Filozofskog fakulteta, Nikšić, str. 15–31.
- Glušica, Rajka (2019) „Crnogorski jezički nacionalizam“, Zbornik radova *Njegoševi dani 7*, Univerzitet Crne Gore, Filološki fakultet, Nikšić, str. 167–182.
- Glušica, Rajka (2020), *Crnogorski jezik i nacionalizam*, Biblioteka XX vek, Beograd
- Ivić, Milka (1995), „Pogledi Stojana Novakovića na srpski književni jezik“, Zbornik radova sa naučnog skupa o Stojanu Novakoviću, SANU, Beograd.
- Jesenšek, Marko (2017), “Jezička politika i jezičko planiranje – slovenačka iskustva i crnogorske mogućnosti”, Zbornik radaova *Njegoševi dani 6*, Univerzitet Crne Gore, Filološki fakultet, Nikšić, str. 233–245.
- Kapović, Mate (2011), *Čiji je jezik?* Algoritam, Zagreb
- Kordić, Snježana (2010), *Jezik i nacionalizam*, Durieux, Zagreb.
- Kryžan-Stanojević, Barbara (2016), “Stav prema jeziku kao kreator jezičke norme” u *Jezična politika između norme i jezičnog liberalizma*, ur. B. Kryžan-Stanojević, Srednja Europa, Zagreb.
- Petrović, Tanja (2015), *Srbija i njen jug: „južnjački dijalekti” između jezika, kulture i politike*, Fabrika knjiga, Beograd.
- Piper, Predrag (2003), *Srpski jezik između velikih i malih jezika*, Beogradska knjiga, Beograd.

- Požgaj Hadži, Vesna, Tatjana Balažić Bulc (2017), “Jezička restandardizacija i politika (na primjeru pravopisnih previranja u Hrvatskoj)”, Zbornik radaova *Njegoševi dani 6*, Univerzitet Crne Gore, Filološki fakultet, Nikšić, str. 271–286.
- Pravopis crnogorskoga jezika s pravopisnim rječnikom* (2009), Službeni list Crne Gore, br. 49. Podgorica.
- Pravopis crnogorskoga jezika* (2010), Drugo izmijenjeno izdanje, Ministarstvo prosvjete i nauke Crne Gore, Podgorica.
- Ratković, Radoslav (2009), *Politika*, Fakultet za političke nauke, Beograd.
- Samardžija, Marko (2016), “Ne može premijer Sanader s nogu odlučivati o pravopisu”, *Večernji list*, 21. novembar.
- Savić, Svenka (2013), „Analiza empirijskog materijala korišćenog u postojećim gramatikama u regionu“, Zbornik radova *Njegoševi dani 4*, Univerzitet Crne Gore, Filozofski fakultet, Nikšić.
- Silvestein, Michael (1979), *Language Structure and Linquistic Ideology*, In Clyne, P., Hanks, W., Hofbauer, C., *The Elements: A Parassession on Linquistic Units and Levels*, Chicago Linquistic Society, Chicago, pp. 193–247.
- Simeunović, Dragan (2009), *Uvod u političku teoriju*, Institut za političke studije, Beograd.
- Starčević, Anđel, Mate Kapović, Daliborka Sarić (2019), *Jeziiku je svejedno*, Sandorf, Zagreb.
- Šipka, Milan (2006), *Jeziik i politika , Sociolingvističke analize*, Beogradska knjiga, Beograd.
- Škiljan, Dubravko (1988), *Jezična politika*, Naprijed, Zagreb.
- Vučina Simović, Ivana & Jelena Filipović (2009), *Etnički identitet i zamena jezika u sefardskoj zajednici u Beogradu*, Zavod za udžbenike, Beograd.
- Vučina Simović, Ivana (2016), *Jevrejsko-španski jezik na Balkanu: prilozi istorijskoj sociolingvistici*, Filum, Kragujevac.

Rajka GLUŠICA

IDEOLOGY AND LANGUAGE POLICY (ILLUSTRATED ON THE EXAMPLE OF MONTENEGRO)

Summary

The introductory part of the paper has been dedicated to the terms comprising the title of the article: ideology and language policy, as well as to the types of ideology existing in a language, and the connection between language policy and the ideology that prevails in a society, but, also, about the concept of ideology in sociolinguistics, about language ideology and attitudes towards a language and critical approaches to language issues.

The central part of the paper refers to the ideological determination of the Montenegrin language policy primarily through the first normative orthographic manual created in the process of restandardization of the Montenegrin language. Through the analyzed examples in the spelling of the Montenegrin language, linguistic nationalism and male-chauvinistic attitude

towards women, sexism and misogyny can be read. This kind of ideological basis is unacceptable for a normative handbook that is intended for use in schools where many generations have been educated and brought up and that can be transferred to students in the form of a hidden curriculum (unwritten values and attitudes transferred to students through the educational process), which is very dangerous and worrying. After analyzing the spelling examples, the conclusions unequivocally indicate that the current Montenegrin language policy is nationalist due to the direct influence of the ideology of nationalism and linguistic nationalists on it.

Keywords: ideology, language policy, language nationalism, misogyny, sexism, Montenegrin spelling, activist linguistics

Kristijan FOS

Institut za slavistiku i hungarologiju, Humboltov univerzitet u Berlinu
christian.voss@hu-berlin.de

(DIS)KONTINUITETI U JEZIČNOJ POLITICI I ANTIFAŠISTIČKIM DISKURSIMA: USPOREDBA POSTJUGOSLAVENSKE CRNE GORE I SJEVERNE MAKEDONIJE

U ovom radu autor otvara pitanje uporednog pogleda na dva procesa standardizacije i na jezičku politiku u Makedoniji posle 1944. i Crnoj Gori posle 2006. godine. Ovo poređenje, koje izlazi iz okvira BCMS jezika, djeluje iznenađujuće budući da je makedonski, kao istočnojužnoslovenski varijetet sa tipičnim osobinama balkanske morfosintakse, ne spada u rudimentarne dijalekte srpskohrvatskog.

Ipak, uporedivost je zagarantovana jednostavnom činjenicom da su obje nacije priznate kao titularne nacije u *Titovoj Jugoslaviji*, nakon što su bile dio srpske teritorije i nacije u međuratnom periodu. Ovaj politički aspekt dopušta pitanje održivosti antifašističkog diskursa (formiranog od četrdesetih godina dvadesetog vijeka) u postjugoslovenskim vremenima. U oba slučaja, primjena novog standarda je neodlučna, spora i na njima se odražavaju promjene u politici. Ključni zaključak ovog rada je da je ovaj normativni vakuum moguć jer je srpski (kao tradicionalni H-varijetet) bio i još uvijek jeste sveprisutan u obje zemlje. Ovo zapažanje, međutim, implicira optimističku perspektivu za Crnu Goru, budući da se makedonska standardizacija danas može ocijeniti uspješnom pričom, uprkos kontinuiranom osporavanju susjednih zemalja. Rad se fokusira na razlike i zajedničke karakteristike procesa standardizacije u ove dvije jugoslovenske države nasljednice.

Ključne riječi: jezična politika, proces standardizacije, Post-Jugoslavija, kultura sjećanja

Uvod

U nastavku želim nadići kontekst četiriju jezika koji su naslijedili srpskohrvatski, tačnije BCHS jezike (bosanski, crnogorski, hrvatski i srpski)¹ te usporediti dva jezika, od kojih je samo jedan jezik nasljednik, ali koje povezuje to da su im države bile dio Jugoslavije u 20. stoljeću.

Usporedba makedonskog i crnogorskog možda se čini iznenađujućom s obzirom na to da makedonski ne pripada temeljnom dijalektu srpskohrvatskog, tačnije štokavskom, zbog toga što je riječ o istočnom južnoslavenskom jeziku s tipičnim odlikama balkanske morfosintakse. Fokus na taj dijalektološki temelj izazvao je debatu o pluricentризmu², koji je, ako se bolje pogleda, postojao samo

¹ Najbolji opis jezičnog pitanja oko BCHS je i dalje: Alexander 2002–2003; a povijesni pregled: Naylor 1980.

² Najnoviji doprinos debati o pluricentризmu daje Marenčić 2018.

od 1954. do 1967. godine. Da bismo debatu nastavili, potrebno je otvoriti komparativni kontekst koji uključuje druge južnoslavenske jezike. Potrebno je kao kontrolnu grupu uzeti slovenski, makedonski i kosovski albanski kako bi se postiglo bolje razumijevanje političke komponente i održivosti, odnosno cenzure postjugoslavenskog razdoblja. Na kraju referata osvrnuću se na lajtmotiv ovih Njegoševih dana – antifašizam – i govoriću o obje jezične zajednice i njihovim diskontinuitetima imajući u vidu okolnosti jugoslavenskog antifašizma.

Zašto uspoređujem baš ova dva jezika? Uvjeti za usporedbu leže u jednoj činjenici da su narodi koji njima govore bili priznati narodi Jugoslavije za vrijeme Tita (odluka donesena na konferencijama AVNOJ-a 1942. i 1943. godine), i to nakon što su bili smatrani dijelom srpskog naroda i teritorija između Prvog i Drugog svjetskog rata. Dinamika razdoblja u Titovoj Jugoslaviji priznala je obama narodima status republike, ali samo je makedonski bio jezično-politički uzdignut.

Danas Republika Makedonija pokazuje kako je ovaj oblik izgradnje nacije, koji je bio pokrenut „na vrhu“ i bio neraskidivo povezan uz jezik, nakon 1944. pridonio nacionalnoj emancipaciji ali i tome da Makedonija danas više nije dijelom srpske *mentalne mape*. Kao malen, ali značajan primjer za retenciju tih *mentalnih mapa* prilažem prikaz vremenske prognoze u srpskim medijima: i u tiskanim medijima i na televiziji sinoptičke karte predstavljaju srpsku *mentalnu mapu* koja uključuje Kosovo, Crnu Goru i bosansku Republiku Srpsku, ali ne uključuje Makedoniju. Ovaj primjer pokazuje kako dosljedna jezična politika ima stabilizirajući efekt na vanjsku politiku.

Kada usporedimo makedonski i crnogorski, vidimo da se u oba slučaja preispituju postojeći modeli standardnih jezika, jer je obama jezicima trebalo gotovo dva desetljeća da bi uspostavili novi standard – u međuvremenu je praksa diglosnog bilingvalizma (srpski + lokalno narječje) preuzela referentne i razgovorne jezične funkcije. Otpočetka trebamo biti svjesni razlika i sličnosti, kao i opće usporedivnosti. Prvo ću opisati sličnosti i razlike.

Sličnosti

Hipoteza mog rada je upadljiva sličnost implementacije novih standarda, za koje je trebalo proći deset do dvadeset godina. Kako je jezični varijetet koji funkcionira po mehanizmu “odozgo prema dolje” mogao biti proglašen nacionalnim i službenim jezikom a da uopće postoji, odnosno, da i ne ispunjava klasične kriterije koje je formulirala Praška škola tijekom kasnih dvadesetih godina dvadesetog vijeka, a to je da postoji obavezna norma i polivalentni leksik (Voß/Jusufi 2013)? Kako mogu ići u kupovinu, kako će se moja djeca obrazovati, kako ću čitati novine ako varijetet koji su službenim proglasili političari, još nije dostupan?

Odgovor leži u pojavi koja se ostvaruje putem južnoslavenske međujezične razumljivosti, tj. semi-komunikacije: nerecipročno korištenje jezika koje se vidi na makedonskim televizijskim emisijama u kojima glazbene ili filmske zvijezde iz Srbije govore srpskim, a voditelj emisije ili lokalni govornici iz Skopja govore makedonskim jezikom. Isti fenomen može se primijetiti u odabiru

jezika starije generacije Makedonaca, koja automatski odgovara na srpsko-hrvatskom kada im se negdje u zapadnoj Europi, u Beogradu ili Zagrebu, čak i na makedonskom, obratite (Tomić 1992: 442). Čini se da je ovaj oblik diglosije, u kojem je srpskohrvatski funkcionirao kao H-varijetet, a makedonski kao L-varijetet u prvoj i drugoj Jugoslaviji, sveo makedonski, nacionalni jezik države, na govorni kod koje se koristi samo unutar grupe.

To me dovodi do sljedeće sličnosti: u Makedoniji, kao i u Crnoj Gori kodifikacija nastaje u situaciji gdje postoji očita dominacija srpskog ili srpsko-hrvatskog, a dosljednost ovih lingvističkih uvjeta osigurava nastavak funkcionalne komunikacije koja ostaje neokrnuta političkim promjenama. Koncept habitusa kako ga je razvio Pierre Bourdieu (može nam pomoći u shvaćanju: Habitus opisuje pojavu i nastup osobe koji podrazumijeva njen stil života, jezik, odabir odjeće, sve što se vidi u društvenom polju. Moramo imati na umu da su se generacije Makedonaca od 1913. jezično sporazumijevale na srpskom, a tijekom bugarske okupacije za vrijeme dvaju svjetskih ratova na bugarskom. I tako "Y-ish Big Brother", kako ga naziva Joshua Fishman (1993: 338), misleći na dominantniji susjedni i najbliži srodni jezik dovodi u našem slučaju do stabilizacije i dopušta polaganu i postepenu provedbu novog standarda.

Razlike

Htio bih spomenuti tri razlike između makedonskog i crnogorskog: Prvo, različit politički kontekst: Dok se „fenomen Prvog kongresa” (Fishman 1993) u makedonskom slučaju kodifikacije odvijao u vrijeme staljinizma pa su se stavovi koji su odstupali od partijskih ideja marginalizirali i uklanjali, dotle se crnogorska kodifikacija odvijala nakon raspada Jugoslavije u demokratskom kontekstu pa su pluralističke diskusije, kao i formiranje radikalnog tabora (Cetinje) i umjerenog tabora (Nikšić) bile prihvaćenije.

Drugo, postoje razlike u lingvističkom i dijalektalnom otklonu (njem. *Abstand*) u odnosu na srpski jezik, i nije dostatno opisati taj odnos u oba slučaja samo pomoću uspješne međujezične razumljivosti. Crnogorski dijalekti dio su štokavskog kontinuuma koji bez istaknutih izoglosa prelaze u ijekavski srpski; makedonski dijalekti, s druge strane, dio su balkanskog *Sprachbunda* i dijele analitičke odlike u morfosintaksi (Feuillet 1986), zbog kojih su dijelom bugarske *mentalne mape* već više od 100 godina.

Ovo je povezano s političkom pozadinom: Za Makedonce je Srbija između 1878. i 1912. godine, uz Grčku i Bugarsku, samo još jedna mlada nacija koja razvija iredentističke tvrdnje legitimizirane dijalektologijom, folkloristikom i historiografijom, i koja je tijekom podjele europske Turske 1912/1913. zajedno s Grčkom prisvojila najveće dijelove otomanske regije Makedonije te skovala pojam „Stara Srbija” za internu kolonizaciju vardarske Makedonije između Prvog i Drugog svjetskog rata (Trifunović 2015). Od dvadesetih godina prošlog vijeka nadalje, Kominternu je zastupala stav da je emancipacija Makedonije antijugoslavenska reakcija. Danas je sprska manjina u Makedoniji vrlo mala, živi u Skoplju i Kumanovu i riječ je o imigrantima jugoslavenskih tehnokratskih elita.

Priča o uspjehu makedonskog jezika je posljedica dvostrukog otuđenja – i od Bugarske i od Srbije – a simbolizira je začetnik književnog makedonskog, Blaže Koneski, kroz ekvidistancu od tih etabliranih južnoslavenskih jezika. Ne postoje značajne srpske ili bugarske manjine u Makedoniji kojima bi se moglo upravljati izvana. Danas je makedonski standard stabilan i uspješno prihvaćen. To se ne može reći za crnogroski.

Crna Gora je od Berlinskog kongresa 1878. do 1918. godine bila neovisna država, ali je do danas pod utjecajem prosrpske orijentacije velikog dijela stanovništva. Na taj je način 1918. godine narodna skupština u Podgorici glasala za ujedinjenje sa Srbima, pobjednicima u Prvom svjetskom ratu (što se potom razvilo u Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca, a 1929. u Kraljevinu Jugoslaviju)³. Zajedno ti faktori: nedovoljan lingvistički otklon od srpskog, kao i rasprostranjenost srpske svijesti među populacijom, doprinijeli su tome da je početna točka za jezično orijentiranu „izgradnju nacije” (eng. *nation building*) bila puno manje pogodna nego što je to bila u slučaju makedonskog. Samo neki podaci⁴: u popisu stanovništva 1991. godine, 9% crnogorskog stanovništva smatralo se Srbima, 2003. godine taj broj bio je 32%, a 2011. godine 29%. Statistički gledano, puno više stanovništva svoju narodnost smatra crnogorskom, nego što ih govori crnogorskim jezikom: 2003. godine 43% se izjasnilo kao Crnogorci, ali samo 22% da govore crnogorski kao materinji jezik. Da usporedimo ove podatke sa srpskom nacionalnosti i jezikom (također podaci iz 2003): 32% je srpske narodnosti, a 63% da govore srpski kao materinji jezik. Ovo pokazuje da je povezanost između nacionalnog i jezičnog identiteta slaba i omjer joj nije 1:1.

Vidimo jasnu nesinkronost u implementaciji makedonskog i crnogorskog.

Process implementacije i standardizacije ⁵				
Problem	Selekcija	Stabilnost	Proširenje	Diferencijacija
Proces	Političke odluke	Kodifikacija	Razrada -Čista implementacija (prihvaćanje) -Etabilirana implementacija (proširenje)	Kultivacija
Makedonija	1942–44	1944–1950	1950–1970.	1990.
Crna Gora	2000.	2000.		

Ovdje pokazujem cenzure u obje zemlje, prije svega u kritičnim godinama promjena 1914/1918, 1944. i 1991.

³ O crnogorskom nacionalnom pokretu „zeleniša” prije i poslije Prvog svjetskog rata cf. Banac (1984: 270–291).

⁴ Statistički podaci iz Köhli 2012: 83–84.

⁵ Ovdje koristim Friedmanov model iz 1998, koji se nadograđuje na modele Neustupnjaja iz 1970. i Radovanovića iz 1986.

	Crna Gora	(Sjeverna) Makedonija
Državna neovisnost prije 1918.	+	-
Priznanje u državi SHS	-	-
Konstitutivni narod u SFRJ	+	+
Jezično planiranje u SFRJ	-	+
Neovisnost nakon SFRJ	+ (2006)	+ (1991)
Jezično planiranje nakon SFRJ	+	-

Slijedi usporedba na osnovi četiriju kategorija: povijest prije standardizacije (a), datumi kodifikacije (b), nadgledanje implementacije (c) i debate i rasprave o identitetu (d).

Makedonski

(a) Politički kontekst: Neposredni kontekst za standardizaciju makedonskog bila je Titova ideologija bratstva i jedinstva, koju su u regiji širili i provodili komunistički partizani tijekom Drugog svjetskog rata, a čija je lingvistička komponenta bila emancipacija i kodifikacija makedonskog govornog narječja. Jezična politika u Egejskoj Makedoniji izmakla je Titovoj kontroli nakon raskola između Tita i Staljina 1948. godine, tako da je ta jezična politika postala prijeteci antagonistički model za Skoplje 1950. godine. Kolapsom „Demokratske armije” otprilike 60 000 komunističkih boraca pobjeglo je iz Grčke 1948–1949. godine, od kojih je otprilike 35 000 govornika slavenskih jezika. Moskva je mogla instrumentalizirati te *Egejce* kao alternativni makedonski nacionalni eksperiment da destabilizira Titovu Jugoslaviju. Destaljinizacija SSSR-a počinje 1956. godine i dovela je do smirivanja tenzija i zbližavanju Jugoslavije i Sovjetskog saveza, što je označilo kraj ovakvog protujugoslavenskog političkog pothvata.

Masovna emigracija iz Grčke dala je Moskvi priliku da preuzme vođstvo u definiranju makedonstva i da okrivi tzv. „Titov fašizam“ za taj egzodus. Partizanska organizacija „Narodnooslobodilačka fronta“ (optužena da je jugoslavenska) bila je raspuštena 1952. godine i zamijenjena organizacijom „ILINDEN“. Ovaj eksperiment makedonske dijaspore kombinirao je bugarski i ruski u ulozi *Dachsprache* s makedonskim govornim narječjem. Iako je ova jezična politika, koja je većinski bila provedena u Bukureštu, bila zaustavljena nakon političkog tzv. „otapanja“ 1956. godine, utjecala je na rane faze statusnog planiranja u Skoplju zbog jednostavne primjedbe da je makedonski samo srpski varijetet, što je pak dovelo do vrlo purističkog stajališta naspram srpskih posuđenica, mišljenje koje je sasvim napušteno od 1960. godine.

Dok je do 1948. godine ideja balkanske federacije pod vodstvom Tita još bila aktualna, a Bugarska promovirala makedonski jezik i makedonsku svijest u Pirinskoj Makedoniji, konflikt uoči rezolucije Informbiroa 1948. godine odmah je doveo do okamenjenih fronti (Lory 2005: 187–191): Sofija je uz potporu Moskve postala istaknuti glasnogovornik za delegitimizaciju jugoslavenske Makedonije i njezina novog standarda pod svaku cijenu, što se vidi po bugarskom bojkotu 1982. objavljenog *Obščeslavjanskij dialect atlas*, prestižnoga

projekta Svjetskog udruženja slavista pokrenutom 1958. godine iz jednostavnog razloga da je sudjelovanje na atlasu bilo dopušteno Makedoniji.

S druge strane, Jugoslavija je pobjegla iz novonastalog istočnog bloka pod kontrolom Moskve i odmah je dobila potporu SAD-a. Makedonija je čak primila podršku u obliku harvardskog jezikoslovca Horacea Lunta koji je, počevši 1948. godine, 1952. izradio prvu normativnu gramatiku makedonskog jezika u američkom veleposlanstvu u Beogradu. Na ovaj je način makedonski uspio preživjeti radikalno prelaženje granica svjetske politike.

(b) Vrijeme kodifikacije: Četiri sastanka za standardizaciju makedonskog održani između kolovoza 1944. i srpnja 1945. (Friedman 1993). Na početku 21. stoljeća, za vrijeme godina neonacionalne i protujugoslavenske revizionističke vlade VMRO u Makedoniji, izbio je skandal jer je Blaže Koneski, najvažnija osoba u kodifikacijskom procesu, glasovao za preuzimanje svih srpskih grafema za makedonski jezik (Voss 2001). Posljedica je bila kompromis u kojem su preuzeti neki srpski grafemi i stvoreni su novi makedonski grafemi (ř, ř, s). Za makedonski je odabran interdijalektalni temelj i – za razliku od bugarskog – u normu je uključeno nekoliko odlika balkanskog *Sprachbunda* (npr. obavezna reduplikacija objekta, ili razlikovanje mjesnih deiksa putem postponiranih članova: *-ot, -ov, -on*). Druge značajne odlike (i jedinstvene atraktivne značajke južnih slavenskih jezika) su naglasak na trećem slogu od kraja riječi ili tzv. romanski perfekt (*има дојдено*) (Friedman 1985).

(c) Nadgledanje implementacije: jednojezični makedonski rječnik Koneskog u tri sveska bio je tiskan samo od 1961. do 1966. godine, u razdoblju kada je jenjavao tabu oko srpskog leksičkog utjecaja. Ispostavilo se da većina Makedonaca prihvaća minimalno prilagođene srpske posuđenice (fonološke ili nastale promjenom sufiksa) kao pravilne standardnomakedonske riječi. Ovo uključuje primjere poput različitih nastavaka protoslavenskih nazala i jerova, te eliminaciju isključivo srpskih sufiksa na *-aj, -ara, -nja, -aja* i za imenice izvedene iz glagola radnji (*nomina agentis*). Budući da to dopušta neposredno posuđivanje iz srpskog, rijetke su posuđenice sljedećeg tipa (srpski vs. makedonski): проналазак vs. пронајдок („pronalazak/izum“), запремнина vs. зафатнина („volumen“), потражња vs. побарувачка („zahtjev“), запосленост vs. вработеност („zaposlenje“) (Voss 2006: 125–126).

(d) Rasprave o identitetu: Korubin je nekoliko desetljeća radio kao jezikoslovni savjetnik u kolumni „*Jazično katče*“ za državno glasilo „*Nova Makedonija*“ (sakupljeni u šest svezaka pod nazivom „*Jazikot naš denešen*“ između 1969. i 2001. godine). Kombinirajući darvinističke i marksističke poglede, argumentirao je navodnu objektivnost jezične evolucije i promjene. Prema njegovu mišljenju, interferencija srpskog nije ni štetna ni prijeteća, nego služi kao simbol moderniteta i jugoslavenske političke stvarnosti, pri čemu je nacionalni identitet podređen nadnacionalnome. Ovo stajalište se može iščitati iz njegove biografije, budući da je od ranih pedesetih godina bio zatočen na Golom otoku i osuđen da prevodi ruske tekstove Staljina. Otada, za njega su kritike protiv srpskih posuđenica znak nacionalnog odstupanja. Njegov odgovor na pisma australske makedonske dijaspore, koja se žalila na mnoštvo srpskih posuđenica,

bio da se samo „posljednji Mohikanci” protive razvitku u Socijalističkoj Jugoslaviji (Korubin 1980: 315).

Crnogorski

(a) Politički kontekst: Već sam spomenuo da je Crna Gora nakon 1918. godine postala bezimena sastojak troimenog naroda u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovena. Nestanak sa političke karte je bio kompenziran diskurzom da su Crnogorci bili ili da jesu „bolji Srbi”. Jezično gledano zbog svoje ijekavske osnove, stanovništvo Crne Gore lako je moglo biti integrirano u model narječja kakav je razvio Vuk Karadžić budući da je i on sam bio ijekavac, i preuzeo je ijekavsko narječje umjesto prestižnog ekavskog koji se govorio u Beogradu i u današnjoj Vojvodini.

Nakon konferencija AVNOJ-a pod vodstvom Titovih partizana 1942. i 1943. godine, Crna Gora postaje jedan od pet konstitutivnih naroda Titove Jugoslavije, ali isprva bez jezičnopolitičkih posljedica. U Novosadskom dogovoru iz 1954, koji je trebao neutralizirati hrvatsku fašističku jezičnu politiku i pomiriti fronte jezičnog planiranja, Crna Gora nije spomenuta niti jednom riječju – osim u prvoj rečenici „Narodni jezik Srba, Hrvata i Crnogoraca jedan je jezik.”⁶ Tek 1971. godine crnogorski je naveden kao podvarijanta sprskohrvatskog i kao *standardnojezički izraz* (citiram Dalibora Brozovića u drugom izdanju Jugoslavenske enciklopedije iz 1984. godine).

(b) Vrijeme kodifikacije: Crna Gora napušta 2006. godine „Srbiju i Crnu Goru” na osnovi parlamentarne odluke i proglašava crnogorski službenim jezikom. Već u ožujku 2004. godine Ministarstvo prosvjete promijenilo je naziv predmeta *Srpski jezik i književnost* u *Materinji jezik i književnost*.

Savjet za standardizaciju crnogorskoga jezika koji je činilo 13 osoba, 2008–2009. predstavio je dva različita rješenja za kodifikaciju jer su rasprave bile vrlo kontroverzne. Kao što se dalo pročitati u uvodu Pravopisa izdanog 2009. godine (Pravopis 2009), Ministarstvo je sazvalo manju grupu stručnjaka koji su glasovali za verziju tzv. “kasne jotacije”⁷: ć (<tj), đ (<dj), š (<sj), ž (<zj), e.g.: *ćelohranitelj, ćelodnevni, ćenovnik, ćesnoća, ćenjkati se, bešediti*. Pravopis je izdan 2009. godine, a drugo prerađeno izdanje pojavilo se 2010. godine (kao i *Gramatika*; cf. Čirgić, Pranjković & Silić 2010).

Grupa iz Cetinja koja favorizira „kasnu jotaciju” ima veći pristup finansijskim sredstvima i uživa vladinu potporu te kontrolira relevantne članke na Wikipediji. Nastavlja pravcem Vojislava Nikčevića (1993, 1997, 2001). Njegove knjige, pisane za vrijeme Miloševićevog režima i srpske ultranacionalne samorijentacije prema ekavici i ćirilici, imaju tri temeljne odlike: autohtoni mitovi nastanka, fonetska i ortografska „kasna jotacija” i korištenje latinskog pisma.

⁶ Citat kod Roberta Greenberga 2004: 172–174: Ključna riječ ovoga dokumenta je *ravnopravnost* naroda i njihovih jezika.

⁷ Dobar uvid u ovaj politički proces pruža Rajka Glušica, koja je bila član Savjeta za standardizaciju (Glušica 2009, 2011, 2013).

Iznenadujuće, naglasni uzorci staroštokavskih dijalekata (zetsko-lovčenski govor) s jugoistoka Crne Gore i jedinstveni su na području cjelokupne nekadašnje Jugoslavije, nisu istaknuti kao vrlo uočljive nesrpske odlike (Kölhi 2012: 84). Fonemi ć, đ, š i ž su posljedica „kasne jotacije” i dio su nove crnogorske norme, od kojih dva već postoje u srpskom, i dva imaju nove grafeme: u latinskom pismu š i ž, u ćirilicom, ć i ž.

Osim „kasne jotacije”, gramatiku su kritizirali zbog arhaizama (npr. *živimo u Crnu Goru*), produženih oblika zamjениčko-pridjevske promjene (*novijeg, novijeh*) i zbog velike sličnosti s hrvatskom gramatikom (dvojica od tri autora *Gramatike* iz 2010. godine – Ivo Pranjković i Josip Silić – Hrvati su).

Netrpeljivost unutar Radne grupe za kodifikaciju ide dalje i pokazuje različite naznake institucionalizacije: nakon osnutka studijskog programa „Crnogorski jezik i južnoslavenske književnosti” u Nikšiću 2008, Institut za crnogorski jezik i književnost osnovan 2010. godine u Cetinju 2014. postaje autonomni fakultet za crnogorski jezik pod vođstvom Adnana Čirgića. Obje grupe imaju svoj list: *Lingua montenegrina* u Cetinju, *Riječ* i *Zbornik radova Njegoševi dani* u Nikšiću.

(c) Nadgledanje implementacije: Ni mediji, ni administracija, a ni javna sfera ne koriste nove jotirane oblike i očekuje se da će implementacija biti realizirana samo kroz obrazovanje. Glušica 2010. govori o novim udžbenicima koje je pripremila Ministarstvo prosvjete za sekundarno obrazovanje.

Međutim, da bi zadovoljili prosrpsku opoziciju, zakon o obrazovanju se promijenio: Reformulirani članak 11 sada kaže kako se nastava odvija na crnogorskom jeziku, ali i srpskom, „imajući na umu zajedničku jezičnu osnovu sa srpskim”. Ova formulacija je dvosmislena i dopušta interpretaciju da su srpski i crnogorski jedan te isti jezik (Kölhi 2012: 88).

Pojavu prvog izdanja „Rječnika crnogorskog narodnog i književnog jezika” koji je izdala Crnogorska akademija znanosti i umjetnosti u travnju 2016. godine popraćeno je skandalima (Steinacker 2016). Budući da je umjereni tabor koji se okupio oko Glušice i Bečanovičke radio na rječniku, kritizirala ga je cetinjska grupa, koja je uspjela mobilizirati muslimansku manjinu da tvrdi da su diskriminirani na osnovi vjere.

Mønnesland 2009. tvrdi da u službenoj jezičnoj uporabi još vrijedi ortografija Hrvatske i Srpske Matice iz 1960. godine (kao posljedica kompromisa Novosadskog dogovora iz 1954. godine). Status važeće ortografije ukinut je u Hrvatskoj 1967. godine putem Deklaracije i proglašenja nezavisnog hrvatskog jezika. On tvrdi da je radikalna faza crnogorskog *nation-buildinga* prošla, budući da Nikčevićev model standardnog jezika nije bio realiziran. Mønneslandova tvrdnja je i dalje istinita.

(d) Rasprave o identitetu: Za cetinjsku grupu crnogorski je jezik bez „kasne jotacije” znak asimilacije, unifikacije, inferiornosti i ropstva pod srpskim jezikom (po riječima Glušice 2010: 40), što je tipičan diskurs viktimizacije, usporediv s onim iz Skoplja od 1998. godine. Kompenzacija, što je još jedna sličnost s Makedonijom, su megalomanski mitovi iz davnina koje potpomaže činjenica da je regija bogata starorimskim arheološkim nalazima.

Kölhi 2012. izvještava o intervjuima provedenim sa studentima crnogorskog te on razlikuje četiri tipa lingvističkog identiteta: snažan/fundamentalistički stav prema srpskom ili crnogorskom te umjeren/pragmatički stav prema srpskom ili crnogorskom. On daje tri glavna faktora koja utječu na odabir jednog od jezičnih identiteta, a to su: nacionalnost, obiteljska pozadina i školovanje. Njegovi rezultati odražavaju generalnu jezičnu situaciju koja je komplicirana i polarizirana. Novi standard kodificiran 2009. godine nije prihvaćen među svim govornicima, tako da priroda i status crnogorskog jezika ostaju neriješen problem (Kölhi 2012: 104–105).

Zaključak

U obje nekadašnje jugoslavenske zemlje prevladava diskurs viktimizacije. Ovaj grafikon pokazuje da je diskurs o viktimizaciji u Crnoj Gori drugačije postavljen: u Crnoj Gori je 1918. godina smatrana godinom užasa u kojoj je nešto izgubljeno pa bih vas usput podsjetio na kampanju iz prošle godine „Nikad više 1918“ Ovo ukazuje da su u centru crnogorskog povijesnog revizionizma Srbija i država SHS, a ne Titovo jugoslovenstvo. To objašnjava zašto se i danas zračna luka zove „Špiro Mugoša“ i da je antifašistički diskurs uvelike održan.

Makedonija nema svoju 1918. godinu, nego je u njoj *nation-building* započeo tek s partizanima, sa službenom Deklaracijom, nacijom i jezikom 1944. godine. Postkomunistička verzija makedonstva, za koju se pobrinula partija VMRO od 1998. godine s Ljubom Georgievskim, a od 2006. godine s Nikolom Gruevskim na čelu, mora ocrniti Jugoslaviju za vrijeme Tita te tako osvetiti vlastitu naciju. Naime, viktimizacija se odvija kroz mit o Aleksandru i arhitektonski projekt „Skopje 2014“, a prije svega kroz konstrukt politike sjećanja „1913“ i mitove kako su „četiri vuka“ „podijelila“ Makedoniju, tako da su zli susjedi podloga za iredentistički diskurs. Tako je reinterpretacija povijesti u Makedoniji puno aktivnija i prodornija nego u Crnoj Gori.

	Crna Gora	(Sjeverna) Makedonija
Antifašistički kontekst		
jezičnoga planiranja	-	+
Jugonostalgija	+/-	+/-
Protujugoslavenski diskurs	+	++ (2008–2018)
Iredentizam	-	+

Zaključno naglašavam da postjugoslavenski razvoj nije kompulzivan, već je uvijek rezultat sukoba između jedne postsocijalističke i jedne neonacionalističke frakcije, pri čemu svaka njeguje različite diskurse sjećanja.

Upravo je Makedonija dobar primjer da se to ilustrira: Nakon VMRO-ove vlade od Grujevskog, 2018. je slijedila vlada postsocijalista, koji su u najkraćem roku uspjeli, putem Prespanskog sporazuma, ublažiti višegodišnju diplomatsku svađu s Grčkom i smiriti tenzije.

Prijevod: Sara Marenčić

Literatura:

- Alexander, R., "Bosnian, Croatian, Serbian: One language or three?", *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics* 44 – 45 (2002-2003), str. 1–36.
- Banac, I., *The national question in Yugoslavia. Origins, History, Politics*, Ithaka, New York 1984.
- Feuillet, J., *La linguistique balkanique*, Paris 1986.
- Fishman, J. (ed.), *The Earliest Stage of Language Planning: The "First Congress" Phenomenon*. Berlin, New York 1993.
- Friedman, V., "The sociolinguistics of literary Macedonian", *International Journal of the Sociology*, 52 (1985), str. 31–57.
- Friedman, V., "The first philological conference for the establishment of the Macedonian alphabet and the Macedonian literary language: Its precedents and consequences", u Fishman 1993, str. 159–177.
- Friedman, V., "The implementation of Standard Macedonian: problems and results", *International Journal of the Sociology of Language*, 131 (1998), str. 31–57.
- Glušica, R., "O radu na Pravopisu crnogorskog jezika", *Njegoševi dani 1. Zbornik radova*, Nikšić 2009, str. 287–299.
- Glušica, R., "Crnogorski jezik u čeljustima nacionalizma", *Riječ*, 4 (2010), str. 25–45.
- Glušica, R., "O novousvojenoj gramatici crnogorskog jezika", *Njegoševi dani 3. Zbornik radova*, Nikšić 2011, str. 317–329.
- Glušica, R., "O naučno-metodološkim osnovama standardizacije crnogorskoga jezika", *Njegoševi dani 4. Zbornik radova*, Nikšić 2013, str. 347–359.
- Gramatika: Čirgić, A., I. Pranjković, J. Silić: *Gramatika crnogorskoga jezika*. Podgorica 2010.
- Greenberg, R., *Language and Identity in the Balkans: Serbo-Croatian and its Disintegration*, Oxford 2004.
- Kölhi, J., "Language and identity in Montenegro: A Study among University Students", u *Balkan Encounters: Old and new Identities in South-Eastern Europe*, eds. J. Lindstedt, M. Wahlström, Helsinki: Slavica Helsingiensia 41 (2012), str. 79–106.
- Korubin, B., *Jazikot naš denešen*, 3, Skopje 1980.
- Lory, B., „The Bulgarian-Macedonian Divergence. An Attempted Elucidation“, u *Developing Cultural Identities in the Balkans. Convergence vs. Divergence*, eds. R. Detrez, P. Plas, Brussels 2005, str. 165–194.
- Marenčić, S., Grenzen zwischen Einzelsprachen, Grenzen der Klassifikation. Der Sprachkonflikt um BKMS in der kroatischen Kroatistik, u *The Potentiality of Pluricentrism. Albanian Case Studies and Beyond*. Ed. L. Jusufi. Wiesbaden 2018, str. 251–266.
- Mønnesland, S., "Sociolingvistič situacija u Crnoj Gori", u *Jezični varijeteti i nacionalni identiteti*, eds. Badurina, L., I. Pranjković, J. Silić, Zagreb 2009, str. 125-136.
- Naylor, K.E., "Serbo-Croatian", u *The Slavic Literary Languages: Formation and Development*, eds. A. Schenker, E. Stankiewicz, New Haven 1980, str. 65–83.
- Nikčević, V., *Piši kao što zboriš*, Podgorica 1993.
- Nikčević, V., *Pravopis crnogorskog jezika*, Cetinje 1997.
- Nikčević, V., *Gramatika crnogorskog jezika*, Podgorica 2001.
- Pravopis: Ekspertna komisija, *Pravopis crnogorskoga jezik*. Drugo, izmijenjeno izdanje. Podgorica 2010.
- Steinacker, G., "Kontroverse um das erste Wörterbuch der montenegrinischen Volks- und Literatursprache“, *Südosteuropa-Mitteilungen* 2016/4, str. 74–79.

- Tomić, O.M., „Macedonian as an ausbau language“, u *Pluricentric Languages: Differing Norms in Differing Nations*, ed. M. Clyne, Berlin 1992, str. 437–454.
- Trifunović, B., *Memory of Old Serbia and the Shaping of Serbian Identity*, Warsaw 2015.
- Voss, Chr., „Sprach- und Geschichtsrevision in Makedonien. Zur Dekonstruktion von Blaže Koneski“, *Osteuropa* 51/8 (2001): str. 953–967.
- Voss, Chr., “The Macedonian Standard Language: Tito-Yugoslav Experiment or Symbol of ‘Great Macedonian’ Ethnic Inclusion?”, u *Language Ideologies, Policies and Practices. Language and the Future of Europe*, eds. C. Mar-Molinero, P. Stevenson, Basingstoke 2006, str. 118–132.
- Voss, Chr., L. Jusufi, Plurizentrik im Albanischen sowie im Serbokroatischen und seinen Nachfolgesprachen, u *Typen slavischer Standardsprachen. Theoretische, methodische und empirische Zugänge*, eds. D. Müller, M. Wingender, Wiesbaden 2013, str. 177–195.

Christian VOSS

(DIS)CONTINUITIES OF LANGUAGE POLICY AND ANTIFASCIST DISCOURSES: A COMPARISON OF POST-YUGOSLAV MONTENEGRO AND NORTH MACEDONIA

Summary

The paper opens a comparative look at two standardization processes and the language politics in Macedonia after 1944 and Montenegro after 2006. This comparison going beyond the frame of BCMS-languages seems to be surprising, since Macedonian as an East South Slavic variety with typical features of Balkan morphosyntax does not belong to the basic dialect of Serbo-Croatian.

Nevertheless, the comparability is guaranteed by the simple fact that both nations have been recognized as titular nations in Tito-Yugoslavia, after having been part of the Serbian territory and nation in the interwar period. This political aspect allows the question of sustainability of the Antifascist discourse (as shaped since the 1940s) in Post-Yugoslav times.

In both cases the implementation of the new standard is hesitant, slow, and shows policy shifts. A key conclusion of this paper is that this normative vacuum is possible because Serbian (as the traditional H-variety) has been and still is omnipresent in both countries. This observation however implies an optimistic outlook for Montenegrin since Macedonian standardization today can be assessed as a success story, despite continuous contestation from neighbouring countries.

The paper focuses on both differences and commonalities of the standardization process in these two Yugoslav successor states.

Key words: language policy, standardization process, Post-Yugoslavia, culture of memory

Margareta BAŠARAGIN

Udruženje „Ženske studije i istraživanja“, Novi Sad
margareta.basaragin@gmail.com

Ervina DABIŽINOVIĆ

ANIMA, Kotor
dervina@t-com.me

Svenka SAVIĆ

Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu
svenka@sbb.rs

POŠTANSKE MARKE U CRNOJ GORI I SRBIJI KAO IZVOR PODATAKA ZA MEĐUZAVISNOST RODA I IDEOLOGIJE^{1*}

Štampanje poštanskih maraka je uvek ideološko i političko pitanje², pored već uočenog, a to je jezičko ili rodno. Na prostoru današnje Republike Crne Gore i Republike Srbije poštanske marke postoje već 250 godina, ali je prva poštanska marka sa likom žene štampana tek krajem 20. veka (1973), povodom obeležavanja 100 godina od rođenja slikarke Nadežda Petrović (1873–1915). U radu istražujemo stepen demokratskih promena u dvema višenacionalnim, višekonfesionalnim i višejezičnim zajednicama, na primeru prisustva/odsustva žena na poštanskim markama tokom jedne dekade (2006–2018), s ciljem da proverimo želju dveju samostalnih država da postanu članica evropske zajednice – EU i da sprovedu *demokratske promene*, a koje se odnose na rodnu ravnopravnost žena i muškaraca kao bitnog dela ukupnog procesa demokratizacije.

Podaci iz istraživanja pokazuju da se želja za demokratskim promenama teško probija u raznim oblicima prakse u dve države, prisutno je isticanje nacionalnog identiteta pre evropskog prepoznavanja znakovnosti države, a na primeru poštanske marke. Zaključujemo da je aktivizam žena iz udruženja građanki i građana jedan od načina da se promeni ova osnovna ideološka matrica ako se predlažu sopstvene liste zaslužnih žena i za druge oblasti društvenog delovanja. Preporuka je da se što više žena predlaže nadležnom ministarstvu za štampanje likova zaslužnih žena na poštanskim markama, kako iz domaće, tako i iz svetske riznice.

Ključne reči: demokratski procesi, poštanske marke, Republika Srbija, Republika Crna Gora, znamenite žene

*Istraživanje u okviru projekta (broj 47021) Rodna ravnopravnost i kultura građanskog statusa: istorijska i teorijska utemeljenja u Srbiji, kod Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije u okviru Programa integralnih i interdisciplinarnih istraživanja (koordinira Daša Duhaček).

¹ Tokom 140 godina: 1866–2006, Srbija je menjala oblik državnosti. Samostalna je država nakon oslobođenja iz turskog carstva, dok je severni deo, Vojvodina, još uvek bila u sastavu drugog velikog carstva – Austrougarskog. Potom je bila u sastavu Kraljevine Srba, Hvata i Slovenaca od početka 20 veka (1918), kada je i Vojvodina priključena toj zajednici. Nakon II svetskog rata pod nazivom SFR Jugoslavija do 1990, zajedno sa Crnom Gorom sve do 2006, kada se Republika Srbija sa Vojvodinom i Metohijom osamostaljuje.

1.0. UVOD

Poštanska marka je više od simbola, i već je uobičajeno shvatanje da je poštanska marka, osim što je sredstvo plaćanja poštanskih usluga, istovremeno jedan od najprepoznatljivijih simbola nacionalne kulture. Ona nije samo poštanska vrednost, već upečatljiv kulturni, pa i umetnički fenomen. Dodajmo ovde i jezički. Ona ima značajnu ulogu promocije vrednosti ideja, nasleđa, specifičnosti jednog društva, te se njeni motivi biraju s posebnom pažnjom i insistira se na najvišem kvalitetu izrade (kako piše na sajtu Pošte o poštanskim markama).

Danas postoji obimna literatura o uticaju vladajućih (političkih) ideologija na odabir sadržaja, tj. liknosti koji se štampaju na markama (Adedze 2009, Andreou et al. 2017, Child 2005, Kevane 2008, Raento & Brunn 2005 i dr.). Takođe se govori o teoriji tzv. filatelističkog staklenog plafona, što podrazumeva da žene imaju ograničen pristup višim oblicima upravljanja i napredovanja u najrazličitijim oblicima društvenog, obrazovnog i poslovnog života (Bušnel 2011), što se potvrđuje i (ne)prisustvom u javnoj sferi kakve su poštanske marke. Otuda, dosadašnja istraživanja potvrđuju postojanje implicitne diskriminacije kada je u pitanju reprezentovanje ženskih likova i ženskih predmeta na njima, naročito kada je u pitanju oblast delovanja. Za razliku od ovakvih istraživanja u svetu, kod nas do sada, nažalost, izostaju.

Prve crnogorske poštanske marke štampane su u Beču pre 150 godina (1873), a godinu dana kasnije uvedene u redovan poštanski saobraćaj. Prva poštanska marka u Srbiji bila je novinska marka, sa grbom Kneževine Srbije; prva redovna marka, sa likom kneza Mihaila Obrenovića III 1866.

Slika 1: Marka Crne Gore iz prve serije sa motivom kneza Nikole I iz 1874. godine

Slika 2: Prva poštanska marka u Srbiji

Tek 1973, krajem 20. veka, prva žena na poštanskoj marki je slikarka: Nadežda Petrović (1873– 1915) u povodu stogodišnjice rođenja. Od tada pa do danas postoje objavljeni i dostupni podaci za više od 1700 raznih poznatih žena Srbije na raznim poštanskim markama. Otuda je izazov analizirati ovaj fenomen sa rodne i ideološke strane danas.

Slika 3: Poštanska marka sa likom Nadežde Petrović

Postoji posebno interesovanje u okviru interdisciplinarnih rodnih i ženskih studija (u svetu i kod nas), da dekonstruiše ideološki, nacionalni i rodni odnos i na primeru ove teme. Teorijski je izazov onda – šta smatrati tekstem kad govorimo o poštanskoj marki? Možemo je ovde definisati kao jedinstvo teksta i likovnog rešenja marke, štampane u određenom političkom, društvenom i kulturnom kontekstu. Za razumevanje teksta uvodimo kriterij *podrazumevanog znanja* kao merilo za razumevanje značenja teksta marke, kako bismo odredile (ne)postojanje implicitne diskriminacije prema poznatim ženama.

2.0. CILJ

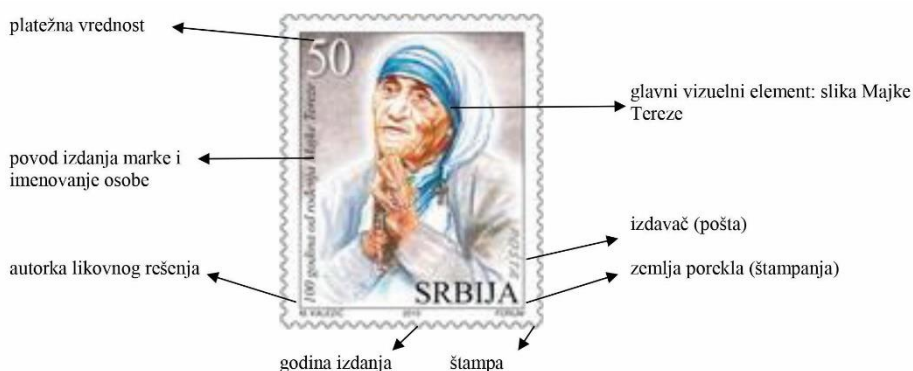
Istražujemo stepen demokratskih promena u samostalnim državama Republici Srbiji i Republici Crnoj Gori (2006–2018) na primeru tekstualne i likovne opremljenosti štampanih poštanskih maraka sa likom poznatih žena da pokažemo postepenu promenu ka demokratskim odnosima unutar sada dveju

samostalnih država. Obe države afirmišu nacionalnu politiku, željtu da postanu članice evropske zajednice i nastojanje da sprovedu *demokratske promene* u državi, a jedan od takvih oblika u javnosti dokazuje štampanje poštanskih maraka

3.0. METOD

3.1. Jedinica analize je marka kao jedinstvo verbalno-neverbalnih značenjskih delova. Ovo jedinstvo ima obavezne i neobavezne verbalne delove. Polazimo od namere izdavača marke (u ovom slučaju institucije Pošte Srbije) da marka ostvari svoju osnovnu platežnu funkciju i da se putem nje afirmišu određene ideološke vrednosti. S tim u vezi mnogi autori govore o reklamiranju ili propagandi ideologije jedne države (Adedze 2009; Andreou, Stylianou & Zantidess 2017; Bushnell 2011; Child 2005; Kevane 2008).

Slika 4: Jezički i vizuelni elementi prigodne poštanske marke

Razlikujemo obavezne i neobavezne (fakultativne) elemente poštanske marke. Obavezne čine:

1. jezik i pismo (ćirilčno i/ili latinično pismo),
2. cena,
3. država,
4. izdavač,
5. godina izdanja,
6. ime žene (ili ženskog predmeta).

Neobavezni su:

1. autorstvo (ilustracije ili likovnog rešenja),
2. povod štampanja marke ili edicije.

3.2. Tri su istraživačka sleda tokom 2018–2019 u dve države:

1. Istraživanje korpusa o ženama u dve države na štampanim markama.
2. Anketiranje ženske populacije o tim ženama (ukupno 50).
3. Aktivistički poduhvat za promenu postojećeg stanja:

- a) Dopis Ministarstvu za dobijanje nove marke 4 žene iz umetničke igre u Srbiji;
- b) Promovisanje na javnim skupovima maraka i žena iz umetničke igre koje su dobile marke u 2019. godini; formiranje tekstova trajne vrednosti (na Vikipediji, u enciklopedijama i sl.) o njima.

3.3. Korpus za CG: od ukupno 78 maraka štampanih u tom periodu na 18 (23%) su prikazane ženske osobe ili ženski predmeti. Korpus za RS: od ukupno 574 maraka štampanih u tom periodu, na 106 (18%) su prikazane ženske osobe ili ženski predmeti. U pitanju su prigodne marke, redovnih je 8,6%.

Slika 4: Poštanska marka Ćemer (Pošta Crne Gore, 2015)

3.4. Ako istražujemo ko su znamenite žene u Srbiji i Crnoj Gori na poštanskim markama na osnovu dosadašnjih primera štampanja ženskih likova na markama tokom poslednjih 10 godina (o nekima od njih u Crnoj Gori v. Dodatak 4), ustanovile smo ukupno 8 oblasti delovanja poznatih žena u društvu Srbije (redosled na osnovu %) i 6 u društvu Crne Gore:

Tabela 1: Broj maraka prema oblastima po godinama objavljivanja u Republici Srbiji (2006–2018) i Republici Crnoj Gori (2006–2018)

Srbija	%	Crna Gora	%
umetnost	33	1. djeca	40
religija	22	2. sport	23
deca	16	3. ličnosti	14
tradicija	14	4. predmeti	11
istorija	7	5. umjetnost	6
sport	6	6. značajni datumi	6
nauka	6		
ostalo	2		

4.0. REZULTATI

Rezultati pokazuju da su žene na markama u okviru 8 osnovnih pozicija u društvu:

- **malobrojnije** u odnosu na marke sa likom muškaraca (uvek one koje nisu više među živima);
- **supruge**: poznatih muških osoba – vladara, kompozitora, naučnika (Milava Marić Ajnštajn)
- **umetnice**: profesije žena koje služe i za zabavu (glumice, operne pevačice)
- **hrišćanke pravoslavne konfesije**: Majka Isusova (za Božić)
- **sportistkinje** koje su dobile svetska priznanja i proslavile zemlju (izuzetak – žive): Nađa Higl (plivačica), Jelena Janković, Ana Ivanović (teniserke),
- **naučnice** – Marija Kiri,
- **vladarke** (Jelena Petrović Njegoš/Savojska).

Uz likove žena pojavljuju se i sa njom povezani **predmeti**: ćemane, košulja, pojas... I pored velike sličnosti u dve države u okviru 8 navedenih oblasti, ustanovile smo postojanje nekoliko razlika u predmetima koji se povezuju sa ženom, a imaju veze sa nacionalnom nošnjom: pojas, prsten...

4.1. Rezultati anketnog istraživanja javnog mnjenja žena o ženama na poštanskim markama:

Probna anketa je imala 2 dela (priložena u Dodatku 1): u I delu su ukupno 5 pitanja za koja se traže odgovori, a u II delu smo ponudile tabelu sa imenima žena (čiji su likovi već štampani na poštanskim markama (tokom poslednje decenije) s molbom da napišu po čemu su poznate, tj. čime se one bave. Anketu su popunjavale u Novom Sada tokom 2018. godine 3 grupe žena različitog uzrasta (ukupno 50): mlađe (uzrasta: 18–28) ukupno 24; srednjeg doba (uzrasta: 28–45) ukupno 15; starije žene (uzrasta: 45–65) ukupno 11.

4.1. I DEO: Anketnog lista: Rezultati odgovora na 4 osnovna pitanja

4.1.1. Na pitanje *Da li obraćate pažnju na likove na poštanskim markama u Srbiji?* dobile smo gotovo jedinstven odgovor da tri grupe žene uglavnom **ne obraćaju pažnju** na likove na poštanskim markama.

4.1.2. Na pitanje *Da li ste zapamtile poštansku marku sa likom neke poznate žene?* dobile smo odgovor da mlađe i starije žene uopšte **nisu zapamtile** lik neke žene na poštanskim markama, dok žene srednjeg doba to čine povremeno.

4.1.3. Na pitanje *Ako ste zapamtile lik žene, navedite njeno ime i prezime i po čemu je poznata*, mlađe žene uglavnom smatraju da zaslužne žene treba da budu na poštanskim markama i od ponuđene liste *poznatih* žena Srbije nisu

izdvojile one koje doprinose afirmaciji nacionalnog identiteta zajednice. Ali većinu umetnica jesu..

Na markama su bile strankinje žene koje su u toku I svetskog rata pomagale Srbiju. Nažalost, anketirane žene nisu znale za njih. Države u kojima se događaju demokratski procesi od kojih je jedan proces sećanja na one koje su doprinele boljitku društva, u ovom slučaju strankinje, izostao je deo neophodan u demokratskom obrazovanju svih uzrasta da u sećanju zadrže i ove hrabre žene iz drugih država sveta koje su pomagala u domaćim ratovima ovde kod nas.

4.1.4. Na pitanje *Da li predlažete da zaslužne žene budu na poštanskim markama?* dobile smo jedinstven odgovor da se sve slažu da zaslužne žene treba da budu na poštanskim markama i ponudile različita imena koje smo svrstali u nekoliko oblasti:

1. **vladarke:** Jelena Anžujaska, Draga Mašin, kneginja Milica, kraljica Marija, carica Jelena, Milica Hrebeljanović, a od savremenica Ana Brnabić (od vladarki u svetu: Indira Gandi);
2. **književnice:** Isidora Sekulić, Milica Mićić Dimovska, Svetlana Velmar Janković, Milica Stojadinović Srpkinja;
3. heterogena grupa poznatih žena raznih sposobnosti: Dijana Budisavljević (**dobrotvorka**), Milena Dravić (**glumica**), Ivana Španović (**sportivkinja**), Ana Hristić (**novinarka**), Eva Haljecka (**lekarka**), Marina Abramović (**umetnica**), Milka Ivić (**lingvistkinja**), Ksenija Atanasković (**filozofkinja**).

Nismo postavile pitanje nego smo zaključile ko nije na poštanskim markama od poznatih žena u Srbiji i Crnoj Gori:

- one koje su učestvovala u stvaranju nove zajedničke države Jugoslavije: **parizanke**;
- one koje su u novoformiranim državama afirmisale demokratske vrednosti društva: **borkinje** za ljudska (ženska) prava;
- one koje su u periodu između dva svetska rata značajno afirmisale ideje pravde, demokratije i suživota: **graditeljke građanskog društva**;
- savremenice koje u društvu imaju znanstvenu moć: filozofkinje, književnice, političarke,
- osobe iz manjinskih grupa zaslužne za proces demokratizacije: „druge“ etničke i verske zajednice, žene sa invaliditetom (koje u savremenom društvu nemaju moć).

Podaci ove vrste upućuju na pitanje ko predlaže žene za poštanske marke, odlučuje o tome da one dobiju tu vrstu vidljivosti u društvu. S druge strane, postavlja se pitanje ko doprinosi afirmaciji pridruživanja evropskoj zajednici – EU od onih koje jesu dobile marku, ali i one kojima je to izostalo.

4.1.5. A na pitanje: ko dobija vidljivost, možda neočekivan odgovor je – deca – tačnije oni koji dolaze, buduće generacije.

U CG su takve marke izdate:

- povodom manifestacije „Radosti Evrope“ (2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2015)
- pod imenom „Evropa“ (2006, 2009, 2010)
- povodom „integracije imigranata“ (na jednoj je grupa djece a na drugoj 2 djevojčice) (2006);
- povodom astronomije (2009);
- Evropa – Pismo (2008, 2010).

U RS su takve marke izdate:

- povodom manifestacije „Radosti Evrope“ (2006–2008; 2013–2015);
- obeležavanja „iskorenjivanja dečije paralize“ (2011);
- „dečije knjige“ (2010);
- tzv. „dečije marke“ (2015);
- „stare igračke“ (2015);
- 60 godina UNICEF-a (2006);
- „Međunarodne godine biološke raznovrsnosti“ (2011).
(Ovde ubrajamo i marku štampanu povodom „Pesma Evrovizije – Beograd 2008” jer je u obliku ženske siluete).

Dobijamo podatak da je vidljivo nastojanje za budućnost dveju zajednica pripadanje evropskim vrednostima, na primeru onih koji tek dolaze – deca (Radost Evrope je ustaljena manifestacija na markama). Međutim, izostaju marke koje bi jasno potvrdile da se u obe zemlje sprovodi proces afirmacije *demokratkih promena* u državama, na primeru vidljivosti na markama „drugih“. Naprotiv, odsustvo je bilo koje verbalne ili neverbalne simbolike vezane za rod, invalidnost, veru, rasu, što upućuje na implicitnu diskriminaciju u odnosu da grupe koje su drugačije i „druge“. Izuzetak je marka u CG štampana u povodu izbeglica (2006).

4.2. II DEO: analiza anketnog lista

Podaci o ženama koje su već na markama, ispitane grupe žena nisu znale da su neke od njihovih predloga već dobile marku, pa su ih predlagale, što potvrđuje da su te već prepoznate kao znamenite i opravdale stavljanje njihovog lika na marke, jer je to onda povratno delovalo da se likovi tih žena zapamte: slikarke Nadežda Petrović i Milena Pavlović Barili, zatim Mileva Marić Ajnštajn, ratnica Milunka Savić i sportistkinje Jelena Janković, Ana Ivanović i Nađa Higl (mada su neke od predloga pogrešno određivane po profesiji ili po oblasti delovanja).

4.3. Povezivanje naučnih rezultata sa aktivizmom žena u njihovoj primeni

Nakon dobijenih istraživačkih rezultata u Udruženju „Ženske studije i istraživanja“ u Novom Sadu smo sprovele aktivistički projekat za afirmaciju

žena na poštanskim markama u Srbiji i Crnoj Gori. Najpre smo pokrenule inicijativu kod „Srbija marke“ za štampanje maraka sa likom poznatih umetnica u domenu moderne igre, koreodrame, umetničke igre (baleta) (Dodatak 2) koju su osmislile Svenka Savić i Vera Obradović: Mage Magazinović (1882–1968), Smiljane Mandukić (1908–1992); Jovanke Bjegejević (1931–2015) i Dušanke Sifnios (1933–2016). Marke su štampane.

Slika 5: Marke, „Umetnička igra u Srbiji“ (Pošta Srbije, 2019)

U Crnoj Gori je bila ista inicijativa iz udruženja građanki „ANIMA“ Kotor, ali je predlog na merodavnom mestu u ministarstvu odbijen. Predlog se ticao marke Vide Matjan, Slovenke koja je karijeru ostvarila u Kotoru (Detalje videti u Dodatku 3).

5. 0. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Analiza teksta poštanske marke dobra je tema za preispitivanje definicije šta je tekst. U ovom radu uvodimo kriterij *podrazumevanog znanja* kao merilo za razumevanje značenja teksta na poštanskoj marki. Podaci iz literature, i iz našeg istraživanja, potvrđuju da je tekst na markama ideološki uslovljen. Kao i sve što se tiče jezika, i znakovnost na poštanskim markama, jezička i nejezička, politički je uslovljena: žene zaslužne da budu na poštanskim markama danas su odabrane po kriterijumu odanosti većinskoj naciji.

Možemo konstatovati implicitne oblike rodne diskriminacije ako uvedemo kriterij društvenog i istorijskog kontinuiteta: na markama su prisutne žene (iz srpske zajednice) koje su doprinele u I sv. ratu, ali su izostavljene žene koje su doprinos dale u II sv. ratu (partizanke). I kada su na markama žene strankinje koje su dale značajan doprinos jugoslovenskom društvu u I i II svetskom ratu, i dobile javno priznanje na markama, izostale su druge oblasti takvog znanja (tokom obrazovnog procesa), koje bi te žene zadržali u sećanju jugoslovenskih građana.

Aktivizam žena iz udruženja građana i građanki jedan je od načina za promenu ove osnovne ideološke matrice ako predlaže sopstvene liste zaslužnih žena i za druge oblasti društvenog delovanja.

Literatura:

- Adedze, Agbenyega (2009). "Domination and Resistance through the Prism of Postage Stamps", *Afrika Zamani*, No. 17, 2009, pp. 227–246.
- Andreou, Sonia; Stylianou, Stephanie; Zantides, Evripides (2017). "Gendering the nation: Female representation on Cyprus postage stamps". In: Bankov, Kristian (ed.) (2017). *New Semiotics*, 12th WORLD CONGRESS OF SEMIOTICS Southeast European Center for Semiotic Studies, Sofa 2014, New Bulgarian University. Sofia: NBU Publishing House & IASS Publications, 347–358.
- Bašaragin, Margareta (2014). „Seksizam u antiejdž novinskim oglasima – šta nam obećavaju“, U: Valić Nedeljković, Dubravka, Pralica, Dejan (ur.) (2014). *Digitalne medijske tehnologije i društveno obrazovne promene. Medijska istraživanja - Zbornik 6*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 28–37.
- Bašaragin, Margareta, Danijela Radović, Svenka Savić (2018). „Gender and Ideology: Eminent Women on Postage Stamps in Serbia: 2006-2018“, The Second International Conference on Sociolinguistics: Insights from Superdiversity, Complexity and Multimodality, Eötvös Loránd Univeristy, 6–8. septembar 2018, Budapest.
- Bašaragin, Margareta i Svenka Savić (2019). „Žene na poštanskim markama u Srbiji i Crnoj Gori (2006–2018)“, *Ciklus predavanja Znamenite žene*, Galerija likovne umetnosti Poklon zbirka Rajka Mamuzića, 20. mart 2019, Novi Sad.
- Bašaragin, Margareta, Ervina Dabižinović, Svenka Savić (2019). „Poštanske marke u Srbiji i Crnoj Gori kao izvor podataka za međuzavisnost roda i ideologije“, Međunarodni naučni skup *Njegoševi dani 8*, Studijski program za crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti, Filološki fakultet Nikšić, Univerzitet Crne Gore, 4. 9 – 8. 9. 2019. Kotor.
- Burzan, Michael (2013). Gebührend vertreten?: Madonnen, Märchengestalten und Frauen auf deutschen Marken. *Das Archiv: Magazin für Kommunikationsgeschichte*. Frankfurt am Main. 24–31.
- Bushnell, David (2011). "Philatelic Feminism: The Portrayal of Women on Stamps of Argentina, Colombia, Cuba, and the United States (1893–2006)", *Women's Studies*, 40:7,829-852, DOI: 10.1080/00497878.2011.603622
- Child, Jack (2005). "The Politics and Semiotics of the Smallest Icons of Popular Culture: Latin American Postage Stamps". *Latin American Research Review*, Volume 40, Number 1, 2005, pp. 108–137.
- Kevane, Michael (2008). "Official Representations of the Nation: Comparing the Postage Stamps of Sudan and Burkina Faso", *African Studies Quarterly*, Volume 10, Issue 1, 71–94.
- Kostadinović, Nataša (2014). *Rodna analiza tekstova u pisanim medijima o kompozitorskama Srbije krajem 20. i početkom 21. veka*, odbranjena doktorska disertacija, Univerzitet u Novom Sadu, ACIMSI, Centar za rodne studije.
- Lakić, Igor (1999). *Analiza žanra. Diskurs jezika struke*. Podgorica: Univerzitet Crne Gore: Institut za strane jezike.
- Nikolić, Miroslav (ur.) (2007). *Rečnik srpskog jezika*. Novi Sad: Matica srpska.

- Pravilnik o utvrđivanju Plana izdavanja prigodnih poštanskih marka i vrednosnica i motiva redovnih izdanja poštanskih maraka i vrednosnica*, Službeni glasnik RS, br. 108 od 1. decembra 2017, 39 od 25. maja 2018, 50 od 29. juna 2018.
- Raento, Pauliina & Stanley D. Brunn (2005). "Visualizing Finland: Postage stamps as political messengers". *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 87, 2. 145–164.
- Rowley, Alison (2002). *Miniature Propaganda: Self-Definition and Soviet Postage Stamps, 1917–41*. *Slavonica* 8, 2. 135–157.
- Savić, Svenka ur. (2007). *Životne priče žena u Vojvodini: Hrvatice, Bunjevke, Šokice (1919–1955)*. Novi Sad: Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja.
- Savić, Svenka (2017). *Doprinos izgradnji mira sveštenica iz protestantskih crkava u Vojvodini*. Novi Sad: Udruženje „Ženske studije i istraživanja“ i Futura Publikacije.

Internet izvori:

- <http://www.posta.rs/struktura/lat/filatelija/informacije-filatelija.asp>, 25. 6. 2018.
- <http://www.posta.rs/struktura/lat/filatelija/redovne-postanske-marke/redovne-postanske-marke.asp>, 25. 6. 2018.
- <http://www.posta.rs/struktura/lat/filatelija/prigodne-postanske-marke/prigodne-postanske-marke.asp>, 25. 6. 2018.
- <http://www.bunjevci.net/bunjevacki-obicaji/duzijanca>, 19. 7. 2018.
- <http://svetpedija.com/2013/05/kipar/>, 4. 8. 2018.
- <https://hr.wikipedia.org/wiki/A1%C5%BEir#Religija>, 4. 8. 2018.

DODACI:

Dodatak 1: Anketa o znamenitim ženama na poštanskim markama

ANKETA o znamenitim ženama na poštanskim markama

Na poštanskim markama su likovi osoba koje su doprinele razvoju društva. U toku je istraživanje o likovima žena na poštanskim markama u Srbiji u poslednjoj deceniji.

Bilo bi nam drago da odvojite malo vremena i odgovorite na nekoliko sledećih pitanja povezanim sa istraživačkim projektom.

IDEO:

Pol (zaokružiti): F M Godina rođenja: Obrazovanje:

Da li obraćate pažnju na likove na poštanskim markama u Srbiji? DA NE

Ako DA, da li ste zapamtili poštansku marku sa likom neke žene? DA NE

Ako DA, navedite njeno ime i prezime i po čemu je poznata:
(u slučaju da ih je više navesti jednu ispod druge):

- 1.
- 2.
- 3.

Da li predlažete da zaslužne žene budu na poštanskim markama? DA NE

Ako je odgovor DA, koga predlažete (možete predložiti više od jedne žene):

- 1.
- 2.
- 3.

Procenite koliko je žena bilo na poštanskim markama tokom poslednjih 10 godina u CG (zaokružite): manje od 10; preko 10; preko 20; preko 30.

II DEO: Da li znate ko su žene u listi (znakom + ili - osobu i ukoliko je znak + navedite po čemu je poznata).

Br.	Ime	+/-	Po čemu je poznata
1.	Milka Grgurova Aleksić		
2.	Rahela Ferari		
3.	Neda Spasojević		
4.	Nevenka Urbanova		
5.	Radmila Rada Savićević		
6.	Ksenija Jovanović		
7.	Marija Crnobori		
8.	Olivera Marković		
9.	Ružica Sokić		
10.	Mira Trailović		
11.	Ognjena Milićević		
12.	Ljubica Cuca Sokić		
13.	Nadežda Petrović		
14.	Mileva Marić Ajnštajn		
15.	Milena Pavlović Barili		
16.	Katarina Ivanović		
17.	Milunka Savić		
18.	Jelena Janković		
19.	Ana Ivanović		
20.	Ljubica Marić		
21.	Nađa Higl		

Dodatak 2:

Predlog za izdavanje serije prigodnih poštanskih maraka sa temom „Umetnička igra u Srbiji“

Ministarstvo trgovine, turizma i telekomunikacija
Vlade Republike Srbije
Ministar Rasim Ljajić
Bulevar Mihaila Pupina 2.
11000 Beograd

PREDMET: Predlog za izdavanje serije prigodnih poštanskih maraka sa temom „Umetnička igra u Srbiji“ – marke sa likovima:

Magazinović (1882–1968), Smiljane Mandukić (1908–1992), Jovanke Bje-gojević (1931–2015) i Dušanke Sifnios (1933–2016).³

Predlažemo Ministarstvu trgovine, turizma i telekomunikacija Republike Srbije da u Plan izdavanja prigodnih poštanskih maraka za 2019. godinu uvrsti emisiju maraka pod nazivom „Umetnička igra u Srbiji“, sa likovima četiri poznate umetnice ume-tničke igre u Srbiji, kao vredan doprinos afirmaciji ove umetnosti kod nas.

Magazinović, jedna je od najobrazovanijih žena u Srbiji s početka 20. veka, koja se nije samo borila na polju moderne igre, gde je bila pionirka. Njena feministička borba i nastojanja paralelno su sledile njen koreografski i pedagoški rad (obeležava 137 go-dina od rođenja).

Smiljana Mandukić, začetnica je moderne igre u Srbiji i regionu, a povodom 110 go-dina od njenog rođenja. Cilj je da se skrene veća pažnja javnosti na ovu znamenitu umetnicu, koja je stvarala alternativnu formu umetničke igre u Srbiji, ali i mnogo više od toga, alternativno shvatanje o telu u igri. Smiljana Mandukić, pionirka moderne igre u Srbiji, tek ustanovljenjem nagrade (koja nosi njeno ime od 2012. godine) Udruženja baletskih umetnika Srbije – dobija posthumno priznanje koje zavređuje, ali njeno stva-ralaštvo, umetnički naponi, ideje, koreografske inovacije – i dalje nisu dovoljno poznati široj javnosti i predstavljaju izazov za istraživanja.

Jovanka Bje-gojević, primabalerina Baleta Narodnog pozorišta u Beogradu, svetskog glasa, (kojoj će 2019. godine biti 88 godina od rođenja). Njen doprinos igri je višestruk, pre svega na polju klasičnog baleta, ali isto tako ostavila je svoj doprinos i u oblasti moderne igre i njenog šireg shvatanja.

Dušanka Sifnios, solistkinja u poznatom Baletu XX veka Bežara, primabalerina Narodnog pozorišta u Beogradu.

1. Maga Magazinović (1882–1968), filozofkinja, prva igračica moderne igre, koreografkinja, nastavnica i istoričarka igre, prva novinarka i prva prakti-kantkinja u Narodnoj biblioteci.

Studirala je filozofiju na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Diplomirala je na Filozofskom fakultetu kao redovna studentkinja i kao prvi ženski kandidat na svojoj grupi. Tokom studija osnovala *Klub studentkinja* koji se bavi prevodjenjem dela ženskih pisaca socijalista – Elen Kej, Klare Cetkin i drugih. Upisuje se i na Pravni fakultet s jednim razlogom: da otvori vrata ženskim studentima u tadašnji muški domen studija. Radila je kao praktikantkinja u Narodnoj biblioteci (1905) tj. postaje prvi ženski službe-nik. Umetnička, igračka i pozorišna znanja je usvajala od najistaknutijih pozorišnih imena svog vremena u Nemačkoj: Maksa Rajnharta (Max Reinhardt, 1873–1943), Meri Vigman (Mary Wigman, 1886–1973), Emila Žak-Dalkroza (Émile Jaques-Dalcroze, 1865–1950), Rudolfa Labana (Rudolf von Laban, 1879–1958), Isidore Dankan (Isado-ra Duncan, 1877–1927). Prva je obrazovana igračica koja je otvorila školu moderne igre u Beogradu (1910) kada u Srbiji još nije postojao klasičan balet. Osovala 1936. god. *Studentsku folkloru grupu*. Prva je utirala put koreodrami kao osobenom žanru. Put do publike za modernu igru nalazi u Srbiji preko narodnih igara, koje je stilizovala u duhu evropskog modernizma. To je bilo feminističko nastojanje da se i u srpsko dru-štvo unesu ideje o shvatanju ženskog tela jednako važnim sa duhovnim potencijalom

³ Izvor: Rečnik baleta. 1980. Beograd: Vuk Karadžić-Larousse.

osobe. Doprinela je širenju znanja o igri, novom shvatanju ženskog tela i postepenom smanjenju distance prema ženama u različitim domenima profesionalnog stvaranja. Prva piše stručnu literaturu i tekstove igri. U izdanju Planete iz Beograda (1932) izlaze iz štampe dve njene knjige: *Telesna kultura kao vaspitanje i umetnost i Vežbe i studije iz savremene gimnastike, plastike, ritmike i baleta*. U izdanju Prosvete 1951. god. izlazi joj iz štampe knjiga *Istorija igre*. Počinje da piše i autobiografiju *Moj život* koju nije objavila za života. Bila je prva žena novinarka koja je pisala za Politiku (1905/1906) S tim u vezi je njen aktivistički rad na raznim oblicima ravnopravnosti žena u društvu (na primer, zajedno sa drugim intelektualkama toga vremena u Beogradu, izborila se za osvajanje prava na redovno univerzitetsko obrazovanje devojaka. Umrula je 8. februara u 86. godini života u Beogradu, skrajnuta iz kulturnog života, nezabeležena u mnogim leksikonima toga doba i prepuštena društvenom zaboravu.

2. Smiljana Mandukić (1908–1992) igračica moderne igre i koreografkinja

Smiljana Mandukić (Beč: 1908 – Beograd: 1992), igračko znanje je sticala u Beču, kod poznatih balerina i profesorki igre (Gertrud Bodenwieser, 1890–1959; Grete Wiesenthal, 1885–1970). Kao solo plesačica, prvo se sa uspehom pojavljuje na sceni u Beču i Tulnu (1928–1929), bečki časopis *Der Tanz* objavljuje njenu fotografiju na naslovnoj stranici, potom između dva svetska rata nastupa i u Beogradu pod pseudonimom Beba Bee, gde otvara školu za modernu igru. Pridružuje se naporu Mage Magazinović (1882–1968) da prenese u Srbiju evropski ekspresionistički pravac igre, koji u osnovi menja i odnos prema (ženskom) telu. Jedna je od stvarateljki koreodrame kao specifičnog pozorišnog žanra na našem prostoru. Osniva prvu profesionalnu grupu za modernu igru u kojoj afirmiše altrnativni igrački pravac; predlaže formiranje nacionalnog baleta sa repertoarom zasnovanim na nacionalnoj tradiciji, a na muziku domaćih kompozitora. Tokom stvaralačke karijere najviše je stvarala upravo na muziku savremenih domaćih kompozitora. U Beogradu tokom 1940–1947. predaje na Muzičkoj akademiji i profesorka je za scenske kretnje u Visokoj filmskoj školi, potom osniva Gradsku baletsku školu, gde je i glavna nastavnica (1949–1963). Bavila se koreografskim i obrazovnim radom kako u okviru Kulturno-umetničkog društva „Abrašević“, tako i u profesionalnoj igračkoj trupi „Beogradski savremeni balet Smiljane Mandukić“, koju je osnovala sedamdesetih godina prošlog veka. Nagrada UBUS-a „Smiljana Mandukić“ dodeljuje se svake godine za oblast moderne, odnosno savremene igre i plesnog izraza, te se tada u javnosti, štampanim i drugim medijima pomene ime Smiljane Mandukić, iako se ne evocira šta je umetničkim delovanjem doprinela i koliko je kreativno pomeerala i emancipovala patrijarhalnu sredinu.

3. Jovanka Bjegojević (1931–2015)

Jovanka Bjegojević je svetski poznata i priznata primabalerina, odnosno primabalerina Narodnog pozorišta u Beogradu. Nakon baletske škole, 1950. godine dobija glavnu ulogu u baletu *Balada o jednoj srednjevekovnoj ljubavi* u Narodnom pozorištu u Beogradu. Odigrala je veliki broj zapamćenih glavnih uloga u matičnom pozorištu i važila za izuzetnu umetnicu koja je u svojim interpretacijama donosila simbiotičko jedinstvo duševnog, duhovnog, emotivnog i telesnog izraza. Otuda se uvek ističe retka dramska snaga kojom je zračila sa scene u svakoj ulozi. U Francuskoj postiže veliki uspeh kao članica trupe slavnog Žana Babilea, gde je igrala klasične i moderne role. Nakon potvrđenja u Francuskoj, odlazi u Australiju gde u Nacionalnom baletu nastupa kao primabalerina u ulogama velikih tradicionalnih baleta kao što su Labudovo jezero, Silfida, Žizela, Začarana lepotica. Na poziv iz svoje matične sredine i pozorišne kuće,

vraća se u zemlju 1960. godine i nastavlja da gradi uloge u klasičnom repertoaru. Enriko Josif je za nju komponovao čuveni domaći balet *Ptico, ne sklapaj svoja krila*. Širila je svoja krila po celom svetu, tj. nastupala je u Francuskoj, Australiji, Japanu, Bliskom Istoku, Španiji, Italiji, Norveškoj, tadašnjem SSSR-u igrajući u delima velikih koreografskih imena. Na gostovanju u Španiji publika je, nakon njene nezaboravne igre, skandirala „Hovanka, Hovanka!“. Na Fakultetu dramskih umetnosti je uvela predmet Scenske igre na Odseku za glumu, pa su po tom ugledu i druge dramske akademije u zemlji uvele isti predmet koji buduće glumce/glumice uči osnovama klasične igre i kulturi pokreta. Pored toga što je bila primabalerina i nastupala u klasičnom repertoaru izuzetan je njen doprinos i savremenoj umetničkoj igri. Držala je privatne časove i kroz pedagoški rad doprinela razvoju plesne zajednice u Srbiji, podržavajući delom i rečju mlade koji tek stupaju u igrački i koreografski rad. Bila je direktorka Baleta Narodnog pozorišta u Beogradu. Glumila je i na filmu. Dobitnica je Sedmojulske nagrade i Nagrade za životno delo Udruženja baletskih umetnika Srbije (1998).

4. Dušanka Sifnios (1933–2016)

Dušanka Sifnios je bila jugoslovenska, francuska odnosno svetska igračka zvezda. Nakon Baletske škole u Beogradu, gde je bila u klasi čuvene ruske balerine Nine Kirsanove ulazi u Balet Narodnog pozorišta u Beogradu, a u okviru koga je još kao učenica igrala solističke partiture u Labudovom jezeru. Kao primabalerina koja je izuzetne uloge ostvarila u *Orfeju*, *Silfidama*, *Romeu i Juliji*, *Žizeli*, najviše je ostala upamćena po fantastičnom izvođenju u *Čudesnom mandarinu*. Vrlo brzo se otisnula u svet, gde je igrala kod proslavljenih svetskih koreografa Mjasina i Miškoviča u Francuskoj, ali najzapaženija i zauvek značajna ostaće njena uloga u trupi Morisa Bežara *Balet XX veka*, tačnije – Bežar je inspirisan njome kreirao sad već istorijski poznat balet *Bole-ro* na muziku Morisa Ravela. Snimila je i filmsku ferziju *Bole-rola*, kao i za Bavarsku televiziju *Fantastičan dućan*, *Na lepom plavom dunavu* i dr. Bila je igračka zvezda. Dobitnica je nagrade za životno delo Udruženja baletskih umetnika Srbije (1998).

Predlog daju:

Prof. dr Vera Obradović vobradovic@gmail.com
Dr Svenka Savić, profesorka emeritus, svenka@eunet.rs

Dodatak 3:

Predlog za izdavanje prigodne poštanske marke „Znamenite žene Crne Gore“ – marka sa likom: Vide Matjan (Ljubljana, 1898 – Kotor, 1993)

Pošta Crne Gore
Glavni i izvršni direktor Ivan Kalezić
Ulica Slobode 1.
81000 Podgorica.

PREDMET: Predlog za izdavanje prigodne poštanske marake sa temom „Znamenite žene Crne Gore“ – marka sa likom: Vide Matjan (Ljubljana, 1898 – Kotor, 1993)

Predlažemo Pošti Crne Gore da u Plan izdavanja prigodnih poštanskih maraka za 2019. godinu uvrsti emisiju maraka pod nazivom „Znamenite žene Crne Gore“, sa likom Vide Matjan, muzičke pedagoškinje, kompozitorke za djecu, osnivačice prve privatne Muzičke škole, direktorke državne srednje muzičke škole u Kotoru u periodu 1949–1969 i muzikološkinje, kao vrijedan doprinos afirmaciji žena koje su svojim angažovanjem i radom doprinijele razvoju kulture i umjetnosti u Crnoj Gori, a koje predstavlja upravo život i lik Vide Matjan.

**Obrazloženje predloga
Vida Matjan (Ljubljana, 1896–1995, Kotor)**

Vida Matjan, kompozitorica za djecu, muzička pedagoškinja, etnomuzikološkinja, direktorica prve privatne i državne muzičke škole u Kotoru, rođena je 6. maja 1896. u Ljubljani. Odrasla je uz majku Antoniju Učak, dramski sopran, muzičarku koja je muzičku klasu solo pjevanja završila kod prof. Franca Gerbića. Uz majku je Vida naučila prve note okarine i klavira. Otac, Franc Hribar, visokokvalifikovani grafički radnik (metera-slađač) koji je radio u listu *Slovenski narodi* svojom je strogošću korisno uticao na njenu metodičnost i odgovornost u radu.

Muzička biografija Vide Matjan počinje 1911. godine. Uporedo sa pohađanjem III gimnazije u Ljubljani, upisuje Glazbenu maticu⁴, čime otpočinje rad kod Vaclava Talicha (dirigenta slovenačke filharmonije), Vide Prelesnik, J. Chumecke i profesora Antuna Trosta. Priprema za bečku Muzičku Akademiju sa profesorom Trostom, za kratko je usporila smrt njene majke 1913. godine. Uz muziku pohađa i časove scenografije i režije kod Marije Kmetove, koja je priređivala predstave u kojima je Vida glumila. Uspješno je maturirala 1914. godine. Početak I svjetskog rata onemogućio je da se školuje u Beču, na planiranoj Muzičkoj akademiji.

Pred kraj rata, 1917. godine udaje se za Alojzija Matjana, koji je studirao arhitekturu. Sviranjem na orguljama, pianu i slikanjem se bavio amaterski. Njihova porodična kuća bila je centar umjetnika i stvaralaca, poput književnika Ivana Cankara, kipara Lojze Dolinara, slikara Antona Gojmira Kosa, kompozitora i pijaniste Lucijana Marija Škerjanca. Prema riječima Vide Matjan, radi se o najprijetnijim i najsadržajnijim godinama života.

Godine 1920, rađa ćerku Sonju, njihovo jedino dijete. Željna da završi svoje muzičko obrazovanje, 1930. godine odlučuje da se nastane u Beogradu i pohađa nastavu u klasi Emila Hajeka, na muzičkoj školi Stanković. U periodu od 1920. do 1930. uči tehniku slikanja na svili, drvetu i porcelanu kod Saše Šantala. Znanje dekorativnih umjetnosti preporučice je za rad za mnoga pozorišta u Sloveniji i Srbiji 1935–1941. godine.

Njen pedagoški rad predstavlja značajan dio njenog profesionalnog života. U Beogradu razvija privatni pedagoški radom i postaje prestižna muzička pedagoškinja sa velikim brojem učenika. Iznova njen rad i privatne planove prekida rat. Nakon bombardovanja Beograda 1941. godine, u kojem je stradala kuća u kojoj su živjeli, prelazi u Kotor, gdje je njen muž od 1936. godine, poslovno boravio posredstvom Zetske plo-

⁴ Glazbena matica u Ljubljani osnovana je 1872. godine

vidbe. U Kotoru se Alojz Matjan bavio arhitekturom i enterijerom. Radio je na adaptaciji palate Grgurina⁵. U toku rata, nije se bavila profesionalnim radom. Neposredno nakon rata organizuje prvu privatnu muzičku školu Vida Matjan u Kotoru.

Od 1947. godine škola radi kao državna, a u njoj Vida Matjan radi na mjestu nastavnice klavira i muzičke pedagoškinje. U toku plodnog kompozitorskog rada biće naimenovana 1949. godine za direktoricu škole do odlaska u penziju 1969. godine, ali neće prestati da se bavi komponovanjem za djecu i da sa njima postiže izuzetne rezultate. Uz rad sa djecom od 1947. godine, formira i radi sa Folklornom grupom AFŽ (sa 32 članice/člana), Pionirski hor ((105 članova/članica) i Omladinski hor), koje je oformila i za čije aktivnosti je 1949. godine dobila nagradu Predsjedništva Vlade Narodne Republike Crne Gore (Pobjeda, 15. jul 1949). Ansambl AFŽ-a izvodio je djela koja je Vida Matjan izučavala, kao dio folklora i tradicije narodnih i građanskih igra Boke Kotorske (studiozni terenski rad i obrada *Dobrotske svadbe* i *Škaljarskog kola*). Dekore za predstave je radila sama.

Kompozitorski rad

Komponovala je u periodu 1950–1968 sljedeća djela: *Ježevu kućicu*, na stihove Branka Ćopića; *Zamčić-Čardačić*, po jednočinki S. Maršaka; lutkarska predstava Ivana Minatija *Slamni vočić*, za koje je sama radila lutke. Kasnije sama komponuje prvo za klavir, a potom za orkestar; *Klinika lutaka* na tekst Jovana Aleksića; *Vučko* na tekst Vojmila Rabadana, 1963. *Besana šumska noć* stihovi Miloša Miloševića; *Dječija muzička bajka*, za koju je dobila Trinaestojulsku nagradu, najveće državno priznanje. Komponovala je 1984. godine dječiju operu *U susret ribama* na tekst Miloša Miloševića, poklon omladini Kotora. Uz tekst je naveden kompletan kompozitorski opus Vide Matjan i priznanja koja je dobila za svoj rad.

Istraživački rad

U periodu 1946–1948. radi terensko istraživanje izvornih pjesama i igara Škaljara i Dobrote, Boka Kotorska. Prikupljala je podatke tako što je razgovarala sa najstarijim mještanima i mještankama o autentičanom načinu pjevanja i igranja u Dobroti i Škaljarima. Odlaskom u penziju uspijeva da podatke uredi u materijal za knjigu koja je objavljena tek 1984. godine, *Igre i pjesme Dobrote i Škaljara*. Knjiga je poklon gradu Kotoru.

Pedagoški rad

Rad na pedagoškom obrazovanju muzičara/muzičarki predstavlja treće polje djelovanja Vide Matjan. Uz njeno ime vezana su imena Darinke Matić Marović, Rista Runda, Mirolava Homena, Nikše Đučića, Srećka Markovića, Viska Jankovića, Marija Jamjaja, Ilije Miloševića, Vlatka Petrovića, Bata Radovića, Leona Levica, Lovrencija Jakičevića, Anke Kršanac, Tamare Jovičević, umjetnika/umjetnica koji su značajni na lokalnom i internacionalnom nivou. Darinka Matić Marović, dirigentkinja, čija je prva muzička pedagoškinja bila Vida Matjan, o njenom pedagoškom radu je kazala:

Značaj njenog pedagoškog rada ne ogleda se isključivo u formiranju njihovih profesionalnih biografija. Njen rad obuhvatio je i formiranje njih u svakom pogledu.

⁵ U palati Grgurina je od 1880. godine smještena zbirka Bratovštine „Bokeljske mornarice“ koja je otvorena za javnost 1901. Od 1938. godine jedan sprat je preuređen kako bi muzejska zbirka bila obezbijedena. U periodu od 1949–1952. godine palata je restaurirana i pretvorena u Pomorski muzej (Muzeum Maritimum). Porodica Đučić (unuk Vide Matjan) navodi da je Alojz Matjan radio na restauraciji palate Grgurina u tom periodu.

Povodom njenog osamdesetog rođendana, Branko Zbutega (1952–2006), jedan od njenih učenika, uputio joj je pismo u kojem govori o složenosti i snazi Vide Matjan.

“...Ja ovdje ne mislim na one stvaralačke pobjede Vide Matjan, kompozitora, pisca-pedagoga, organizatora, instrumentaliste itd. Drugi kompetetniji i informisaniji davali su i daće o tome ocjene i procjene. Ali ono područje gdje je suveren kriterijum ljudskost, srećom to područje ne podleže sudu stručnjaka i kompetentnih. Tu je sud savjesti i Boga jedini mjerodavan. Mi, sebe sam uvijek u te ubrajao, koji smo mogli s Vama da se susrećemo ne iz potrebe profesije već sklonosti i simpatije, mi Vam možemo s pravom reći da ste prema nama uvijek tu ljudsku stranu afirmisali. To znači, potrudili ste se da nam približite i date dio sebe, dio vlastitih nada i strepnje, ličnih tokova misli i srca. A to nije osobina umjetničkih talenata, već osobina onih koji znaju da u borbi sa vlastitim ponorima pretrpe u sebi poraze da bi trijumfovali u drugima“ (Branko Zbutega, 1976).

Kompozitorski opus Vide Matjan

1948. god. *Šumska bajka* (Dječija muzička bajka. Pozorišna montaža uz klavirsku pratnju).
1948. *Omladinska* (Dvoglasna pjesma uz ratnju klavira).
1950. *Slike iz dječijih priča* (Dječija muzička bajka).
1951. *Ježeva kućica* (Dječija muzička bajka na stihove Branka Ćopića).
1955. *Slavni vočić* (stihovi Ivana Minatija. Dječija muzička bajka. Pozorišna montaža uz klavirsku pratnju).
1963. *Klavirski trio Jutro u G-duru, Klavirski trio Noć u f-molu.*
1963. *Besana šumska noć* (Stihovi Miloša Miloševića. Dječija muzička bajka).
1966. *Zamčić - Čardačić* (Stihovi S. Maršaka. Dječija muzička bajka. Orkestar: kompletan Orffov stav, gudački i duvački instrumenti).
1967. *Klinika lutaka* (Stihovi i tekst Jovana Aleksića. Dječija muzička bajka. Orkestar: kompletan Orffov stav, gudački i duvački instrumenti).
1968. *Vučko* (Tekst i stihovi Vojmila Rabadana. Dječija novogodišnja muzička bajka. Orkestar: kompletan Orffov stav, gudački i duvački instrumenti).
1972. *Zapjevaj s djecom svijeta* (Stihovi Miloša Miloševića. Troglasni hor uz pratnju klavira).
- Šareno društvo* (Devet malih kompozicija za violinu i klavir).
1973. *Igre i snovi* (Dvanaest kompozicija za violinu i klavir).
1974. *Priča o maloj pečurki* (Stihovi Vladimira Čerkeza. Dvanaest minijatura za klarinet ili violinu, uz pratnju klavira).
1975. *Mjesečeva šala* (Stihovi Desanke Maksimović. Osam kompozicija ili za jednoglasni hor i solo-sopran, uz pratnju klavira, violine, klarineta, metalofona).
1984. *U susret ribama* (Dječija opera u 4 čina na stihove Miloša Miloševića)

Rad Vide Matjan na podizanju i razvoju muzike kulture rezultirao je inicijativom da muzička škola koju je osnovala i vodila ponese njeno ime. Od 2007. Muzička škola u Kotoru nosi ime Vide Matjan.

Priznanja

1948. Novčana nagrada Ministarstva prosvjete Cetinje „za vidno učešće i svestrano zalaganje u umjetničkom radu“;
1948. (13 jula) Zahvalnica za „požrtvovan rad“ Zemaljskog odbora Narodnog fronta;

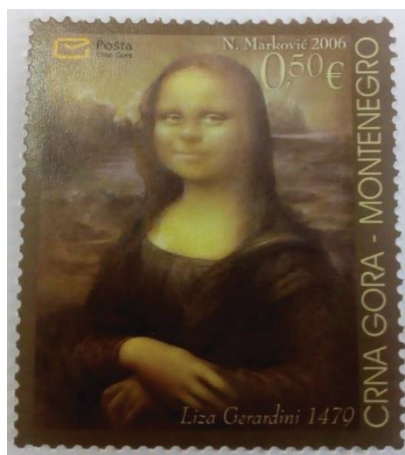
1955. Orden rada trećeg reda;
1964. Plaketa 20-godišnjice oslobođenja Kotora „za aktivan, samoprijegoran i požrtvo-
van rad na obnovi i izgradnji i razvijanju tekovina socijalističke revolucije;
1965. Trinaestojulska nagrada za *Besanu šumsku noć*, muzika Vida Matjan na stihove
Miloša Miloševića;
1967. KUD „Nikola Đurković“, priznanje za požrtvovan rad na kulturno-umjetničkom
polju;
1969. SO Kotor, nagrada za 21. novembar „za posebne zasluge u kulturnoj, muzičkoj i
prosvjetnoj djelatnosti“;
1970. Zlatna medalja Saveza kompozitora Jugoslavije „za zasluge i rad na propagiranju
i afirmisanju jugoslovenskog muzičkog stvaralaštva“;
1970. Plaketa Saveza muzičkih umjetnika Jugoslavije (1950–1970);
1973. Priznanje povodom 30 godina I kongresa antifašističkog fronta žena Crne Gore i
Boke „za doprinos društvenoj aformaciji žena i razvoku samoupravnih socijali-
stičkih odnosa“;
1976. Orden zasluga za narod sa srebrnim zracima.

Predlog daju:

ANIMA – Centar za žensko i mirovno obrazovanje Kotor anima@t-com.me
 Prof. emeritus Svenka Savić svenka@eunet.rs
 Dr Ervina Dabižinović dervina@t-com.me
 Slovenačka Ambasada u Podgorici sloembassy.podgorica(at)gov.si
 Ambasador Mitja Močnik
 Muzička Škola „Vida Matjan“ Kotor
 Kredarica Društvo Slovenaca Novi Sad

Dodatak 4:

Biografije poznatih žena na markama u Crnoj Gori

Liza Geradini (1479–1542), smatra se da je ona pozirala Leonardu da Vinčiju za
portret Mona Lize.

https://en.wikipedia.org/wiki/Lisa_del_Giocondo

Pava, po kojoj je nastao toponim Pavino Polje u Crnoj Gori, bila je kćerka vraneškog kneza Nikole Milikića. Prije tri i po vijeka odlučila je da se uda za Ahmet pašu Hasanbegovića. U kulturnom nasljeđu Crne Gore, njihova veza predstavlja primjer multietičnosti, a proglašena je kulturnim dobrom. Odluku da se uda donijela je nakon dogovora sa Ahmetom da svako zadrži svoju vjeru, a da njihovi potomci prema dogovoru uzmu vjeru i jednog i drugog (muški potomci njegovu, a ženski njenu). Nakon četvrtog porođaja, Pava je umrla a njen muž je odlučio da posjed koji je bio njen miraz nazove njenim imenom, Pavino Polje.

<https://www.slobodnaevropa.org/a/legenda-o-pavi-i-ahmetu-proglasena-kulturnim-dobrom-crne-gore/27499130.html>

Ženski rukometni klub Budućnost osnovan je 13. februara 1949. godine. Budućnost prvi put osvaja naslov prvaka Crne Gore 1962. godine, a u sezoni 1972/'73. ulazi u Drugu saveznu rukometnu ligu. Plasman u Prvu saveznu ligu izborn je nakon osvajanja prvog mjesta u Drugoj saveznoj ligi u sezoni 1980/'81. Već u trećoj sezoni u društvu najboljih timova na saveznom nivou, Budućnost osvaja svoj prvi trofej – nacionalni Kup 1984. godine. Na najvredniji trofej u evropskom rukometu čekalo se do 2012, kada je Budućnost protiv Đera osvojila šampionat Evrope.

<http://zrkb.me/istorijat>

Bogorodica Filermosa, ikona Malteških vitezova, bila je u vlasništvu Hospitalaca, boraveći na Mediteranu. Potiče iz 11. vijeka. Predstavlja jednu od tri velike hrišćanske relikvije uz čestice-djelic Časnog krsta i šaku Jovana Krstitelja.
<https://www.bastabalkana.com/2014/07/presveta-bogorodica-filermosa-ikona-malteskih-vitezova-na-cetinju-u-plavoj-kapeli/>

Jelena Petrović Njegoš (1873–1952). Školovala se u Petrogradu, na institutu Smoljni. Imala je sklonost prema slikanju, pisanju i arhitekturi, a njen nacrt mauzoleja na Orlovom Kršu koristili su projektanti za izgradnju mauzoleja. Postala je 1896. godine italijanska kraljica.
<https://m.cdm.me/drustvo/na-danasni-dan-umrla-jelena-savojska-princeza-crnogorska-kraljica-italije/>

Reprezentacija formirana 2006. Na olimpijskim igrama 2012. osvojila je srebro. Nakon toga su rukometašice Crne Gore osvojile zlatnu medalju na prvenstvu Evrope 2012. godine koje se održalo u Srbiji, savladavši Norvešku.
https://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%96%D0%B5%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B0_%D1

Kraljica Milena Petrović Njegoš (1847–1923), prva crnogorska kraljica. Više od pedeset godina bila je na prestolu Crne Gore.
<http://www.kolektiv.me/116138/milena-petrovic-njegos-vjerna-kraljeva-saputnica-i-crnogorska-narodna-majka>

Dan marke – 100 godina – Prva žena poštanski službenik: 1914 god. Milica Latković zaposlena je kao prva žena poštanski službenik u Crnoj Gori. Bila je štićenica Djevojačkog instituta na Cetinju. Pošta Crne Gore u okviru izdanja „Dan marke – 100 godina – Prva žena poštanski službenik“ publikuje prigodno izdanje koje sadrži jednu marku i koverat. Autor idejnog rješenja je Marko Zogović, grafički dizajner iz Podgorice.

Margareta BAŠARAGIN, Ervina DABIŽINOVIĆ, Svenka SAVIĆ

POSTAGE STAMPS IN MONTENEGRO AND SERBIA AS A DATA
SOURCE FOR THE INTERDEPENDENCE OF GENDER AND
IDEOLOGY

Summary

Printing postage stamps is always an ideological and political issue, besides already noted linguistic or gender issues. On the territory of the present-day Republic of Montenegro and the Republic of Serbia, postage stamps have existed for 140 years, but the first postage stamp with the image of a woman was printed only at the end of the 20th century (1973), on the occasion of marking the 100th anniversary of the birth of the painter Nadežda Petrović (1873–1915).

In the paper, we investigate the degree of democratic changes in two multinational, multi-confessional and multilingual communities, using the example of the presence/absence of women on postage stamps during one decade (2006–2018), with the aim of verifying the intentions of two independent states to join European Union (EU) and to carry out democratic changes, which refer to gender equality of women and men as an essential part of the overall democratization process.

Data from the research show that the intention for democratic changes is difficult to break through in various forms of practice in the two countries: there is an emphasis on national identity before the European recognition of the state's symbolism, on the example of postage stamps.

We conclude that the activism of women from women's NGOs is one of the ways to change this basic ideological matrix if they propose its own lists of notable women from various areas of social action. We recommend to nominate as many women as possible to the authorized ministry for printing images of notable women on postage stamps, both from the domestic and from the world treasury.

Keywords: democratic processes, postage stamps, Republic of Serbia, Republic of Montenegro, notable women

Sven MENESLAND

Univerzitet u Oslu

svein.monnesland@ilos.uio.no

SLAGANJE UZ BROJEVE 2, 3, 4

Obično piše u gramatikama da uz brojeve *dva*, *tri*, *četiri* i *oba* ide genitiv jednine kod imenica muškog i srednjeg roda. U radu se argumentira da ne može biti riječi o genitivu, već da treba uvesti kategoriju malobrojnosti (paukal).

Gljučne riječi: brojevi, malobrojnost, paukal, genitiv, dvojina

Ovaj rad obrađuje slaganje uz brojeve *dva/dvije*, *oba/obje*, *obadva/obadvije*, *tri* i *četiri* u bosanskom, crnogorskom, hrvatskom i srpskom jeziku.

U *Gramatici crnogorskoga jezika* (2010: 99) piše:

“Broj dva ide uz muški i srednji rod, i to uz genitiv jednine. Brojevi tri i četiri idu uz sva tri roda. Kad stoji uz imenice muškoga i srednjega roda, te se imenice nalaze u genitivu jednine. U ženskom rodu zahtijevaju množinu.”

Slično piše u gramatikama bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika (Silić, Pranjeković 2005: 141–142; Jahić, Halilović, Palić 2000: 355; Stevanović 1969: 137). U *Hrvatskoj gramatici* (Barić et. al. 1997: 216) piše:

Uz NAV brojeva *dva*, *oba*, *obadva*, *tri*, *četiri* imenica koja znači ono što se broji i njezin pridjev (ako ga ima) stoje u dvojini (koja je u m. i sr. rodu jednaka gen. jedn., a uz ž. r. je ista kao u nom. mn.).

Kao što ćemo vidjeti, u ovoj rečenici ima više upitnih tvrdnji.

Problematična je tvrdnja da se radi o genitivu jednine. Prije svega, nije logično da imenica ima oblik jednine kad se radi o množini (nejedinstnost). Imenice muškog i srednjeg roda imaju, doduše, oblik jednak genitivu. Ali s atributivima stvar stoji drukčije. Vidjeli smo da se u *Hrvatskoj gramatici* tvrdi da i pridjev stoji u genitivu, ali to nije tako. Ako pogledamo primjer

tri nova gosta

mogli bismo tumačiti *nova* kao kratki (neodređeni) oblik genitiva jednine. Međutim, nastavak može biti dug (*novā*) što nije genitiv (Raguž 1997: 109). Riđjanović (2012 : 471) piše da je oblik na *-a* jednak nominativu jednine ženskih imenica (određen oblik: dva nova grada, a neodređen oblik: dva *nóva* grada). Ako je u pitanju genitiv, očekivali bismo da je moguće i

**tri novog(a) gosta*

Međutim, nije moguće. Sa pokaznim zamjenicama (*ovaj, taj, onaj*), posvojnim zamjenicama *moj, tvoj, naš, vaš, svoj* i pridjevskom zamjenicom *sav* stvar je još jasnija:

naša tri gosta
ta dva gosta
sva ta tri nova gosta

Oblici *naša, ta* i *sva* nisu genitiv, jer je od *naš* genitiv jedino *našeg(a)*, od *taj* jedino *tog(a)* i od *sav* jedino *svega*. Kombinacija *ta dva nova gosta* još je jedan dokaz da nije u pitanju neodređenog oblika pridjeva, jer pokazna zamjenica *taj* znači određenost, te ne ide zajedno s neodređenom zamjenicom. Znači, kad nije u pitanju genitiv atributa, ni imenica ne stoji u genitivu.

Još je složenija situacija kad uzmemo u obzir glagolsko slaganje (glagolski predikat, kopulativni predikat). Muška imena imaju (obično) slaganje u obliku koji je jednak srednjem rodu množine:

Tri nova gosta su stigla.
Tri nova gosta su gladna.

Ovdje bi se i pridjevi *nova* i *gladna* mogli tumačiti kao srednji rod množine, ali imenica *gosta* nikako. Rjeđe ima slaganje u muškom rodu:

Tri nova gosta su stigli.
Tri nova gosta su gladni.

Ali ni ovdje tumačenje nije jednostavnije, oblici *nova* i *stigli/gladni* ne idu zajedno. Ni za imenice srednjega roda nema lakog rješenja:

Tri nova pisma su stigla.
Tri nova imena su stigla.

Oblik *imena* pokazuje da se ne radi o množini, jer oblik nominativa i akuzativa množine glasi *imèna*. Opet je diskrepancija između oblika imenice i glagolskog slaganja.

S imenicama ženskoga roda situacija je naizgled jednostavnija.

Tri nõve/nõvẽ žene su stikle.

Oblik *nòve* nije genitiv jednine, jer je nastavak *-e* kratak. Zato bi se moglo tu mačiti kao množina (neodređeni ili određeni oblik), kao što smo vidjeli da piše u gramatikama, gdje, uostalom, ne piše da li je nominativ ili akuzativ množine. I jedno i drugo je vrlo neobična dopuna jednog kvantifikatora kao što je broj. To bi bilo sasvim protiv “duha jezika“, ako kažemo da od svih kvantifikatora, koji inače stoje s genitivom, samo s ova tri broja kvantifikator može imati nominativ ili akuzativ kao dopunu.

Šta može biti zaključak ovih razmatranja? Svakako da nije u pitanju genitiv jednine kod imenica i atributa muškog i srednjeg roda. Drugo, bilo bi nelogično da brojevi 2, 3 i 4 imaju različitu rekciju zavisno od vrsta imenica, jedan padež s imenicama muškog i srednjeg roda, drugi padež s imenicama ženskog roda. Inače u jeziku kvantifikatori imaju uvijek istu rekciju bez obzira na muški ili ženski rod.

Šta je onda rješenje? Najlogičnije je uvesti novu kategoriju u gramatiku našega jezika. Znači, s brojevima 2, 3 i 4 sve imenice imaju oblike ove kategorije (kasnije će biti diskusija kakva je to kategorija). Kako nazvati tu kategoriju? Raguž (1997: 109) piše: “Stoga to treba uzeti za zaseban oblik **dvojine**.“ Međutim, naziv dvojina ili dual nije adekvatan, jer se ne odnosi samo na broj 2. Bila je sugestija da se zove *paukal*, od latinske riječi *paucus*, što znači malo-brojan. Naziv bi zato mogao biti *kategorija malobrojnosti*. Na našem jezičnom području termin *paukal* je uveo Ljubomir Popović (Stanojić et al. 1989: 256–257, 286–287). Popović smatra da se radi o posebnoj “paukalnoj sintagmi“, gdje je broj “po gramatičkim osobinama pridevska reč, koja kongruira sa imenicom s kojom stoji“. S ovim brojevima imenice imaju “paukalno značenje“ i “stoje u obliku paukala“. Brojevi 2, 3 i 4 su “kongruentni atributi“. Da bi mogao izjednačiti analizu imenica muškog i srednjeg roda s imenicama ženskog roda, smatra da je oblik na *-a* “varijanta nominativa i akuzativa i vokativa množine“. Time je “rešio“ analizu. Međutim, nelogično je tvrditi da imenice muškog i srednjeg roda imaju alternativne nastavke u množini, nastavke koje se pojavljuju samo kad imaju atribut u obliku broja 2, 3 i 4. Nije jasno zašto Popović uključuje srednji rod u analizu, kad smatra da su rečenice sljedećeg tipa nominativ množine (287):

One dve žene su došle
Ona dva pisma su došla

Ako je nominativ, ne bi bilo nikakvih problema što se tiče imenica srednjeg roda. Međutim, vidjeli smo da nije množinski oblik u pitanju kod imenica tipa *ime*. Zato, kad se uzme u obzir akcenat, Popovićeveva analiza ne stoji. Ima i drugih problema u Popovićevoj analizi. Nije logično odvojiti brojeve 2, 3 i 4 od drugih brojeva što se tiče gramatičke kategorije. Nisu, za Popovića, kvantifikatori, već atributi, “pridevska reč“. Ti brojevi su, navodno, pridjevi koji stoje uz glavnu riječ (imenicu) kad te imenice imaju alternativni množinski oblik.

U međunarodnoj lingvistici (na engleskom jeziku) bilo je posljednjih godina nekoliko pokušaja da se problem riješi. Wayles Browne (2004) ističe da

imenice i pridjevske riječi, kad stoje uz ove brojeve, nemaju padežne distinkcije. Brojevi “nameću specifičan oblik imenici i drugim riječima koje se slažu“, a taj oblik Browne zove (na engleskom) “234 form“. Ne piše, međutim, da li se radi o posebnom padežu ili nečemu drugome. Kod nekih stranih lingvista fali poznavanje jezične stvarnosti, npr. ne znaju da postoje i neodređeni i određeni pridjevi, ili misle da je genitiv u pitanju, kad nije. Drugi prave suviše komplicirane konstrukcije, na primjer Belić (2008).

U *Gramatici srpskohrvatskog jezika* u redakciji Milke Ivić (2005: 883–885) uveli su termin *paukal* (ili “mala množina“) na način koji odgovara ovoj analizi. Iako piše da je “formalno jednak obliku genitiva jednine“, što nije istina što se tiče imenica ženskoga roda, imaju dobru argumentaciju protiv uobičajene analize da se radi o genitivu. Smatraju da “imenica ima upravni status a brojevi ponašaju se kao odredbe imenica u svim padežima“. To se odnosi na slučajeve kad se ovi brojevi sklanjaju (*trima gostima* itd.), ali danas se uglavnom ne sklanjaju. Navode rečenice:

Razgovarao je sa sva ta četiri nova studenta.

Razgovarao je sa sve te četiri nove studentkinje.

Razgovarao je sa sva ta mala deteta.

Zaključak je da se ne radi o nominativu, nego da je “jednostavno poseban oblik imeničkog broja za upotrebu u konstrukcijama sa paukalom“.

Ostaje problem kako tumačiti kategoriju u pitanju (*paukal*), da li kao novi padež ili nešto drugo. Podsjeća na padež, jer broj nametne oblik imenici, kao što radi prijedlog (*dva nova gosta : zbog nova gosta*). Međutim, padežna sintagma ne može biti subjekat u rečenici, kao što može konstrukcija s brojem, koja time utječe i na glagolsku rekciju. Zato je bolje tumačiti *paukal* kao kategoriju broja (time se i nadovezujemo na staru funkciju duala). Znači, uz jedninu i množinu imamo *paukal*. To je i tumačenje u *Gramatici srpskohrvatskog jezika*. Za razliku od jednine i množine, *paukal* se ne pojavljuje bez determinatora (broja), a vrlo je ograničena deklinacija (*dvaju gostiju, dvama gostima*), običan je nepromjenljiv oblik.

jednina	<i>paukal</i>	množina
<i>gost</i>	<i>dva gosta</i>	<i>gosti</i>
<i>žena</i>	<i>dvije žene</i>	<i>žene</i>

Kako onda glasi pravilo za *paukal*? Ovako bi bilo pravilo:

Paukal se upotrebljava uz dva/dvije, oba/obje, tri, četiri.

Imenice, atributi i glagolska dopuna (pridjevski dio predikata) muškog i srednjeg roda imaju nastavak *-a*, a ženskog roda nastavak *-e*.

U muškom rodu moguće je i slaganje atributa i predikata u muškom rodu (*-i*).

Glagol je u množini.

U nekim štokavskim govorima ima drukčiji sistem. U istočno-crnogorskim govorima (Zeta-Lovćen) oblik atributa može biti jednak akuzativu množine, i za muški, srednji i ženski rod (Ivić 1958: 217):

*one dva nove pluga
ove dva naše sela*

To je znak da se konstrukcija s brojevima 2, 3 i 4 osjeća kao nešto van normalnog jezičnog sistema, te da se stremi pojednostaviti sistem. Isto pokazuje tendencija da glagolsko slaganje sa imenicama muškoga roda bude u muškom rodu množine. Time se otklanja barem jedna nelogična crta kod ovih konstrukcija:

Tri nova gosta su stigli

Međutim, ostaje diskrepancija između oblika atributa/imenice (*nova, gosta*) i predikatskog slaganja (*stigli*). Ovdje je u pitanju logična kongruencija, jer je imenica muškoga roda i konstrukcija s brojem *dva* označava množinu. Zato je kongruencija u muškom rodu množine logična, ali razlikuje se od većine drugih slučajeva kongruencije, jer nema slaganja između imenske sintagme i glagola. Nešto slično imamo, međutim, kod drugih brojeva:

Pet novih gostiju je stiglo.

Glagol je u jednini, iako se radi o množini. Ovakve konstrukcije ipak se slažu s drugim konstrukcijama s kvantifikatorima (*mnogo gostiju* itd.).

Na kraju treba razmatrati još dva slučaja. Lične zamjenice ispred broja stoje u genitivu množine:

*nas tri
njih četiri*

Tu je u pitanju logično slaganje, jer se radi o množini. Slično imamo i u odnosnim rečenicama:

*dva profesora koji su poznati
dva imena koja su poznata
dvije slikarke koje su poznate*

Moguće, ali rijetko, je i slaganje prema obliku:

dva profesora koja su poznata

Stevanović (1969: 139) navodi par takvih primjera iz Andrićevih tekstova.

Zaključak je da se konstrukcije s brojevima *oba/obje, dva, tri i četiri* razlikuju u jeziku svojom neobičnošću. U većini suvremenih gramatika ovaj problem nije dobro riješen. Uvođenje kategorije malobrojnosti (*paukal*), uz jedninu i množinu, dovelo bi do jednostavnijeg opisa ovog dijela naše gramatike.

Literatura

- Barić E., M. Lončarić, D. Malić, S. Pavešić, M. Peti, V. Zečević, M. Znika. *Hrvatska gramatika*. Školska knjiga, Zagreb, 1997.
- Belić, B. "Minor paucal in Serbian." *Formal Description of Slavic Languages: The Fifth Conference, Leipzig*. Peter Lang, Frankfurt, 2008, str. 258–269.
- Browne, Wayles. "Serbo-Croat." B. Comrie, G. Corbett (Eds.), *The Slavonic Languages*, Routledge, New York, 1993, str. 306–387.
- Browne, Wayles, Theresa Alt. *A Handbook of Bosnian, Serbian, and Croatian*. Slavic and East European Language Research Center (SEELRC), Duke University, 2004.
- Čirgić, Adnan, Ivo Pranjković, Josip Silić. *Gramatika crnogorskoga jezika*. Ministarstvo prosvjete i nauke Crne Gore, Podgorica, 2010.
- Ivić, Pavle. *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika. Uvod u štokavsko narečje*. Matica srpska, Novi Sad, 1985.
- Jahić, Dževad, Senahid Halilović, Ismail Palić. *Gramatika bosanskoga jezika*. Dom štampe, Zenica, 2000.
- Piper, Predrag, Milka Ivić (ured.). *Sintaksa savremenoga srpskog jezika: prosta rečenica*. Beogradska knjiga, Beograd, 2005.
- Raguž, Dragutin. *Praktična hrvatska gramatika*. Medicinska naklada, Zagreb, 1997.
- Ridjanović, Midhat. *Bosnian for Foreigners*. Rabic, Sarajevo, 2012.
- Silić, Josip, Ivo Pranjković. *Gramatika hrvatskoga jezika*. Školska knjiga, Zagreb, 2005.
- Stanojić, Živojin, Ljubomir Popović, Stevan Micić. *Savremeni srpskohrvatski jezik i kultura izražavanja*. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1989.
- Stevanović, M. *Savremeni srpskohrvatski jezik. II. Sintaksa*, Naučna knjiga, Beograd, 1969.

Svein MØNNESLAND

AGREEMENT WITH THE NUMERALS 2, 3 AND 4

Summary

In most grammars of Bosnian, Croatian and Montenegrin it is stated that the numerals 2, 3 4 and *oba* take the genitive singular case with masculine and neuter nouns and nominative plural with feminine nouns. Although masculine and neuter nouns have identical case markers in genitive and with these numerals, this is not the case for attributes (adjectival and verbal agreement). In order to have a coherent description valid for both masculine, neuter and feminine constructions, it is better to introduce the term *paucal* (small number) as a grammatical number besides singular and plural.

Nataša JOVOVIĆ
Filološki fakultet – Nikšić
natasaj@ucg.ac.me

KLASIFIKACIJA SUBORDINIRANIH REČENICA NA PRIMJERU LALIĆEVIH ROMANA

U ovom radu ispituju se zavisnosložene rečenice u romanima Mihaila Lalića, pri čemu se sintaksičko-stilska analiza zasniva na klasifikacionom modelu M. Kovačevića (1998) i pitanju u kojoj mjeri su neke od njih, poput rečenica sa specifikativnim značenjem, ekspektivnih i kontrastnih rečenica, svojstvene književnom tekstu. Ispituju se frekventni modeli zavisnosloženih rečenica u odabranom korpusu i njihov odnos prema standardnom jeziku.

Ključne riječi: Mihailo Lalić, subordinacija, zavisnosložene rečenice, klasifikacija.

0.0. Uvod. Odnos subordinacije karakteristika je složenih rečenica koje su zavisne sintaksički i semantički, pa je upotreba takvih zavisnih rečenica uslovljena tješnjom povezanošću sa upravnim, na koje se u potpunosti naslanjaju i same za sebe se ne upotrebljavaju. (Stevanović 1979: 787). S obzirom na to da se zavisne rečenice mogu javiti sa spoljnim znakom njihove međusobne veze, (češći slučaj) ili kao bezvezničke (rjeđe), pri čemu pojedini veznici funkcionišu i kao spoljni znak unutrašnje veze rečenica u hipotaksi ali i parataksi, ali i da isti veznici mogu vezivati različite zavisne rečenice, određivanje njihovog značenja može se izvršiti ako se uzme u obzir cjelokupna rečenična struktura sa svim njenim elementima, ali i jezička situacija u kojoj se određena rečenica upotrebljava.

Sve zavisne rečenice se prema svojoj funkciji mogu podijeliti na *odredbene* i *dopunske* – pa se kao najtačnija definicija ističe da su to uvijek *odredbe ili dopune rečenica ili pojedinih djelova rečenica od kojih zavise* (Ibid., 788). Prihvatajući mišljenja onih istraživača koji smatraju da se model zavisnosloženih rečenica mora proširiti, usled bogaćenja vezničkog sistema subordinacije, analizi priključujemo još jedan poseban strukturno-semantički tip unutar zavisnosloženih rečenica – *rečenice sa specifikativnim značenjem* i pitanje u kojoj mjeri su one nesvojstvene književnoumjetničkom tekstu. (Kovačević 1998: 158–168). Kako bi predložena klasifikacija subordiniranih rečenica bila što potpunija, analizi priključujemo i *zavisne ekspektivne rečenice* kojima je cjelokupna srpskohrvatska sintaksička literatura poklonila malo pažnje, kao i *zavisne kontrastne rečenice* koje dublje osvjetljavaju polisemantičnost veznika *dok*.

1. Izrične rečenice. Dopunskog karaktera, budući da najčešće određuju sadržinu glagola govorenja, mišljenja i osjećanja, predstavljajući njihovu dopunu, tj.

objekat, izrične rečenice u jeziku Mihaila Lalića označavaju unutarnje raspoloženje likova, kao i njihov doživljaj čega kao *realne stvarnosti* (Stevanović 1979: 793). Karakterišu ih veznici *da*, *rjeđe kako* i *gdje*, kao i asindetska veza obilježena govornom pauzom označenom pomoću zarez, crte ili dvije tačke.

1.1. Veznik *da*. *Izricanje* sadržaja određenog osjećanja, mišljenja ili iskaza u jeziku našeg pisca čini rečenice sa veznikom *da* veoma produktivnom vrstom u sistemu rečenične subordinacije. Rečenice ovog tipa otkrivaju svu složenost unutrašnjeg svijeta Lalićevih likova, njihovu emocionalnost, promišljanja, stremljenja i vjerovanja. Tako, npr. uz glagole govorenja u dijalogu omogućavaju govornom licu iznošenje stavova koji nerijetko poprimaju ton verbalnog sukoba u direktnom obraćanju licu kome se govori, te na taj način tvore vrlo upečatljivu sliku u kojoj dominiraju rezignirana osjećanja, pri čemu govorni izraz karakteriše naglašena afektivnost:

1)¹ po glasu se vidi *da je mrzovoljan*. (LG, II, 48); 2) vidio sam samo *da ih je zaboljelo* (LG, II, 56); 3) Njemački vojnici (...) prvo uvidješe *da ta stvar za njih nije opasna* (S, II, 172); 4) Očekivao je *da će sad početi zaklinjanje* (S, II, 148); 5) Pomislih *da ju je neka tičurina podigla* (LG, II, 15); 6) mislim *da se do mraka neće usuditi da izađe iz kolibe* (LG, II, 32); 7) „Ja mislim *da to nije pametno*.“ (LG, II, 48); 8) Predosjećao sam *da će baš to učiniti, osjetih da ga skoro mrzim* (LG, II, 92); Osjećam samo *da je oblačno i da se mrgodno svitanje vuče*. (LG, II, 205); 10) osjećam *da sasvim pristojno izgledam*. (LG, II, 261); 11) osjećam *da sam zaboravio nešto važno*, (LG, II, 391); 12) Govorili su *da su ga ubili* (R, II, 192); 13) Da znaš *da si rđa!* (R, II, 31); 14) Zna se *da je prije rata ubijao ljude za plaću*. (R, II, 39); 15) Uzalud mu pričam *da je i Šuškić Vasojević*. (R, II, 198).

1.2. Veznici *kako* i *gdje*. Iako se veznici *kako* i *gdje* katkad javljaju u funkciji vezničkog znaka izričnih rečenica, ne treba gubiti iz vida da se i u takvim slučajevima nikada u potpunosti ne gubi nijansa označavanja načina na koji se radnja vrši, odnosno mjesta. Mada je moguće izvršiti transformaciju veznikom *da*, treba ipak imati u vidu da pisac bira upravo onaj jezički znak koji mu se *spontano nameće, jer se on ne nameće slučajno nego ga u dotičnim jezičkim prilikama diktira potreba da se pored deklarativnog dâ i nijansa načinskog i mesnog značenja* (Ibid., 796).

1) Kroz san osjećam *kako se Bajo ljuti i pucketa zglobovima* (LG, II, 109); 2) kroz staklo nazreh Ivu *kako se uplašila*. (LG, II, 205); 3) osjećam *kako se približava*. (LG, II, 232); 4) pod snom osjećam *kako se oblaci gomilaju i sjenka ispred njih kao potjera uzburkava suvo lišće oko stabla*. (LG, II, 379). 5) Osjećao sam *gdje gori pod nogama* (LG, II, 273).

1.3. Bezvezničke (asindetske) izrične rečenice. Naročita, stilska obilježnost karakteriše deklarativne rečenice koje se javljaju bez spoljnih znakova veze, pa se rečenični naglasak prenosi na zavisnu rečenicu koja se na taj način posebno

¹ U radu ćemo u daljem tekstu, prilikom navođenja odabranih primjera koristiti skraćenice sastavljene od početnog slova ispitivnih romana *Svadba*, *Raskid*, *Lelejska gora*, *Ratna sreća*, *Tamara* (S, R, LG, RS, T), dok će rimskim brojem biti označena prva ili druga verzija, uz broj stranice sa koje je primjer preuzet.

ističe. U našim primjerima, nakon govorne pauze označene zarezom, još intenzivnije se naglašava sadržina zavisne rečenice, nego što bi to bio slučaj da je upotrijebljen veznik *da* ili izostavljen interpunkcijski znak.

1) Ni danas, osjećam, *neću biti bolje sreće*. (LG, II, 360); 2) Vazda su mu govorili, *proklet je duvan*, (R, II, 59).

Prema sintaksičkom odnosu, u ekscerpiranim primjerima, izrične rečenice uglavnom vrše funkciju objekta, pri čemu su njihovi predikati, s obzirom na vremenski period govorenja ili neki drugi momenat, upotrijebljeni u indikativu ili relativu.²

1.4. Voljne rečenice. Voljne, odnosno voluntativne rečenice predstavljaju izrične rečenice u širem smislu koje karakteriše modalni karakter, budući da se njima iznosi sadržina glagola i izraza unutrašnjeg raspoloženja u vidu *zahtjeva, želje, nastojanja, plana, gotovosti, spremnosti, nade, pretpostavke, sigurnosti, sposobnosti, potrebe i neminovnosti* nerealizivane radnje (832). U ispitivnom tekstu naročito su frekventne *imperativne* i *željne (optativne) rečenice* koje su zavisne od glagola govorenja i glagola unutarnjeg raspoloženja.

1.4.1. Imperativne zavisne rečenice. U ovu grupu spadaju kako rečenice zavisne od oblika imperativa nekog glagola govorenja, tako i rečenice zavisne od bilo koga oblika nekog glagola govorenja kada on predstavlja saopštenje nekome da *nešto radi ili uradi* (834).

1) „Reci *da je zalutao*,...“ (R, II, 13); 2) „Kaži im *da puste ovog malog*, ...“ (R, II, 13); 3) „Kaži *da ovdje imaš mitraljez*.“ (R, II, 350); 4) pokazao je prstom na njega i zatražio *da ga vodi nekom njihovom prijekom sudiji*. (LG, II, 358); 5) Stari su se bili dogovorili *da nas pohvataju kao krivce za spaljene crnokošuljaše*, (R, II, 292); 6) Najzad se s Ivom dogovorio *da urane sjutra prije zore*, (LG, II, 388); 7) krsti se i boga moli *da mu pred pušku dođem*. (LG, II, 208); 8) „Nedjelju dana traži razlog *da zakolje neko jagnje*.“ (RS, II, 231); 9) „Neko traži cigaretu ili dokonog sabesjednika *da ga gnjavi svojim jadima*.“ (RS, II, 308).

1.4.2. Željne zavisne rečenice. Rečenice ovog tipa zavisne su od glagola *željeti, žudjeti, voljeti* ali i od svih glagola i izraza unutarnjeg raspoloženja tipa: *bojati se, plašiti se, dopuštati, zahtjevati, nadati se, namjeravati, nastojati, planirati, umjeti (‘znati’), uspjeti, biti sposoban* i sl.:

1) samo želim *da što duže ostane tako*. (R, II, 61); 2) Želio je *da se bori, da grešku ispravi*, (R, II, 72); 3) Zaželi čovjek *da se rasonodi*, (R, II, 367); 4) I ja bih više volio *da se ne povrati*. (R, II, 104); 5) to sudbina, lukava vještica, voli *da gnjavi*. (R, II, 141); 6) Baš me briga, ja i volim *da me poznaju i da me pamte*. (R, II, 159); 7) Više volim *da ga ovako gledam*: (LG, II, 12); 8) on mi nikad neće dozvoliti *da vodim samostalan posao*. (LG, II, 34); 9) on voli sam, lično i svojeručno, *da probudi prvi plamičak* (LG, II, 34); 10) plašila se *da će joj Iva zaredati s žensko djecom* (LG, II, 835); 11) svaki se nada *da mu naiđem*, (LG, II, 208); 12) Odavno sam

² U ovom slučaju, napominjemo da se opredjeljujemo za mišljenje M. Stevanovića koji smatra da je pogrešno vrijeme vršenja radnje izričnih rečenica svoditi na isključivo relativnu upotrebu. (Ibid., 797).

namjeravao *da je skinem*, (LG, II, 262); 13) povrede umije dobro *da liječi*. (LG, II, 516); 14) Očekivao sam *da će potjera* (LG, II, 438); 15) o tome nije smio ni *da proslavi pred surovim drugovima* (LG, II, 57); 16) Oni su se to pripremali *da*, kad nekom pomoć zatreba, *skoče i priteknu Srbinu bratu u nevolji* (RS, II, 122); 17) pokušavaju *da pobjegnu na neku stranu* (RS, II, 38).

Frekventnost rečenica ovog tipa ukazuje i na specifične odnose koji vladaju unutar romaneskne stvarnosti Lalićevih romana i bliže određuju njegove likove. Oni su ličnosti koje djeluju, zapovijedaju, bore se za svoj opstanak u ratnoj ali i posleratnoj sadašnjosti, suočavajući se sa onim što je bilo i često dolaze u sukob sa sopstvenom vjerom, nekadašnjim idealima, katkad uviđaju uzaludnost svoje borbe, pošto su njihova žrtvovanja donijela dobrobiti svima osim njima samima. Stoga je prisustvo željnih rečenica kao osnovnog sredstva za iskazivanje psihičkih stanja (straha, nadanja, očekivanja, namjera, nastojanja i sl.) likova sasvim očekivano i zbog naglašene afektivnosti i emocionalnosti ima poseban značaj, odnosno posebnu stilsku markiranost.

2. Namjerne rečenice. Namjerne (finalne) zavisnosložene rečenice, svojom semantičkom sadržinom i spoljnim znacima veze ukazuju na djelimičnu srodnost sa izričnim, pogotovo modalnim rečenicama. One označavaju cilj radi koga se vrši radnja upravne rečenice, predstavljajući dopunu upravnog glagola.³ Međutim, njihovo izdvajanje u posebnu grupu opravdano je sledećom semantičkom komponentom – one označavaju namjeru radi koje se vrši organizovana, svjesna i konkretna akcija upravnog glagola (Stevanović 1979: 845; Kovačević 1998: 99). Naravno, *semantički suodnos svjesne akcije i cilja koji se njenim poduzimanjem želi postići* (Kovačević 1998: 85) nije i jedini kriterijum koji ih čini finalnim konstrukcijama. Navedenim obilježjima se priključuje gramatičko značenje subordinacije. Prema tome, ako se ima u vidu *jedinstvo semantičke i gramatičke komponente, finalne su konstrukcije samo one u kojima je jezička jedinica ona kojom je obilježen cilj u subordinacijskom gramatičkom odnosu prema jedinici kojom se obilježava neka akcija kao način dosezanja datoga cilja* (Ibid., 99).

Finalne rečenice u ispitivanom tekstu odlikuje visoka frekventost upotrebe veznika *da*, koji je najfrekventniji i u standardnom jeziku (Stevanović 1979: 846), djelimično upotreba veznika *eda* i vrlo ograničena upotreba veznika *kako* u navedenom značenju.

2.1. Veznik *da*. Čestom upotrebom potencijala u predikatu finalne klauze gotovo da se njena finalnost *gramatikalizuje* jer je u njegovom značenju sadržan

³ U lingvističkoj, srpskohrvatskoj literaturi u vezi sa sintaksičkom ulogom namjernih rečenica preovladao je stav da one predstavljaju dopunske rečenice. Međutim, za razliku od Stevanovića koji ih svrstava u tu skupinu na osnovu kompariranja sa ciljnom konstrukcijom *radi, zarad i poradi* + genitiv koja po njegovom mišljenju vrši takođe funkciju dopune, M. Kovačević, u sažetom i jasnom prikazu finalnih konstrukcija zapaža da je u predložko-genitivnim konstrukcijama pomenutog tipa prisutna odredbena, a ne dopunska funkcija (1998: 99). Međutim, finalne zavisnosložene rečenice, pogotovo one koje se odnose na upravni glagol koji označava kretanje karakteriše dopunski karakter.

konativni motiv želje ili htijenja. (Kovačević 1998: 98). Stilska neutralnost namjernih rečenica sa veznikom *da* donekle je umanjena preraspodjelom klauza, pa često nailazimo na inverziju koja intenzivnije naglašava važnost ostvarenja postavljenog cilja, pri čemu se upotrebom najfrekventnijeg veznika finalnih rečenica, veznika *da*, naglasak stavlja na samu vezu motiva i cilja (Ibid., 100):

1) „Mirčeta Zli se dotle zavukao u Omando ispod Ljubana *da bi svoju kožu sačuvao kao ti sad ...*“ (LG, II, 281); 2) vi ste mornari što su ga bacili *da bi mogli otploviti u Tartezis*, (LG, II, 349); 3) gledam kako biraju najbjednije da ih biju *da bi drugima strah zadali*. (R, II, 154); 4) *Da bih je prekinuo u tome* – pođoh da vidim šta je, (LG, II, 336); 5) *Da bi se to* (=sjećanje na tuđa dobročinstva) *otklonilo*, pravi se mašina što od ljudi stvara mašine. (R, II, 83); 6) *Da bi nas nekako prehranili*, dopustili su varošanima da sprovedu skupljačku akciju u korist gladnih Crnogoraca. (R, II, 102).

2.2. Veznik *eda*. Veznik *eda* kao spoljni znak veze finalnih rečenica u jeziku Mihaila Lalića pronalazimo u romanu *Ratna sreća*, dok u ostalim ispitivanim djelima našeg korpusa nije zastupljen. Kako je ovaj roman, upravo u vezi sa Lalićevim djelimičnim opredjeljenjem za uvođenje dijalekatskih obilježja u govor likova⁴ jasno je otkuda upotreba ovog veznika, koji zbog svoje arhaičnosti i stoga vrlo rijetke upotrebe čini odabrane primjere vrlo stilogenim. Takođe, ovaj veznik izrazitije od prethodnog, naglašava pretpostavku, odnosno mogućnost realizacije postavljenog cilja, čime je ujedno naglašenija sumnja *u status nužnog i dovoljnog uslova za ostvarenje datog cilja*. (100):

1) prizivao partizanske pristalice da obrste morsko lišće *eda bi se osolili* (LG, II, 28); 2) jer bi ga mogli zvati Češo ili Šogalj, a zato bi bio prisiljen da ubije ili pogine, *eda bi kako mrlju sprao i plemićku čast odbranio*. (RS, II, 28); 3) polažem bar dva razreda na godinu, *eda bih nekad stigao vršnjake*. (RS, II, 60); 4) I zaista – zapeli su iz petnih žila da se izglasa što više zakona: *eda bi se obuzdala korupcija, smanjla knjaževa samovolja, unaprijedila poljoprivreda, oživio saobraćaj i trgovina, pokrenula industrija*. (RS, II, 298); 5) Dakle, u vrijeme kad je knjaz Danilo, poznat i pod imenom Zeko Stankov, počeo da utvrđuje svoju vlast nad Crnom Gorom, *eda bi je učinio onim što današnji inteligentni i marksisti nazivaju modernom državom* poslao je perjanika Petra Jovićevića da ispita ko su pristalice Pera i Đorđija u Bjelopavlicima i Piperima. (RS, II, 342); 6) „...Daj ovamo sestriću zalogaj ljeba ili skroba, *eda bi dušu zadržao u tijelu!*...“ (RS, II, 381).

2.3. Veznik *kako*. Veznik *kako*, kao spoljni znak veze finalnih rečenica, javlja se kao semantički sinonim vezniku *da*, s tim što njegova upotreba uvijek obuhvata i semantičko obilježje načina realizacije, jer se cilj shvata kao *nužni efekat* (100) koji omogućava ostvarenje određene radnje, pa pored finalnog susreće-mo i nijansu konsektivnog značenja.

⁴ Što na jezičkom planu predstavlja značajnu novinu, u odnosu na dotadašnja Lalićeva romaneskna ostvarenja, budući da je neodustajanje od norme standardnog jezika (čak i u govoru likova koji predstavljaju “izraz narodnog duha” i kod kojih bi dijalekatske govorne crte bile sasvim očekivane) bilo odlika njegovog dotašnjeg romanesknog stvaralaštva.

1) bilo je i takvih koji su zaželjeli da se razbole – *kako bi ih tifus, oslobodio fronta*. (S, II, 77).

2.4. Bliskost kategorije finalnosti i kategorije namjene. Vezi ovih dvaju značenjskih kategorija, finalnosti i namjene, naša lingvistička literatura nije dovoljno posvetila pažnje u smislu sveobuhvatnije analize koja bi uključila sve sintaksičke jedinice kojima se ova značenja iskazuju u našem jeziku. Razmatranje finalnih i namjenskih konstrukcija u *Sintaksi* M. Kovačevića (1998) predstavlja značajan prilog na polju sintakse složene rečenice. Naime, autor uočava izrastanje složenije kategorije namjene (svrhe) iz prostije – namjere, što upućuje na tezu *o putu razvoja kategorija mišljenja i jezika: složenije kategorije nastaju na podlozi i u okrilju prostijih; u prostijim su one pripremljene i s njima nikad ne raskidaju veze* (Ibid., 84).

Osnovna razlika u značenju pomenutih kategorija jeste u činjenici da namjera ili svrha pretpostavlja *djelovanje* usmjereno ka određenom cilju, dok namjena obilježava *konkretnu službu čega* (104). Prvu kategoriju karakteriše dinamični karakter upravnog člana, a drugu statični, budući da označava kakav predmet ili stanje koji su stvoreni da posluže čovjeku u raznim aktivnostima. Taj momenat ukazuje na postojanje aktivnosti s određenim ciljem, pa se tu i uočava zašto je namjena semantički složenija kategorija od namjere.

U ispitivanoj građi, kategorija namjene, iskazuje se i pomoću zavisnosloženih rečenica pri čemu najveću frekventnost imaju rečenice sa veznikom *da* i glagolom (*po*)*služiti* u upravnoj klauzi, kao i prezentskim oblikom u zavisnoj klauzi:

1) Hranje prekida samo za trenutak, kad prikupi snagu i zamahne lijevom rukom da udari – meni to služi kao znak *da se sklonim od udarca*. (LG, II, 401); 2) može to sklonište nekom drugom da posluži, može i meni da posluži *da pod zemljom liječim rane* ili *da zavodim zalutale duše* gdje im vrane kosti naći neće. (LG, II, 545); 3) Mora da su se poslužili nekom vještinom *da spase sjeme*. (R, II, 165); 4) Nikad, ni u priči nije čuo a ni u snu pomislio da bi se osuđenici mogli nadati spasu na taj način, ali to mu je samo tako došlo i dobro je služilo *da se razbije ona opčinjenost izazvana blizinom smrti i onaj nemir* (S, II, 104).

Bilo da je riječ o predmetu ili kakvom stanju ili sposobnosti (*hranje – znak; sklonište, vještina*), u zavisnoj klauzi obilježava se svrha koju čovjek predodređuje onome što postoji nezavisno od njega i njegovog rada, ili onome što je on *ciljno stvorio* (107). Na taj način, namjena postaje *apstrahovana namjera, odvojena od svog pokretača i prenesena na produkt njegove aktivnosti* (109) pa je jasno zašto se namjensko značenje iskazuje formom namjere.

3. Odnosne rečenice. Odnosne, tj. relativne rečenice u ispitivanom tekstu predstavljaju zavisne rečenice koje se *odnose* bilo na neki pojam, bilo na cijelu upravnu rečenicu, i, kao što je to slučaj sa standardnim jezikom (Stevanović 1979: 850), najčešće predstavljaju njihove odredbe.

Najčešće se kao spoljni znak njihove veze javljaju veznici *koji i što*, a zatim i *kakav*, (-a, -o), *kolik*, (-a, -o), *koliko* (prilog), *čiji*, (-a, -e), *gdje, kud, kad, kako*, čija upotreba određuje karakter i značenje ovih relativnih klauza, pa ih

svrstavamo u atributske i apozicijske, kao i odnosne rečenice mjesnog, vremenskog i načinskog karaktera, što će pokazati dalja analiza ekscerpiranih primjera.

3.1. Veznička funkcija zamjenice *koji*. Najvažnija osobenost veznika *koji* u okviru odnosnih rečenica jeste zapravo njegova dvofunkcionalnost – uz funkciju zavisnog veznika *on uvijek ima u strukturi zavisne klauze i funkciju nekog sintaksičkog člana* (Kovačević 1998: 224) što ga odvaja od njegovog semantičkog sinonima, zamjenice *što* koja vrši vezničku, ali ne i zamjeničku ulogu u sklopu ovih rečenica.

1) odmiče da prikrije smijeh *koji mu je iskrivio lice*. (LG, II, 568); 2) moljaki su drhtavim glasovima i puštali prodoran cvilež *koji se brzo pretvarao u umiruće jecaje* (LG, II, 18); 3) Poslije tih razgovora sam sebi ličim na psa *koji se hrabro klao* (LG, II, 18); 4) umjerenost je kukavičluk *koji se javlja unaprijed* (LG, II, 59); 5) Imaju neki tajni razgovor *koji ne žele da ja čujem*. (LG, II, 61); 6) uvijek nam je bio preči onaj *koji je jači u nečemu* (LG, II, 68); 7) Jednoga žandara, siledžiju, *koji se prsio da sve smije* (...) Zaro je jednim udarcem zbacio s nogu (LG, II, 81); 8) probudi se zec *koji je dotle spavao* (LG, II, 87); 9) rekao bi da smo svi braća i bratučedi – nekakav prokleti soj *koji od prkosa živi* (LG, II, 100); 10) Ružan soj, (...) s podsmješljivim očima uprtim u Baja, *koji opet priča o opreznosti* (LG, II, 100); 11) uvijek zavija kao pas *koji smrt sluti i doziva*. (LG, II, 104); 12) Dođu trenuci kad sami sebi izgledamo kao proklete lude *kojima se sve živo ruga*. (LG, II, 106); 13) to je svadljiv narod *koji ni za dobro nije bio složan* (LG, II, 108); 14) sam sebi ličim na insekta *koji se uvukao u prljavo uvo mrtvog džina*. (LG, II, 145); 15) sunce bulji kroz veliki prozor *koji se od bljeska ne može ni pogledati*. (LG, II, 161); 16) „Mrak je princip! (...) Svjetlost je samo izuzetak *koji pravilo potvrđuje*.“ (LG, II, 204).

Navedeni primjeri ukazuju na znatno veću frekventnost odnosnih rečenica atributskog tipa koje često imaju korelative uz upravne riječi u obliku pokaznih (*onaj, to*) ili neodređenih zamjenica (*neki, nekakav*). Određivanje već poznatog pojma – *jednog žandara, siledžije i Baja* (7. i 10. primjer) čini odnosne rečenice naknadno dodatim i daje im apozicijski karakter.

Tumačeći relativne rečenice sa veznikom *koji* na širem izvanrečeničnom planu, dolazimo do zaključka da je njihova uloga u jeziku Mihaila Lalića zapravo *preformulaciona*, jer se jedan pojam osvjetljava sa neke druge strane, koja je često stilski i semantički efektivnija, budući da stvara snažniji utisak i doživljaj predstavljenog pojma, nego što je to slučaj u upravnoj klauzi. To potvrđuju primjeri tipa: *pas – smrt sluti i doziva*, u kojem upravni član postaje simbol nesreće i tragičnih događaja (11. primjer); poređenje u kojem glavni junak predstavljen kao *insekt* biva zarobljen u sumornoj stvarnosti metaforički prikazanoj kao *prljavo uvo mrtvog džina* (14. primjer); ili pak odnosna rečenica u tzv. *poslovičnoj formi* u kojoj dolazi do *preformulacije* pojma *umjerenost* koji se u svom primarnom značenju kvalifikuje kao pozitivno obilježje, u narativnoj strukturi *Lelejske gore* izokreće se u svoju suprotnost, biva podvrgnut postupku *oneobičavanja* i prikazuje se kao *kukavičluk koji se javlja unaprijed* (4. primjer).

3.2. Veznička funkcija zamjenica *kakav, kolik i priloga koliko.* Odnosne rečenice koje se za upravnu klauzu vezuju odnosnim zamjenicama i priložima *kakav (-a, -o)* i *koliko, nedvosmislenije od ostalih* (Stevanović 1979: 853) određuju riječi na koje se odnose, po kakvoći i količini.

1) odnekud kresne kao munja jasna misao *kakva ni na javi ne dolazi* (LG, II, 274); 2) naišao sam na trajna i čvrsta vjerna bića *kakva sam uzalud dugo tražio u predjelima ljudi i žena* (LG, II, 406); 3) Najzad su počele da blijeđe pod silom svitanja *kakva se još od djetinjstva nikad nije ponovila*. (R, II, 140); 4) – pa vas zato pocmeaka toliko *koliko metaka ima pri sebi*, (S, II, 30); 5) uzeli smo da pripremimo drugi proglas, i to oštiji – *kakav ne mogu prećutati*. (RS, II, 262).

U navedenim primjerima odnosnim rečenicama bliže se određuju pojmovi upravne klauze – *misao* (1. primjer); *vjerna bića* (2. primjer); *sila svitanja* (3. primjer) itd., dok rečenice sa prilogom *koliko* katkad odlikuje i prisustvo korelativa (npr. *toliko*) u glavnoj rečenici.

3.3. Veznička funkcija zamjenice *čiji*. U jeziku našeg pisca odnosno-upitna posesivna zamjenica *čiji (-a, -e)* često se koristi kao spoljašnji znak veze odnosnih rečenica, i to kada *treba pokazati pripadanje pojmu označenom imenom na koje se ta zamjenica i cijela rečenica odnosi* (Stevanović 1979: 853).

1) to je neka varijanta vjere lijenih fatalista *čiji je ideal kastinsko društvo* u kojem bi njegova loza bila za vječito osigurana (RS, II, 221); 2) „Iz malog, siromašnog, patrijarhalnog naroda, naročito se istakao crnogorski dvor, *čiji je sjaj i raskoš prevazišao snagu i moć narodnu...* (RS, II, 253); 3) proces promjene običaja i naravi drugi narodi su proživjeli kao znatno sporiji razvitak, *čiji kontrasti nijesu bili tako oštri*, (RS, II, 364); 4) poslije ih nagovara da pišu pjesme, da uče francuski, da čitaju Lotreamona i Remboa, *čija su djela neprevodiva...* (RS, II, 236).

Raznovrsnost upotrebe ovih zamjenica u pomenutoj funkciji, potvrđuje i odavno prevaziđen stav T. Maretića da se *čiji* u ovoj službi može upotrebljavati samo kada se odnosi na jedninu muških lica, a da se u drugim slučajevima u navedenoj funkciji može upotrijebiti jedino odgovarajući oblik genitiva zamjenice *koji* (1931: 435). Naime, prihvatajući činjenicu da je u ovom značenju u Vukovom i Daničićevom jeziku bila pretežnija upotreba zamjenice *koji*, upotreba *čiji* se u našim primjerima javlja bez obzira na gramatički rod i broj upravne imenice, pri čemu se odnosi i na lice i na stvar. Pri tome, sa prvenstvenom funkcijom spoljnog znaka veze upravne i odnosne rečenice ona se ni po čemu ne može smatrati pogrešnom, kako je nekada konstatovao Maretić.⁵

3.4. Veznički *što*. Osim naglašenijeg uzročnog karaktera odnosnih rečenica, veznik *što* se u ispitivanom tekstu vrlo često javlja kao potpuni ekvivalent zamjenici *koji*, jedina razlika je njegova pretežnija veznička funkcija, dok je u vezi sa *koji* prisutna i zamjenička. Čestom naizmjeničnom upotrebom *što* i *koji* u okviru složene rečenice, Lalić izbjegava nagomilavanje istih jezičkih jedinica, što doprinosi građenju raznovrsnog i stilski korektnog jezičkog izraza.

⁵ Prema njegovom mišljenju, izuzimajući Vukov i Daničićev jezik, Maretić ističe da je pomenuta nepravilnost kod drugih pisaca dosta česta (Ibid. 435).

1) i to nemanje je dobrim dijelom posljedica temperamenata *što se lako pale* (RS, II, 51); 2) da se susret ne svede na prosto bubetanje, koje se nikom ne isplati, nego da bude nešto istorijsko, *što se pamti* (RS, II, 52); 3) „I da vam se sladi onaj Bukur, *što se uz njih privezao ...*“ (RS, II, 54); 4) ali se tih dana bješe spremio da putuje na Cetinje stari Kiko Popniković, ... da se žali na nepravdu *što mu je Vojvoda Đurko Vejović nanio nekad davno*, (RS, II, 63); 5) Naljutili su ga njegovi seljani *što ne mogu bez đavola*. (RS, II, 63); 6) jer to je ono gluvonijemo čudovište *što se zove prva ljubav* (LG, II, 10); To je jedan od onih *što u tami i dubini dugo mijese neku trajnost* koja će iznenaditi otkud i kako se stvori. (LG, II, 11); 7) Ne mogu to drukčije da shvatim nego kao znak nesloge u unutrašnjoj pomrčini *što se skraćeno zove duša*. (LG, II, 37);

Budući da u svim navedenim primjerima zavisna rečenica bliže određuje pojam iz upravne, nerijetko gradeći vrlo slikovite, simbolične i metaforične predstave (*unutrašnja pomrčina – duša; gluvonijemo čudovište – prva ljubav*) možemo zaključiti da odnosne rečenice sa veznikom *što* koje su odredbenog karaktera, predstavljaju dominantniju kategoriju u odnosu na dopunske, koje su zastupljene u vrlo ograničenom broju primjera,⁶ što uostalom odgovara i stanju u savremenom jeziku (Stevanović 1979: 862).

3.5. Veznički prilozi *gdje, kud, kad i kako*. Prisustvo korelativa mjesnog, vremenskog ili načinskog značenja u upravnoj rečenici, uz odgovarajući veznik u zavisnoj, čini ove rečenice *odnosnim mjesnim, vremenskim ili načinskim zavisnosloženim rečenicama*, pri čemu zapažamo da su poslednje najmanje frekventna kategorija u jeziku Mihaila Lalića.

1) Prije sam mislio, pa i zapisao, da je naš borbeni temperament, u stvari prgava kičeljivost, posljedica pustinjskog nemanja na ispranim krečnjačkim goletima Dinarida, *gdje čovjek nema na čemu da zadrži pažnju*. (RS, II, 51); 2) Tih godina on je boravio u oblastima koje su mi još zadugo izgledale fantastične: u Primorju, u pitomoj ravnici kraj Bara, *gdje je i zimi sve zeleno i u pjesmi okupano...* (RS, II, 61); 3) Stizali su dan ili dva prije - ... da se uhvate u veliko kolo *gdje svako svoju pjesmu pjeva što može ljepše* (RS, II, 67); 4) Našli smo mjesto *gdje gomili nema pristupa*. (LG, II, 93); 5) Neke su raskopali i naredili da se iznesu van grobljanske ograde, na neosvećenu zemlju, u šumarke i jaruge *gdje se kopilad čedomorki i crkli konji zatrpavaju*. (LG, II, 101); 6) Iz inata ga povedoh pravo uz strminu, preko grebena, *kud se niko pametan ne pentra* (LG, II, 474);

1) skrenuo je još u jesen, *kad su ga vratili sa strelišta* (R, II, 12); 2) meni je bar bilo lakše vazda *kad sam pošao u susret opasnosti*. (R, II, 74); 3) To je onaj gadni trenutak *kad je teško da se diše* (R, II, 74); 4) Kasno je došla, *kad smo već bili u rasulu*, (LG, II, 25); 5) Tako, bar za kratko, svijet postane bogat i darežljiv – kao što je bio u djetinjstvu *kad smo mislili da će stvarno biti darežljiv*, (LG, II, 26); 6) odlazila je s pljačkašima u Bihor i dgonila opljačkanu stoku iste godine *kad se udala*; (LG, II, 53);

⁶ Tipa: Čudo jedno: *što mu oči vide*, ruke mu ne ostave! (S, II, 101).

1) pričaju šta su sanjali i traže da im se to protumači baš onako *kako žele*. (R, II, 227); 2) Neki Raco Ivezić iz Kolašina poveo Talijane iz kasarne isto onako *kako su nekad varošani izvodili Turke zulumčare*. (R, II, 304).

4. Vremenske rečenice. Prave vremenske rečenice, tj. one koje neposredno određuju vrijeme vršenja radnje upravne rečenice vršeci prilošku funkciju, predstavljaju vrlo frekventnu kategoriju u našem istraživačkom korpusu i s obzirom na specifična rješenja na stilskom planu (ponavljanja istog veznika u okviru jedne složene rečenice), doprinose naročitoj ekspresivnosti i afektivnosti jezičkog izraza. U tom smislu se naročito ističe i najfrekventniji veznik temporalnih rečenica – veznik *kad*.

4.1. Veznik *kad*. U zavisnosti od glagolskog vida predikata upravne i zavisne vremenske rečenice, veznik *kad* označava istovremenost radnji, vrijeme koje se vrši neposredno iza radnje zavisne rečenice ili pak vrijeme koje joj prethodi. U prvom slučaju u glavnoj i sporednoj rečenici stoje imperfektivni, u drugom i trećem svršeni glagoli.

1) *Kad su ga spustili u sedmicu* – lice mu je bilo sivo i oprhlo, (S, II, 78); 2) *kad se plata prima* – svi su na broju, s komandrom na čelu, (S, II, 90); 3) *Kad je otvorio oči*, Čemerkić vidje kako se učitelj Savović svađa (S, II 91); 4) *Kad su izišli u dvorište*, na šetnju – teški dan je već bio na izmaku (S, II, 91); 5) Nijesu prešli ni pedesetak koraka *kad s čela pođe uzvik nekog veselog čuđenja praćen zajedničkim povcima*. (S, II, 141); 6) *Kad zatvorenici naiđoše*, bila je prilično narasla gomila dvaput izdanog i prezrenog oružja (S, II, 142); 7) *Kad se sjetim slika iz sna*, one zaiskre i nepoznatim bojama i prelivima preobraze smrečevu goru, brda i ljude. (LG, II, 26); 8) plakao je *kad mu je naša straža te stvari iz torbe istresla*. (LG, II, 31); 9) *Kad zapuckara*, on s uživanjem trlja ruke i lupa se po koljenima od zadovoljstva. (LG, II, 34); 10) *Kad sam se najzad našao na zemlji*, uvo poče da mi pjeva. (RS, II, 20); 11) *Kad mu je najzad došlo do ušiju*, naljuti se i povika: (R, II, 18).

U prvom primjeru ističe se radnja koja je prethodila onoj koja se kazuje zavisnom rečenicom, tj. *njegovo lice je već bilo sivo i oprhlo kada su ga spustili u sedmicu*; u drugom se imperfektivnim glagolima obje klauze ističe istovremenost radnji (*primati platu – nalaziti se, biti na broju u tom trenutku*), a u trećem primjeru se iznosi radnja koja se vrši neposredno iza radnje zavisne rečenice (*kad otvori oči – vidje*).

U rečenicama tipa: *Kad su žandari s pendrecima jurišali u Vasinoj ulici, i s kundacima u Grobljanskoj, i kad nas je konjica jurila oko Tašmajdana, Bajo je nosio kaput iz bolje kuće*, (LG, II, 97) više zavisnih rečenica vezanih veznikom *kad* upućuje na težnju da se vremenski odnosi, preciznije utvrde, budući da imaju izuzetan značaj za Lalićeve junake koji su često „zarobljeni“ na granici između prošlosti i sadašnjosti. Ponavljanjem vremenskog veznika i uvođenjem više vremenskih rečenica u okviru složene, naglašava se određeno vrijeme i skreće se posebna pažnja na događaje koji su se u njemu odvijali.

4.2. Veznik *pošto*. Zavisne vremenske rečenice sa veznikom *pošto*, koje označavaju vrijeme iza kojeg se vršila ili izvršila radnja predikata upravne rečenice

zastupljene su u vrlo ograničenom broju primjera tipa: „Ti, Gospodare, kad je tako – dockan ih poznade, *pošto ostaraše*.“ (RS, II, 314).

4.3. Veznik *dok*. Kao spoljni znak veze s upravnim rečenicama, zavisne vremenske rečenice sa veznikom *dok* i nesvršenim glagolima u predikatu označavaju radnje koje teku naporedo u isto vrijeme, ili izvršenje radnje u međuvremenu ili u jednom od trenutaka trajanja radnje zavisne rečenice. U posljednjem slučaju javljaju se glagoli oba vida.

1) *Dok su drugi naši drugovi padali na razne načine, gubili se i nestajali*, njih dvojica, Veljko i Niko, ostali su kao hrastovi koji svojim žilama brane zemlju. (LG, II, 27); 2) Niko ih (=misli) nije pazio, gladne, *dok su tuma-rale po prošlosti* (LG, II, 41); 3) Bose noge im se bjelasaju ispod zavitlanih sukanja *dok sasvim brzo obigravaju oko vatre* (LG, II, 45); 4) Odjednom sam zavolio i Nika i njegov mukli glas – *dok je on tu*, mogu bez brige za Ivu. (LG, II, 63); 5) Sačekasmo bez oslonca *dok se nešto novo pojavi*. (LG, II, 67); 6) *Dok Dušan Tomeljić čutke struže i gladi parčetom stakla poklopac nove tabakere od javorovog drveta, dok Mišo Vuković opet zatvara oči i predaje se crnom snu čovjeka koji se pomirio sa smrću, dok tri kavga-džije počinju neki neobični tihi otpor* – Nedić gricka brk (S, II, 60); 7) *Dok je bio u zatvoru kod Požarevca*, postupak je ipak bio po zakonu i podnošljiv, (T, 134).

Kao što je bio slučaj i sa veznikom *kad*, kada zavisna rečenica označava radnju koja se vrši naporedo sa radnjom upravne rečenice, i rečenice sa veznikom *dok* javljaju se u nizovima, kako bi se što preciznije odredio trenutak i kako bi čitalac uočio kontrast koji postoji između radnji upravne i zavisne rečenice (kao u našem 6. primjeru).

4.4. Veznik *čim*. Označavanje vremenske anteriornosti (prijevremenosti) u odnosu na radnju upravne rečenice, obilježava se i veznikom *čim*, pa takve zavisne rečenice označavaju vrijeme koje neposredno prethodi vremenu vršenja ili izvršenja radnje upravne rečenice (Kovačević 1998: 76).

1) „Uprijeću, bogme, *čim je nanjušim!*“ (LG, II, 312); 2) „Zadužili su me da te ubijem *čim te vidim*.“ (LG, II, 317); 3) Svi se navade da nas zavlache *čim zaprašti*. (LG, II, 380); 4) otvori *čim mi je čula glas*. (LG, II, 389); 5) A ti ćeš leći u postelju *čim stigneš kući*, (LG, II, 393); 6) nadam se da se dočepam lelejskih kosa *čim prikupim malo snage*. (LG, II, 408); 7) „Osvetićemo ga *čim se vratimo...*“ (LG, II, 469); 8) *Čim sam dublje zaronio*, sretoše me hladni slojevi kopljima i strijelama. (LG, II, 479); 9) *Čim se taj prvi šum ugasi*, dva nova se javiše (LG, II, 483); 10) To je čudo kako žena šljune *čim se uda*. (LG, II, 492).

U istom značenju katkad se upotrebljava i veznik *kako*, mada se kvalifikativno značenje ovog veznika ne gubi u potpunosti, a njegova transpozicija je uslovljena rečeničnim kontekstom i drugim temporalnim jedinicama u okviru zavisne rečenice, tipa: *Kako prolazi dan za danom*, izgleda da ih sve više ima. (RS, II, 40).

4.5. Veznik tek. Veznik *tek*, koji takođe označava radnju koja neposredno prethodi radnji upravne rečenice, najčešće se javlja u sklopu veznika *kad* ili odnosne zamjenice *što* u vezničkoj funkciji:

1) Javi se *tek kad je bio odmotan cio konop* (S, I, 35); 2) *Tek kada se kretao prema kapiji*, sjeti se da treba da učini isto što i ostali osuđenici (S, II, 100); 3) *Smiri se tek kad sjedoše* (S, II, 177); 4) *Tek kad primjeti lanac i okov*, shvati (R, I, 33); 4) *Mir je nastao tek kad su pomrli* (LG, II, 224); 5) „Čovjeku daju ono što želi *tek kad mu više ne treba*.“ (LG, I, 264); 6) *Tek što se smiri u Selini*, počerupaše se u Bukurdolu Popnikovići i Magići (RS, II, 48); 7) *Tek što sam to pomislio*, san me uhvati. (R, I, 31); 8) *Tek što sam dah uhvatio*, izbi iz mene kao lavež nezadržljiv glasni smijeh (LG, II, 304).

Za razliku od mišljenja M. Ćorca koji smatra da izrazitu ekspresivnu vrijednost vremenske rečenice u Lalićevom jeziku imaju u slučajevima upotrebe „netipičnih“ spoljnih znakova veze, npr. veznika *gdje* (1968: 71), mi smatramo da ove rečenice i sa primarno temporalnim veznicima (*kad, dok, tek*) ne gube svoju ekspresivnost usled drugih stilskih postupaka, od kojih u prvom redu navodimo inverziju. Obrnutim redosledom klauza, naglašava se vremenska dimenzija i daje joj se prednost u odnosu na radnju upravne rečenice, pogotovo u slučajevima u kojima se isti veznici ponavljaju.⁷

5. Mjesne rečenice. Mjesne rečenice, koje karakterišu tipični mjesni veznici *gdje(god), kud(a), kamo, odakle, dokle*, kao što je to slučaj u standardnom jeziku (Stevanović 1979: 845) češće posredno, preko nekog korelativa u upravnoj rečenici određuju mjesto vršenja radnje. Stoga i u jeziku Mihaila Lalića češće nailazimo na slučajeve mjesnih odnosnih rečenica, koje, kao i vremenske usled specifične *poetizacije narativne paradigme*,⁸ i određenih postupaka kombinovanja sintaksičkih jedinica na rečeničnom planu, doprinose vrlo živom i upečatljivom pripovijedanju, čineći jezički izraz izrazito stilogenim.

Pošto je o mjesnim odnosnim rečenicama već bilo riječi, navešćemo samo primjer koji ilustruje pomenuti postupak, koji je prema mišljenju savremene književne kritike (Bečanović 2006: 196) predstavlja jedan od važnih vezivnih elemenata i organizacionih principa modelovanja samog teksta.

... izgubi se preko *Nevrat brda, gdje zvono ne zvoni, gdje kolo ne igra, gdje konji ne ržu, gdje pjetlovi ne pjevaju, gdje se ne ore, gdje se ne kopa, gdje djevojke kose ne češljaju...* (LG, II, 130).

Anafora koja se gradi ponavljanjem veznika *gdje* uz prisustvo paradoksa u prve tri mjesne zavisne rečenice (*zvono ne zvoni, konji ne ržu, pjetlovi ne pjevaju*) postaju osnovna sredstva *rekurencije*,⁹ tj. povezanosti teksta putem ponavljanja jezičkih jedinica. Uloga ovih figura je izrazito stilogena, jer one omogućavaju skretanje poruke na samu sebe u cilju stvaranja *začudnosti*, (M. Katnić-Bakaršić 1999: 101) pri čemu dominira upravo estetska funkcija.

⁷ O čemu takođe govori M. Ćorac – *Kad ističe vrijeme vršenja radnje glavne rečenice, Lalić ponavlja vremenski veznik 'kad' i time postiže viši ton i jači izražajni efekat* (1968: 72).

⁸ Koja jezički izraz čini izrazito afektivnim slikajući naročito psihičko, prije svega emotivno stanje Lalićevih junaka.

⁹ Ovaj pojam je preuzet od M. Katnić-Bakaršić (1999: 101).

5.1. Veznici *gdje(god)*, *kud(a)*, *kamo*, i *prilozi odakle i dokle*. Veznik *gdje* u ispitivanom jeziku ima najveću zastupljenost, i upotrebljava se u značenju *na kom mjestu*. Ono što je posebno interesantno, jeste da nijesmo naišli na slučajeve upotrebe ovog veznika u značenju veznika *kud(a)*, s obzirom na njihovu nedovoljnu semantičku diferenciranost koja uslovljava supstandardnu zamjenu u savremenom jeziku, koja se stoga često smatra neopravdanom. (Isp. Stevanović 1979: 846–847).

Prema tome, iako je njihova frekventost vrlo ograničena čuva se značenje veznika *kud(a)* – *kojim putem*, i *kamo* – *kojim pravcem*, dok mjesne priloge *odakle* i *dokle* rijetko pronalazimo u pravim tj. priloškim mjesnim rečenicama, a mnogo češće u odnosnim.

1) Sve je tako vraški podijeljeno, *gdje god pođeš* – podijeljeno je, (LG, II, 14); 2) puzio da se neopažen privuče *gdje ih nema*, (LG, II, 38); 3) zato je smišljao *gdje da udari, gdje da neku veliku pljačku zakači* i *gdje da je za crne dane sačuva*. (LG, II, 42); 4) voli on da se istakne *gdje je opasno*, (LG, II, 47); 5) zato je sve prazno i tiho *gdje se mi nastanimo*. (LG, II, 123); 6) Našao sam gdje nema mravinjaka *gdje ima nešto cvijeća* (LG, II, 168); 7) On je, (...) palio vatru, *gdje god sjedne* da se odmori. (LG, II, 199); 8) proklet da samo nevolje donosim *gdje se pojavim*. (LG, II, 211); ne poznaje se *gdje je ujela* (LG, II, 229);

1) Najzad je jasno *kud nas vode* (R, II, 43); 2) Stražar kundakom gurnu vratnicu da mi pokaže *kud da idem*. (R, II, 88); 3) navukli su zarobljeničke drvenjake da bolje tutnje *kud prolaze*. (R, II, 169); 4) *kud god kroče* – bijeli trag ostaje za njima. (R, II, 218); 5) I nikog nema da njih pita gdje im je vojska, gdje topovi, *kamo kase* i gdje su učili te škole za bježanje ... (R, II, 361);

1) od žurbe nema vremena da odredi *odakle joj opasnost prijeti*. (LG, II, 362);

1) nije baš teško pogoditi kud se šunja i *dokle stiže šumski sužanj* (LG, II, 379).

6. Načinske i poredbene rečenice. Uzimajući u obzir tradicionalnu, Stevanovićevu podjelu zavisnih rečenica kao i činjenicu da se načinskim rečenicama u isto vrijeme iznosi i poređenje radnje u odnosu na upravnu, mi ove dvije vrste razmatramo zajedno, uz vođenje računa o specifičnim semantičkim ali i funkcionalnim diferencijacijama.¹⁰

6.1. Veznici *kao da*, *kao što*, *kako*. Poredbeno-načinske rečenice, koje karakteriše *poređenje po jednakosti* u jeziku našeg pisca vezuju se za upravnu najčešće veznicima *kao da*, *kao što*, dok je vrlo ograničena upotreba veznika *kako* u pomenutom značenju. Takođe, važno je ukazati i na osnovnu semantičku diferencijaciju načinsko-poredbenih rečenica sa veznicima *kao što* i *kao da*, koja se tiče obilježja *faktivnosti*, tj. realnosti u prvom slučaju, i rečenične *hipotetičnosti* u vezi sa veznikom *kao da*. (I. Grickat 1952: 200)

¹⁰ Treba imati u vidu da klasifikacija složenih rečenica koju ovom prilikom predstavljamo podrazumijeva i brojne novine, prije svega one koje uvodi M. Kovačević (Isp. 1998: 204) koje su u vezi sa načinsko-poredbenim rečenicama za isticanje izuzetne nejednakosti prema mišljenju M. Stevanovića (1979: 848–852). Te rečenice su, prema tome, već analizirane u okviru gradacionih, nezavisnosloženih rečenica.

1) Sunce grije, a njemu je tako mračno i studeno *kao da je pijana pjesma zamutila vidik i ispunila ga hladnim sjenkama*. (S, II, 26); 2) Prešao je potok i žuri uz baštu *kao da od nečeg bježi*. (S, II, 26); 3) Samo zadnja kola ostadoše da teturaju po trgu *kao da ih je sasvim ošamutila ljevorječka rakija*. (S, II, 29); 4) nastavi bez žurbe, *kao da je kod kuće i kao da ima vremena napretek*. (S, II, 31); 5) Iskoračivši prema kamionu, žandar, *kao da se nečeg dosjeti*, lupi se po čelu, (S, II, 34); 6) snažno udari zemlju *kao da bi htio da se odbije od nje i poleti* (LG, II, 134);

7) *Kao što su mu ranije smetale navike razmaženog i mekušavog varoškog neradnika*, tako ovdje nije mogao ni htio da zaboravi svoju partizansku prošlost. (S, II, 55); 8) nije tako strašna stvar *kao što je on mislio*, (S, II, 100); 9) Drž' se *kao što ti priliči*, (S, II, 100); 10) mi bi tjerali Talijane *kao što smo naučili*. (S, II, 100); 11) njihova želja i nije tako ružna *kao što na prvi pogled izgleda*. (S, II, 128); 12) pozva ljude *kao što se pozivaju kosači na jelo* (S, II, 188); 13) dvorani su i dalje ostali oko dvorova, *kao što kaspiski psi ostaju oko mesarnica bez obzira na promjene vlasnika*. (RS, I, 30); 14) Svi su složni da rat ne pomenu, *kao što ne valja pomenuti vuka ili zmiju*. (RS, I, 34);

15) Pustara liči na trbuh gole žene *kako ga crtaju francuski slikari ili mangupi beogradski po klozetskim zidovima* (LG, II, 116).

Rečenice sa veznikom *kao što* ukazuju na stvarno poređenje načina vršenja dvije radnje, dok rečenice sa veznikom *kao da* mogu imati i stvarno i hipotetično značenje, čime se ukazuje na jedan vid modalnosti. Naime, kod ovih rečenica, vezanih složenim veznikom *kao da*, značenje poređenja se može sasvim izgubiti, pa ta rečenica biva obilježena nijansom čuđenja, iznenađenja, protesta ili ironije. Za takve primjere može se reći da su modalni (kao u našem 3. i 6. primjeru) jer *glagolski oblik u zavisnoj rečenici denotira samo pretpostavljenu radnju, pri čemu se konstrukcija sa potencijalnim oblikom glagola uz veznik 'kao da' može javiti isključivo u hipotetičkim situacijama* (J. Redli 2010: 808).

6.2. Veznici *nego da*, *nego što* i *no*. Poređenje po nejednakosti uz komparativni oblik ili komparativni izraz u upravnoj rečenice karakterišu sledeći spoljni znaci veze: *nego da*, *nego što* i *no*.

1) to im je lakše *nego da se čeka* (R, II, 228);

2) Uvijek nas ima manje *nego što mislimo*. (LG, I, 139); 3) Od umora i gladi oslabjele noge zanijele su me niže *nego što je trebalo*. (LG, II, 155); 4) možda je to neka plitka šuma što više izdaje *nego što krije*. (LG, II, 165); 5) Nijesu baš zgodni zakloni – uvijek od čovjeka ostane da štrči više *nego što treba*. (LG, I, 93);

6) „Bogme jesam bolje *no što sam mislio ...*“ (LG, II, 426); 7) „Spustiću te ja brže *no što misliš*.“ (LG, II, 429).

6.3. Veznik *kako*. Označavajući *čisto načinsko značenje*, pa nije ekvivalent vezniku *kao što*, kao u prvom slučaju, veznik *kako* postaje spoljni znak veze rečenica kojima se govori o načinu vršenja radnje, tj. o stanju i položaju koji se kazuje njihovim predikatom. S obzirom na odnos prema upravnoj rečenici one pripadaju izričnim, jer upravo zavise od glagola govorenja, mišljenja i osjećanja. *Posebno*

su karaktera zato što i njima nije težište na konstataciji da se vršilo ili izvršilo ono što se njihovim predikatima kazuje nego više na načinu kako se to vršilo, odnosno izvršilo. Po sintaksičkom odnosu one su, za razliku od ostalih načinsko-poredbenih rečenica, dopunske (Stevanović 1979: 852–853).

1) ja sam po svu noć strahovao *kako ću sam, bez konja i bez društva, da prođem kroz taj pokolj* (LG, II, 18); 2) čuje se *kako praska* (=česma) (LG, II, 20); 3) Možda nijesu ni opazili *kako je upašena* (LG, II, 22); 4) Začudih se *kako se to prije nijesam sjetio*. (LG, II, 25); 5) Sigurno ne zna *kako su me mučki odgurnuli od onog kamiona*. (LG, II, 25); 6) Čudim se *kako je tako brzo zašao*, (LG, II, 28); 7) Pita Kačak *kako se osjećamo*, (LG, II, 95); 8) Kroz san osjećam *kako se Bajo ljuti* (LG, II, 109).

Analizom funkcija ovih rečenica uočava se da je riječ o objektu, bilo pravom, bilo nepravom tipa: *čuje se prasak česme, možda nijesu ni opazili njenu uplašenost, kroz san osjećam Bajovu ljutnju i sl.*

7. Uzročne rečenice. Uzročne rečenice u jeziku našeg pisca pokazatelj su ne samo uzročnosti radnje upravne rečenice, već i naročitog emotivnog stanja junaka, čime jezički izraz dobija naročitu afektivnost i ekspresivnost. M. Čorac takođe ističe da ponavljanje istih veznika, ili inverzija klauza doprinose pomenutim funkcijama. *Vrednote govornog jezika (intonacija, pauza, tempo i kontekst) postaju glavni elementi koji označavaju emocionalan sadržaj uzročnih rečenica, a veznici, koji dobijaju uzročno značenje ili koji su ponovljeni, kao i riječi koje sačinjavaju uzročne rečenice, sadrže afektivnost i emocije koje se tim elementima označavaju* (1968: 66).

Kao što je to u nauci već zapaženo, kategorija kauzalnosti ima najrazvijeniji veznički sistem u našem jeziku. (M. Kovačević 1998: 131). Međutim, u ispitivanom tekstu, nailazimo na upotrebu sledećih kontekstualno uslovljenih vezika:¹¹ *čim, kad, pošto, kako, što*; ali i kontekstualno neuslovljenih tipa *jer, zato što, zbog toga što, s obzirom na*.

Polazeći od *opšteg logičkog relacionog modela aRb*¹² u kojem je kauzalnost formirana tek kada su stvorena jezička sredstva za *nominaciju* R elementa, kontekstualno uslovljeni veznici podrazumijevaju *semantički suodnos jedinica a i b vezniku kao R-elementu koji zadaje uzročnu semantiku, dok u drugom slučaju veznik kao R-element svojom semantikom predodređuje u svim kontekstima uzročno-posljedični suodnos jedinica a i b* (Ibid., 123).

7.1. Kontekstualno uslovljeni veznici: čim, kad, pošto, kako, što. Kada imamo u vidu stanje u savremenom jeziku, i ono na koje nailazimo u ispitivanom tekstu, možemo zaključiti da Lalić vrlo rijetko upotrebljava veznik *da* u uzročnom značenju, a mnogo češće veznik *što*, pri čemu je i upotreba veznika *kako* u pomenutom značenju vrlo ograničena, dok se veznik *gdje* u ovom značenju ne upotrebljava. Istina, upotreba ovih „netipičnih“ uzročnih veznika *da, dok, kako* i *gdje* nije naročito zastupljena ni u standardnom jeziku, tako da Lalić njihovom ograničenom upotrebom na odstupa od norme našeg jezika, iako ne

¹¹ Podjela uzročnih veznika preuzeta je od M. Kovačevića (1998: 123).

¹² U ovom modelu *a* i *b* predstavljaju elemente, a *R* relaciju među njima.

koristi brojne mogućnosti iskazivanja ove kategorija koja posjeduje, kako smo već istakli, najsloženiji veznički sistem u našem jeziku.

Na drugoj strani, jedan od najfrekventnijih kontekstualno uslovljenih veznika jeste veznik *pošto*, čija je upotreba u ovom značenju osporavana od strane starije generacije naših gramatičara,¹³ ali je njegova upotreba u savremenom jeziku u najrazličitijim uzročnim značenjima (kriterijuma, razloga, argumenta, uzroka efektora) veoma zastupljena (Kovačević 1998: 126).

1) Takve sam ja sreće: osuši se i zelen bor *čim se ja za njega uhvatim*. (LG, II, 64); 2) Mora da odavno nije jeo, *čim se toliko žuri*. (LG, II, 83); 3) Ona utvara (...) neće me lako napustiti *čim je otkrila svoju slabu stranu*. (LG, II, 171); 4) *čim je neko u boljem položaju*, on želi da ga zavazda zadrži. (LG, II, 215);

1) *Kad on tako žuri*, zna se: umro je neko u devetom selu, biće rakije (LG, II, 255); 2) Mogu mu reći da opet dođe *kad ti se dopada*. (LG, II, 258); 3) „Čitam ti u očima. *Kad je tako*, neću da razgovaram!“ (LG, II, 272); 4) zato mu je krivo *kad potražim* i *kad nađem drugo društvo*. (LG, II, 282).

Veznici *čim* i *kad* upotrebljavaju se za izražavanje uzroka *kriterijuma*,¹⁴ i to „zdravorazumskog“, „naivnog“ i „laičkog“ odnosa kauzalnosti koji je stoga odlika razgovornog stila književnog jezika, koji se reprezentuje govorom junaka u književnom djelu (Kovačević 1998: 124).

1) Ne zna on ni danas mnogo više, pošto stalno *živi u nekom zanosu – mladalačkom, zaljubljeničkom, opzicionerskom, komunističkom* (RS, I, 15); 2) *Pošto mu kod kuće ne rodi dovoljno*, prisiljen je da traži od jutra do mraka, (RS, I, 22); 3) Ime Juso, muslimansko ili baš tursko, dali su mu roditelji – *pošto su im djeca umirala* (RS, I, 23); 4) *Pošto im se ne radi na njivi* (...) naši se okupe dolje na drumu, (RS, I, 39); Tu se na ograničenost čulnih opažanja nadodaje i nepodobnost jezika, *pošto sve potrebne riječi nijesu stvorene*, (RS, I, 53).

Veznici *čim*, *kad* i *pošto* posmatraju se ne kao vremenski veznici u uzročnoj upotrebi, na čemu bi se temeljila predstava o njihovoj naročitoj ekspresivnosti kao što to ističe M. Ćorac (1968: 65) već kao polisemantički veznici čija se uzročna i vremenska upotreba najčešće kontekstualno isključuju (Kovačević 1998: 126).

1) Možda se sad u sebi smiju *kako sam vatreno odigrao tu ulogu*. (LG, II, 374).

Iako je upotreba ovog veznika u uzročnom značenju u jeziku našeg pisca vrlo ograničena, pri čemu se načinsko značenje nikada ne gubi u potpunosti,

¹³ Kako u Vukovom i Daničićevom jeziku nijesu pronađeni primjeri ove upotrebe veznika *pošto*, T. Maretić je isticao da ga u prostonarodnom jeziku zasigurno nema. (Isp. Stevanović 1979: 56)

¹⁴ Prema mišljenju M. Kovačevića u pitanju je gotovo uvijek kauzalna veza stvorena na osnovu ponavljanja situacija, u kojima se preko pojave A na osnovu asocijacije temeljene na frekvenciji zaključuje o pojavi B. U pitanju je zapravo uzrok kriterij čiji se osnov frekvencija udruženog pojavljivanja A i B, bez obzira da li se A i B stvarno nalaze u uzročno-posljedičnoj vezi. Prema tome, ovdje je riječ o naivnom a ne naučnom shvatanju kauzalne veze (1998: 124).

važno je napomenuti da se ovim spoljnim znakom uzročne veze nikada ne obilježava *aktivni* uzrok, tj. uzročne situacije u vidu akcije agensa usmjerenih ka izazivanju date posledice. (Ibid., 128)

1) Znaš da vas mnogi proklinju, i neki od ovih s četničke strane, *što ste ga živog ostavili*. (LG, II, 73); 2) Čudim se *što još ne pucaju*. (LG, II, 209); 3) Sad mi je žao *što sam im razorio kuću*. (LG, II, 168); 4) žao mi je *što ne mogu da sastavim zgodnu pjesmu o samoći* (LG, II, 350); 5) bi mi drago *što je i on zalutao u tu mesarsku civilizaciju* (LG, II, 358); 6) samo se sklanjam po sjenovitim predjelima kao rijetka zvjerka koja se čudi *što se njena šugava koža toliko traži i precjenjuje*. (LG, II, 94); 7) *Žao mi je što su mi se izgubile njene riječi*, (RS, II, 65); 8) Nezadovoljan je *što mu se ne divim*. (RS, II, 392).

1) *Da prekinu raspravljanje*, koje nikad ne stigne do pravde, mladići (...) zaposliše Mujagu da svira. (RS, II, 186); 2) Kažem da sam „nazadovao“ *da zadovoljim savremeni način mišljenja* (RS, II, 384).

Rečenice sa veznicima *što* i *da* najčešće su uzročno-izrične jer se uglavnom odnose na lekseme sa značenjem psihološkog stanja i raspoloženja junaka, pri čemu su, kao i u Vukovom, ali i u savremenom jeziku (Isp. Stevanović 1979: 85) znatno više zastupljene rečenice sa veznikom *što*, budući da nema ograničenja u pogledu faktivnosti glagola. (M. Ivić 1997: 10). Za razliku od tvrđenja M. Ćorca koji smatra da Lalić uopšte ne upotrebljava veznik *što*, tj. eliptičan oblik ekspresivnog veznika *zato što* (1968: 67), rezultati naše analize pokazali su sasvim suprotno gledište.

7.2. Kontekstualno neuslovljeni veznici *jer, zato što, zbog toga što, s obzirom na*. Kao i u Vukovom, a i današnjem standardnom jeziku, tako i kod Lalića veznik *jer* predstavlja najfrekventniji uzročni veznik, jer pripada grupi *opšte-uzročnih* veznika koji služe za izražavanje svih tipova uzročnih značenja (efektor, motiv, kriterij, razlog, povod i sl.). (M. Kovačević 1998: 129).

U jeziku našeg pisca upotreba ekspresivnog veznika *zato što* mnogo je češća od upotrebe složenog veznika *zbog toga što, s obzirom na*, dok primjeri sa uzročnim veznikom *budući da* u ispitivanoj građi nijesu zabilježeni, iako je on dosta čest i u Vukovom i u savremenom jeziku (Ibid., 129).

1) Ima u tome nešto *što* ne može da se kaže *jer ta imena nijesu stvorena*. (LG, I, 26); 2) Strah me uhvati, *jer to već predugo traje*, (LG, I, 36); 3) Po suši je narod nanjušio da nailaze paljevine i sve ostalo, *jer nesreće bez duge pratnje ne dolaze*. (LG, I, 42); 4) Čak i oni koji ne vole komuniste – njega čuvaju, *jer njihov je*. (LG, II, 50); 5) Htjeli smo da sačuvamo jedinstvo čete, *jer bila je stvarno lijepa četa*. (LG, I, 57); 6) Gutam i dalje, brzo, *jer utroba vuče* (LG, I, 59).

1) podvrgao ga je istrazi *zato što ga poznaje*. (LG, I, 30); 2) hoće da joj se sklonim s puta samo *zato što je ljubavnica ministra popa Korošeca* (LG, II, 219); 3) poslije će se njima pričiniti da nas štedi – *zato što su nam čvršće kosti*. (LG, II, 396); 4) Voća je bilo kao nikad, bar pola je upropašćeno *zato što nije bilo ruku da ga skupe*. (LG, II, 509);

1) *Baš zbog toga što izazivaju nemir kod ljudi*, bjezgunci nijesu nikad bili lijepo viđeni ni primljeni kod ovdašnjeg stanovništva. (LG, II, 39);

1) To je prirodno, *s obzirom na to da se nekad u široku visoravan, izgrađenu taloženjem i prekrivenu glečerskim jezerom, (...) zarila rijeka kao velika testera vremena* (RS, II, 390);

Sve češća upotreba složenih uzročnih veznika, kako bi se iskazale specifične uzročne semantičke nijanse zahvaljujući semantičkoj vrijednosti predloga ili predloških izraza koji se nalaze u njihovom sastavu, doprinijela je u književnomjtničkom stilu djelimičnom „naučnom“ a ne samo „naivnom“ poimanju stvarnosti, budući da su ovi veznici prvenstveno odlika naučnog i administrativnog stila.¹⁵

8. Posledične rečenice. Kategorija kauzalnosti, koja je djelimično razmotrena u okviru uzročnih rečenica, podrazumijeva uključenje uzroka i posledice, tj. relacije između najmanje dva elementa, pri čemu navođenje posledice omogućuje da se nešto proglasi uzrokom, i obrnuto (Kovačević 1998: 110). To znači da se o kauzalnosti kao jezičkoj kategoriji može govoriti *i/ili iz aspekta uzroka, i/ili iz aspekta posledice*, da uzrok i posledica predstavljaju relativno samostalne kategorije, iako je teško govoriti o jednoj bez uključivanja druge.

S obzirom na specifičnu relaciju uzrok–posledica, uzročne i posledične rečenice posmatramo kao *sintaksičke konverzive*¹⁶ (Kovačević 1991: 82), imajući ipak u vidu da mogućnost transformacije uzročnih modela u posledične ne podrazumijeva uvijek njihovu potpunu semantičku ekvivalentnost.

U jeziku Mihaila Lalića posledične, tj. konsektivne rečenice egzistiraju uglavnom u okviru dva specifična modela koje karakterišu veznici *da* i *tako da*. Ono po čemu se ove rečenice razlikuju od uzročnih, jeste njihov eksplikativni karakter, jer one sadržinu upravne rečenice objašnjavaju proisteklom posledicom, dok uzrok prethodi onome što se kazuje glavnom rečenicom.

8.1. Veznici *da* i *tako da*. U okviru složene rečenice s posledičnom zavisnom klauzom u ispitivanom tekstu nailazimo najčešće na sledeća dva semantička podtipa – *rečenice s kvalitativno-posledičnom klauzom* i *rečenice s čisto posledičnom klauzom*.

Prve karakteriše prisustvo intenzifikatora u upravnoj rečenici (i to najčešće *tako* i *toliko*) koji naglašavaju *kvantitativno-kvalitativnu relaciju*. Pri tome, predikat može biti i u indikativu, i ukazivati na realnu posledicu, i u potencijalu ukazujući na izvjesnost posledice, tj. njeno *obavezno rezultiranje kad se ostvari vremensko-lokacioni suodnos elemenata kauzalne veze* (Kovačević 1998: 113).

¹⁵ O „naivnoj“ i „naučnoj“ semantici jezičkog znaka (Апресян 1974: 56–77).

¹⁶ Ovaj pojam M. Kovačević objašnjava primjerima tipa: *Sve smo čuli jer smo bili tako blizu; Bili smo tako blizu da smo sve čuli*; On primjećuje da je isti sadržaj oblikovan na dva različita načina *dvama tipovima zavisno složenih rečenica: jedanput složenom rečenicom u čijem je sastavu uzročna zavisna rečenica, a drugi put složenom rečenicom sa posledičnom zavisnom rečenicom. Te se dvije zavisnosložene rečenice međusobno razlikuju samo po rasporedu sadržaja u osnovnoj i zavisnoj rečenici*, stoga su ove zavisne rečenice konverzivi. (Kovačević 1998: 82).

Takođe, nailazimo i na primjere u kojima nije eksplicitno dat intenzifikator, ali u tom slučaju, njegovo značenje biva vidljivo iz cjelokupne kontekstualne situacije. Međutim, takve rečenice su vrlo rijetke, pošto izazivaju utisak izvjesne stilske nedorečenosti.

1) U Đakovici su bili svi oficiri, (...) tako iskreno ljubazni *da se čovjek sa njima u društvu osjeća kao sa rođenom braćom*. (RS, I, 29); 2) ili su toliko izlupjeli *da ne mogu da pronađu ništa drugo* (R, II, 169); 3) toliko je postojana (=jedna planina) i ubjedljivo povezana sa snovima iz prošlosti *da se pitanje njenog postojanja uopšte ne može postaviti*. (R, II, 178);

4) ne može se razabrati šta pjevaju, nije ni važno, jer je monotona recitacija postigla svoje – *da se strah potisne, da se brige zaborave* (RS, I, 181).

U prvom primjeru intenzifikator *tako* ukazuje na poseban karakter ljubavnosti, podrazumijevajući njen veći stepen, dok se intenzifikatorom *toliko* u ostalim primjerima naglašava kvantitativnost uz impliciranu kvalitativnost.

Tipičan spoljni znak veze u okviru drugog modela posledičnih rečenica jeste kontekstualno neuslovljen složeni veznik '*tako da*'¹⁷ koji u bilo kom kontekstu sadržaje dviju klauza dovodi u uzročno-posledičnu vezu (Ibid., 115). Ono što ove rečenice razlikuje od prethodnih, jeste njihov interperativni karakter pa prema tome i značenje konkluzivnosti, budući da se odnose na cio sadržaj upravne klauze, a ne samo na njen intenzifikovani dio.

1) nekako su uz put pozaboravljali kud su krenuli, *tako da tamo niko od njih nije stigao*. (RS, II, 37); 2) Nazvani su Čemerkići po katuništu Čemerdolu, gdje je prije rasla samo čemerika, a poslije se ta grana bratstva namnožila *tako da je čemerika sasvim nestala* (RS, II, 51); 3) pletu nogama oko Mujage, prema zvucima harmonike, sitno, brzo i sve brže, *tako da ih oči jedva prate*. (RS, II, 183); 4) čega nema u sjemenu, toga nema ni u vodi, ni u zemlji, ni u vazduhu ili svjetlosti, *tako da s hranom ne može doći*, (RS, II, 216); 5) jedni su zamahivali i psovali, a drugi ih pljuvali preko ograde – *tako da se straža morala udvostručiti* (S, II, 92).

Iako u ovim rečenicama uočavamo različite značenjske nijanse posledičnosti, vidljivo je na koji se način ovaj opšteposledični veznik odvojio od svog primarnog kvalitativnog značenja. To potvrđuje i mogućnost transformacije, jer se sve rečenice prvog modela mogu transformisati u čisto posledične, dok obrnuta transformacija najčešće nije moguća.

Na drugoj strani, izvjesna ekspresivnost i emocionalnost jezičkog izraza ne postiže se upotrebom ovog tipa zavisnih rečenica, budući da posledični modeli predstavljaju odraz racionalnog mišljenja, jer polaze od znanja o uzroku (Ibid., 111), pa je njihova primarna funkcija više pitanje relacionih odnosa u već pomenutom modelu *aRb*. Stoga analizu posledičnih rečenica M. Ćorca, koja se temelji na njihovoj ekspresivnosti, afektivnosti i naročitoj emocionalnosti (1968: 69–71) pri čemu se u potpunosti zanemaruje odnos subordinacije, iako se u tom poglavlju obrađuju, ne smatramo polazišnom osnovom u ovoj analizi.

¹⁷ Prilog *tako* gubi svojstvo intenzifikatora pošto dolazi u kontaktnu poziciju s veznikom *da*.

9. Pogodbene rečenice. Pogodbene, tj. kondicionalne rečenice kojima se kazuje pogodba, uslov onoga što se iznosi upravnom rečenicom u ispitivanom tekstu najčešće su obilježene veznicima *ako*, *da*, *kad* i *dok*, kao spoljašnjim znacima veze.

9.1. Veznik *ako*. Predikate pogodbenih rečenica sa veznikom *ako*, najčešće čine oblici prezenta i potencijala, pa te rečenice kao i njihovi predikati predstavljaju modus kondicional (Stevanović 1979: 866) kojim se ukazuje na mogućnost, želju ili pretpostavku tj. uslov pod kojim se nešto vrši.

1) *Ako mi se na Cetinju ne dopadne*, (...) mogu s Kikom da se vratim (RS, II, 63); 2) *Ako nas pritisnu vojskom odozgo i sa strana*, potok je zgođan za odstupnicu. (LG, II, 123); 3) „Jeste pošten *ako time može nešto da zaradi* ...“ (LG, II, 151); 4) on na to neće pristati *ako nije budala* (LG, II, 186); 5) *ako me prvi meci promaše*, ja jednog od njih neću promašiti, (LG, II, 188); 6) *ako bi nekim čudom komunisti došli na vlast*, Borko bi našao začepicu da i protiv njih zabumba. (RS, II, 158); 7) *Ako se i desi da nekom oprosti zbog izuzetnih okolnosti*, ubrzo će se pokajati i naći način da oprostaj opozove. (RS, II, 163); 8) *Ako bi nekad nauka napredovala kao tehnika naoružanja* – mogli bismo jednog dana tu istoriju proučiti analizom krvnih slika ili nekim sličnim postupkom (RS, II, 164).

9.2. Veznik *da*. Predikati uvodnica sa veznikom *da* česti su i u obliku perfekta, a ne samo prezenta, dok u okviru zaključnice najčešće nailazimo na predikate u obliku potencijala. Kao potpuni semantički ekvivalent u slučajevima u kojima prezent vrši funkciju predikata, javlja se veznik *kad*. (Stevanović 1979: 867). Takođe, rečenice ovog tipa najčešće označavaju nedostatak uslova koji je neophodan da bi se izvršilo ono što se kazuje upravnom rečenicom, bez obzira na potvrđan ili odričan oblik predikata.

1) a ja, *da sam na njegovom mjestu*, doveče svunoć ne bih zaspao (RS, II, 186); 2) „Oj Golijo, (...) *da sam juče u te bio*, krvi bih se napojio...“ (RS, II, 186); 3) *da ima nešto dobro*, ne bi ga ostavljao za sutra. (LG, II, 130); 4) *Da sam tu bio*, možda bi drukčije bilo. (LG, II, 145); 5) *Da su tu* (=zasjede), javile bi se. (LG, II, 152); 6) Ivan, *da je na mom mjestu*, odmah bi skrenuo s puta. (LG, II, 195); 7) „*Da ste za drugo kao za to*, mi bismo bili prva zemlja u Evropi!“ (RS, II, 222).

9.3. Veznik *kad*. U pogodbenim rečenicama sa veznikom *kad*, kao spoljnim znakom veze, predikat najčešće stoji u obliku potencijala ili prezenta, pri čemu se predikati uvodnice i zaključnice podudaraju. Oblik potencijala potvrđuje modalnost ovih rečenica, koja svakako postoji i kada funkciju predikata vrši nego glagolsko vrijeme, najčešće prezent, s tim što tada pored modalnog karaktera katkad biva prisutno i intenzivnije naglašeno vremensko ili uzročno značenje.

1) *kad bi vuk znao kakvo je selo*, sve bi poklao (LG, II, 265); 2) Ti bi baš sve učinio, *kad bi ti se pustilo*. (LG, II, 265); 3) *Kad bi mi sad došla jedna takva ovca*, (...) više je ne bih nikom poklonio. (LG, II, 279); 4) *Kad neko ima dva sinovca komunista*, prinuđen je da češće no drugi strekne od žandara. (RS, II, 160).

9.4. Veznik *dok*. O pogodbenom značenju koje kao spoljni znak veze može dati veznik *dok* prvi je detaljnu analizu sproveo M. Kovačević, (1998: 140) koji primjećuje da ovaj veznik ima visoku frekvenciju upotrebe u savremenom jeziku i u okviru uslovnih (pogobnih) rečenica, a ne samo vremenskih i uzročnih. Najfrekventniji model njegove upotrebe u jeziku Mihaila Lalića u označavanju uslova podrazumijeva relaciju *dok(=ako) ne-A, onda ne-B*; (Ibid., 140). Njega karakterišu odrični oblici predikata obje klauze, pri čemu je veznik *dok* supstituantan opšteuslovnom vezniku *ako*.

- 1) „Ne možeš nikom vjerovati *dok ga dobro ne poznaješ...*“ (LG, II, 318);
- 2) Spasa mi nema *dok ne ukradem tri-četiri čiste košulje za njega*. (LG, II, 460);
- 3) ne hvata se riba *dok se gaće ne omokre*. (LG, II, 486);
- 4) „*Dok jednom ne mrkne*, drugom ne može da svane...“ (R, II, 270);
- 5) gvožđe se kuje *dok je vruće* (R, II, 312).

U osnovi svih pogodbenih rečenica nalazi se stav, tvrdnja, uvjerenost, a time se otkriva i psihičko stanje Lalićevih junaka, pa na jezičkom planu izraz postaje naročito ekspresivan i emotivno obojen, a upotrebom brojnih rečenica poslovičnog karaktera djelimično se otkriva i ideološka (vrednosna) tačka gledišta. Stoga sadržinu ovih rečenica često čine reminiscencije glavnih junaka koje predstavljaju sumiranje događaja iz prošlosti koji otkrivaju brojne zablude i daju drugačiju sliku svega onoga u šta su glavni junaci vjerovali – komunizma, revolucije, „ratne sreće“, „svadbe“, oslobođenja i sl.

Do takvog zaključka dolazimo posmatrajući pogodbene rečenice u širem kontekstu, u diskursu svih proučavanih romana, pa na tematskom planu od romana *Svadba* (1950) do romana *Tamara* (1992) nailazimo na postepeno razgrađivanje i prevrednovanje komunizma kao ideologije, tj. diskursa po kojem je djelo Mihaila Lalića itekako prepoznatljivo.

10. Dopusne rečenice. Dopusne rečenice, koje su srodne pogodbenim, budući da označavaju negativni uslov, odnosno prepreku vršenju radnje glavne rečenice, koja se i pored toga ipak vrši, u odabranom korpusu obilježene su najčešće veznikom *iako*, a zatim i veznikom *da, pa opet, ako i, dok* veznike *mada i premda* naš pisac skoro uopšte ne upotrebljava.

10.1. Veznici *iako, da, i veznički skupovi *pa opet, ako i*.* Ovim rečenicama naglašava se suprotnost, pa je kontrastiranje osnov afektivnog i ekspresivnog izraza. Bez obzira na to da li su ove rečenice hipotetične, ili upotrebljene u indikativu ili relativu one ni dalje ne pripadaju koncesivnim rečenicama, iako katkad preuzimaju njihove veznike, tj. spoljne znake veze.

- 1) Strah mi se vraća na mala vrata, prurušen u brigu za sinovce, *iako znam da će se oni bolje snaći bez mene no sa mnom*. (RS, II, 151);
- 2) *Iako je sazidana od kamenja iz ruševina*, varošica pojma nema šta je nekad bila, (RS, II, 153);
- 3) *Najzad je postao egzekutor*, iako to nema veze s njegovom spremom. (RS, II, 155);
- 4) Grujo izdrža da za ocem ne pusti suzu, *iako mu, onako mladom, ne bismo mogli zamjeriti*. (RS, II, 162);
- 5) koji je pri tome nastojao da se oduži svome bratstvu što ga je štitilo *iako je znalo da je doušnik*. (RS, II, 172);

6) „Neće pobjeć noćas *da krila imaju!*“ (LG, II, 163); 2) Obrijao bih je za tvoj ćef *da je od zlata* (LG, II, 21);

7) sve je protiv njega a on (=orao) sam protiv svega – *pa opet živi i bori se i krilima mrsi zemlje i vremena.* (S, II, 183);

8) *ako i to bude* – biće s ljudima. (S, II, 99).

Opozitivno značenje ili izuzimanje kao vid suprotnosti i dopuštanja u najvećoj mjeri određuje stepen ekspresivnosti Lalićevih dopusnih rečenica, koja se ogleda i u uzvičnoj intonaciji, snažnim kontrastima tipa *sam se bori protiv svih* (7. primjer), i neočekivanim postupcima tipa: *štititi doušnika* (5. primjer), *ne pustiti suzu za ocem* (4. primjer). Kako Ćorac ističe, a kao što to i naši primjeri potvrđuju, *ekspresivne dopusne rečenice preovlađuju nad neekspresivnim, čime postaju vrlo značajne za njegov stil.* (1968: 78)

11. Ekspektivne rečenice. U našem korpusu vrlo su frekventne i ekspektivne adverbijalne zavisne rečenice sa vezničkim skupom *umjesto da* kojima se obilježava *očekivani*, u odnosu na *realizovani* sadržaj nadređene (glavne) rečenice.

Uopšte je ovim rečenicama u srpskohrvatskoj sintaksičkoj literaturi posvećeno malo pažnje, pa ih tradicionalne gramatike zanemaruju,¹⁸ dok u okviru novijih klasifikacija složenih rečenica dobijaju posebno mjesto i predstavljaju posebnu vrstu zavisnih rečenica (Kovačević 1998: 141–150). Iako se njihovo značenje može izraziti i nezavisnosloženim suprotnim rečenicama, ono je u tom slučaju *opisno*, dok je u okviru zavisnosloženih rečenica *gramatikalizovano* jer je posledica značenja samog veznika (Ibid., 145). U jeziku našeg pisca ekspektivne rečenice najčešće se ostvaruju u prepoziciji, mada mogu biti i postponovane i interpolirane, odnosno umetnute između elemenata upravne rečenice.

1) *umjesto da se vremenom naviknem* – ja nazirem stvari kojih nema (LG, II, 17); 2) *umjesto da služi piće*, svađao se s komitima, (LG, II, 53); 3) *umjesto da ublaže metež* (...) – oštre ga stalnim ubrzavanjem. (LG, II, 150); 4) *Umjesto da se smanji od lučenja*, on osjetno raste i čvršći postaje. (LG, II, 238); 5) *Umjesto da zađe u veliku šumu*, skrenu s puta prema izvoru. (LG, II, 290); 6) Požurih da mu skratim muke i da učutkam dušu što jauče *umjesto da se veseli pobjedi.* (LG, II, 247); 7) tišina, *umjesto da me umiri*, budi neke nove sumnje. (LG, II, 345).

Navedeni primjeri ukazuju na prisutnost značenja suprotnosti, koja je specifičnog tipa i određena je s obzirom na kriterijum očekivano – neočekivano, pri čemu su dva sadržaja suprotstavljena na taj način što je realizovani sadržaj u opoziciji sa navedenim očekivanim (kao u 1. primjeru: *Očekivao sam da ću se vremenom navići, a sasvim suprotno od toga ja nazirem stvari kojih nema*).

Osnovno značenje ovih rečenica jeste neostvareno očekivanje, pa se ono stoga određuje kao ekspektivno značenje, tj. značenje ekscepcije. Na drugoj

¹⁸ O predlozima *mjesto*, *namjesto*, *umjesto* sa oblikom genitiva govori M. Stevanović (1991: 357), a njegovo mišljenje da je ovdje riječ o *predloškom značenju zamjenjivanja* preuzimaju Ž. Stanojčić i Lj. Popović. (1992: 287–289). Detaljnije objašnjenje značenja i funkcije ovih konstrukcija daje poljski lingvista K. Feleško u monografiji o srpskohrvatskom genitivu. On smatra da *se konstrukcije ostvarene po modelu mesto+gen. javljaju kao parafraza eliptične rečenice spojene parataktički (i opozitivno) sa drugom rečenicom sa kojom ima bar jedan zajednički član: podmet, objekat ili predikat* (K. Feleško 1995:144–146).

strani, Lalić ne upotrebljava veznički skup *umjesto što*, kojem je imanentna kategorija faktivnosti, za razliku od *umjesto da* koju karakteriše hipotetičnost.

12. Kontrastne rečenice. Polisemantičnost veznika *dok*, na koju smo ranije ukazali, čini osnov izdvajanja još jedne vrste zavisnih rečenica koje imaju kontrastno značenje i vrše funkciju kontrastne adverbijalne odredbe. Ujedno ova preraspodjela unutar zavisnosloženih rečenica, pokazatelj je da u našem jeziku nema veznika koji mogu biti subordinirani i koordinirani, budući da ovom klasifikacijom isključujemo veznik *dok* kao spoljni znak veze suprotnih rečenica, jer njegova supstituentnost veznikom *a/ali* nije najpodesniji kriterijum razvrstavanja, i prostom transformacijom naših primjera uočavamo da je u vezi sa *dok*-klauzama nemoguće izostaviti neki rečenični dio koji se javlja u prvoj rečenici, što je i osnovna karakteristika zavisnih veznika. Takođe, kao i svi zavisni veznici, i veznik *dok* ostaje u strukturi zavisne klauze, bez obzira na to u kojoj poziciji se ona nalazi, dok nezavisni veznici uvijek zauzimaju međuklauzalnu poziciju, kako je to primijetio M. Kovačević. (1998: 155) U ovom slučaju, sintaksičko ponašanje veznika *dok* ima prednost nad semantičkim kriterijumom razvrstavanja, jer je jasno da se svi semantički odnosi mogu iskazati i subordiniranim i koordiniranim rečenicama.

- 1) *dok sam mislio na Ramoviće i ljutio se što ne može da im se pomogne*, za njih je bilo svejedno. (LG, II, 104);
- 2) Tijela su im ležala u spokoju, *dok se sunce uzdizalo*, (LG, II, 104);
- 3) neki su baždari na pazarištu, neki kupe taksu na stočnoj pijaci, *dok za mnoge niko ne zna od čega žive*. (RS, II, 165);
- 4) *dok su muškarci komunisti miješani, iz porodica bjelaških i zelenaških*, djevojke su isključivo iz naših, bjelaških i klubaških, (RS, II, 247).

Kao funkcionalni i to nerečenični ekvivalenti *dok*-klauze mogu se najčešće upotrebiti dativne sintagme sa predlogom *nasuprot*, ili genitivne sa predložkim izrazom *za razliku od*, koje kao i kontrastne rečenice sa veznikom *dok* imaju odredbenu funkciju, čime se i u ovom slučaju odstupa od mišljenja tradicionalne sintakse. (Stevanović 1991: 380)

13. Zavisne rečenice sa specifikativnim značenjem. Mada ispitivani korpus sadrži vrlo ograničen broj primjera rečenica sa značenjem *specifikacije*, smatramo da je i njih važno uvrstiti u sprovedenu analizu, kako bi cjelokupna klasifikacija ovih rečenica, koja u znatnoj mjeri odstupa od tradicionalnog poimanja sintaksičkih odnosa u složenoj rečenici, bila potpunija.

Kao spoljni znak veze rečenica ovog tipa u jeziku Mihaila Lalića upotrebljava se veznička konstrukcija *s tim što*, a njegovo osnovno značenje jeste značenje specifikacije. *Zavisnom se klauzom uvedenom tim veznikom iznosi neka dopusna informacija kojom se specifikuje ono što je obilježeno osnovnom klauzom*. (Kovačević 1998: 161)

- Pri osnivanju su inicijatori obećali (...) da će na mermernoj ploči na ulazu ispisati imena svih darodavaca, *s tim što bi prva mjesta pripadala onima koji su najviše dali*. (RS, II, 235).

Kao što je često slučaj sa rečenicama ovog tipa, u navedenom primjeru zavisnom se klauzom iznosi *dodatni uslov*, tj. sadržaj koji je semantički uslovljen sadržajem glavne, tačnije, u vezi je sa njenom realizacijom.

Niska frekvencija upotrebe rečenica sa značenjem specifikacije u Lalićevom jeziku je sasvim očekivana, s obzirom na činjenicu da se one vrlo rijetko upotrebljavaju u književnoumjetničkom, a mnogo češće u naučnom i publicističkom stilu (Ibid., 166).

14. Zaključak. Tumačeći odnos subordiniranosti u rečeničnim konstrukcijama Lalićevih romana i prateći klasifikaciju Miloša Kovačevića koja donosi brojne novine u odnosu na stavove naših tradicionalnih gramatičara, primjećujemo:

1) izrazitu frekventnost željnih rečenica koja ukazuje i na specifične odnose koji vladaju unutar romaneskne stvarnosti Lalićevih romana i bliže određuju njegove likove, te usled naglašene afektivnosti i emocionalnosti imaju poseban značaj, odnosno posebnu stilsku markiranost.

2) Zastupljene su i finalne rečenice sa veznikom *da*, koji je najfrekventniji i u standardnom jeziku.

3) Prave vremenske rečenice, tj. one koje neposredno određuju vrijeme vršenja radnje upravne rečenice vršeci prilošku funkciju, takođe predstavljaju vrlo frekventnu kategoriju u našem istraživačkom korpusu i s obzirom na specifična rješenja na stilskom planu (ponavljanja istog veznika u okviru jedne složene rečenice), doprinose naročitoj ekspresivnosti i afektivnosti jezičkog izraza. U tom smislu se naročito ističe i najfrekventniji veznik temporalnih rečenica – veznik *kad*.

4) Mjesne rečenice, iako je njihova frekventost vrlo ograničena karakteriše očuvano značenje veznika *kud(a) – kojim putem*, i *kamo – kojim pravcem* što je u skladu sa normom standardnog jezika.

5) Lalićev jezik poznaje i upotrebu najfrekventnijeg kontekstualno uslovljenog veznika *pošto*, čija je upotreba u ovom značenju osporavana od strane starije generacije naših gramatičara, ali je njegova upotreba u savremenom jeziku u najrazličitijim uzročnim značenjima (kriterijuma, razloga, argumenta, uzroka efektora) veoma zastupljena (Kovačević 1998: 126).

6) Naravno, kao i u Vukovom, a i današnjem standardnom jeziku, tako i kod Lalića i veznik *jer* predstavlja najfrekventniji uzročni veznik, jer pripada grupi *opšteuzročnih* veznika koji služe za izražavanje svih tipova uzročnih značenja (efektor, motiv, kriterij, razlog, povod i sl.)

7) U jeziku našeg pisca upotreba ekspresivnog veznika *zato što* mnogo je češća od upotrebe složenog veznika *zbog toga što, s obzirom na*, dok primjeri sa uzročnim veznikom *budući da* u ispitivanoj građi nijesu zabilježeni, iako je on dosta čest i u Vukovom i u savremenom jeziku (Ibid., 129).

8) Zabilježene su kao vrlo frekventne i ekspektivne adverbijalne zavisne rečenice sa vezničkim skupom *umjesto da* kojima se obilježava *očekivani*, u odnosu na *realizovani* sadržaj nadređene rečenice.

Brojni analizirani primjeri upotrebe subordiniranog tipa rečenica pokazuju da je i u ovom domenu Lalićev književnojezički izraz, uklopljen u norme standardnog jezika, bio i ostao skladan model pravog jezičkog uzora koji je osim na književno-teorijskom planu omogućio u mnogim aspektima iscrpnu lingvističku, tj. sintaksičko-semantičku i stilsku analizu.

Izvori:

1. *Svadba*, Beograd: Prosveta, 1950. god.
Svadba, Ljubljana: Delo, 1973. god.
2. *Raskid*, Cetinje: Narodna knjiga, 1955. god.
Raskid, Beograd: Nolit, 1969. god.
3. *Lelejska gora*, Beograd: Nolit, 1957. god.
Lelejska gora, Beograd: Nolit, 1983. god.
4. *Ratna sreća*, Beograd: Nolit, 1973. god.
Ratna sreća, Beograd: Nolit, 1983. god.
5. *Tamara*, Beograd: Srpska književna zadruga, 1992. god.

Literatura:

- Апресян, Ю. Д.: *Лексическая семантика, Синонимические средства языка*, Наука, Москва, 1974, 57–77.
- Bečanović, Tatjana: *Poetika Lalićeve trilogije*, CANU, Posebna izdanja, Knjiga 53, Odjeljenje umjetnosti, Knjiga 12, Podgorica, 2006.
- Ćorac, Milorad: *Jezik i stil Mihaila Lalića*, Priština, 1968.
- Ćorac, Milorad: *Metaforski lingvostilemi*, Beograd, 1982.
- Ćorac, Milorad: *Stilistika srpskohrvatskog književnog jezika*, Univerzitet u Prištini, Beograd: Naučna knjiga, 1974.
- Grickat, Irena: „O jednom slučaju mešanja sveza *da* i *što*”, *Naš jezik*, Knj. III, Sv. 5–6, 1952, 196–207.
- Ivić, Milka: „Teorijsko-metodološki problem slovenske sintakse vezani za koncept ‘faktivnosti’”, *Južnoslovenski filolog*, XXXIII, Beograd, 1997, 1–17.
- Katnić-Bakaršić, Marina: *Lingvistička stilistika*, Prag: Open Society Institute, 1999.
- Katnić-Bakaršić, Marina: *Stilistika*, Sarajevo, 2001.
- Kazimjež, Feleško: *Značenja i sintaksa srpskohrvatskog genitiva*, Novi Sad, Beograd: Matica srpska, Orfelin, Vukova zadužbina, 1995.
- Kovačević, Miloš: *Sintaksa složene rečenice u srpskom jeziku*, Beograd, Srpsko prosvjetno i kulturno društvo Prosvjeta, Srbija, 1998.
- Kovačević, Miloš: *Stilistika i gramatika stilskih figura*, Nikšić: Unireks, 1995.
- Kovačević, Miloš: *Stilske figure i književni tekst*, Beograd: Trebnik, 1998.
- Maretić, Tomo: *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, II izdanje, Zagreb, 1931.
- Redli, Jelena: „Srpske sintaksičke konstrukcije sa složenim priloškim veznicima *kao što* i *kao da* i njihovi mađarski ekvivalenti”, Zbornik radova sa Petog međunarodnog interdisciplinarnog simpozijuma *Susret kultura*, Knjiga II, Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, 2010, 803–811.
- Stanojčić, Živojin; Popović, Ljubomir: *Gramatika srpskoga jezika, Udžbenik za I, II, III i IV razred srednje škole*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Novi Sad: Zavod za izdavanje udžbenika, 1992.
- Stanojčić, Živojin; Popović, Ljubomir: *Gramatika srpskog jezika za gimnazije i srednje škole*, Beograd: Zavod za udžbenike, 2011.

Stevanović, Mihailo: *Savremeni srpskohrvatski jezik (gramatički sistemi i književnojezička norma) I Uvod. Fonetika, Morfologija*, Beograd: Naučna knjiga, 1991.

Stevanović, Mihailo: *Savremeni srpskohrvatski jezik, (Gramatički sistemi i književnojezička norma); II, Sintaksa*, Beograd, Naučna knjiga, 1979.

Natasa JOVOVIC

CLASSIFICATION OF SUBORDINATE SENTENCES ON THE EXAMPLE OF LALIC'S NOVELS

Summary

In this paper, the dependent sentences in the novels of Mihailo Lalić are examined, while the syntactic-stylistic analysis is based on the classification model of M. Kovačević (1998) and the question to what extent some of them, such as sentences with a specific meaning, expository and contrasting sentences, characteristic of a literary text. The frequency models of dependent complex sentences in the selected corpus and their relationship to the standard language are examined.

Keywords: Mihailo Lalić, subordination, dependent sentences, classification.

Jelena MRKAJIĆ
Filološki fakultet Univerziteta Crne Gore
lenocka4@gmail.com

MEĐUJEZIČKA FRAZEOLŠKA EKVIVALENCIJA: STEPENI I VRSTE, LEKSIKOGRAFSKA OBRADA (na primjeru prevoda Njegoševe frazeologije na engleski jezik)

Međujezička frazeološka ekvivalencija predstavlja složen fenomen koji se proučava kako u okviru same frazeologije, tako i sa stanovišta kontrastivne lingvistike i translatologije. Tim prije, vrlo često se javlja i kao predmet naučnih debata i neslaganja. U ovom radu, na primjeru Njegoševe frazeologije i korespondenata u engleskom jeziku razmatramo različite *vrste* ekvivalencije, prije svega sistemsku i prevodnu, a zatim i različite *stepene* podudaranja – "apsolutnu", relativnu/parcijalnu, nultu i prividnu ekvivalenciju. Posebnu pažnju poklanjamo jedinicama koje grade odnos asimetrične polisemije i međujezičke paronimije, te u svijetlu zaključaka i na osnovu obrade datih jedinica u dvojezičnim frazeološkim rječnicima i upotrebe u konkretnom korpusu, razmatramo i pitanje leksikografske ekvivalencije.

Ključne riječi: frazeologija, (međujezička) ekvivalencija, frazeografija, translatologija.

I Uvod

Polazeći od pojma ekvivalencije kao jednog od ključnih koncepata u teoriji prevođenja i uporednoj idiomatici, u ovom radu razmatramo međujezičku frazeološku korespondenciju navodeći primjere na osnovu prevodne analize na relaciji crnogorski–engleski jezik. U skladu sa tim, polaznu tačku istraživanja čine konkretni primjeri u paralelnom korpusu koji sačinjavaju frazeološke jedinice *Gorskog vijenca* i *Luče Mikrokozma* i njihovi prevodni supstituti, na osnovu kojih se pokušavaju formulisati zaključci u odnosu na prevodnu, ali i sistemsku podudarnost analiziranih jedinica. Suprotan pristup, koji podrazumijeva utvrđivanje prevodne na osnovu sistemske ekvivalencije, tj. određivanje stepena podudarnosti jedinica koje su prihvaćene i leksikografski obrađene kao ekvivalenti analizirajući primjere u konkretnom korpusu, koristimo kada ukazujemo na situacije gdje se opšteprihvaćeni ekvivalenti ne mogu u konkretnim tekstovima upotrijebiti kao prevodni supstituti.

Budući da intrajezička frazeološka ekvivalencija predstavlja jedno od kompleksnijih i kontroverznijih pitanja i u translatologiji i u kontrastivnoj frazeologiji, a i kako bi se data problematika sagledala i rasvijetlila iz što više uglova, potrebno je uspostaviti više distinkcija, tj. prije svega razmotriti različite vrste, a zatim i različite stepene korespondencije u skladu sa precizno for-

mulisanim kriterijumima. Jedno od pitanja koje se neminovno nameće na samom početku je da li se uopšte može govoriti o međujezičkoj ekvivalenciji kada su frazeološke jedinice u pitanju, a ukoliko se izuzme onaj fond datih jedinica koji se često naziva internacionalna frazeologija koju sačinjavaju široko rasprostranjeni konvencionalizovani slikoviti izrazi, sa već postojećim tekstom kao istorijskim izvorom. U evropskom kontekstu, to je prvenstveno književnost nastala na klasičnim jezicima, kanonski tekstovi, i, u najvećem dijelu, Biblija. Na prvi pogled, odgovor na ovo pitanje je jednostavan – o tome da frazeološki ekvivalenti postoje, svjedoče dvojezični i višejezični frazeološki rječnici, kao i brojna kontrastivna istraživanja (Gläser, 1984; Awwad, 1990; Colson 2008, Valero-Garcés, 1997; Sabban, 2007; Piirainen, 2008; Holandi, 2011; Zykova, 2011; Dobrovolskiy 2011; Ristić i sl.)

II Stepeni međujezičke frazeološke ekvivalencije

U frazeološkoj literaturi mahom je prihvaćena tipologija prevodnih korespondenata frazeoloških jedinica u kojoj se, u zavisnosti od vrste odnosa jedinica u polaznom i ciljnom jeziku, uspostavljaju sljedeće kategorije podudaranja međujezičkih parova: potpuni tj. apsolutni ekvivalenti, relativni ekvivalenti, frazeološke paralele tj. analozi i bezekvivalentne jedinice (Gläser, 1984; Dobrovolskiy, 2011).

Apsolutnim ekvivalentima se smatraju jedinice koje se u dva (ili više) jezika podudaraju na planu semantičke, sintaksičke i leksičke strukture, te motivacione baze. U ovoj grupi najbrojniji su već pomenuti 'internacionalizmi' koji se mogu neznatno razlikovati na polju leksičkog i formalnog sastava usljed različitih postupaka kalkiranja u jezicima u koje dospijevaju. Neki od primjera iz navedenog korpusa koji ilustruju ovakvu vrstu ekvivalencije su izrazi *nositi krst – to bear the cross, smrtna sagrešenja – deadly sins, u trenu(e) oka – in a twinkling of an eye, sjeme raspre (razdora) – seed of discord*, te, uz neznatna odstupanja na strukturnom planu i leksičkom sastavu, ustaljeno poređenje *živjeti kao sultan* prema *live like a king, Vrana vrani oči ne izvadi* koja se u engleskom jeziku javlja sa imeničkom komponentom hawk (*Hawks will not pick out hawks' eyes*, idiom *gajiti* tj. *gojiti zmiju u njedrima – to nourish a snake in one's chest* i sl.

Kod relativnih ekvivalenata postoji semantička i bliskost po slikovitosti, ali se leksička i formalna struktura u potpunosti ne podudara. Neki od primjera iz korpusa bi bili idiomi *bapske priče – old wive's tales, od srednje ruke – fair to middling, pusti glasi – sad news, u sred (bijela) dana – in broad daylight, okaljati/ocrniti obraz – to sully/tarnish the name, bratsko mito – blood money, poredbeni frazeologizmi ima čega kao (hladne) vode – a sea of something, ima čega ka na gori lista – as countless as the sands, čuvati kao oči u glavi – keep as an apple of one's eye, držati (koga) kao prodano roblje – treat like (a) slave(s), izreke Na mucu se poznaju junaci – Adversity is the touchstone of virtue, Žena laže suze prosipljući – Trust not a woman when she weeps, poslovice Staro drvo se ne savija* koja se u korpusu javlja u

modifikovanom obliku **Staro drvo slomi ne ispravi – Bend the tree while it is young** itd.

Frazeološke paralele tj. analozi se podudaraju na semantičkom planu ali ne i po pitanju formalne/leksičke strukture i motivacione baze. Neki od primjera iz korpusa: (**uzeti**) **šta na dušu – on one's head be it, izvaditi krvavu sablju – make bad blood, široko (kome) polje – more power to someone ('s elbow), pasti mrtav od smijeha – split one's sides with laughter, ostati za uklin – to make an example out of someone, početi s tanjega kraja – beat around the bush, salomiti rogove (kome) – seal one's doom / bring (someone) to knees, biti na čudo – (to) be at one's wits ends, bježati glavom bez obzira – run for one's (dear) life, bruka nevaljala – a bad lot / a good-for-nothing, na nos skakati (kome) – pay dearly; pay a/the high/heavy/highest/terrible/huge/bitter price; reap what one sows, debeo kao čabar – (as) fat as a pig/butter, držati se (čega) kao pijan plota – dig one's heels into something poslovice dok pogine kučka ali žrvnji – it is hard to break a hog of an ill custom i sl.**

Bezektivnim jedinicama smatraju se one koje u drugom jeziku/jezicima nemaju frazeološke korespondente. U ovu grupu jedinica spadaju frazeologizmi koji su nosioci etnokulturnih obilježja, svojevrsni „otkrivači” jezičke slike svijeta i sistema vrijednosti jednog naroda i epohe. To su jedinice koje se u velikoj mjeri odlikuju sociokulturnom motivacijom i koje kao takve predstavljaju „spremišta različitih tradicija”¹, običaja i vjerovanja (Colson, 2008: 201). Među frazeološkim jedinicama bez strukturno-semantičkih ekvivalenata pravimo razliku između kulturno-specifičnih i kulturno-markiranih. O kulturno-markiranim jedinicama govorimo onda kada možemo detektovati kulturne „nase” u značenju, a da pritom u ciljnoj (tj. u konkretnom slučaju u anglofonij) kulturi možemo naći iste ili slične koncepte, premda drukčije leksikalizovane, tj. izražene različitim jezičkim sredstvima. Ovdje je značajno ukazati na razlike u pogledu određivanja okvira frazeologije u domaćoj i anglističkoj lingvistici, tj. na činjenicu da se u potonjoj u frazeološki fond (nerijetko) svrstavaju i složenice čije značenje ne predstavlja prost zbir denotativnih značenja sastavnica, npr. **high-hearted, lionhearted, redneck** i sl., pa bi se u tom smislu neke od jedinica koje ćemo navesti u odjeljku o prevodnoj ekvivalenciji mogle okarakterisati i kao frazeološki korespondenti. O kulturno-specifičnim jedinicama govorimo onda kada one reflektuju neki idiosinkratički aspekt kulture izvornika. U datu kategoriju spadaju jedinice poput idioma **muška glava, utrijeti/zatrijeti trag/sjeme, ugasiti svijeću**.

Iako je navedena podjela uglavnom prihvaćena u frazeološkoj literaturi, u novije vrijeme se skreće pažnja na potrebu za jasnim definisanjem parametara na osnovu kojih bi se mogla utvrđivati intrajezička prevodna i systemska ekvivalencije i razmatrati i njihov uzajaman odnos. Drugim riječima, već pomenute kategorije predstavljaju četiri *stepena* ekvivalencije, dok istovremeno možemo govoriti o dvije *vrste* podudaranja, tj. potrebno je razlikovati prevodnu ekvivalenciju gdje dvije jedinice mogu u okviru konkretnog konteksta funkcionisati

¹ '[...]The linguistic repository of a number of cultural traditions[...]

kao intrajezički parovi, i ekvivalenciju jedinica na nivou dva jezička sistema koja bi uključivala poklapanje svih semantičkih, formalno-gramatičkih i pragmatičkih parametara, i koja je kao takva predmet interesovanja kontrastivne idiomatike. Kada je u pitanju prevodna ekvivalencija, Dmitri Dobrovoljski se suprotstavlja tradicionalnom pristupu da je svaku frazeološku jedinicu u polaznom jeziku najbolje prevesti frazeološkom jedinicom u ciljnom, nazivajući to “frazološkim dogmatizmom” i zanemarivanjem duha jezika na koji se prevodi. Dobrovoljski tvrdi da je u jeziku prevoda poželjno naći funkcionalni ekvivalent, tj. jedinicu koja je prvenstveno semantički i pragmatički korespondent izvorne jedinice, te po mogućnosti sa izvornom jedinicom ima istu ili sličnu motivacionu bazu. Na taj način, prevođenje se vezuje za utvrđivanje načina konceptualizacije u okviru jezičkog i sistema kulture, a ne za iznalaženje jedinica slične forme. Kao primjere navodi, između ostalih, složenice **scapegoat** i ruski idiom **козёл отпущения**; engleske izraze **to catch fire** i **first night**, nasuprot ruskim leksemama **загореться** i **премьера**; engleski idiom **in cold blood** nasuprot leksemi **хладнокровно** u ruskom jeziku i sl. Budući da su prevodni ekvivalenti u najvećoj mjeri zavisni od konteksta, proučavanja ove vrste uglavnom se oslanjaju na principe i metode korpusne lingvistike i traduktologije. Ipak, podudaranja, kako na nivou prevoda, tako i na nivou jezičkog sistema reflektuju jedinstven problem ekvivalencije, te je u tom smislu utvrđivanje prevodnih korespondenata u konkretnom paralelnom korpusu često polazna tačka za detaljniju, interdisciplinarnu analizu koju zahtijeva utvrđivanje systemske (ne)podudarnosti. Sa stanovišta systemske ekvivalencije i kontrastivne lingvistike, bitno je ukazati na razlike među pseudoekvivalentima, tj. jedinicama koje se intuitivno opažaju kao ekvivalenti i koje se vrlo često kao takve registruju u dvojezičnim frazeološkim rječnicima, dok u praksi, tj. u konkretnim autentičnim tekstovima ne mogu funkcionisati kao supstituti.

III Vrste međujezičke frazeološke ekvivalencije

3.1 Prevodna ekvivalencija

Ukoliko analizi intrajezičke frazeološke ekvivalencije pristupimo sa praktičnog stanovišta, pokušaćemo da utvrdimo koje jedinice mogu funkcionisati kao prevodni supstituti u autentičnim tekstovima polaznog i prevodima u ciljnom jeziku. Budući da se vezuje se za konkretan kontekst i paralelni korpus, prevodna ekvivalencija može korelirati sa systemskom, ali nužno ne zavisi od nje. Kako bismo ilustrovali odnos systemske i prevodne ekvivalencije, počecemo od primjera jednočlanih korespondenata izvornih frazeoloških jedinica zabilježenih u *Gorskom vijencu*, gdje se ekvivalencija uspostavlja na način koji predlaže Dobrovoljski (2011) – ne na formalnom, već na konceptualnom nivou, tj. usmjerena je prvenstveno na prevođenje metafore. Kao neke od takvih primjera navodimo parove: izraz **bojno polje** i leksemu **battlefield**, idiom **krvlju okupan** i korespondent **bloodsoaked**, idiom **iščitati prediku** i (negativno konotiran) glagol **preach/ preachify**, te imenicu **scourge** kao korespondent izraza **bič božji**, budući da se i sama leksema **scourge** u značenju “bič” u engleskom

jeziku danas gotovo ne koristi, već se, usljed semantičke transpozicije, javlja u istom značenju kao i sam izraz **scourge of God**, tj. kazna, veliko zlo, velika nesreća. Po sličnom principu se i leksema **laurel** može koristiti umjesto izraza **laurel's wreath** (u originalu **dični vijenac**), leksema **wolf** (a bold and aggressive male) u značenju stalnog epiteta **mrki vuk**, leksema **god-awful** koja nastaje redukcijom nekadašnjeg izraza **goddamned and awful** i koja može poslužiti kao ekvivalent izraza **da te bog sačuva**, leksema **cockrow** kao supstitut izraza **treći pjevci** i sl.

Dobrovoljski ističe da date jedinice, bez obzira na nepodudarnosti na formalnom planu, treba smatrati ne samo adekvatnim prevodnim supstitutima, već i funkcionalnim međujezičkim ekvivalentima na sistemskom nivou, te da ih kao takve treba i leksikografski obrađivati (Dobrovoljski, 2008: 7–24)². Sa stanovišta teorije prevođenja, data postavka je u skladu sa Najdinim modelom dinamičke ekvivalencije po kome se prevođenje sastoji u tome da se na „primaočevom jeziku reprodukuje najbliži prirodni ekvivalent poruke date na izvornom jeziku, najprije značenjski, pa onda stilski” (Nida and Taber, 1969: 12). U smislu transponovanja frazeoloških izraza, to znači prvenstveno da je u ciljnom jeziku potrebno naći funkcionalno-komunikacijski ekvivalent koji prenosi konotativne i denotativne vrijednosti leksike, ali može odstupati od izvorne forme. Na sličan način i Marijana Lederer, u okviru teorije smisla, ukazuje na postojanje različitih ideja za isti implicirani smisao, tj. odsustvo izomorfizma između ideja i načina na koji su one izražene i pri tome ističe da se ono što je eksplicirano tj. implicirano u izvorniku, ne mora u istom odnosu reflektovati u prevodu, sve dok se čuva smisao cjeline. Prevodni korespondenti su, dakle, sve jedinice koje se u određenom tekstu mogu upotrijebiti da zamijene frazeološku jedinicu i kao takvi su u velikoj mjeri zavisni od konteksta u kome se upoređivane jedinice javljaju. Prema mišljenju Dobrovoljskog (2011: 16), bilo koja paralela u ciljnom jeziku, bilo da se radi o autorskim izrazima ili opisnom prevodu može se smatrati prevodnim ekvivalentom, budući da njihov status prevodnog supstituta ne zavisi od toga da li se takve jedinice mogu registrovati kao intrajezički parovi u dvojezičnim frazeološkim rječnicima ili ne.³ Kao ilustraciju, navodimo nekoliko primjera iz analiziranog korpusa:

Primjer 1 (zamjena jednočlanim funkcionalnim ekvivalentom)

Izraz **iščitati prediku** – držati kome propovjed, koji se u *Rečniku jezika Petra II Petrovića Njegoša* (1983, II: 136) objašnjava sa „oštro iskritikovati

² In contrast to a conception that is wide-spread within traditional phraseology, I claim that lexical units of any kind in L2 which have the identical meaning and, in the ideal case, nearidentical metaphorical basis as the L1-idioms from the source text are excellent functional equivalents,⁵ so they have to be considered not only more or less appropriate translational solutions, but also real functional equivalents, i.e. parallels in the lexicons of L1 and L2, which have to be fixed lexicographically.

³ Any L2-correspondences of this kind, whether they are creative, ad hoc figurative or purely descriptive have to be considered translational equivalents. Their status as translational equivalents does not depend on whether or not they can be used as counterparts in a bilingual dictionary.

(koga)” u datom primjeru nije adekvatno preveden na engleski jezik. Budući da se izraz **preach a sermon** u engleskom jeziku javlja samo u doslovnom značenju (deliver a sermon or religious address to an assembled group of people; The Free Dictionary by Farlex), ponuđena rješenja kod receptora prevoda ne mogu izazvati iste asocijacije kao jedinica izvornika. Upotrijebljen samostalno, ili u sastavu idioma **preach at someone**, glagol **preach** ili **preachify** negativno je konotiran (sa značenjem moralisati, držati lekciju), te bi u datom kontekstu predstavljao adekvatno rješenje.

(GV: 936)	(Mrkić: 936)	(Mihailović: 977)	(Vajlz: 989)
Lijepu ni iščita prediku: što tražili, ono smo i našli!	<i>A pretty sermon you read to us: What we sought, we found.</i>	<i>You have preached us a marvelous sermon We have got what we have been asking for.</i>	<i>Pretty sermon hast thou preached. What we sought that we have surely found!</i>

Primjer 2 (zamjena autorskim/modifikovanim funkcionalnim ekvivalentom)

Kao ilustracija prevodne korespondencije može poslužiti i kontaminacija idioma **good/glad tidings**, tj. **bad tidings** u prevodu izreke **al' ste vuci ali ste lisice** čija upotreba u datom kontekstu ne uzrokuje odstupanja od značenja. Na osnovu primjera iz paralelnog korpusa možemo zaključiti da je izvorna izreka koja znači „nosite li dobre ili loše vijesti”, bukvalno prenijeta u ciljni jezik.

(GV: 2584)	(Mrkić: 2584)	(Mihailović: 2688)	(Vajlz: 2722)
Pričajte mi što je tamo bilo: <i>al' ste vuci ali ste lisice?</i>	<i>Tell me what happened? Are you wolves, or are you foxes?</i>	<i>Now tell me all that had taken place there. What kind of men are you – wolves or foxes?</i>	<i>Relate me now! Say what hath taken place; What kind of men are ye – or wolves or foxes?</i>

U ovom slučaju se radi o izrazu koji počiva na kulturološki uslovljenim stereotipnim predstavama, tj. o jedinici kulturno-specifičnog sadržaja i takvu vrstu frazeološke motivacije Dobrovoljski (1997) i Langloc (2006) nazivaju *emblemskom*. U principu, u osnovi takve motivacije su različita asocijativna značenja za pojedine referente u različitim kulturno-lingvističkim zajednicama, što u odnosu na prevod znači da direktno (doslovno) prenošenje frazeoloških jedinica nije moguće. Boris Hlebec (1989: 140) ističe kako je kod prenosa figurativnih slika koje su zasnovane na asocijativnom značenju vrlo često potrebno žrtvovati denotaciju, da bi se prenijela originalna poruka. Mila Stojnić navodi primjer iz romana *Gospoda Golovljevi* „u kome se jedna ličnost zbog velike pričljivosti naziva vranom. Pošto se kod nas ta životinja vezuje za pojam nemilih vesti i zlih slutnji, a ne za brbljivca, potrebno je u prevodu na srpski poslužiti se imenom čavke” (Stojnić, 1980, navedeno u Hlebec, 1989: 141). Slično je, dakle, i u ovom slučaju – ili bi se značenje prenijelo opisno (ukoliko se polazi od zadržavanja što više elemenata izvornika), ili bi se, ukoliko se mogu pronaći,

koristili analogni referenti u ciljnoj kulturi. Jedan od mogućih prevodnih postupaka u konkretnom primjeru jeste i zamjena navedenim značenjskim, tj. funkcionalnim ekvivalentom **are the tidings good or bad**.

Sličan način uspostavljanja prevodne ekvivalencije imamo i kod izraza **kukati kao kukavica** i modifikovanog supstituta – **wail/lament like a banshee**.

Primjer 3

(GV: 91)	(Mrkić: 91)	(Mihailović: 129)	(Vajlz: 123)
Kakva te je spopala nesreća <i>teno kukaš kao kukavica</i> i topiš se u srpske nesreće?	What misfortune has come upon you <i>And it has so unmanned you,</i> that and you drown yourself in Serbian sorrows?	What misfortune has come over you now that you do <i>wail like some sad cuckoo-bird</i> and drown yourself in our Serbian troubles?	What miseries are these now come on thee, That thou should'st weep and <i>wail with woman-soul,</i> And sink beneath the waves of all our woe?

Ustaljeno poređenje (**kukati**) kao **kukavica** koje spada u jedinice izrazito kulturno-specifičnog sadržaja, u Matešićevom rječniku (1982: 297) semantizuje se na sljedeći način: „kukati ipf. zakukati kao sinja kukavica, cviljeti, zaviljiti, jako plakati, zaplakati”. Navedeno poređenje koje počiva na asocijativnom značenju imeničke komponente, tj. subjekta poređenja kukavica (nesrećna, ožalošćena osoba) značajno je jer sama kukavica ima svojevrsan status simbola, budući da u mitologiji, narodnim vjеровanjima, i ritualima slovenskih naroda zauzima značajno mjesto. Mitske informacije o kukavici upućuju na ženu koja se u nekom smislu suočava sa narušenim porodičnim, srodničkim ili bračnim vezama: ona je kćer koju je proklela majka, napuštena nevjesta, udovica i sl. (Gura, 1997: 683–686). U legendama i narodnim vjеровanjima kod Južnih Slovena, kukavica se najčešće javlja kao žena koja oplakuje gubitak sina, brata ili oca. Prema narodnom vjеровanju na koje se upućuje i u 187. stihu *Gorskog vijenca*, u kukavice su pretvorene i kćeri (po vjеровanju u Hercegovini – sestre) cara Lazara koje su ga oplakivale nakon pogibije u boju na Kosovu (Gura, 1997: 684). Govoreći o običajima prilikom sahranjivanja pokojnika u Crnoj Gori, Vuk Karadžić je zapisao: „Na visokom drvenom nadgrobnom krstu od nekoliko hvati izrezano je onoliko kukavica koliko rodbine, a osobito sestara za njim žali. Ovaj običaj jamačno je postao od narodne priče da je kukavica bila nekad djevojka koja je za izgubljenim bratom tako dugo žalila da se i gospodu bogu dosadilo i pretvorio je u kukavicu. Otuda biva da djevojka koja je izgubila brata ne može čuti kukavicu, a da joj ne udare grozne suze na oči; a otuda je i postala riječ ‘kuku mene’” (Karadžić, 1837: 47).

U skladu sa prethodnom diskusijom, smatramo da je kod doslovnog prevoda kakav je zastupljen u jednoj od prevodnih verzija bilo potrebno približiti i vanjezički kontekst, budući da je u suprotnom prenešeno samo leksičko, tj. jedno od mogućih značenja sa kojim leksema kukavica ulazi u sastav frzeološke

jedinice. Preostala dva prevoda karakteristična su i neadekvatna sa još jednog aspekta: izraz **kukati kao kukavica** sagledava se kroz prizmu rodnog stereotipa, tj. svojevrsnog prekora muškarcu za ponašanje koje „svojstveno ženi”, pa je samim tim i određeni oblik emaskulacije: *it has you so unmanned; weep and wail with woman soul*. Ovakvo tumačenje, iako očigledno rasprostranjeno u anglofonij percepciji Njegoševog djela⁴, nije i tačno: „(kukati) kao kukavica znači ‘oplakivati, plakati, žaliti; biti jadan, nesrećan, izazivati sažaljenje’ (ustaljeno poređenje upotrebljava se kako u odnosu na osobe ženskog pola, tako i na pripadnike muškog)” (Pejanović, 2010: 235).

Imajući sve navedeno u vidu, smatramo da bi, pored doslovnog prenosa izraza koji je orijentisan na zadržavanje kulturno-specifičnih elemenata originala, prevod mogao biti ostvaren i zamjenom funkcionalnim ekvivalentom koji je karakterističan u ciljnom jeziku i kulturi. Poredba sličnog frazeološkog i doslovnog značenja u engleskom jeziku je **(wail) like a banshee**. Budući da u kombinaciji sa glagolskom komponentom *wail* poredba u engleskom jeziku ima primarno značenje vikati, vrištati (*wail like a banshee – to scream, howl, or screech in a very loud, high-pitched, and unsettling manner; The Free Dictionary by Farlex*) smatramo da bi u konkretnom slučaju umjesto glagola *wail* trebalo upotrijebiti neku bliskoznačnu leksemu npr. **lament (like a banshee)** čime bi se ostvario veći stepen ekvivalencije na značenjskom planu. Kada smo govorili o sličnosti na planu doslovnog značenja, imali smo u vidu simboliku keltskog mitskog bića *banshee* i njenu ulogu, tj. povezanost sa pogrebnim ritualima i paralele sa izvornom jedinicom: u irskom folkloru *banshee* se javlja kao vila koja naričući predskazuje smrt i za koju se veže i nastanak rituala naricanja (*keening*) na području Irske i Škotske u 16. vijeku.

Osim konteksta, na prevodnu ekvivalenciju utiče i odabir prevodilačkih strategija, manevara i prosedeza za smanjenje prevodne entropije. U tom smislu, prethodni primjer može poslužiti kao ilustracija domestikujuće tj. asimilujuće prevodne strategije koja za cilj ima podređivanje sistemu ciljnog jezika i kulture, te rezultira neutralisanjem specifičnosti i autentičnosti izvornika. Sličan primjer prilagođavanja sadržaja ciljnom jeziku možemo vidjeti kod prevodnih korespondenata bijeli svijet – big wide world – out/into the blue.

Primjer 4 (postizanje frazeološke korespondencije pomoću analognog izraza u ciljnoj kulturi / neutralizacije)

(GV: 1452)	(Mrkić: 1452)	(Mihailović: 1495)	(Vajlz: 1513)
i tiska ih u <i>svijet bijeli</i> .	Filled their ships with them To row their galleys <i>across the seas</i> .	So they loaded their large ships with those lads And dispatched them into the <i>wide, wide world</i> .	Crowding their ships all full of them And pushing them <i>across the world</i> .

⁴ "Lamenters are often compared to the cuckoo bird (kukavica) – the bishop, for example, is said to be ‘wailing just like some cuckoo bird’; the simile is meant to underscore his weakness and thus femaleness." (Beissinger, 1999: 77)

Među prevodnim rješenjima izraza nalazimo tri različita idioma od kojih je po značenju najbliži onaj u Mihailovićevom prevodu (**wide**) **wide world**. Iako izraz **across the world** ima daleko najveću frekvenciju u iWeb korpusu (69746 primjera), on se po semantičkom opsegu ne podudara sa izvornom jedinicom, tj. prenosi samo dio njenog semantičkog sadržaja (široj svijeta). Isti je slučaj i sa idiomom **across seas** koji se nadovezuje na Mrkićevu eksplicitaciju (*row the galleys*) i koji je u svom leksikalizovanom značenju blizak izrazu **daleki svijet**. Izvorni idiom **bijeli svijet** se od većine ponuđenih rješenja razlikuje po tome što sadrži i seme „nepoznato” i „tuđe”, pa u tom smislu značenjski ekvivalent može biti samo izraz **big wide world**, tj. njegova manje frekventna varijanta koju je upotrijebio Mihailović. Prevodni supstitut koji se po semantičkom opsegu podudara sa izvornom jedinicom, a istovremeno sadrži i leksemu kojom se imenuje boja (u ovom slučaju, plava) je: **out/into the blue**.

Budući da je izraz naročito interesantan sa stanovišta kulturno-jezičkog relativizma, ovdje ćemo se osvrnuti na frazeološku motivaciju prevodnih ekvivalenata, te neophodnost analize kulturoloških implikacija prilikom prenošenja frazeoloških jedinica u jezik prevoda. Obrazlažući motivaciju izraza **bijela nedelja / bijela subota** (praznici u čast mrtvih), K. Gaborović navodi sljedeće: „belo je kod Južnih Slovena bila boja zapada gde Sunce inače zalazi, i gde se, prema prethrišćanskom verovanju, nalazilo carstvo mrtvih, zbog čega je [...] boja žalosti svojevremeno bila bela, a ne crna. Time se takođe pojašnjava motivisanost sintagmi *otići na beli svet*, u značenju ‘umreti’, i *otići u beli svet*, u značenju otići u nepoznate, daleke i tuđe krajeve i zemlje” (Krimer-Gaborović, 2011: 107). Kada je u pitanju engleski izraz **out to the blue**, motivacija bi mogla biti nešto prozirnija: „Očigledno je da anglosaksonska kultura (i engleski jezik) nepregledna prostranstva poistovećuje sa Severnim morem i Atlanskim okeanom, zato što je Velika Britanija ostrvska zemlja koja je sa svih strana okružena vodom (morima i okeanom)” (Krimer-Gaborović, 2011: 107).

Primjeri koji slijede ilustruju suprotnu tendenciju prilikom transfera kulturoloških implikacija izraza. U cilju postizanja optimalne prevodne ekvivalencije, prevodilac se opredjeljuje za egzotizaciju, tj. zadržavanje specifičnosti i autentičnosti izvornika. Na taj način se pokušava, kako je isticao Berman, od jezika kojim se prevodi napraviti „konačište za dalekog”, prenoseći smisao koji pritom nije „očišćen od tamnina koje su inherentne stranosti stranog jezika” (Berman, 1999: 16).

Primjer 5 (postizanje frazeološke korespondencije pomoću eksplicitacije i zadržavanja kulturoloških implikacija)

Izraz **od Kosova** u značenju „od pamtivijeka”, jedan je od primjera frazeoloških jedinica sa značenjem vremenskih odnosa koje se obrazuju prema modelu koji Dragana Mršević-Radović naziva „kataklizmičkim”: kao orijentir se u izrazu pojavljuje konkretan historijski događaj, ali je vrijeme na koje se njime upućuje pomjereno u odnosu na objektivno, tj. u značenju izraza historijsko vrijeme ustupa mjesto mitskom. Mršević-Radović (2008: 84) smatra da je ovakav model opšteraspromanjen, a da se kao orijentiri za frazeološke jedinice koje na

taj način nastaju javljaju događaji koji su po nečemu obilježili svoje vrijeme (elementarne nesreće, ratovi i sl.), te stoga predstavljaju pogodan materijal za mitsku obradu. Kao sličan primjer autorka navodi i izraz **još prije Tomine kuge**. Kada je kosovski mit u pitanju, Mršević-Radović ukazuje na njegovu povezanost sa opštecivilizacijskim modelom u kojem se vrijeme odmjerava u odnosu na mitski potop.

(GV: 394)	(Mrkić: 394)	(Mihailović: 432)	(Vajlz: 432)
Mićunović i zbori i tvori! Srpkinja ga još rađala nije <i>od Kosova, a ni prijed njega...</i>	Micunovic both speaks and acts! No Serb woman has born his like, <i>Since Kosovo, and maybe even before it!</i>	Micunovic' talks as well as he acts! Serbian woman has never born his like, <i>since Kosovo or even before it!</i>	Mitchunovitch! he acts as well as talks! Serbian mother ne'er hath borne his like <i>Since Kossovo – nor yet, I trow, before it!</i>

Budući da se izraz ovdje realizuje u svom globalnom značenju, doslovan prevod nije adekvatan. Značenski ekvivalent u engleskom jeziku je idiom *since time immemorial*, pa smatramo da bi u ovom slučaju rješenje moglo biti dato u vidu kombinacije doslovnog i frazeološkog prevoda (*Since Kosovo – since time immemorial*), kako bi se sačuvalo što više implikacija izraza, kao i njegova kulturološka dimenzija. Ako se osvrnemo na hipotezu o povezanosti kosovskog i mitskog potopa, to bi korespondent izvorne jedinice mogao biti i idiom **before the Flood**, ukoliko bi se prevodilac opredijelio za domestikujuću prevodnu strategiju.

3.2 Sistemska ekvivalencija

Za ispitivanje ekvivalencije na nivou jezičkog sistema bilo bi potrebno sprovesti detaljno kontrastivno istraživanje gdje bi se u obzir uzela frekvencija, semantički, pragmatički i distributivni parametri za date frazeološke jedinice, koji bi, u idealnom slučaju bili identični u oba jezika. U praksi se, međutim, vrlo često dešava da jedinice koje se smatraju ekvivalentima, čak i u slučaju tzv. apsolutnih ekvivalenata, ne mogu upotrijebiti i kao prevodni korespondenti. Upravo je iz tih razloga bolje govoriti o frazeološkim paralelama, te o datim razlikama voditi računa prilikom leksikografske obrade. Kao ilustraciju teze navešćemo primjere intrajezičkih parova **utjerati pamet u glavu – knock sense into somebody / somebody's head**, **trčati (za čim) – long for (something)**, **u svijet (koga/čega) nema – one of a kind / in the whole world / on the face of the earth**.

Primjer 6

Na nivou leksikografske obrade, frazeološki korespondent idioma **utjerati (kome) pamet u glavu** u engleskom jeziku je izraz **knock sense into somebody / somebody's head**. Razlika se na semantičkom planu ogleda u to-

me što glagolska komponenta knock u velikoj mjeri čuva i svoje doslovno značenje, uzrokujući i viseznačnost samog izraza u ciljnom jeziku: urazumiti/opametiti koga i opametiti (koga) uz upotrebu fizičke sile (1. to assist or persuade someone to start thinking sensibly (about something); 2. to strike one, making one smarter, or at least obedient / try to persuade somebody to stop behaving in a stupid way, sometimes using rough or violent methods; The Free Dictionary by Farlex). U prilog tvrdnji o djelimičnom semantičkom “pražnjenju” idu i podaci o varijantnim oblicima izraza posvjedočeni u iWeb korpusu **knock/slap/beat/smack/bang/kick/smash/punch/blow sense into someone**. Na osnovu navedenih podataka zaključujemo da primjer može poslužiti kao ilustracija činjenice da se jedinice koje se smatraju apsolutnim ekvivalentnima usljed različitih konotativnih dimenzija ne mogu uvijek i u svakom kontekstu, zamijeniti jedna drugom. Istovremeno, u konkretnom primjeru se kao prevodni ekvivalent može upotrijebiti blisko značan izraz **to teach somebody a lesson**.

(GV: 1172)	(Mrkić: 1172)	(Mihailović: 1212)	(Vajlz: 1230)
otada smo viši prijatelji, <i>u glavu mi pamet učeraste.</i>	Since then we are greater friend <i>You put wisdom into my head.</i>	we have become much better friends since then. <i>You have driven wisdom into my head.</i>	Friends at a distance since are we; <i>Into my head some wisdom have put ye!</i>

Primjer 7

Kao još jedan od primjera možemo navesti izraz **trčati (za čim)** koji u engleskom jeziku ima ekvivalent **chase after (something)**: to pursue someone or something intently and tenaciously; (The Free Dictionary by Farlex) koji se za prevod izraza u 93. stihu Posvete Luči mikrokozma ne može upotrijebiti, već je prikladnije koristiti izraz **long for** (to have a very strong desire or yearning for someone or something; The Free Dictionary by Farlex) koji, iako različit po semantičkom sadržaju u odnosu na izvornu jedinicu, predstavlja uspješan kontekstualni, tj. prevodni analog.

(LM, P: 93)	(Mening, str. 12)	(Savić-Rebac, str. 263)	(Prvulović, P: 93)
U vremenom i burnom žilištu Čovjeku je sreća nepoznata – Prava sreća, za kom vječno trči On joj ne zna mjere ni granice.	Of that true bliss, <i>for which he ever longs,</i> He never knows the measure or the bounds;	True happiness remains unknown to man, In this his stormy temporal abode, Its limits and its measures he ignores, Although <i>forever he pursues its shade.</i>	In this temporal and stormy life Happiness is really unknown to man; Of that true bliss <i>for which he e'er longs,</i> He never knows the measure and bounds

Primjer 8

Idiom **u svijet (koga/čega) nema**, koji je potvrđen u *Gorskom vijencu* dva puta, još jedan je primjer da isti izraz upotrijebljen u različitom kontekstu ne može uvijek biti preveden istim ekvivalentom. U kontekstu stiha 2092, frazeološki korespondent je idiom **one of a kind** (used for saying that someone or something is completely different from other people or things: *My Aunt Mary is one of a kind. She's eighty, and not afraid of anything*; Longman Dictionary). Sa druge strane, prevodni ekvivalent za izraz u stihu 177 je idiom **in the whole world / on the face of the earth** (You can use the expression "on the face of the earth" to mean "in the whole world", when you are emphasizing a statement that you are making or making a very exaggerated statement: No human being on the face of the earth could do anything worse than what he did; Collins Cobuild Advanced English Dictionary).

a)

(GV: 2091)	(Mrkić: 2198)	(Mihailović: 2198)	(Vajlz: 2204)
Čudna popa, jadi ga ne bili, u svijet ga ovakvoga nema!	A strange priest, may no ill befall him! <i>There isn't such a one in the whole world.</i>	What a strange priest, may no ill befall him! <i>In the whole world there's no other like him.</i>	Of priests the wonder! May no ill befall him! <i>There's not his equal in the whole wide world.</i>

b)

(GV: 177)	(Mrkić: 177)	(Mihailović: 216)	(Vajlz: 210)
Oh, divan li bješe pogledati! <i>U svijet ga još nije takvoga</i> ni ko čuo niti ko vidio.	Oh, how beautiful it was to see, <i>Such a cross has not yet been seen</i> Or heard of by anyone in this world.	How lovely it is just to look at it! <i>Never before in this wide world of ours has someone heard or seen such a cross.</i>	Most beautiful indeed to view; <i>Never before in this wide world Was like unto it seen or even heard</i>

Kako se može zaključiti iz prethodne rasprave, međujezički frazeološki parovi mogu se razlikovati u odnosu na više kriterijuma: slikovitost, značenje, formalnu strukturu, frekvenciju, stepen konvencionalizovanosti, upotrebne vrijednosti i sl., a mi ćemo se za potrebe ovog rada ograničiti na primjere i stepene semantičkih i pragmatičkih (ne)podudaranja formalnih frazeoloških ekvivalenata.

IV Semantički (i pragmatički) parametri ekvivalencije

Nepodudaranja na semantičkom planu mogu se, u zavisnosti od stepena, manifestovati u vidu pojave intrajezičkih frazeoloških paronima, semantičkih kvaziekvivalenata i asimetrične polisemije (Dobrovoljski, 2011).

Krajnji stepen nepodudaranja predstavljaju *međujezički frazeološki paronimi*, tj. takozvani *lažni prijatelji*. Podudaraju se na planu forme, leksičkog sastava i slikovitosti, ali imaju različito značenje. Neki od primjera iz navedenog korpusa su **da oči iskoče – (one’s) eyes are popping out**, **nemati krvi u obrazu – blood drains from one’s face**, **guliti gožu – skin someone (alive)**, **oštriti zube na/za koga – cut teeth on something** itd.

Primjer 9

Idiom **da (kome) oči iskoče/ispadnu/prsnu** upotrebljava se kao intenzifikator značenja, tj. „za isticanje koncepta bola, nečega strašnog i nepodnošljivo mučnog, nekog nepijatnog iskustva, i izrazito je negativno konotiran” (Trivić, 2015: 271). U prevodnim rješenjima za primjer iz stiha 1311 izraz je dekomponovan, te na engleski jezik prenešen kombinacijom doslovnog i opisnog prevoda. U stihu 1413 Vajlz je upotrijebio frazeologizam **by the sweat of one’s brow** (through or because of one’s own efforts or hard work; The Free Dictionary by Farlex) koji nema isto značenje kao izvorna jedinica, ali bi se u konkretnom slučaju mogao prihvatiti kao kontekstualni analog. Sa druge strane, Mihailovićevo frazeološko rješenje **(one’s) eyes are popping out (of one’s head)** nije prihvatljivo budući da se radi o prividnoj ekvivalenciji, odnosno tzv. lažnim prijateljima: engleski izraz se javlja u značenju **razrogačiti/iskolačiti oči (u čudu)**; iznenaditi se (one’s facial expression indicates surprise or extreme interest in what one is looking at; The Free Dictionary by Farlex). Bliskoznačan izraz jedinici originala u engleskom jeziku je **more than flesh and blood can stand/endure**: too painful or unpleasant to tolerate: *Sometimes the pain is so bad that it is more than flesh and blood can stand* (The Free Dictionary by Farlex).

a)

(GV: 1311)	(Mrkić: 1311)	(Mihailović: 1353)	(Vajlz: 1371)
sunce peče da oči iskoče	The sun burns the eyes from one’s head	The scorching sun made our eyes a-burning	Scorching the sun, burning one’s eyes from head

b)

(GV: 1413)	(Mrkić: 1413)	(Mihailović: 1455)	(Vajlz: 1474)
mučahu se, da im oči prsnu, da oderu koru leba suha.	Stricken with poverty till their eyes burst, Just to earn a dry crust of bread.	toiling until their eyes were popping out to earn a crust of meager, dried-out bread.	Toiling hard with sweat of brow, Simply to earn a crust of bread.

Primjer 10

Sličan je i primjer idioma **nemati krvi u obrazu** koji je značenjski korespondent izraza **pale as death / as white as a sheet**, dok sa idiomom **the blood**

drains from someone's face koji ima značenje prebljedjeti od straha ili iznenađenja (used for saying that someone immediately becomes pale because they are shocked or frightened; Macmillan Dictionary) gradi odnos prividne međujezičke ekvivalencije.

(GV: 1428)	(Mrkić: 1428)	(Mihailović: 1470)	(Vajlz: 1488)
Ama bješe muke i nevolje: českota ih nesretnja davljaše [...] te <i>nemahu krvi u obrazu.</i>	But there was pain and misfortune in them too, Crowded with throngs of the poor [...] <i>There was no blood in men's cheeks</i>	But it is not without pain for people they are stifled by terrible closeness[...] <i>In their faces people had no colour</i>	But with it all is pain and need; All closely pack'd are they together[...] <i>Pale and bloodless, too, their faces</i>

Drugu kategoriju predstavljaju **semantički kvaziekvivalenti** koji se podudaraju na planu forme, slikovitosti i čak osnovnog značenja, ali se po određenim semantičkim, sintaksičkim ili pragmatičkim nijansama ipak razlikuju. Sa stanovišta kontrastivne idiomatike veoma je važno ukazivati na ove razlike, budući da one mogu imati značajne implikacije kako za leksikografsku obradu jedinica, tako i za teoriju i praksu učenja stranih jezika. Kao ilustracija može poslužiti izraz **pasti šaka (kome)** i korespondent **fall into one's hands**.

Primjer 11

Izraz **(do)pasti šaka (kome)** podudara se sa engleskim izrazom **fall into someone's hands** na formalnom i metaforičkom planu (KONTROLA/MOĆ JE GORE, BITI POD KONTROLOM / U ČIJOJ MOĆI JE DOLJE – Lejkof i Džonson (1980)). Diskrepance se manifestuju na semantičkom planu – izraz se u jeziku cilju vezuje za semantičko polje vlast/kontrola. Bliskoznačan korespondent u jeziku cilju je **lay hands on someone** sa kojim sličnost postoji i na metaforičkom, tj. planu motivacije: u oba izraza se u izvornom domenu šaka javlja kao instrument kažnjavanja, a u osnovi je i ista prostorna metafora.

(GV: 433)	(Mrkić: 433)	(Mihailović: 471)	(Vajlz: 472)
pa s Turcima kako koji može, a ja znadem, <i>de mi šake padne.</i>	And with the Turks let each as he can, I know what I will, <i>should one fall into my hands.</i>	and let each one cope with the Turks alone. I myself know what to do <i>should they come.</i>	Now, with the Turks, let each do how he may, I myself shall know, <i>should one fill in my hand!</i>

Na kraju treba izdvojiti još i **asimetričnu polisemiju** koja se ogleda u tome što se polisemičan izraz u nekom jeziku u jednom od svojih značenja podudara sa monosemičnim izrazom u jeziku sa kojim se poredi, odnosno u tome što se kod pojedinih višeznačnih izraza podudaraju primarne semantičke realizacije, dok su sekundarna značenja različita. Kao primjer možemo navesti intrajezički par **sladak kao šećer** (tj. u tekstu originala cukar) i **sweet as sugar** čije se

sekundarne semantičke realizacije razlikuju. Naime, izraz **sladak kao med/šećer** u crnogorskom jeziku najčešće se upotrebljava u sekundarnom značenju privlačan, lijep, dok u engleskom jeziku više upućuje na način ophođenja, šarm i umiljatost: *She is the kind of woman who'll be sweet as honey to your face, and as malicious as hell behind your back* (Kovačević, 1005: 2002).

Primjer 12

(GV: 1314)	(Mrkić: 1313)	(Mihailović: 1355)	(Vajlz: 1373)
...uberemo zrelijeh jabuka, <i>kao cukar</i> svaka bješe <i>slatka</i> ;	And plucked the ripe apples, Each apple <i>sweet like sugar</i> ;	And there we picked several ripe apples. They were all sweet, <i>just as sweet as sugar</i> .	And there we pluck'dof apples ripe, So ripe and sweet, <i>as sweet as sugar</i> .

U konkretnom primjeru, osvrnućemo se i na pragmatičku dimenziju ekvivalencije – naime, u jednom od prevodnih rješenja upotrijebljen je oblik **sweet like sugar** koji odstupa od kanoničkog zbog upotrebe različite poredbene kopule, ali ga smatramo ekvivalentom, kako iz razloga što na formalno-gramatičkom planu predstavlja poredbeni frazeologizam, tako i stoga što se u datom obliku u iWeb korpusu javlja 39 puta. Drugim riječima, prilikom utvrđivanja ekvivalencije u obzir su uzeti i pragmatički parametri, tj. podaci o frekvenciji prevodnog supstituta u korpusu engleskog jezika.

Primjer 13

Izvorna jedinica **izaći/izbiti/skočiti na nos (kome)** pored značenja skupo plaćati (što), zlom se vraćati (kome) (Stevanović i dr., 1983, I: 292) koje se realizuje u izvornom tekstu, može se realizovati i u značenju „presesti/dozlogrditi nekome, onespokojiti nekoga, ne davati mira nekome” (Ristić, 2013: 147), a u tom značenju javlja se i engleski izraz iste forme **go up one's nose**. Upravo iz tih razloga, doslovan prevod koji se javlja u prevodnim rješenjima u datom kontekstu ne možemo okarakterisati kao adekvatan. Blisko značni idiomi u engleskom jeziku koji su se mogli upotrijebiti su **pay dearly** zastupljen u iWeb korpusu sa 1236 sa primjera i varijantim oblikom znatno niže frekvencije, ali veće ekspresivnosti **pay and pay dearly**, te idiom **pay a/the price** koji se može javiti proširen različitim pridjevskim komponentama. Kako bismo analizirali upotrebu potencijalnih frazeoloških korespondenata u korpusu, prema zadataj formuli PAY [ART] [ADJ] PRICE u iWeb korpusu, dobili smo sljedeće kombinacije koje se značenjski (djelimično) podudaraju sa izvornom jedinicom: **pay a high price** (706 primjera), **pay a heavy price** (497), **pay the high price** (180 primjera), tj. **pay the highest price** (164 primjera), **pay a terrible price** (92 primjera), **pay a huge price** (92 primjera), **pay a dear price** (23 primjera), **pay a bitter price** (10 primjera). Istovremeno, prevodna ekvivalencija

mogla bi biti ostvarena i zamjenom izvornog izraza izrekom **What goes around, comes around**, tj. idiomom **to reap what one sows** i sl.

(GV: 1139)	(Mrkić: 1139)	(Mihailović: 1181)	(Vajlz: 1199)
Krv je ljudska rana naopaka, <i>na nos vam je počela skakati</i> ; prepuniste mješinu grijeha!	Human blood is an unnatural food, Already it is coming up through your nose, You have overfilled the cup of your sins.	Human blood is dangerous nourishment. <i>It has started gushing out of your nose.</i> You have stuffed your belly with many sins!	The blood of men is monstrous nourishment, <i>Already to the nose it choketh up</i> ; O'erfull the measure of your sins!

Primjer 14

Sličan je slučaj i sa izrazom **pokazivati/kazivati (na) koga prstom** koji se u *Gorskom vijencu* javlja u obliku **po prstu kaživati**. Izrazi **po prstu kaživati** i **point finger at someone** su gestovno-mimičkog porijekla, tj. nastaju semantičkom transpozicijom bazne sintagme kojom se imenuje gest, dok se razlike između korespondenata odnose se na semantički opseg, tj. polisemantičku strukturu izvorne jedinice. Osim u značenju „optužiti koga” na osnovu kojeg stupa u ekvivalentan odnos sa izrazom **to point a finger at someone**, realizuje se i u značenju izvrgavati koga poruzi, „ukazivati kao na što nedostojno, sramotno” (Stevanović i dr., 1983, I: 194). Budući da se u *Gorskom vijencu* idiom javlja upravo u ovom drugom značenju, ponuđena prevodna rješenja ne smatramo adekvatnim. Kao (kontekstualni/prevodni) analog mogao bi se koristiti izraz **to bring shame upon somebody** ili leksema **(to) pillory** (staviti na stub srama).

(GV: 1053)	(Mrkić: 1053)	(Mihailović: 1094)	(Vajlz: 1108)
da ga svijet mori prijekorom trag da mu se <i>po prstu kažu</i> ka nevjernoj kući Brankovića.	That afterward the world may rebuke him And his <i>descendants be pointed out</i> Like the unfaithful Brankovic house.	so that people would not blame him later and <i>point at his descendants as they do</i> at the traitor house of Brankovics.	At none shall After-time <i>cast word of shame</i> , Nor <i>speak with scorn of one dishonour'd name</i> – Not shame as that to Brankovitch once came! –

Primjer 15

Kako smo neke od pragmatičkih parametara poput frekvencije i kulturoloških implikacija već razmatrali u okviru različitih segmenata analize, ovdje ćemo se kod još jednog primjera asimetrične polisemije osvrnuti i na odstu-

panja na stilskoj ravni. Idiom **tamo i ovamo** prevodioci *Gorskog vijenca* mahom su prenijeli relativnim frazeološkim ekvivalentima **hither and tither/yon**, tj. **here and there**. Izraze ne smatramo apsolutnim ekvivalentima iz razloga što je je idiom **hither and tither** stilski obilježen kao arhaičan, dok se **here and there**, za razliku od izvorne jedinice, osim u prostornom, realizuje još i u vremenskom značenju (1. in one place and another 2. from time to time; Merriam Webster Dictionary).

(LM, II: 248)	(Mening, str. 37)	(Savić-Rebac, str. 276)	(Prvulović, II: 249)
vješto svoje polete snovaše na krilima <i>tamo i ovamo</i>	Eternity was crowned with great veil, And its wide flights sent dreams <i>now here now there</i>	Eternity there flew, with splendor crowned, On wings that raised and bore her <i>to and fro</i>	Skillfully wafted in intricate flying, On her wings, carried <i>hither and tither</i>

V Zaključak

Ukoliko se, nakon što je analiza pokazala da određeni ekvivalenti koji se smatraju paralelama na sistemskom nivou ne mogu u svakom kontekstu biti i prevodni supstituti i obrnuto – da se svi prevodni korespondenti ne mogu smatrati ekvivalentima na nivou jezičkog sistema, vratimo pitanju sa početka – da li postoji intrajezička frazeološka ekvivalencija, odgovor može biti i potvrđan i odričan, u zavisnosti od načina na koji je posmatramo. Ukoliko tražimo tzv. apsolutne ekvivalente koji se na sistemskom nivou podudaraju u svim ili većini parametara, a da su pritom u gotovo svim autentičnim tekstovima međusobno zamjenljivi, odgovor je u većini slučajeva negativan. Ukoliko pak tražimo funkcionalnu ekvivalenciju, tj. paralele koje u određenim situacijama i kontekstu mogu biti smatrane ekvivalentima, onda je odgovor pozitivan i stoga bi, na osnovu podataka do kojih bi se došlo putem kontrastivnih istraživanja i prevodne analize, ove funkcionalne ekvivalente, ukoliko se sa izvornim jedinicama podudaraju u izvjesnom smislu i na sistemskom nivou, bilo moguće registrovati i u frazeološkim rječnicima.

Literatura:

Izvori:

- Marojević, R. (2005) *Gorski vijenac. Kriičko izdanje. Tekstologija*. Podgorica: CID
- Mrkić, D. (1985) *Mountain Laurel*. Ottawa: Commoners' Publishing.
- Petrović, P. Nj. (1997) *The Mountain Wreath. Translated into English by Vasa D. Mihailovich*, Beograd: Serbian Europe.
- Prvulović, Ž. (2002) *The Ray of the Microcosm*. Beograd: Njegoševa zadužbina.
- Savić-Rebac, A. (1986) *Njegoševa Luča Mikrokozma*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
- Petrović, P. Nj. (2006) *The Rays of Microcosm. Translation from the Serbian Original by Professor Clarence A. Manning*. Beograd: BIG štampa.

Wiles, W. J. (1930) *The Mountain Wreath*. London: George Allen & Unwin, Ltd.
Elektronski korpus engleskog jezika iWeb: <https://www.english-corpora.org/iweb/>

Rječnici:

- Ammer, C. (1997) *The American Heritage Dictionary of Idioms*. Boston: Houghton Mifflin Harcourt.
- Bujas, Ž. (2005) *Veliki englesko-hrvatski rječnik*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Cowie, A. P., Mackin, R. (1975) *Oxford Dictionary of Current Idiomatic English*. Oxford: Oxford University Press.
- Flavel, L., Flavel, R. (1992) *Dictionary of Idioms and their Origins*. London: Kyle Cathie Limited.
- Flonta, T. (2012) *A Dictionary of English and Romance Languages Equivalent Proverbs*. North Charleston SC: CreateSpace Independent Publishing Platform.
- Kovačević, Ž. (2002) *Srpsko-engleski frazeološki rečnik*. Beograd: "Filip Višnjić".
- Long, H. T. ed. (1979) *Longman Dictionary of Idioms*. Harlow: Longman.
- Matešić, J. (1982) *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Milosavljević, B. (2007) *Srpsko-engleski rečnik idioma*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Milosavljević, B., Vilijams-Milosavljević, M. (2007) *Srpsko-engleski rečnik idioma*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Mieder, W., ed. (1992) *A dictionary of American Proverbs*. New York-Oxford: Oxford University Press.
- Speake J., Simpson, J.R. (2003) *The Oxford Dictionary of Proverbs*. Oxford: Oxford University Press.
- Stevanović, M., Vujanić, M., Odavić, M., Tešić, M. (1983) *Rečnik jezika Petra II Petrovića Njegoša. Knjiga Prva: A-O*. Beograd-Cetinje: Vuk Karadžić–Narodna knjiga–Obod–Prosveta–SANU–Srpska književna zadruga–CANU.
- Stevanović, M., Vujanić, M., Odavić, M., Tešić, M. (1983) *Rečnik jezika Petra II Petrovića Njegoša. Knjiga Druga: P-Š*. Beograd-Cetinje: Vuk Karadžić–Narodna knjiga–Obod–Prosveta–SANU–Srpska književna zadruga–CANU.
- Strauss, E. (2012) *Dictionary of European Proverbs, Volume I*. London and New York: Routledge.
- Vujanić, M. i dr. (2007) *Rečnik srpskoga jezika*. Novi Sad: Matica Srpska.
- Vrgoč, D., Fink-Arsovski, Ž. (2008) *Hrvatsko-engleski frazeološki rječnik: Croatian-English Dictionary of Idioms*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Cambridge Academic Content Dictionary:
<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/>
- Cambridge Academic Dictionary: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/>
- Cambridge Advanced Learner's Dictionary and Thesaurus:
<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/>
- Cambridge Dictionary of English: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/>
- Cobuild Advanced English Dictionary: www.collinsdictionary.com
- Collins Cobuild Advanced English Dictionary:
<https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english>
- Collins Cobuild Dictionary: <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english>
- Collins English Dictionary: <https://www.collinsdictionary.com/>
- Collins Thesaurus: <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english-thesaurus>
- Dictionary.com: <https://www.dictionary.com/>
- Longman Dictionary of Contemporary English: <https://www.ldoceonline.com/>
- Macmillan Dictionary: <https://www.macmillandictionary.com/>

Merriam Webster Dictionary: <https://www.merriam-webster.com/>
Online Etymology Dictionary: <https://www.etymonline.com/>
Oxford English Dictionary Online: <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/>
The Free Dictionary by Farlex: Dictionary, Encyclopedia and Thesaurus:
<https://www.thefreedictionary.com/>

Naučni radovi:

- Awwad, M. (1990) *Equivalence and translatability of English and Arabic idioms*. In: Papers and Studies in Contrastive Linguistics, 26. Poznan: Adam Mickiewicz University. 57-67.
- Bassnet, S. (1991) *Translation studies*. London and New York: Routledge, Taylor and Francis Group.
- Bassnet, S., Lefevre, A. (1990) *Translation, History and Culture*. London: Pinter Publishers.
- Bassnet, S., ed. (1997) *Translating Literature*. Cambridge: D. S. Brewer.
- Beissinger, M. (1999) *Epic, Gender, and Nationalism: The Development of Nineteenth-Century Balkan Literature*. In: Tylus, J. and Wofford, S., eds.: *Epic Traditions in the Contemporary World: The Poetics of Community*. Berkeley: University of California Press. 69-86.
- Benzon, I. (2006), *Pridruživanje frazema s komponentom naziva za odjeću konceptualnim poljima*. *Fluminensia*, 18/2. Rijeka: Odsjek za kroatistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Rijeci. 85-114.
- Berman, Antoon (1999) *Prevođenje i slovo ili konačište za dalekog*. Beograd: Rad.
- Casas-Monroy R., Hernandez-Campoy, J. M. (1995) *A Sociolinguistic Approach to the Study of Idioms: Some Anthropological Sketches*. *Cuadernos de Filología Inglesa*, 4. Murcia: Universidad de Murcia. 43-61.
- Colson, J. P. (2008) *Cross-linguistic Phraseological Studies: An overview*. In: Granger, S., F. Meunier, eds.: *Phraseology. An Interdisciplinary Perspective*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, 191–206.
- Cowie, A. (1998) *Phraseology: Theory, Analysis, and Applications*. Oxford: Clarendon Press.
- Cowie, A. P. (1994) *Phraseology*. In: Asher, R. E., ed.: *The Encyclopedia of Language and Linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 3168–3171.
- Crystal, D. (1980) *A first dictionary of linguistics and phonetics*. London: Andre Deutsch.
- Dešić, M. (1990) *Iz srpskohrvatske leksike*. Nikšić: Univerzitetska riječ.
- Dobrovol'skij, D., Piirainen, E. (1999) 'Keep the wolf from the door'. *Animal symbolism in language and culture*. *Proverbium* 16. Burlington: University of Vermont. 61–93.
- Dobrovol'skij, D., Piirainen, E. (2005) *Figurative Language: Cross-Cultural and Cross-Linguistic Perspectives*. Amsterdam: Elsevier.
- Dobrovol'skij, D. (2011) *Cross-Linguistic Equivalence of Idioms: Does it Really Exist?* In: Pames, A., Dobrovol'skij, D., eds.: *Linguo-Cultural Competence and Phraseological Motivation*. Baltmannsweiler, Schneider Verlag Hohengehren. 7-24.
- Dragičević, R. (2010) *Leksikologija srpskog jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Эльжуркаева М. Я. (2013) *Проблемы перевода фразеологических единиц*. Санкт-Петербург: Реноме.
- Everaert, M. et al., eds. (1995) *Idioms: Structural and Psychological Perspectives*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.

- Fernando, C. (1996) *Idioms and Idiomaticity*. Oxford: Oxford University Press.
- Filaković, S. (2008) *Frazeologija u djelima Ivane Brlić-Mažuranić*. Život i škola, LIV/19. Osijek: Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti. 37-64.
- Fink-Arsovski, Ž. (2002) *Poredbena frazeologija: pogled izvana i iznutra*. Zagreb: FF Press Filozofski fakultet.
- Gläser, R. (1984) *The Translation Aspect of Phraseological Units in English and German*. Papers and Studies in Contrastive Linguistics, 18. Poznan: Adam Mickiewicz University. 123–134.
- Glucksberg, S. (2001) *Understanding Figurative Language: From Metaphor to Idioms*. Oxford: Oxford University Press.
- Glušica, R. (2013) *Somatski frazeologizmi sa sastavnicom glava u Gorskom vijencu (Kognitivnolingvistički pristup)*, Riječ, 10. Nikšić: Institut za jezik i književnost Filozofskog fakulteta. 11-28.
- Goy, E. D. (1995) *The Sabre and the Song. Njegoš: The Mountain Wreath*. Belgrade: Serbia P.E.N. Publications.
- Granger, S., Paquot, M. (2008) *Disentangling the phraseological web*. In: S. Granger, F. Meunier, eds.: *Phraseology: An Interdisciplinary Perspective*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins. 27-51.
- Gries, Th. S. (2008) *Phraseology and linguistic theory: A brief survey*. In: Granger, S., Meunier F., eds.: *Phraseology: An interdisciplinary perspective*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 3–27.
- Гура А. В. (1997) *Символика животных в славянской народной традиции*. Москва: Издательство «Индрик».
- Hlebec, B. (1989) *Opšta načela prevodenja*. Beograd: Naučna knjiga.
- Healey, A. (1968), *English Idioms*. Kivung, Vol. No.2. Port Moresby: The Linguistic Society of Papua New Guinea. 71–108.
- Holandi, R. (2011) *Language symbolism in animalistic phraseology (A contrastive study on English and Bulgarian)*. In: Pamies, A., Dobrovolski, D., eds.: *Linguo-Cultural Competence and Phraseological Motivation*. Baltmannsweiler: Schneider Verlag Hohengehren. 255–270.
- Hrnjak, A. (2005) *Geste i mimika kao izvori frazeologije: (na primjeru hrvatske frazeologije)*. Filologija, 44. Zagreb: HAZU, Razred za filološke znanosti. 29–50.
- Jovanović, A. (2015) *Osnovi teorije prevodenja sa kritičkim poređenjem prevoda*. Beograd–Zagreb: Factum izdavaštvo.
- Karadžić, V. S. (1837) *Montenegro und die Montenegriner. Ein Beitrag zur Kenntnis der europäischen Türkei und des Serbischen Volkes*. Stuttgart – Tübingen: J.G. Cott'scha.
- Karadžić, S. V. (1985) *Srpske narodne poslovice*. Beograd: Prosveta – Nolit
- Krimer-Gaborović, S. (2011) *Semantička i tvorbena sintagmatika leksema kojima se imenuju boje u engleskom i srpskom jeziku. Kognitivnolingvistički pristup*. Doktorska disertacija, neobjavljena. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Krimer-Gaborović, S. (2014) *The Semantics of the Blue Colour Category in English and Serbian*. Zbornik u čast Druginji Pervaz: Engleski jezik i anglofone književnosti u teoriji i praksi. Novi Sad: Filozofski fakultet. Univerzitet u Novom Sadu. 239–257.
- Lakoff, G. (1988) *Cognitive semantics*. In: Eco, U., Santambrogio M., Violi, P., eds.: *Meaning And Mental Representations*. Bloomington, IN: Indiana University Press. 119–154.
- Lakoff, G., Johnson, M. (1980) *Metaphors we live by*. Chicago: Chicago University Press.

- Langlotz, A. (2006) *Idiomatic Creativity. A Cognitive Linguistic Model of Idiom Representation and Idiom Variation in English*. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Lefevere, A. (1992) *Translating Literature: Practice and Theory in a Comparative Literature Context*. New York: The Modern Language Association of America.
- Marojević, R. (1988) *Lingvistika i poetika prevođenja*. Beograd: Naučna knjiga.
- Marojević, R. (1999) *Gorski vijenac. Izvorno čitanje*. Beograd: Unireks.
- Menac, A. (1994) *Hrvatska frazeologija*. Zagreb: Knjigra.
- Mršević-Radović, D. (1987) *Frazeološke glagolsko-imeničke sintagme u savremenom srpskohrvatskom jeziku*. Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Mršević-Radović, D. (2008) *Frazeologija i nacionalna kultura*. Beograd: Društvo Nida, E., Taber, C. (1969) *The Theory and Practice of Translation*, Leiden: Brill.
- Pamies, A. (2009) *National Linguo-Cultural Specificity vs. Linguistic Globalization: The Case of Figurative Meaning*. In: Korhonen, J., Mieder, W., Piirainen, E., Piñel, R., eds.: *Phraseologie - Global - Areal - Regional*. Tübingen: Gunther Narr. 29–42.
- Pejanović, A. (2010) *Frazeologija Gorskog vijenca*. Podgorica: CANU.
- Piirainen, E. (2008a) *Figurative phraseology and culture*. In: S. Granger, F. Meunier, eds.: *Phraseology: an Interdisciplinary Perspective* Amsterdam – Philadelphia, John Benjamins. 207–228.
- Piirainen, E. (2008b) *Phraseology in a European Framework: A Cross-Linguistic and Cross-Cultural Research Project on Widespread Idioms*. In: Granger, S., Meunier, F., eds.: *Phraseology: an Interdisciplinary Perspective* Amsterdam – Philadelphia, John Benjamins. 243–258.
- Piirainen, Elisabeth (2011) *Idiom Motivation From Cultural Perspectives: Metaphors, Symbols, Intertextuality*. In: Pamies, A., Dobrovol'skij, D., eds.: *Linguo-Cultural Competence and Phraseological Motivation*. Baltmannsweiler: Schneider Verlag Hohengehren. 65–74.
- Ristić, G. (2013) *Somatizmi u nemačkoj i srpskoj frazeologiji (kontrastivna istraživanja)*, Novi Sad: Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu.
- Sabban, A. (2007) *Culture-Boundness and Problems of Cross-Cultural Phraseology*. In: Burger, H., Dobrovol'skij, D., Kühn, P., Norrick, N. R., eds.: *Phraseologie / Phraseology. An International Handbook of Contemporary Research*, 1. Berlin: Mouton de Gruyter. 590–604.
- Sabban, A. (2008) *Critical Observations on the Culture-boundness of Phraseology*. In: Granger, S., Meunier, F., eds.: *Phraseology: An Interdisciplinary Perspective* Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins. 228–241.
- Stevanović M. (1990) *O jeziku Gorskog vijenca*. Beograd, Naučna knjiga.
- Valero-Garcés, C. (1997) *Contrastive Idiomatology and Translatability of English and Spanish Idioms*. *Papers and Studies in Contrastive Linguistics* 32. Poznan: Adam Mickiewicz University. 29–38.
- Venuti, L., ed. (2000) *The Translation Studies Reader*. London and New York: Routledge.
- Vušović, D. (2004) *O Njegoševom jeziku*. Podgorica: Oktoih.
- Zykova, I. V. (2011) *Contrastive Studies: Levels and Stages of Research on Phraseologisms of Different Languages*. In: Pamies, A., Dobrovol'skij, D. eds.: *Linguo-Cultural Competence and Phraseological Motivation*. Baltmannsweiler: Schneider Verlag Hohengehren. 147–156.
- Zykova, I. V. (2013) *Phraseological Meaning As A Mechanism Of Cultural Memory*. In: Szerszunowicz, J., ed.: *Intercontinental Dialogue on Phraseology: Research on Phraseology Across Continents. Volume Two*. Bialystok: University of Bialystok Publishing House. 388–407.

Jelena MRKAJIĆ

CROSS-LINGUISTIC PHRASEOLOGICAL EQUIVALENCE: DEGREES,
KINDS AND IMPLICATIONS FOR PHRASEOGRAPHY

(the case of the English language translation correspondents of Njegoš's
phraseolexicon)

Summary

This paper discusses cross-linguistic phraseological equivalence in terms of both different kinds (translation and systematic equivalence) and different degrees (full equivalents, partial equivalents, phraseological parallels, non-equivalents). Moreover, we strive to analyze descriptive tools and parameters for evaluating semantically similar idioms of both the source and target language in terms of their functional equivalence, since parallels in the actual meaning and/or forms and imagery do not necessarily guarantee equivalence in language use. Since the best way to ascertain potential differences is to inquire into functioning of phraseological units in concrete texts/corpora, we analyze phraseological units which are correspondingly used in the authentic text of Njegoš's works *The Mountain Wreath* and *The Ray of the Microcosm* and their English translations. Therefore, the analysis accounts not only for the potential cross-linguistic correspondences in phraseological semantics, but also for relevant differences in their syntactics and pragmatics, and in turn, their implications for phraseography.

Key words: phraseology, (cross-linguistic) phraseological equivalence, phraseography, translatology.

Tihana HRG (r. ZBAŠNIK)
Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet
tihana.zbasnik@uniri.hr

POLEMIČKI DISKURS U KUŠAROVOJ KNJIZI: *DUBROVČANI, JESU LI HRVATI?*

Rad se bavi polemikom kao posebnim diskursnim tipom. Nastoje se utvrditi njezine značajke koje se potom analiziraju na primjeru Kušarove knjižice *Dubrovčani, jesu li Hrvati?* U spomenutom se djelu promatraju argumentacijske strategije kojima se autor služi kako bi širu javnost uvjerio u ispravnost svojih navoda. Također, razmatrat će se autorov stav prema temi, njegova emocionalnost, ekspresivnost i autoreferencijalnost. Naposljetku se nastoji utvrditi važnost Kušarova teksta u znanstvenom i lingvističkom smislu, ali i u okviru hrvatske, napose dubrovačke povijesti.

Ključne riječi: znanstveni diskurs, diskursni tip, polemika, polemičnost, argumentacija, ekspresivnost, Marcel Kušar

O polemici kao zasebnom diskursnom tipu

Analiza određene polemike ili polemičkog stila iziskuje i definiranje te svojevrsnu klasifikaciju žanra. U tom smislu, što se polemike tiče, ne možemo postupati kao s drugim žanrovima jer se radi o specifičnom diskursnom tipu, odnosno *polemika se kao žanr ili diskursni tip pokazala nepodatnom uobičajenim klasifikacijama* (Badurina 2010: 69). Sama ta činjenica navodi nas na to da će analizi trebati pristupiti na drugačiji i složeniji način, no pokušat ćemo ju makar okvirno definirati i istaknuti njezine odrednice.

Riječ polemika dolazi od grčke riječi *polemos* (Bagić 1999: 17), što nam mnogo govori o njezinu karakteru. *Polemos* znači rat, a polemika se kao takva i zasniva na svojevrsnoj inačici ratovanja, samo što se ovdje naravno radi o ratovanju argumentima ili/i stavovima. Dubravko Jelčić definira ju kao *borbu, oštar i nemilosrdan sukob dvije nepomirljivo suprotstavljene teze, frontalni sudar ideja koje se međusobno isključuju* (1995: 153). Prema tome polemika podrazumijeva supostojanje najmanje dviju suprotnih strana pri čemu je od presudne važnosti istaknuti i dosljedno braniti upravo vlastitu. Polemičari nikad ne odustaju od vlastitih stajališta jer bi to značilo priznati poraz. Sukladno tome polemike ne možemo smatrati zatvorenim tipom teksta, tekstem u kojemu je 'stvar riješena', već upravo suprotno – riječ je o tekstovima u kojima je sukob oštar, agresivan, strastven i naposljetku nerazrješiv (Bagić 1999: 19–20). Na recipijentu ostaje da, s obzirom na argumente, samostalno prosudi u korist jednoga ili drugoga stajališta. Ponovo ističemo postojanje dviju strana zbog toga

što, da bi uopće nastala polemika, mora postojati pitanje/tema koja pretpostavlja mogućnost polemiziranja, odnosno mogućnost zauzimanja različitih stavova. Nedvojbeno je da su za to prikladne mnoge teme vezane za čovjeka (i ne samo za njega) a usto je *svim oblicima ljudskog djelovanja svojstveno nadmetanje, tj. potreba za 'osvajanjem' što aktivnije egzistencijalne pozicije* (Bagić 1999: 17), pa se polemizirati može zaista o mnogočemu. To se odnosi na kulturu, sport, obrazovanje, školstvo, zdravstvo, politiku, vjeru, medije, društvo općenito, moralne vrijednosti i naravno znanost i znanstvena pitanja, što držimo i posebno zanimljivim područjem polemike. Djelomično smo sada polemiku smjestili u područje znanstvenoga diskursa, međutim usporedimo li zakonitosti znanstvenoga diskursa s načinima iznošenja stavova i argumenata u polemici, uvidjet ćemo da već pri prvoj klasifikaciji odnosno pokušaju ukalupljivanja ovoga žanra nailazimo na odstupanja. Znanstveni stil naime karakteriziraju objektivnost, apstraktnost, korištenje prvoga lica množine odnosno „autorskoga mi“ ili „mi skromnosti“, potpuna rečenična struktura u kojoj nema podrazumijevanoga, izbjegavanje subjektivnih stavova, emocionalnosti i frazeologizama.¹

Već nam navedene odrednice jasno daju do znanja da polemika kao žanr, pa čak i kada govori o znanstvenim pitanjima, izlazi iz okvira znanstvenoga stila ili barem onoga što se odnosi na *naša očekivanja od znanstvenoga teksta* (Badurina 2010: 72). Ona svakako sadrži elemente tog stila, ali se od njega istodobno i odmiče subjektivnošću govornika i sugovornika (koja se prije svega postiže uporabom prvoga lica), te emocionalnošću njihova izraza. Kako navodi Badurina, *polemika se u tom smislu pozicionira upravo na suprotnome polu!* (2010: 72). Treba naglasiti da pritom ne mislimo kako polemika izlazi iz okvira znanstvenoga diskursa. Ona je svakako njegov važan dio, napose zbog činjenice da zaključci koji proizlaze iz polemike mogu biti itekako značajni u okviru znanstvenih spoznaja. Prema tome, nauštrb se objektivnosti i izbjegavanja emocionalnosti u polemici *dopušta adekvatan (oštriji) ton i izraz* (Palašić-Ivanetić 2016: 181).

Polemiku je žanrovski pokušao odrediti i Krešimir Bagić, koji navodi različite definicije i rječničke opise pojma te sažeto zaključuje da je temeljna odlika svake polemike *sukob različitih mišljenja o kakvoj stvari* (1999: 19). Do istoga zaključka dolaze i Lada Badurina i Nikolina Palašić ističući kako u polemici u prvi plan dolaze stavovi i odnos sugovornika, a ne predmet oko kojega se polemizira, te kako su *zastupana stajališta u polemici nužno nepomirljivo suprotstavljena* (2016: 267). Upravo ju takvo određenje čini specifičnim diskursnim tipom jer u prvi plan dolazi namjera sugovornika i njegovi stavovi o predmetu o kojem govori, a ne sam predmet. Polemičari će stoga uporno i dosljedno braniti svoje stavove i dokazivati svoje istine jer se ovdje ne radi samo o sukobu argumenata između dviju osoba koje jedna drugoj nastoje nešto dokazati. Polemike se vode prvenstveno za širu javnost te sukladno tome predstavljaju *javno sučeljavanje mišljenja (...)*, one se *redovito vode zbog neke javnosti* (Badurina 2010: 70). Iz toga proizlazi da polemičari svoje stavove iznose i potom brane prvenstveno zbog čitatelja/slušatelja, njima je važno dokazati javnosti da je

¹ usp. više u Silić, 2006: 43–64

njihov stav jedini ispravan te paralelno da je onaj suprotne strane neispravan i neutemeljen. Polemike se redovito objavljuju u javnim medijima: na radiju, televiziji ili pak u novinama. Javnost i aktualnost kao bitno obilježje polemike ističu i Badurina i Palašić, koje navode kako su polemički tekstovi u pravilu *objavljivani u periodici – u časopisima, ali i tjednim i dnevnim novinama* (2018: 481). Zbog navedenoga bismo mogli zaključiti da polemika pripada publicističkom stilu, pa se u tom smislu može problematizirati klasična podjela na funkcionalne stilove. Na isti je način, kao dio publicističkoga funkcionalnog stila, određuje i Marina Katnić-Bakaršić, te navodi kako *polemike koje nemaju estetsku funkciju ne spadaju u književno-publicistički stil, već u neki drugi: tako se razlikuje naučna polemika kao žanr naučnog stila, ili dnevno-politička polemika, koja spada u žurnalističke žanrove* (2001: 181). Polemiku dakle ne možemo ograničiti na samo jedan stil. U njoj pronalazimo i elemente znanstvenoga, ali i književno-publicističkoga i razgovornoga stila. Kada polemiku pokušamo žanrovski odrediti, moramo biti svjesni da nećemo moći postaviti čvrste granice. No ono što zasigurno treba biti jasno definirano jest razlika između polemike i polemičnosti kao inherentnog svojstva kojega teksta (Badurina-Palašić 2018: 481). Polemičke tonove nalazimo u kritikama, reakcijama na određeni tekst, dnevnim novinama, izjavama i mnogim drugim oblicima pisanoga ili govorenoga iznošenja stavova, ali pravi polemički tekstovi su zapravo metatekstovi, čija bi se obilježja mogla sažeti u nekoliko odrednica:

- postojanje teksta na koji se polemičar referira (intertekstualnost) i koji se nastoji opovrgnuti
- utemeljena argumentacija
- cilj je pridobiti „naklonost“ javnosti i prikazati oponenta u negativnom svjetlu
- eksplicitno iznošenje vlastitih stavova
- ekspresivnost u izrazu
- ne dolazi do kompromisa sukobljenih strana

Navedeni su elementi najčešće sastavni dio svake polemike, no nisu i jedini. Već smo ranije naveli kako je riječ o žanru čije se granice pri svakoj klasifikaciji ne mogu s lakoćom uspostaviti niti su kao takve poželjne. Cilj je ovome radu prvenstveno okvirno definirati polemiku, a zatim pristupiti analizi konkretnoga teksta.

Pogled u prošlost

Suvremena literatura vrlo se malo bavi polemikom. U njezinu definiranju okušali su se autori poput Igora Mandića (1975), Ivana Krtalića (1982), Krešimira Bagića (1999), Marine Katnić-Bakaršić (2001), Lade Badurine i Nikoline Palašić (2018). Njihova su promišljanja bila temelj ovome radu i iz njih je iznjedrila pretpostavka o polemici kao posebnom i složenom diskursnom tipu. No prije nego što krenemo u analizu konkretnoga polemičkoga teksta, osvrnimo se kratko na njezinu povijest.

U najširem smislu riječi mogli bismo reći da je polemike (ili barem polemičkih tonova) bilo oduvijek i da potreba za iznošenjem vlastitih stavova, pa i pobijanjem tuđih, neće nestati sve dok postoji čovječanstvo. U tom smislu govori i Predrag Matvejević *navodeći kako je vrijeme u kojemu nema polemike – ili pak u kojem su polemike periferne i površinske, lokalizirane ili lokalističke – vrijeme stagnacije, održavanje postojećeg stanja...*(1977: 1). Ako je tomu doista tako i ako polemika postoji od davnina, postavlja se pitanje zašto je korpus vrijednih polemičkih tekstova neznatan i zašto o polemici kao žanru ne nalazimo jednoznačnu definiciju koja bi bila uporište za analizu? Valja ovdje naglasiti kako ne smijemo poistovjećivati različite rasprave, reakcije i diskusije s polemikom. Ona je umnogome složenija, pa u tome vjerojatno i leži odgovor na prethodno postavljeno pitanje.

Kada govorim o polemikama o jezikoslovnim temama, zanimljivo je da je kroz povijest razvoja hrvatskoga jezika neslaganja bilo mnogo (naročito u 20. stoljeću kada su se postavljala goruća pitanja o hrvatskome pravopisu, ali i ne tako davne 2000. i 2001. godine), ali je pravih polemika bilo malo. Badurina, primjerice, Ivu Pranjkovića ističe kao jednog od rijetkih dobrih i vještih polemičara (2010 : 69) te svoj vrijednosni sud obrazlaže činjenicom da kvalitetne polemike nema bez utemeljene argumentacije koja počiva na čvrstim stajalištima, ali istodobno otvara prostor za repliku (2010: 72). Od presudne je važnosti u svakoj polemici upravo argumentacija koja će supolemičara implicitno navesti na iznošenje protuargumenata, po čemu ju onda razlikujemo od primjerice kritike. Moglo bi se pogrešno zaključiti kako je upravo kritika žanr iz kojega je kasnije iznjedrila polemika. Na to je ukazao i Bagić ističući kako počeci kritike u današnjem smislu riječi datiraju u 19. stoljeće, a da su prije toga postojali samo kritičari (1999: 23)². Nedvojbeno je da kritika i polemika imaju zajedničkih dodirnih točaka, napose zbog činjenice da se u objema vrstama kritiziraju tuđi navodi i iznose vlastiti sudovi, no ipak je riječ o dvama različitim žanrovima. Polemika je, navodi Bagić, proizašla iz dijaloga i satire (1999: 22). Satira je forma kojoj je dominantno obilježje ismijavanje različitih pojavnosti, ponajviše ljudskih mana i poroka, a upravo se takvim načinom izražavanja služe polemičari. Što se pak dijaloga tiče, bilo bi logično zaključiti kako polemičari već samom reakcijom (mogli bismo ju nazvati odgovorom) na tuđi tekst razvijaju neku vrstu razgovora, no o logičnosti ćemo toga navoda nešto više reći u nastavku.

Dijalog i argumentacija u polemici

Svaka razmjena mišljenja i svaki vid komunikacije nužno pretpostavlja uspostavu dijaloga, no postavlja se pitanje možemo li polemiku uopće smatrati dijalogom i ako možemo, o kojem je tipu dijaloga riječ?

Marina Kovačević i Lada Badurina smatraju je zanimljivom formom jer *čak i u pisani diskurs unositi elemente dijalogičnosti, razgovornosti, a postojanje*

² prema Thibaudet, Albert (1944), *Fiziologija kritike*, Hrvatski izdavački bibliografski zavod, Zagreb, preveo: Marijan Štetić, str. 5.

drugoga – ili čak samo svijest o njegovu postojanju – polemiku će najviše odvojiti od ostalih žanrova (2001: 55).

Dijalog općenito smatramo razgovorom, razmjenom mišljenja, formom u obliku pitanja i odgovora. Lada Badurina i Ivo Pranjković u radu *O dijalogu* donose kratak pregled definicija dijaloga, pri čemu ističu onu ruskih formalista kako je *dijalogu svojstvena smjena akcije i reakcije sugovornika, koja stvara napetost karakterističnu za komunikaciju uopće* te se sukladno tome ističu tri aspekta i tri tipa dijaloga (2014: 218–226). Za nas je ovdje značajan prvi tip u kojemu je naglašen odnos između sugovornika i u kojemu do izražaja dolazi njihova emocionalnost. Jedan od ekstremnijih primjera toga tipa jest svađa, a opće je poznato da se u polemikama sugovornici vrlo često približe upravo takvom načinu izražavanja. Zbog toga je Krtalić smatra *prljavim većom naše književnosti i kulture* (1982: 7). Držimo da su takvi oblici neprimjereni te da se svaka dobra polemika zadržava na granici dobrog ukusa. Pod tim podrazumijevamo čvrstu i primjerenu argumentaciju, a nikako ne pisanje s jedinim ciljem - da bi se nekoga omalovažavalo ili uvrijedilo. Prema navedenim definicijama itekako je vidljivo da polemiku ne možemo smatrati „klasičnim“ dijalogom. Polemičari, naime, nikako nemaju intenciju pozvati sugovornika na sudjelovanje u razmjeni mišljenja, već upravo suprotno - cilj je sugovornika dovesti do toga da odustane od replika, da prekine komunikaciju. U tom smislu govori i Bačić te navodi da je polemika zapravo *izigravanje dijaloga: ona je dijalog dviju monoloških svijesti, ona slijedi strukturu dijaloga, a poriče njegov smisao* (1999: 20). Konkretnije, u polemici se slijedi dijaloška struktura, ali je replika upućena prije javnosti negoli onome s kim se polemizira. Upravo zbog toga, s pravom ističe Lada Badurina, trebalo bi *definirati pojam polemičkoga dijaloga (...) povesti računa o intencijama (su)polemičara te ustanoviti uspostavljaju li oni uopće – i, ako da, s kime? – dijalog!* (2010: 70). Specifičnost se polemičkoga dijaloga očituje i u tome što može dovesti do konflikta jer *nećemo polemizirati s nekim tko se već slaže s nama, već, naprotiv, s osobom koja nam ili kontrira ili je neodlučna kada je riječ o stavu koji treba zauzeti prema nekom problemu* (Badurina-Palašić 2016: 270). Već smo ranije istaknuli kako se polemike vode radi javnosti, a ne radi uvjeravanja sugovornika u ispravnost vlastitih stajališta. Zbog iste je te javnosti neprimjereno odustati od vlastitih teza, priznati pogrešku i ispravnost suprotnih stavova. Sukladno tome, jedna je od temeljnih osobina polemike persuasivnost, a polemika spada u retoričke vještine jer upravo retoriku od najranijih dana konstituirala publika kojoj se govornik obraća (Palašić-Ivanetić 2017 : 248 prema Stenzel 1986: 5). Završetkom se polemike smatra odustajanje jedne ili obje strana od daljnijega nadmetanja, a vrlo je važno procijeniti i odabrati pravi trenutak za to. Osim tog ključnog trenutka, dobar će polemičar ostaviti snažan utisak na publiku. Da bi uopće pridobio njezinu naklonost, nije toliko važno da argumenti kojima se služi budu čvrsto znanstveno utemeljeni koliko je značajno da budu efektivi. Štoviše, oko činjenica se i ne može raspravljati jer su one takve kakve jesu, nego se polemike vode oko interpretacije ili stava prema nekom problemu (Badurina-Palašić 2016: 271). Snaga argumenata, navodi Ivo Škarić, *ne leži u snazi istine koju oni iznose nego u uvjerenju slušatelja da bi izneseno moglo biti istinito* (2011: 13). Stoga će

polemičar koji želi uvjeriti javnost u ispravnost iznesenoga često pribjegavati čak i emocionalnim izrazima, podcjenjivanju i prikazivanju oponenta u negativnom svjetlu (*ad hominem*), promjeni teme, duhovitim upadicama, etiketiranjem³ i sličnim u znanosti manje prihvatljivim izrazima. S obzirom na već spomenute temeljne ciljeve polemike logično je očekivati tekst u kojemu će se autor referirati na oponenta ili neki predmet u vanjskome svijetu koji će biti potvrda njegovih teza, a nerijetko će referencija biti usmjerena i na njega samog. Tako će nam tekst mnogo toga reći o samome autoru: o njegovim stavovima, znanju, emocijama. U tom smislu govori se o autoprezentaciji ili samopromociji koja može biti ofenzivna, defenzivna, protektivna i asertivna (Palašić-Ivanetić 2017: 251 prema Schütz 1998: 3) te se ističu pozitivne i negativne tehnike prezentacije. Pozitivne uključuju naglašavanje vlastite vrijednosti, a negativne iskazivanje prijetnje, zaplašivanje, omalovažavanje drugoga i slično (Palašić-Ivanetić 2017: 252 prema Mummenday 1995: 141).

Zbog svega navedenoga polemiku ćemo promatrati kao specifičan diskursni tip, a na primjeru ćemo Kušarove knjižice pokušati utvrditi kojim se od navedenih postupaka služio ne bi li širu javnost uvjerio u istinitost svojih teza.

Riječ-dvije o Kušaru

Svestrani jezikoslovac iznimne naobrazbe, kako ga opisuje Lada Badurina u pogovoru knjige *Nauka o pravopisu jezika hrvackoga ili srpskoga* (1889), Marcel ili Marćel Kušar rođen je u Rabu 1858, gdje je i umro 1940. godine. U istome je gradu završio osnovnu školu, a potom se nastavio obrazovati u hrvatskoj gimnaziji u Rijeci te naposljetku i diplomirao na bečkome Sveučilištu. Već je za vrijeme srednjoškolskog obrazovanja pokazivao ljubav i zanimanje za hrvatski jezik, da bi se nešto kasnije počeo vrlo uspješno baviti i znanstvenim radom: poviješću hrvatskoga jezika, dijalektologijom, standardologijom (ponaјviše pravopisnom normom) te proučavao jezike hrvatskih pisaca, kao i narodnu književnost i folkloristiku (Badurina 2009: 89–90). Pravopisna je pitanja obrazlagao u već spomenutoj knjizi, koja se pojavljuje u pretisku, a objavio ju je u vlastitoj nakladi. O njezinu značaju govori i činjenica da se Ivan Broz njome služio u pisanju svojega pravopisa. Osim već spomenutog, pisao je jezikoslovne i dijalektološke rasprave, sastavio gramatiku za potrebe nastave hrvatskoga jezika u talijanskoj gimnaziji; objavljivao pjesme, prijevode, osvрте i polemike, u kojima se dosljedno zalagao za svoje stavove te uvelike pridonio hrvatskome jezikoslovlju. Napisao je i knjižicu *Dubrovčani, jesu li Hrvati?*, u kojoj je nastojao dokazati da taj grad, kao i njegovo stanovništvo, oduvijek pripadaju Hrvatskoj i hrvatskome narodu. Promatrat ćemo stoga njegovu argumentaciju, efektivnost, emocionalnost i stav prema temi te vidjeti je li uspio u svojoj nakani.

³ usp. više u Škarić, 2011: 89–97

Dubrovčani, jesu li Hrvati?

Već u prvim redovima svojih polemika Kušar iskazuje vlastiti stav prema porijeklu Dubrovčana. Izrijekom govori kako su Dubrovnik i Dubrovčani oduvijek hrvatski te ističe stalnu potrebu Srba za osporavanjem te činjenice. Štoviše, navodi kako u svojim nastojanjima čak i prelaze granice jednoga hrvatskoga grada, pa žele sebi prisvojiti i ono što nikada nije bilo njihovo. Pokušavajući osporiti sve što njegovi oponenti navode, važnim smatra istaknuti i proučiti prošlost i tradiciju s triju gledišta: narodnog, političko-vjerskog i književnog. U detaljnom razlaganju argumenata kroz spomenute tri točke očitovat će se specifičnosti Kušarova polemičkoga stila. One proizlaze i iz činjenice što ne polemizira s jednim već s nekoliko oponentata. Imenuje ih srpskom omladinom, a ponegdje i „omladinom dubrovačkom“, koja u Miklošićeve teze vjeruje kao u *kakvo evanđelje* (Kušar 1892: 6). Posljedično autor polemizira i s jezikoslovcima i povjesničarima čije su teze poslužile kao temelj u pokušaju „prisvajanja“ Dubrovnika. S druge strane ni Kušar u svojem tekstu ne zauzima položaj individue, već upravo suprotno – služi se osobnim zamjenicama za prvo lice množine, kojima želi istaknuti pripadnost hrvatskome narodu te implicitno pridobiti naklonost publike kojoj je i posvetio svoju knjižicu:

- (1) *Poznato je da se danas naš jezik cijepa u tri poglavita dijalekta: štokavštinu, čakavštinu i kajkavštinu.* (Kušar 1892: 2)
- (2) *A naprotiv znate li, do kojih su rezultata došli naši filolozi proučavajući pitanje ova narječja?* (ibid. 3)
- (3) *Po ovome bilo bi dakle dokazano, da se naš narod u prvo vrijeme svojeg saseljenja na jug (...)* (ibid. 4)

Korištenjem takvih zamjenica Kušar se poistovjećuje s hrvatskim narodom u cijelosti. Bez oklijevanja ističe pripadnost Hrvatskoj te izrijekom brani njezin teritorij, tradiciju i povijest.

Osim zamjenicama referiranje na samoga sebe očituje se i uporabom glagolskih oblika u prvome licu jednine i množine, tzv. autorskoga mi:

- (4) *Samo mi tvrdimo, da je Miklošić pogriješio (...)* (Kušar 1892: 7)
- (5) *Na temelju svega ovoga, što smo dosad raspravljali, zaključujemo napokon ovo dvoje (...)* (ibid. 11)
- (6) *Mi tvrdimo ovdje odrešito, da se književnici hrvatski razlikuju danas po tome od književnika srpskih, što oni' prvi pišu ijekavski i latinicom, ovi drugi ekavski i ćirilicom i spremni smo to odmah dokazati.* (ibid. 12)

Promotrimo li tehniku Kušarova polemiziranja, možemo bez ustručavanja zaključiti kako je riječ o vrsnome polemičaru. Na samome početku iznio je svoj stav, a potom ga na stotinjak stranica i obrazložio do najsitnijeg detalja. Brojne povijesno utemeljene činjenice koje je iznio u korist svojih navoda svjedoče nam o poznavanju problematike kojom se ovdje bavi, a mogao ih je poznavati jedino proučavanjem svekolike povijesne, pravne i književne literature. Kako bi dobio na vjerodostojnosti, često se pozivao na navode povijesnih osoba,

uglednih filologa i spisatelja (kako hrvatskih tako i srpskih, bosanskih, ruških...) te je njihova istraživanja i zapise koristio kao potvrdu svojih teza:

- (7) *Uzelo se je sada istraživati, što govore najstarije historijske vijesti o naseljima Hrvata i Srba, i učiti Konstantina Purfirogeneta, koji nam je te vijesti sačuvao.* (Kušar 1982: 2)
- (8) *Do ovoga je zaključka došao najprije Daničić, najveći filolog srpski (...)* (ibid. 3)
- (9) *Isto misli o razlikama izmegju čakavštine i štokavštine i prof. Jagić; a u najnovije vrijeme složio se je s Daničićem i Jagićem u tom pitanju i prof. Rešetar (...)* (ibid. 3–4)
- (10) *I ovu istinu priznao je jedan od najvećih naših filologa, koga "omladina dubrovačka" krsti srpskim filologom, prof. Budmani (...)* (ibid. 8–9)
- (11) *Ova je nauka dakako neizmjereno prijala našoj braći Srbima, jer je to bio divan kapital za srpsku propagandu, tim više što ju je pripovijedao najveći slavenski učenjak našega vremena, prof. Miklošić. Tu je nauku prisvojila naravno u svojoj knjizi i "omladina dubrovačka."* (ibid. 3)
- (12) *„To znamenito mjesto iz Vukova predgovora jasnije od sunca pokazuje," veli Klaić (u svojoj već višeput spomenutoj prekrasnoj študiji: "Hrvati i Hrvatska" na str. 47–48) „da su pravi historički Srbi, naime Srijemci ekavci..."* (ibid. 42)

S druge strane, u primjeru (11) svrha je isticanja vrijednosti profesora Miklošića i njegova rada sasvim suprotna. Kušar se naime njome služi ne kako bi potvrdio istinitost svojih tvrdnji, već kako bi istaknuo naivnost i nestručnost oponenta koji bez kritičkog promišljanja prenose zaključak jezikoslovca Miklošića. Iz navedenoga se može iščitati i Kušarov stav (prikazan postupkom *ad hominem*) prema „dubrovačkoj omladini“. Da ih smatra neiskusnima, naivnima, i ne suviše stručnima, svjedoče i sljedeći dijelovi njegove knjižice:

- (13) *I zbilja tu se je sve do danas sačuvala tako budna svijest hrvatska i hrvatsko ime, da je prava ludost poricati tim zemljama hrvatsko porijeklo.* (Kušar 1982: 21)
- (14) *U onome "srpski dohod" "ima omladinu" biti zaslijepio onaj naziv "srpski," "iz kojega ona opeta kao da izvodi nekakvo dubrovačko srpstvo. Ali da onaj pridjev srpski drugo ne znači, nego da je onaj danak u početku pripadao srpskim (srbijanskim) vladarima, to je jasno kao dan (...)* (ibid. 52)
- (15) *Što ovome ima zabaviti "omladina dubrovačka?" Evo što: ona ne nalazi, usprkos dokazanom tijesnom savezu Dubrovnika s ugarsko-hrvatskim kraljevima, da je Dubrovnik imao kakovih odnošaja s Hrvatskom. Ona priznaje naime prije neko mađarsko pravo na Dubrovnik nego li hrvatsko. Ali kad je "omladina" tako od strasti slijepa, neka je osvijesti Dubrovčanin Resti, koji ovako priznaje hrvatsko državno pravo za Dalmaciju (...)* (ibid. 70-71)
- (16) *Po ovome dakle vidimo, da je "omladina" slagala, kad je rekla, da su svi današnji Dubrovčani Srbi* (ibid. 86)

Štoviše, iz primjera (16) jasno je vidljivo da Kušar u nastojanju da obrani svoj jezik i svoj narod čak optužuje „dubrovačku omladinu“ za širenje laži, čime se polemika približava svađi i omalovažavanju:

I ne samo to. U duhu oštre borbe za svoj narod i jezik, Kušar pribjegava i pogrdnim izrazima:

(17) *I zbilja niko se u Dubrovniku ne sjeća da se je nazad 20, dapače imanje godina znalo ovdje za kakovu Srbadiju.* (Kušar 1982: 112)

Osim intelektualnih i moralnih vrijednosti autor se dotiče i vjerskih stajališta „omladine dubrovačke“ te ističe kako ih i po tom pitanju smatra nedosljednima:

(18) *Po ovome ne može se uzeti već a priori da je "omladina dubrovačka," koja je po vjeri katolička, prodahnuta pravim duhom i patriotizmom srpskim.* (Kušar 1982: 114)

(19) *I zbilja u "omladine dubrovačke (ako izuzmeš veoma malen broj njih u kojih kao da ima neko dublje srpsko osjećanje, premda se i to pojavlja više u formi negativnoj, kao mržnja na Hrvate, što su tobože klerikalci i natražnjaci, jer su ti "omladinci" svi slobodni duhovi, ili kako veli „L.G.Dubrovčanin“, ne vjeruju ni u palicu, a katolici su samo po imenu) srpstvo je samo prosta etiketa ili krabulja, pod kojom se drugo krije.* (ibid. 114–115)

Iz Kušarove se argumentacije, osim očigledno negativnog stava prema oponentima, jasno može iščitati i vrijednosni sud njihovih argumenata (pa čak i djela u cjelini), pri čemu se ponovo služi postupkom *ad hominem*:

(20) *Ali koliko vrijedi to Miklošićevo nagagjanje, to smo prije vidjeli.* (Kušar 1982: 14)

(21) *Krupnu je neistinu izrekla „omladina“ kad tvrdi da su se Dubrovčani sa srpskim vladarima lijepo pazili i to hoće još da ujamči svjedočanstvom dubrovačkih pisaca (...)* (ibid. 52)

(22) *Kad je „omladina“ su par doskočica i izvrnutih historijskih činjenica posrbila (kako ona misli) narodnost Dubrovčana i staru njihovu povijest, zapele joj oči i na lijepu dubrovačku staru literaturu.* (ibid. 72)

(23) *Iznijela svoje stare i od nas već pobijene šuplje argumente (...)* (ibid., 72)

(24) *Može li biti smiješnije i budalastije nauke od ove! Ona je po logičnoj snazi posve slična onoj drugoj, koju je u "Srpskom Glasu" iznio takogjer neki dubrovački "omladinac" pod imenom "Vlaha Koprivice," a koja glasi kad joj jezgru izvadiš ovako: "Dubrovčani jesu Srbi, zato što su Srbi. Živio!"* (ibid. 78)

(25) *Ovaj argumenat po tom kako svak vidi ne vrijedi ništa.* (ibid., 101)

(26) *Ti su članci napereni svi proti Hrvatima i hoće da dokažu da, je Dubrovnik srpski grad, ali kako je u "omladine" srpstvo više prkos nego li uvjerenje: to najobičnije biva, da se ovakovi tobože učeni članci prometnu napokon u pamflete i osobna napadanja ili u kundurarije.* (ibid. 115)

Kušar se, kao što vidimo, nije ustručavao jasno dati do znanja da protuargumente (kao i njihove tvorce) drži neozbiljnima, budalastima, smiješnima.

Iz navedenoga, ali i brojnih drugih primjera, na vidjelo izlaze Kušarove emocije prema oponentima ili, suprotno, pretpostavljene emocije oponenta prema Kušarovim navodima. Kao što smo vidjeli, najčešće ih izražava eksplicitno:

- (27) *Srbe to boli, mi znamo, i u nestašici valjanih razloga muče se, da pobiju naše argumente doskočicama i psovka, ali uviđajući po svojoj prilici sami, da takove stvari ne dokazuju ništa (van neznanstva i surovost onoga koji ih piše) (Kušar 1982: 85)*
- (28) *U jednom jedinom pogledu, to mi ne ćemo prešutjeti, neka se "omladina" ne boji, podupirali su neki noviji dubrovački pisci srpstvo u Dubrovniku (...)* (ibid. 98)
- (29) *Još bi "omladini" moglo zar pasti na um, da ustvrdi, da su Konavljani tim bili posrbljeni, što su usvojili jedan srpski običaj. Ali ovim postala bi odveć smiješna (...)* (ibid. 105)

Ovakvim postupcima Kušar želi pobuditi negativne emocije javnosti spram vlastitih protivnika i njihovih teza. Ponekad to čini i implicitno:

- (30) *Neka i sada "omladina," ako ima obraza, kliče: "Dakle srpski bijeli orao nije nikada opružio svoja krila nad zidinama Dubrovnika, i ako mogaše, jer srpski vladari znadijahu cijeniti slobodu svoje posestrime, a uz to je braniti od izvanjskijeh neprijatelja kao krv od svoje krvi. (Kušar 1982: 55, istakla T.H.)*

Istaknuti izraz u primjeru (30) upućuje na to da Kušar „dubrovačku omladinu“ smatra licemjernom te ju samo naizgled poziva na uzvratno polemiziranje glede pitanja koje, kako vidimo, smatra neospornim.

S istim ciljem – ciljem prikazivanja oponenta u negativnom svjetlu i postizanjem efektivnosti izraza – Kušar se vrlo vješto služi i sarkazmom:

- (31) (...) *i bili su čak prisiljeni, da povjere radnju spomenika jednom hrvatskom kiparu. Koliko su moćni ti Srbi u Dubrovniku!* (Kušar 1982: 111)
- (32) *Slijedi, da su Dubrovčani prema shvatanju velikoga "omladinskoga" meštra, prof. Miklošića, po narodnoj poeziji postanjem Hrvati, a ne Srbi* (ibid. 103)

Zaključno

Na kraju, služeći se metaforom, zaključuje odlučno Kušar: *Ogledali smo prošlost dubrovačku (...) i dokazali smo jasno i temeljito, da ona nosi na sebi neizbrisivi pečat hrvatski.* (Kušar 1982: 85) I doista, temeljitim se iščitavanjem Kušarove knjižice i ne može nametnuti drugačiji zaključak. Svoje je teze detaljno obrazložio, potvrdio ih povijesnim činjenicama te time ujedno u nasljeđe ostavio važne postavke o hrvatskoj (a ponajviše dubrovačkoj) povijesti. Borbi u obrani svoje domovine, naroda i jezika pristupio je sa stajališta jezikoslovca

ali i povjesničara, koji je temeljitim proučavanjem mnogobrojne literature na svjetlo dana iznio brojne činjenice u korist svojih teza. Usto Kušar se ovim svojim djelom istaknuo kao vrstan polemičar koji itekako poznaje predmet sporenja o kojemu polemizira. U žaru borbe za ono što smatra hrvatskim koristio se Kušar različitim argumentacijskim postupcima, pa tako i ostrim tonom i prikazivanjem oponenta u negativnom svjetlu. Naposljetku, to i jesu sastavni dijelovi svakoga polemičkoga teksta. Iako bi netko mogao prigovoriti zbog opsežnost izlaganja, valja naglasiti kako je svaka godina i povijesna osoba koju je spomenuo ispunila svoju svrhu. Često se tijekom pisanja obraćao svojim protivnicima pozivajući ih uzgred na repliku te dajući samo prividno mogućnost za opovrgavanje onoga što navodi. Svojom je vješto formuliranom argumentacijom Kušar (ponekad eksplicitno, a ponekad implicitno) javnost nastojao uvjeriti da je ono što govori nepobitna istina, a to i jest cilj svakog polemičkog teksta.

Izvori:

Kušar, Marcel (1892) *Dubrovčani, jesu li Hrvati? Preštampano uz njeke promjene i dodatke iz „Crvene Hrvatske“ Nakladom uprave „Crvene Hrvatske“*, Dubrovnik

Literatura:

- Badurina, Lada - Palašić, Nikolina (2016) *Tekst protiv teksta: o argumentaciji u polemičkom diskursu*, u: *Riječki filološki dani*, knjiga 10, ur. Badurina, Lada, Filozofski fakultet, Rijeka, 267-279.
- Badurina, Lada - Palašić, Nikolina (2018) *Polemike o hrvatskome jeziku i jezikoslovnim temama u 20. stoljeću*, u: *Povijest hrvatskoga jezika*, ur. Pranjković, I., Samardžija, M., 5. knjiga: 20. st.- prvi dio, Croatica, Zagreb, 479-523.
- Badurina, Lada – Pranjković, Ivo (2014) *O dijalogu*, u: *Sarajevski filološki susreti 2*, knjiga 1, ur. Palić, I., Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 216-226.
- Badurina, Lada (2010). *Polemičnost i polemike Ive Pranjkovića*, u: *Jezična skladnja: Zbornik o šezdesetogodišnjici prof. dr. sc. Ive Pranjkovića*, ur. Badurina, L., Mihaljević, V., Udruga đaka Franjevačke klasične gimnazije Visoko, Zagreb, 69-83.
- Bagić, Krešimir (1999) *Umijeće osporavanja: Polemički stilovi A.G.Matoša i M. Krleže*, Naklada MD, Zagreb.
- Hrvatski biografski leksikon, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=11579>
- Jelčić, Dubravko (1995) *Nove teme i mete*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb
- Katnić-Bakaršić, Marina (2001) *Stilistika*, Naučna i univerzitetska knjiga, Sarajevo.
- Kovačević, Marina – Badurina Lada (2001) *Raslojavanje jezične stvarnosti*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka.
- Krtalić, Ivan (1982) *Polemike u hrvatskoj književnosti*, u: *Pet slova rogatih*, knjiga 1, ur. Majetić, A., Mladost, Zagreb.
- Kušar, Marćel (1889 [2009]) *Nauka o pravopisu jezika hrvackoga ili srpskoga (fonetičkom i etimologijskom)*, Naklada piščeva, Dubrovnik [pretisak Pergamena d.o.o., Biblioteka Croaticum, knjiga 17, Zagreb, 2009].
- Matvejević, Predrag (1977) *Polemika i kritika*, u: *Polja: časopis za kulturu, umetnost i društvena pitanja*, god. 22, br. 216, str. 1-2

- Palašić, Nikolina – Ivanetić, Nada (2016) *Osjećam se prozvanim – indikatori emocija u znanstvenoj polemici*, u: *Sarajevski filološki susreti 3*, knjiga 1, ur. Palić, I., Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 181-197.
- Palašić, Nikolina – Ivanetić, Nada (2017) *Autoreferencija u polemičkome tekstu – oblici i funkcije*, u: *Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa Hrvatskoga društva za primijenjenu lingvistiku*, 247-260.
- Silić, Josip (2006) *Funkcionalni stilovi hrvatskoga jezika*, Disput, Zagreb
- Škarić, Ivo (2011) *Argumentacija*, Nakladni zavod Globus, Zagreb.

Tihana HRG (r. ZBAŠNIK)

POLEMICAL DISCOURSE IN KUŠAR'S BOOK: DUBROVČANI, JESU LI HRVATI?

The paper deals with polemics as a special discourse type and attempts are made to determine its features, which are then analyzed using the example of Kušar's booklet *Dubrovčani, jesu li Hrvati?* In the mentioned work, the argumentative strategies used by the author are observed in order to convince the public of the correctness of his statements. Also, the author's attitude towards the topic, his emotionality, expressiveness and self-referentiality will be considered. Finally, an attempt is made to establish the importance of Kušar's text in a scientific and linguistic sense, but also within the framework of Croatian, especially Dubrovnik, history.

Keywords: scientific discourse, discourse type, polemic, argumentation, expressiveness, Marcel Kušar

CIP - Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње

ISBN 978-9940-694-14-2
COBISS.CG-ID 23146756